

І. К. СВЄШНІКОВ

Битва
під
Берестьєром

І. К. СВЄШНІКОВ

Битва
під
Берестечком

ВІД АВТОРА

Слова «Берестечко», «битва», «татари» я часто чув у ранньому дитинстві. За ними для мене крилося щось таємниче і грізне. За роз'ясненням звертався до старших. Жителі села поблизу Берестечка, в якому я виріс, пам'ятали, що тут Хмельницький бився з польським королем. Імені короля не могли пригадати, гетьмана ж пам'ятали добре. А багато хто твердив, що тут воював Нечай. Мати колись сказала: «Тут, під Берестечком, кожна п'ядь землі стоптана копитами козацьких і татарських коней». Відтоді я став на всіх дорогах і стежках шукати сліди тих коней. Даремно мене запевняли дорослі, що тих слідів уже давно немає — їх змили дощі та сніги, розвіяли вітри. Я не вгавав — якісь же сліди повинні залишитись! Буду їх шукати, поки не знайду і покажу всім, тоді мені повірять!

Від свого батька мати успадкувала не лише старовинне козацьке прізвище, але й значні музичні здібності. Він був нащадком наказного миргородського полковника Михайла Радченка (Ратченка) — соратника Богдана Хмельницького; у студентські роки співав у хорі М. Лисенка, мати ж якийсь час училась у відомого співака О. Мишуги. Вона часто співала свої улюблені оперні арії, а потім переходила до українських народних пісень. Пам'ятаю, найбільш вразила мене пісня:

«Ой, у полі жито
Копитами збито.
Під старою рокітою
Козаченька вбито.
Ой, убито, вбито,
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито».

І я шукав на дорогах сліди козацьких коней, у житі — вбитого козаченька, під вербами — гроші, які, згідно з іншою народною піснею, козак Нечай закопав у лозах під Берестечком. Пошуки не давали результатів, а палке бажання знайти сліди Берестецької битви залишалось. Минали роки, промайнули літа навчання у гімназії в овіяному легендами і описаному у «Тарасі Бульбі»

Гоголя старовинному Дубні, де можна було уявити собі облогу козаками міста, оглянути підземний хід, яким Андрій пройшов до панночки, у сусідньому селі побачити могилу Андрія. І ось я вже — студент Львівського університету, де серед інших наук вивчаю археологію, що переконала мене у можливості знайти сліди давніх подій і оживила дитячі мрії. А за кожним приїздом в час канікул на «Козацькі Могили» під час огляду козацьких кісток у підземеллях Георгіївської церкви думка про розкриття обставин битви за допомогою археологічних розкопок ставала все більш настирливою. У 1940 р. доля закинула мене у с. Острів під Берестечком, саме на місце битви. Від місцевих старожилів довідався про знахідки у річці Пляшівці старовинної зброї. Обійшов усі береги річки, уявляючи собі події, що тут відбулися у 1651 р., розмірковуючи, як би десь тут провести розкопки, відшукати сліди битви, відчути трагізм цих місць.

Не судилось тоді здійснити свою мрію. Вона залишалася для мене невловимою ще довгих 30 років. Щойно у 1970 р. тодішній директор Рівненського краєзнавчого музею В. Я. Сидоренко пішов назустріч моїм пропозиціям і організував під моїм керівництвом першу невелику археологічну експедицію на місце битви. На той час я вже володів методикою археологічних досліджень і відкрив чимало слідів діяльності наших далеких предків з давно забутих епох — від кам'яної доби до часів Давньої Русі. І перший же сезон розкопок під Берестечком виявив сліди битви, сліди тих колись загадкових для мене козаків, їхні кістки та речі. У даному опрацюванні цих давно загублених і тепер виявлених «слідів» повертаю їх українському народу, як частку його національного багатства.

ВСТУП

Близько 340 років тому відгрімали гарматні постріли під Берестечком. На полях, колись густо политих людською кров'ю, давно вже визрівають мирні врожаї. Затерлись сліди битви, військових таборів, переправ... Та народ свято береже пам'ять про героїзм своїх синів. Щороку тисячі людей відвідують ці місця, вшановують пам'ять полеглих, виявляють бажання знати правду про все, що відбулося тут 1651 р.

Битва на полях сіл Пляшева і Острів теперішнього Радзивилівського району Рівненської області, що тривала з 28 червня по 10 липня 1651 р.*, була однією з найбільших подій другого періоду Визвольної війни 1648—1654 рр. Перший період війни розпочався в 1648 р., коли український народ, доведений до відчаю нестерпним потрійним (соціально-економічним, національним і релігійним) гнітом, піднявся проти своїх гнобителів — шляхтичів і католицького духовенства. На чолі цього найбільшого з усіх народних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. став Богдан Хмельницький. На початку 1648 р. він вигнав із Запорізької Січі шляхетський урядовий гарнізон, заручився підтримкою кримського хана Іслам-Гірея III і розпочав підготовку до рішучої збройної боротьби з польсько-шляхетськими військами. 16 травня 1648 р. військо Богдана Хмельницького, підсилене реєстровими козаками, які перейшли на бік повстанців, розбило під Жовтими Водами частину королівської армії, очолювану сином Великого коронного гетьмана Стефаном Потоцьким, який там же загинув, а 26 травня під Корсунем розгромило головні шляхетські сили під проводом самого Великого гетьмана Миколая Потоцького та гетьмана польного Мартина Калиновського, причому обидва вони потрапили в козацький, а відтак у татарський полон. На початку вересня 1648 р. нова шляхетська

* Тут і далі всі дати подано за новим стилем.

армія в кількості понад 40 тис. чол. під командуванням трьох польських магнатів — Домініка Заславського-Острозького, Миколая Остророга та Олександра Конецпольського — з'єдналась з військом князя Яреми Вишневецького і прибула під Пилявці теперішньої Хмельницької області. Бої закінчилися 24 вересня блискучою перемогою повстанців, яка розчистила їм дорогу на Львів і далі у корінну Польщу. Козаки обложили міста Львів і Замостя. Та задовольнившись викупом, Богдан Хмельницький з ряду тактичних міркувань у листопаді 1648 р. зняв облогу, тимчасово припинив воєнні дії і повернувся на Україну.

Такі дії гетьмана викликали неоднозначну реакцію. Український народ прагнув скинути шляхетське ярмо, вбачаючи свій порятунок у продовженні збройної боротьби. Шляхта ж не хотіла відмовитись від своїх привілеїв і намагалась відновити своє панівне становище. Отже, у 1649 р. війна вибухнула з новою силою. На початку липня війська Б. Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея III оточили фортецю у Збаражі на Тернопільщині, де замкнувся десятитисячний відділ шляхетського війська на чолі з Яремою Вишневецьким. У запеклих боях тут загинули видатні козацькі полковники, такі як Бурлай, який раніше прославився здобуттям Синопа, та Станіслав Мрозовицький, відомий у козацькому війську під іменем Морозенка. Король Ян Казимир, який ішов назустріч козацькій армії, затримався у таборі поблизу с. Топорів теперішнього Буського району Львівської області. Одержавши зі Збаража повідомлення про важке становище обложеного там польсько-шляхетського гарнізону, король рушив йому на допомогу, але 15—16 серпня 1649 р. під Зборовом на Тернопільщині потрапив в оточення козацького і кримського війська. Тільки зрада підкупленого королем хана врятувала шляхту від повного розгрому. Б. Хмельницький змушений був задовольнитися підписанням з королем договору, званого Зборівським, яким і закінчився перший період Визвольної війни. Згідно з цим договором кількість реєстрових козаків збільшувалася до 40 тис. чол., королівським військам заборонялось перебування у східній частині України, що переходила під контроль козацьких полків, оголошувалася амністія всім учасникам повстання. Король також обіцяв розглянути на найближчому сеймі питання про ліквідацію церковної унії. Та незважаючи на ці полегшення, Зборівський договір не приніс українському народові звільнення від гніту. Шляхтичам — власникам маєтків на Україні — було дозволено повертатися у свої села і вимагати від селян виконання панщизняних повинностей. Внаслідок цього у багатьох селах вибухали повстання проти гнобителів. Український народ хотів волі, шляхтичі, фактично втративши свої маєтки й прибутки, вимагали від короля нової війни для утвердження свого панування й відновлення старих порядків.

У грудні 1650 — січні 1651 р. королівський сейм вирішив розпочати війну, уповноважив короля збільшити кількість війська до 51 тис. чол. і скликати у відповідний час посполите рушення (загальне ополчення шляхти). У лютому 1651 р. на Поділля рушила дванадцятитисячна армія під командуванням польного гетьмана Мартина Калиновського. Так розпочався другий період Визвольної війни, кульміна-

ційною подією якої стала Берестецька битва, що, безперечно, заслуговує пильної уваги істориків. Проте скупі письмові історичні джерела, залишені до того ж переважно шляхтою, отже однобічні, до останнього часу не давали можливості повністю розкрити всі її аспекти. Гальмували цю справу й окремі польські та українські історики, які замовчували одні факти, вип'ячували або перекручували інші, фальсифікуючи таким чином погляд на всю Визвольну війну українського народу проти шляхетського гніту, в тому числі й на битву під Берестечком. І тільки українські історики пізнішого часу (М. Н. Петровський, В. О. Голобуцький, І. П. Крип'якевич, В. В. Грабовецький та ін.) значною мірою спростували ці тенденційні погляди. Вони довели, що це була боротьба народних мас України проти гніту польської й української шляхти. Але саме битву під Берестечком через згадану вже обмеженість письмових джерел ніхто досі спеціально не досліджував. Для цього необхідно було не лише провести новий детальний і об'єктивний аналіз документів, а й здобути та ввести у науковий обіг нові, досі невідомі джерела. І лише коли на допомогу історикам прийшла археологія, вчені змогли зіставити письмові дані та одержані шляхом розкопок речові джерела і справді по-науковому висвітлити цю важливу в історії українського народу подію.

Автор вбачає своє завдання у новому детальному аналізі документів (спогадів, листів, універсалів, записів у архівах) про Берестецьку битву, у критичному зіставленні повідомлень різних авторів про окремі факти, у локалізації подій на підставі конфронтації письмових джерел і даних археологічних досліджень. Різноманітний матеріал, здобутий під час багаторічних розкопок місця Берестецької битви, дає не лише підставу для характеристики побуту, обладнання, озброєння козацької армії періоду Визвольної війни, але й розкриває рівень розвитку багатьох галузей ремесла на Україні в середині XVII ст. та допомагає відтворити ряд невідомих досі історичних фактів. Можна додати, що розкопки місця Берестецької битви є першою на Україні спробою дослідження місця середньовічної битви археологічним методом, а здобуті речі є унікальними, досі невідомими нашим історикам та етнографам, докладно датованими, і, в силу цього, повинні стати еталоном до визначення віку і призначення інших предметів середньовічного побуту та озброєння, які інколи потрапляють до наших музеїв. Одним з досягнень розкопок є ствердження невідомого досі факту перебування у складі козацької армії Б. Хмельницького представників російського народу — донських козаків і московських стрільців, які до кінця битви знаходились у таборі козацьких військ, а відступаючи, разом з ними стримували натиск шляхти і гинули на переправі за волю українського народу. Немаловажне значення для характеристики суспільних і економічних відносин на Україні в середині XVII ст. мають також ті здобуті розкопками матеріали, які переконливо свідчать про значну майнову і суспільну диференціацію селян та рядового козацтва, з одного боку, і козацької верхівки — з другого.

Незважаючи на те, що авторові були доступні не всі документи про Берестецьку битву (зокрема, деяка частина архівних збірок

Польщі), використані у даній праці письмові та речові джерела слід визнати достатніми для розкриття характеру битви та її нової, значно більш повної і об'єктивної характеристики, ніж це могли зробити попередні дослідники. Автор не прагне дати вичерпну відповідь на всі питання, зв'язані з такою складною і визначною історичною подією, як Берестецька битва, але своє завдання вважатиме виконаним, якщо введе у науковий обіг з відповідною інтерпретацією зібрані ним матеріали та викличе зацікавлення істориків, етнографів і тих читачів, яким дороге історичне минуле українського народу.

Висловлюю щиру подяку усім, хто упродовж ряду років допомагав мені проводити археологічні розкопки на місці Берестецької битви, технічно і науково опрацьовувати величезний матеріал з розкопок: Президії Рівненської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, тодішньому директорові Рівненського краєзнавчого музею В. Я. Сидоренкові, науковим співробітникам цього музею, зокрема Ю. М. Нікольченкові, Т. О. Пономарьовій та П. Я. Лотоцькому, науковим консультантам професорові З. Жигульському з Кракова, магістру О. Червінському з Варшави, Б. В. Мельнику зі Львова, усім, хто активно допомагав авторові у пошуках архівних документів і необхідної літератури, у консервації й опрацюванні речей з розкопок, а також широким колам громадськості, яка доброзичливо оцінила працю археологів на полях під Берестечком, висловила своє схвалення на сторінках газет і журналів.

Характеристика письмових джерел і праць істориків

ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА

Письмові джерела періоду Берестецької битви представлені різноманітними офіційними документами, листами урядових і приватних осіб, щоденниками, хроніками, спогадами, літописами і працями істориків — сучасників цих подій, які використовували свої спогади або розповіді безпосередніх свідків і документи, в тому числі й ті, що до наших днів не збереглися.

Частина офіційних документів увійшла в праці хроністів XVII ст. і була опублікована у XIX ст. Так, у збірку документів бечського каштеляна Якова Михаловського, опубліковану Краківським науковим товариством, увійшли «треті віці» (остаточне оголошення загальної мобілізації шляхетського ополчення — так званого посполитого рушення) короля Яна Казимира з 20.IV 1651 р. і універсал короля до шляхти з наказом негайно збиратися в його таборі, розісланий з Красностава 20.V 1651 р. [Michałowski J., 1864, s. 632—634, 636, 637]. Реляція (звіт) вишгородського стольника Млоцького про битву під Берестечком була опублікована в 1840 р. [Мюоскі, 1840, s. 273—276]. Універсал Богдана Хмельницького від 17.VII 1651 р.

з закликом до білоцерковського, вінницького, брацлавського, уманського і паволоцького полковників збирати війська біля Білої Церкви¹, а також текст Білоцерковського договору, яким закінчився другий період Визвольної війни, включив у свій діаріуш (щоденник) Станіслав Освенцім [Osiewicz S., 1907, s. 373, 374].

Розповідь у Розрядному і Посольському приказах у Москві посланців корінфського митрополита Йоасафа, І. Мануйлова і В. Данилова, царський указ путивльському воєводі С. В. Прозоровському пропустити через кордон І. Мануйлова і В. Данилова з подарунками для митрополита Йоасафа, а також грецького ченця Павла і писаря Війська Запорізького Івана Виговського, повідомлення піддячого Григорія Богданова про Берестецьку битву і запис його розповіді про поїздки на Україну до Б. Хмельницького та розповідь посла Б. Хмельницького полковника Семена Савича були опубліковані в кількох збірниках документів [АЮЗР, т. III, №№ 320, 321, 327—329, с. 453—457, 461—479; ІУДМ, с. 219—222; ВУР, т. III, с. 78—82, 107—123, 132—136]. Серед вперше опублікованих документів у збірнику ВУР знаходимо донесення воєвод С. Прозоровського і І. Чемоданова, Ф. Афанасієва, Т. Щербатова і В. Апраксина та Б. Рєпіна про битву під Берестечком, вісті про цю битву, одержані від розвідників П. Литвинова і А. Шеїнкова та розповідь учасника битви Микити Забабури [ВУР, т. III, с. 95—98, 124, 125, 132—136]. З документів Богдана Хмельницького періоду, який нас цікавить, у збірник ДБХ 1961 р. увійшли згаданий вище наказ козацьким полковникам збирати війська під Білою Церквою та три листи, написані після Берестецької битви до коронного гетьмана Миколая Потоцького, датовані 22.VIII і 12.IX 1651 р. [ДБХ, с. 220—224].

Окрему групу офіційних документів складають так звані конфесати — зізнання полонених, частково публіковані в ДОВ та в методичному посібнику з джерелознавства історії СРСР, виданому Дніпропетровським університетом (Ковальський Н. П., Мыщук Ю. А., 1984 а, с. 30, 31). З огляду на застосування шляхтою тортур до захоплених у полон козаків, а також, можливо, на бажання допитуваних не розкривати ворогові військових таємниць армії Б. Хмельницького, цей вид джерел не можна уважати цілком надійним. Проте зіставлення даних конфесат з іншими письмовими документами дозволяє виділити серед них ряд важливих повідомлень. Канцеляристи, які записували зізнання, інколи, мабуть, спрощували цю роботу і дублювали свідчення одного полоненого при допиті другого. Тільки цим можна пояснити, що зізнання сотника Переяславського полку Градчаного з Остера від 4 липня 1651 р., неопублікований переклад яких зберігається в ЦДІАЛО [ф. Р—І, оп. I, сп. 200, с. 534], майже дослівно переписані в документі допиту козака Якіма з Остера, датованому 9 липня 1651 р. [Ковальський Н. П., Мыщук Ю. А., 1984 а, с. 30, 31].

Частина документів з архівів Польщі була опублікована у 1965 р. Це — реляція королівських послів до Богдана Хмельницького з січня 1651 р., зізнання полонених під Сокалем і Берестечком козаків і татарського мурзи Нітшоха, донесення королівського агента про ста-

¹ Цей універсал С. Освенцім датує 2.VII 1651 р.

новище у таборі Б. Хмельницького, а також неодноразово публікований різними істориками універсал до селян вождя антифеодального повстання у Краківському воєводстві Олександра Леона Костки-Наперського [ДОВ, с 376—380, 429—432, 443, 444, 446, 447, 512—520, 549—559]. З досі неопублікованих документів нам вдалося виявити у львівській збірці копії п'яти зізнань полонених козаків під Сокалем і Берестечком, зізнання полоненого білоруського шляхтича Федора Некицького під Берестечком, реєстр забитих і поранених визначних шляхтичів у боях під Берестечком 28, 29 і 30 червня 1651 р., листа анонімного шляхтича з Кракова, що включає цитату з універсалу Б. Хмельницького до селян корінної Польщі з закликом повстати проти шляхти [ЛДНБ АН УРСР,* ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 337, 338; ф. Баворовських, № 235/II, арк. 70, 158].

Найбільш масовим, представленим значною кількістю документів, достовірним джерелом до пізнання Берестецької битви є автентичні листи учасників цих подій, написані напередодні та під час битви або безпосередньо після неї. Автори — в переважній більшості польські шляхтичі — писали друзям і знайомим про хід військових дій, положення воюючих сторін і наводили безліч інших повідомлень, що дають сьогодні можливість детально відтворити окремі події та їх історичний фон. Адресовані конкретним особам, листи потім передавалися з рук у руки, копіювались шляхтичами або їх писарями, виконуючи таким чином роль газет. Деякі з них друкувались порівняно невеликими тиражами у друкарнях різних міст («летючі листки») і розповсюджувались серед шляхти або іноземців, які перебували на королівській службі.

Особи, які переписували листи, здебільшого вибирали з них лише останні вісті, часто поминаючи імена адресата і автора, але обов'язково виписуючи місце й дату (а інколи й годину) написання листа. Таким чином приватні листи перетворювались у повідомлення, або так звані новини, що розходились по різних шляхетських дворах. Підшивки листів або їх копії зберігались у численних приватних шляхетських архівах, звідки згодом потрапляли у державні сховища. Для прикладу можна згадати, що у ЛДНБ АН УРСР зберігається понад 75 копій листів з XVII ст., що мають безпосереднє відношення до подій під Берестечком 1651 р. Велика їх кількість знаходиться в архівах Варшави, Кракова, Вроцлава, Курніка, Гданська та інших польських міст [Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А., 1984]. Лише незначна частина опублікована в різних наукових виданнях, на деякі є посилання у працях істориків, а ряд документів ще чекає свого дослідника. Чималі збірки листів XVII ст., в тому числі й листів, що мають відношення до Берестецької битви, зберігаються в архівах Москви та Києва. Багато їх опубліковано у XIX ст. та у наш час.

Опрацьовуючи цей матеріал і розглядаючи його як серйозне історичне джерело, історик, звичайно, не може забувати, що ці листи написані шляхтичами (інколи представниками католицького духовництва) з їх класових позицій і відображають настрої пануючого у Речі

* Тут і далі збережено назву, яка вживалася до проголошення незалежності України.

Посполитій класу феодалів. Тому оцінка, яку шляхтичі давали окремим подіям Визвольної війни взагалі й Берестецькій битві зокрема, та епігети, якими вони наділяли провідників цієї війни — Богдана Хмельницького, Івана Богуна і інших (зрадників, бунтарі) і народні маси (чернь, гультяйство, погань), не становлять інтересу для історика і свідчать лише про ненависть панів до народу, який хотів скинути їх ярмо. Не дивно також, що папський нунцій Джованні де Торрес у своїх листах до Ватикану з 1651 р., крім регулярних повідомлень про події на Україні та хід війни, особливу увагу приділяв релігійним питанням, а Визвольну війну розглядав як «бунт схизматиків». Проте цінними у всіх цих листах є факти, що дозволяють доволі докладно відтворити хід подій і дати їх характеристику. Дуже важливе й те, що між рядками цих тенденційних за своїм основним напрямком листів здобуваємо, мабуть, всупереч бажанню їх авторів, багато даних, що характеризують Визвольну війну й Берестецьку битву як прояв перш за все класової боротьби.

У львівській збірці копіями XVII ст. представлені листи молдавського господаря Василя Лупулла до Б. Хмельницького [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 371; опублікований у збірнику ДОВ, с. 416, 417], до Івана Виговського [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 371; досі не опублікований], до Миколая Потоцького з 24.VII 1651 р. [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 174; досі не опублікований] і з 1. VIII 1651 р. [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 419—421; опублікований у збірнику ДОВ, с. 591—594], до корінфського митрополита Йоасафа [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 372; також не опублікований], неопублікований лист з Ясс до Б. Хмельницького від грека Івана, придворного молдавського господаря Кутнарського і від послів Хмельницького до Лупулла — Павла Яненка і Кульки та лист Павла Яненка до Тимоша Хмельницького [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 370—372]. Значний інтерес становлять також дві копії листів з червня 1651 р.: згаданий вище досі не опублікований лист анонімного шляхтича з Кракова, в якому цитується частина універсалу Б. Хмельницького до селян корінної Польщі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 378] та другий лист, автором якого, за С. Освенцімом, був шляхтич Недзведський; в ньому повідомляється про диверсійну діяльність емісарів Б. Хмельницького у Великій Польщі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 64; *Oświęcim S.*, 1907, s. 325]. У збірці ЦДІАЛО [ф. 129, опис I, спр. 1139, арк. 12] зберігається копія XVII ст. неопублікованого досі листа братчиків львівській Успенській церкві до Яна Казимира, написаного 7.VIII 1651 р., тобто в період католицької реакції, що наступила на Україні після Берестецької битви. Користуючись зручною нагодою (вітання короля з перемогою під Берестечком), братчики просять затвердити їх давні привілеї і ухилити заборону дзвонити у церковні дзвони. Цей дипломатичний хід слід, очевидно, розглядати як бажання братчиків православної Успенської церкви у Львові здобути підтримку короля в часи посилення наступу католицизму на православну церкву. У цій же збірці [ЦДІАЛО, ф. 132, оп. 1, спр. 1034, арк. 1, 2] знаходиться оригінал досі не опубліко-

ваного листа шляхтича Адальберта Тиравського до головнокомандуючого трансільванськими військами Івана Кемені, писаного латинською мовою з-під Берестечка 16.VII 1651 р. Тиравський коротко повідомляє про хід битви, облогу й здобуття королівськими військами козацького табору та похід короля на Київ, що в дійсності відбувся без участі Яна Казимира. Тиравський, очевидно, свідомо перебільшує кількість похованих королівськими військами козаків і татарів після трьох днів боїв під Берестечком. Згідно з його повідомленням першого дня (28 червня) поховано 8000, другого (29 червня) — 13 000, третього (30 червня) — 23 000 трупів, яких козаки й татари під час бою взяти не змогли. Ця ж тенденція простежується й у підрахунках Тиравського кількості військ під Берестечком: козаків нібито там було понад 300 000, татарів — 120 000, королівських військ разом з посполитим рушенням і всіма іншими людьми — 200 000 чоловік.

Авторами більшості листів періоду Берестецької битви, що в копіях XVII ст. зберігаються у ЛДНБ АН УРСР, були польські шляхтичі. Деякі з цих листів, що знаходяться в інших архівах, вже були опубліковані в різних наукових збірниках і працях істориків. Окремі львівські екземпляри є розширеними або скороченими копіями опублікованих документів, через що рукописний і опублікований фонд доповнюють один одного і дають ряд додаткових інформацій. Серед львівської збірки є копії листів таких королівських урядників, як коронний канцлер єпископ Андрій Лещинський, підканцлер литовський Леон Сапега, королівські секретарі Кжицький і Бечинський, особистий секретар короля перемиський єпископ Анджей Тжебіцький, звенигородський староста Гулевич, кам'янецький староста Петро Потоцький, теребовлянський староста Маковецький, галицький стольник Анджей Войцех М'ясковський, писар ради м. Львова Самуїл Кушевич, а також рядових шляхтичів — Бжостовського, Свежевського, С. Войші, ксьондза Рожевського. Листи адресовані різним особам — королеви Каролі (брату короля Яна Казимира); гнєзненському архієпископу М. Лубенському та іншим. На значній кількості копій відсутні імена авторів та адресатів. У листах майже день за днем переповідаються події у королівському таборі, одержані там чутки й повідомлення про ворога, дані про підготовку короля до битви, хід самої битви, економічне становище у таборі, настрої і свавілля шляхти та її челяді.

З листів періоду Берестецької битви, зібраних у ЦГАДА у Москві, 10 документів було опубліковано у збірнику АЮЗР [т. III, СПб, 1862, №№317—319, 322—326, с. 447—453, 457—460]. Сюди увійшли листи корінфського митрополита Йоасафа царю Олексію Михайловичу, боярину І. Д. Мстиславському і греку Юрію Карапіперу, лист Івана Виговського путивльському воєводі С. В. Прозоровському, лист грецького ченця Павла царю, лист підканцлера Ієроніма Радзейовського до Війська Запорізького, три листи хана Іслам-Гірея III, Шеффера-Казі-агі і ханського скарбника Субхан-Гази-агі до Богдана Хмельницького та лист шляхтича Станіслава Яніцького паволоцькому полковнику. Найважливішим питанням у змісті листів митрополита Йоасафа, ченця Павла та Івана Виговського є справа приєднання

України до Росії. Лист Ієроніма Радзейовського, написаний під Берестечком 9.VII 1651 р., є закликом до Війська Запорізького піддатися королеві. Листи Іслам-Гірея III та підлеглих йому осіб написані після Берестецької битви і включають обіцянки хана Богдану Хмельницькому надати йому військову допомогу проти короля. Лист Станіслава Яніцького з серпня (?) 1651 р. є намовою паволоцького полковника підкоритися королеві. Частина цієї збірки була перевидана у 1954 р. [ВУР, т. III, с. 61—64]. У згадану публікацію 1954 р. увійшов також ще один лист митрополита Йоасафа царю Олексію Михайловичу та лист наказного миргородського полковника М. Радченка каменському воеводі Ф. Арсенієву [ВУР, т. III, с. 19, 20, 85]. У збірник документів з фонду архівів Польщі, виданий у 1965 р., були включені листи константинопольського патріарха Парфенія митрополиту Йоасафу і київському митрополиту Сильвестру Коссову, а також лист перекопського бея Субхан—Гази польському коронному гетьману Миколаю Потоцькому [ДОВ, с. 383—386, 428, 429].

До найбільш повних публікацій, зв'язаних з Берестецькою битвою, листів з польських архівів належать збірники Амброжого Грабовського [Grabowski A., 1845], Краківського наукового товариства [Michałowski J., 1864], а також збірник ДОВ 1965 року видання. З публікацій останніх років слід назвати збірник Г. Малевської [Malewska H., 1977], а також публікацію чотирьох «летючих листків», друківаних німецькою мовою [Мыщук Ю. А., 1981, с. 149—151].

А. Грабовський опублікував копії листів звенигородського старости Гулевича, галицького стольника Анджея Войцеха М'яковського, листи Свежевського і Бечинського, листа до королевича Кароля, писаних з-під Сокаля та Берестечка і витяги з листа кримського хана Іслам-Гірея III до Яна Казимира, відісланого з Константинова після Берестецької битви, цитовані у листі шляхтича до королевича Кароля [Grabowski A., 1845, s. 69—82]. Він, очевидно, користувався копіями, що зберігаються у Варшавському архіві і дещо відрізняються від копій у збірці ЛДНБ (є розбіжності у датах написання листів; у публікації А. Грабовського не зазначено авторів двох листів — М'яковського і Свежевського та імені адресата третього листа — королевича Кароля. Зате у тексті листів знаходимо декілька додаткових даних, відсутніх у львівських копіях). В опублікованому Краківським науковим товариством збірнику документів Я. Міхаловського знаходимо листи київського митрополита Сильвестра Коссова до Ієроніма Радзейовського, сандомирського воеводи Владислава Мишковського до Миколая Потоцького з 12.VIII 1651 р. [Michałowski J., 1864, s. 634, 635, 640—644]. У збірнику ДОВ уміщено лист венеціанського офіцера з табору під Сокалем, лист коронного хорунжого Олександра Конецпольського до гетьмана коронного Миколая Потоцького та листи Людовика Ербеніга і Ремігіана П'ясецького з-під Берестечка. Для характеристики становища безпосередньо після битви певне значення має лист красноставського старости Марека Собеського (брата пізнішого короля Яна III) до матері, опублікований Г. Малевською [Malewska H., 1977, s. 347—348]. Три «летючі листки», опубліковані Ю. А. Мищиком, є скороченими варіантами листів з-під Берестечка (один є коротким переказом змісту

листа А. Тжебіцького до Лубінського, другий — листа з Познані, ще один — листа, писаного з Великого Любіня під Львовом після битви). У цих «летючих листках», надрукованих для німецьких найманців, які знаходились на службі Яна Казимира, імена адресатів і авторів не зазначені, а у змісті розповідається лише про найважливіші події, що вибрані з листів шляхтичів [Мыцьк Ю. А., 1981, с. 149—153]. Характерною рисою німецьких «летючих листків» є повідомлення про справи, зв'язані з німецькими найманцями, їх участю у військових діях з частим підкреслюванням їх відваги або вирішальної ролі в окремих перемогах.

Ряд листів 1651 р. з архіву у Відні було опубліковано в 1911 р. [«Жерела до історії України — Руси», т. XII, Львів, 1911, с. 158—172]. Це листування стосується в основному переговорів польського королівського уряду з австрійським імператором про можливість одержання Яном Казимиром військової допомоги проти Богдана Хмельницького, відомостей про зносини останнього з трансільванським князем Юрієм II Ракоці і турецьким султаном, а також молдавських, волоських і венеціанських справ, зв'язаних з подіями на Україні.

У збірку листів папського нунція Джіованні де Торреса, що зберігається у Ватиканському архіві, увійшло 29 листів періоду з березня по липень 1651 р. [«Жерела до історії України — Руси», т. XVI, 1919, с. 108—131]. Листи написані з Варшави і включають доволі докладне повідомлення про похід Мартина Калиновського на Поділля, перебування короля Яна Казимира у Любліні та Сокалі, перехід під Берестечко, військові сутички під Берестечком 28 і 29 червня 1651 р., битву 30 червня 1651 р., облогу козацького табору, день 10 липня 1651 р. та відмову шляхти йти з королем переслідувати ворога. Де Торрес, очевидно, користувався перевіреними матеріалами з королівської канцелярії, в тому числі й листами самого короля та інших шляхтичів з таборів під Сокалем і Берестечком. Як згадувалося вище, особливу увагу він приділяє релігійним питанням, війну, яку вела шляхта проти повсталого українського народу, розглядає як війну проти збунтованих схизматиків, а королівську армію називає «наші війська».

Третю групу письмових джерел про Берестецьку битву складають діаріуші (щоденники), спогади, хроніки, літописи, залишені сучасниками (в тому числі й учасниками) цих подій. Вони мають велике наукове значення, бо їх автори або записували свої особисті спостереження, або користувались документами та іншими доступними їм матеріалами, з яких далеко не всі збереглись до наших днів.

Три діаріуші анонімних авторів у рукописних копіях XVII ст. зберігаються у ЛДНБ АН УРСР. Один з них охоплює час з 23.VI по 3 липня 1651 р. В ньому розповідаються події від прибуття хана до Б. Хмельницького до перших днів облоги королем козацького табору під Берестечком, включаючи військові сутички 28 і 29.VI та битву 30.VI 1651 р, є кілька подробиць, відсутніх у інших документах (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 398—400]. Другий діаріуш охоплює час з 15 по 22.VII 1651 р. В ньому записано дані про перебування Яна Казимира у Львові після Берестецької битви та пові-

домлення гетьмана Миколая Потоцького про хід наступу королівських військ вглиб України [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 419]. Третій діаріуш описує смерть Яреми Вишневецького та похід шляхетських військ з Павлочі через Триліси на Фастів в днях з 20 по 27. VIII 1651 р. [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 83]. Тут знаходимо важливі дані про всенародний характер боротьби українського народу, одчайдушний спротив шляхетським військам та жорстокі розправи шляхти з повсталим народом. Згадані три документи досі не були опубліковані.

До найважливіших письмових джерел періоду Визвольної війни належить діаріуш Станіслава Освенціма — шляхтича з Краківського воєводства, який володів також маєтками на території теперішнього Бродівського району Львівської області. Діаріуш охоплює 1643—1651 рр. Збережений у рукопису XVII ст., він був опублікований в 1907 р., а окремі місця цієї праці неодноразово використовувались у різних наукових виданнях. Автор належав до шляхетської верхівки королівської Польщі. Він був серед найкрупніших польських магнатів, запрошених на похорон коронного гетьмана Станіслава Конецпольського у Бродях в 1646 р., в 1651 р. брав активну участь у ліквідації конфлікту між королем і великим коронним маршалком Юрієм Любомирським за право володіння соляними шахтами, відправляв королеву, яка перед Берестецькою битвою від'їхала з Любліна у Варшаву, під Берестечком був у числі осіб, які сідали за спільний стіл з королем. Запис про те, що він перебуває під Берестечком у складі посполитого рушення, виконуючи цю повинність за себе і «свою недільну братію», дозволяє ствердити його приналежність до кальвіністів або аріан; тим, мабуть, пояснюється його певний критицизм і бажання об'єктивно описувати факти. Оцінка Визвольної війни, повсталого проти шляхти народу, особи Богдана Хмельницького та інших представників козацької старшини в діаріуші С. Освенціма не відрізняється від поглядів інших магнатів. Але велика кількість зібраних ним скрупульозно перевірених і доволі об'єктивно поданих фактів ставить його працю в один ряд з найбільш достовірними джерелами до пізнання Визвольної війни. С. Освенцім — учасник подій цього часу, день за днем описав все, що сам робив, бачив, чув або про що довідався з певних джерел. В багатьох місцях у тексті знаходимо докладно переписані листи та документи, що стосуються описуваних фактів. Опис подій перед битвою, самої битви та декількох тижнів після неї займає у творі С. Освенціма понад 100 сторінок друку [Oświęcim S., 1907, s. 258—368]. Побудований з суворим дотриманням хронологічного принципу, діаріуш С. Освенціма є одним із найбільш повних джерел про Берестецьку битву, хоч сам автор 26.VI 1651 р. з наказу короля був відісланий з-під Берестечка з військовим загоном під командуванням коронного конюшого Олександра Любомирського на ліквідацію повстання Олександра Леона Костки-Наперського у Краківське воєводство. Незважаючи на відсутність автора під Берестечком, детальний виклад подій в його праці дається й далі за днями календаря: очевидно, С. Освенцім користувався листами з-під Берестечка, які, мабуть, впорядковував і переписував, порівнюючи один з одним.

Для характеристики становища на Україні на початку 1649 р., задумів і внутрішньої політики Б. Хмельницького, настроїв народних мас і окремих подій цього періоду важливе значення має також написаний львівським підкоморієм (пізнішим галицьким стольником) Анджеєм Войцехом М'ясковським «Діаріуш дороги до Війська Запорізького», опублікований Юліаном Немцевичем [Niemcewicz J., 1822, s. 352—376].

В Діаріуші знаходимо повідомлення про вручення Богдану Хмельницькому королівськими посланцями булави і прапора від Яна Казимира, про зносини Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем через царських послів і корінфського митрополита Йоасафа та переказ слів Б. Хмельницького про те, що він має намір «вибити з неволі лядської весь народ руський» і що в цій війні йому «допоможе вся чернь по Люблін, по Краків», від якої він не відступиться, бо вона є запорукою його перемоги. Діаріуш охоплює час з 1.I по 7.III 1649 р., але написаний був, очевидно, пізніше — через кілька місяців після повернення королівських комісарів з Переяслава від Б. Хмельницького: в ньому між іншим розповідається про поїздку в Москву з дорученням Б. Хмельницького митрополита Йоасафа (якого М'ясковський помилково вважає самозванцем, який видавав себе за ерусалимського патріарха). В дійсності Йоасаф перебував у Москві в травні — червні 1649 р., а виданий йому Хмельницьким проїзний лист з рекомендацією його царю Олексію Михайловичу датований 11.V 1649 р. [ДБХ, с. 116, 117].

Хроніки подій та літописи часу Визвольної війни відзначаються значною лаконічністю, хоч і в них знаходимо чимало цінного матеріалу до характеристики цього періоду. Так, анонімний автор хроніки 1646—1655 рр., що у рукопису зберігається в Державному архіві у Кракові і була опублікована в 1965 р. [ДОВ, с. 9—14], пояснює причину вибуху Визвольної війни нестерпним гнітом українського народу з боку панів — власників маєтків на Україні. Однак, будучи, очевидно, представником пануючого класу, у своїй короткій згадці про Берестецьку битву він пише, що обложеним у таборі козакам через два тижні «по причині доброти короля» було дозволено вийти «на загибель королівського війська».

Початком 70-х років XVII ст. датується короткий польський літопис, рукопис якого зберігається у Музеї Чарторийських в Кракові [Відділ рукописів, № 1957, с. 223]. Автор коротко згадує про повернення війська М. Калиновського з-під Вінниці, битву під Берестечком, похід королівських військ на Україну, смерть Яреми Вишневецького під Павлолчю та Білоцерківський договір*.

Мостиська хроніка, укладена писарем місцевого магістрату, охоплює період з 1648 по 1654 рік. Автор — ревний католик, який відкрито ворожо ставиться до Визвольної війни, під 1651 р. дав короткий запис про битву під Берестечком, втечу татарів, облогу козацького табору та вихід козаків з оточення «нічним способом через воду». Уривки з Мостиської хроніки опубліковані в 1984 р. [Коваль-

* Висловлюю подяку Ю. А. Мицику за передачу у моє розпорядження виписки з цього документа.

ский Н. П., Мыцык Ю. А., 1984 а, с. 64, 65], а у Львівському державному історичному архіві зберігається копія документа під заголовком «Пам'ятний запис у міській книзі м. Мостиська під 1651 р.», що є майже дослівним повторенням згаданого місця з Мостиського літопису [ЦДІАЛО, ф. 35, оп. 1, спр. № 2, арк. 198].

Сучасником Визвольної війни Феодосієм Софоновичем, тодішнім ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, в 1673 р. було написано «Кройніку о землі полской» [ДПБ, ОР, зб. М. П. Погодіна, № 1476]. Автор коротко, але назагал об'єктивно, розповідає про похід М. Калиновського на Поділля у 1651 р., битву під Берестечком, втечу татарів і захоплення ними у полон Хмельницького, відступ козацьких військ через болота Пляшівки та Ікви, похід Калиновського вслід за козаками на Україну до Білої Церкви. За інтерпретацією Софоновича татари підозрювали козаків у змові проти них з королем, що й було причиною їх втечі. Не співпадає з записками учасників битви повідомлення Ф. Софоновича про те, що «тогда могл би король козакв в болотах натопити и побити, але ласкою своєю вздержав жолниров, не казав за козаками гонити» [Мицик Ю. А., 1979, с. 120, 121]. Не зовсім докладний і опис переходу козацьких військ через болота Пляшівки: «І много їх барзо в болоті потонуло, як по мосту, по трупах їх ходили иншіі утікаючи». Розкопки місця переправи підтвердили, що відступаючі не гинули так масово, як це описує Софонович (на понад 2,5 га площі виявлено всього 92 людських кістяки), а сліди поранень від холодної та вогнепальної зброї на всіх кістяках свідчать про бій на болоті, а не про загибель людей від потоплення в час панічного відступу.

Рукописний варіант «Кройніки» Ф. Софоновича — «Літописець», складений близько 1673 р. (за припущенням Ю. А. Мицика київським наказним полковником Василем Дворецьким і названий ним «Літописом Дворецьких» — [ДПБ, Q, XVII, 220, арк. 17, 18], включає в опис Берестецької битви ряд даних, відсутніх в інших документах. Зокрема, В. Дворецькому — ймовірному учаснику Берестецької битви, очевидно, належить авторство запису про провокацію Івана Виговського: «Были ляхи от незбожного Виговского научени, гды войну зточили, теды всю силу на орду обернули, що орды розуміючи, же есть намова козацкая из ляхами, же их з обох сторон хотят бить. А Виговский, собака, много листов межи орди вкинул, смовячи: «Биймо татар из обох сторон, тепер час (зручний — І. С.) маемо». И за его шалвірством мусили козаки гармати там покинут, а легко сами утікати під Білу Церков» [Мыцык Ю. А., 1979, с. 122, прим. 10]. Факт провокації Виговського не згадується в інших джерелах і, можливо, цей запис є результатом ненависті Василя Дворецького до Івана Виговського, хоч інші автори підтверджують, що татари під Берестечком боялися саме такої змови козаків зі шляхтою.

Більшість українських і польських літописів пізньофеодального періоду з території України датується першою половиною XVIII ст., хоч їх автори, як правило, починають свої розповіді з переліку важливіших подій попередніх століть. Деякі з них взагалі не згадують про 1651 р., в інших під цим роком знаходимо або повідомлення про великий голод і дорожнечу [Добромільський літопис — СЛИЮЗР,

с. 239], або згадку про здобуття Києва військами Януша Радзивілла [Межигірський літопис — СЛІЮЗР, с. 98], або дуже короткий запис про бій під Берестечком [Крип'якевич І.— Городенківські записки, 1964, с. 70—74]. У Літопису Самуїла Величка не збереглись розділи, що торкались подій 1649—1652 років [Величко С., 1848, с. 100]. Лаконічністю відзначається також запис про Берестецьку битву у Літопису Самовидця. В ньому говориться, що взимку 1651 р. шляхетські війська знову стали давати причину до війни, у зв'язку з чим Богдан Хмельницький, зібравши війська і дочекавшись прибуття до нього хана, пішов назустріч королеві і дав йому під Берестечком значний бій. Але хан домовився з королем, покинув козаків і спроби Хмельницького намовити його на продовження військових дій не дали результату. Покинуті під Берестечком козаки протягом усього Петрового посту бились з королівськими військами, а не маючи ніякої допомоги, залишили навіть гармати і через переправи на Пляшівці і Ікві з великою втратою в людях без табору пішли на Україну, де знову приєднались до зібраного Б. Хмельницьким війська [Літопис Самовидця, 1971, с. 60].

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки був написаний у 1710 р. При його складанні автор користувався творами тодішніх істориків, нині вже втраченим діаріушем часів Визвольної війни, іншими літописами та розповідями очевидців, зокрема, особисто йому знайомих учасників цієї війни, якій Граб'янка приділяє основну увагу у своїй праці. Літопис ділиться на «Сказанія», з яких два — «Сказание, которая вина войне Берестецкой» і «Сказание о войне Берестецкой» [Грабянка Г., 1854, с. 95—105] безпосередньо відносяться до нашої теми. Причиною, яка викликала військові дії у 1651 р., вважає Граб'янка жорстокість шляхетських військ гетьманів Миколая Потоцького і Мартина Калиновського, з яких перший стояв під Кам'янцем-Подільським і винищував невинне українське населення, другий з боями, змітаючи козацькі загони і палячи міста, дійшов до Вінниці. Розповідь про Берестецьку битву назагал не суперечить іншим джерелам, хоч включає деякі додаткові дані. Так, Граб'янка більш докладно розповідає про вдалі вилазки козаків з табору проти шляхетських військ і про скликану 9 липня Іваном Богуном козацьку раду, на якій вирішувалось питання, як прогнати загін Станіслава Лянцкоронського з правого берега Пляшівки і вивести військо з оточення. За словами Граб'янки, Богун не кликав на цю раду селянських повстанців («чернь»), яким не довіряв і боявся, що вони для власного порятунку можуть домовитись зі шляхтою і видати їй козацьку старшину. Селяни нічого не знали про плани козаків, наслідком чого була паніка у таборі 10 липня, хаотичний відступ козацького війська через болота і загибель великої кількості людей.

Початком 40-х років XVIII ст. датується «Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося на Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно и когда гетманом был козацким» [СЛІЮЗР, с. 3—69], автором якого Володимир Антонович вважає Якова Лизогуба. Праця хронологічно охоплює 1506—1737 роки. Під 1651 р. вміщена розповідь про похід Мартина Калиновського до Вінниці, скликання коро-

лем посполитого рушення, перебування королівських військ у кількості до 300 000 чоловік у Сокалі та під Берестечком, бій там же і втечу татарів, облогу козацького табору, вихід «чудесним способом» козацької армії з обложеного табору і новостворену Богданом Хмельницьким армію, що нараховувала до 50 000 чоловік і близько 40 000 татарів [СЛИЮЗР, с. 11]. Як бачимо, розповідь про події 1651 р. у цьому літопису є доволі правильна і в ній лише перебільшеною видається кількість військ, зібраних королем під Сокалем. В тексті вчуваються симпатії автора до справи Визвольної війни, козацької армії та особи Богдана Хмельницького і негативне ставлення до шляхти, жорстокість якої неодноразово підкреслюється.

Дещо інший характер має літопис львівського каноніка Яна Юзефовича [СЛИЮЗР, с. 115—212]. Автор — львівський міщанин, а згодом канонік Львівської римо-католицької капітули, народився у 1663 р. У 1703 р. львівський католицький архієпископ доручив йому написати історію львівської капітули, яку він значно розширив описом багатьох історичних подій світського характеру. Складений латинською мовою літопис Юзефовича охоплює 1624—1700 рр., причому найбільша увага приділена подіям кінця XVII ст., сучасником яких він був. Записи попередніх років зроблені на основі творів тодішніх істориків, розповідей старожилів і спогадів самого автора. Будучи представником верхівки католицького духовництва, Юзефович твердо стоїть на позиціях інтересів католицької церкви, фанатично вороже ставиться до православ'я, до Визвольної війни, «бунтів» українського народу проти шляхетського панування, а до Богдана Хмельницького проявляє неприховану ненависть. У тексті літопису постійно зустрічаються згадки про чудеса, дії диявола, чаклування і тому подібні містичні оповідання. Так, навіть сильний дощ, що випав у день закінчення битви під Берестечком 30 червня 1651 р., Юзефович пояснює чаклуванням козаків і татарів.

Сама розповідь про події 1651 р. (похід М. Калиновського, скликання королем посполитого рушення, опис королівського табору під Сокалем, бій під Берестечком, облога козацького табору королем, відхід козацьких військ з табору і відмова шляхти йти з королем переслідувати ворога) заснована на історичних фактах, хоч і викладена дещо тенденційно [СЛИЮЗР, с. 156—160]. Так, Юзефович применшує кількість королівських військ під Сокалем (40 тисяч чоловік) і Берестечком (80 тисяч чоловік), перебільшує сили кримського хана (100 тисяч відбірної кінноти) і козацької армії (200 тисяч козаків і незчислені загони селян), захоплюється відвагою Яна Казимира, який особисто керував військовими діями навіть тоді, коли вороже ядро, зачепивши йому ногу, впало під ноги коня. Всупереч шляхетським джерелам, які переправу через болота Івана Богуна 10 липня розглядають як вилазку проти Станіслава Лянцкоронського, Юзефович пише, що першим з табору ганебно втік Богун. Він також перебільшує кількість забитих козаків під час відступу через болота, називаючи цифру 22 000 чоловік, крім тих, які втонули у болоті. Проте у тексті літопису Юзефовича знаходимо кілька важливих подробиць. До них належить згадка про укріплення козацького табору, побудовані з поставлених на підвищенні, зв'язаних один з одним

і присипаних землею возів, розповідь про те, що відходячи через переправу і масово гинучи на болотах, козаки відмовлялись піддатись ворогові, а також згадка про своєрідні прийоми психічної атаки, які обложені у таборі застосували проти шляхти: одного дня на світанку шляхетські війська почули з обложеного ними табору радісні крики і тупіт ніг. Шляхтичі подумали, що прибули Хмельницький з ханом і очікували атаки обложених. Крики й пісні припинились тільки після обстрілу табору королівською артилерією. У розповіді про хворобу Яна Казимира у Львові після Берестецької битви звучить гордість львівського міщанина з приводу високої кваліфікації львівських лікарів, які пустили кров хворому королеві і успішно вилікували його від приступу ниркового каміння.

Серед групи записок і спогадів слід згадати твір Якіма Єрлича «Літописець або хроничка», опублікований у 1853 р. Цей твір є яскравим прикладом класового ставлення його автора до подій Визвольної війни. Єрлич, представник української заможної шляхти на Волині, неодноразово підкреслює в тексті свою приналежність до грецької (православної) віри, але у всіх своїх поглядах солідаризується з королем і магнатами, а свою працю пише польською мовою. Він негативно ставиться до Визвольної війни, яку пережив, сховавшись у Києво-Печерському монастирі; проявляє ворожість до українського народу («поспольства»), козацької старшини і особи Богдана Хмельницького, якого називає «запорізьким діячем». Класові інтереси Єрлича, як багатого шляхтича, змушували його примкнути до ідейного табору магнатів і не дозволяли об'єктивно оцінювати описувані події. Згідно з його розповіддю, ініціатором військових дій 1651 р. був Хмельницький, який зібрав військо, з'єднався з татарами і рушив проти короля. Під час бою під Берестечком 30 червня кварцянні хоругви атакували козаків, зломали їх опір і змусили до втечі татарів. Богдан Хмельницький і Іван Виговський покинули війська і втекли вслід за ханом. Обложені королем у таборі козаки обрали гетьманом полковника Матвія Гладкого, але 10 липня козацька старшина стала потаємно втікати з табору через збудовану нею переправу. Це викликало обурення селян, які кинулись на старшину. Результатом була панічна втеча всього війська через переправу і загибель великої кількості людей. Через чотири або п'ять тижнів втікачі знову почали бунтувати і збиратись до Хмельницького за його універсалами [Jerlicz J., 1853, s. 119—123].

Тенденційність розповіді Єрлича надто виразна. Він замовчує справжні причини відновлення у 1651 р. військових дій, всю вину за це складає на Хмельницького, якого звинувачує у ганебній втечі з-під Берестечка. Інцидент між селянськими повстанцями і полковником Мартином Пушкарем 9 липня (про нього йтиметься у наступному розділі цієї праці) узагальнює, звинувачуючи козацьку старшину у потаємній втечі через переправу, розглядає наступний етап боротьби народних мас України проти шляхетського гніту як новий прояв бунту. Проте у «Літописці» Єрлича знаходимо деякі важливі для нас дані. До них належить перелік умов капітуляції, які Ян Казимир поставив перед обложеними у таборі військами, а серед них — наказ «видати шляхту релігії католицької і грецької, яка з ними

(козаками — І. С.) у бунтах була». Це місце у творі Я. Єрлича підтверджує дані інших документів про участь у Визвольній війні на боці козаків не лише української, але й польської дрібної шляхти.

Доволі широко і докладно розповідається про події під Берестечком у «Спогадах про козацькі війни за Хмельницького», написаних невідомим автором [Pamiętniki o wojnach kozackich..., 1842, s. 72—93]. Тут, на відміну від «Літописця» Єрлича, чітко підкреслюється класовий характер Визвольної війни: шляхта, вертаючись на Україну після Зборівського договору, «заставала своїх підданих збунтованими. Вони панщину відробляти не хотіли, самі собі старостів русинів вибирали, а якщо хтось із шляхтичів до них гостро ставився, бунт піднімали». «Шляхтич нічого не міг наказати, хіба щось випросив». Розуміючи, що через таке своє пригноблення шляхта довго миру не дотримає, Богдан Хмельницький, домовившись з султаном, ханом, Юрієм Ракотці, молдавським господарем і московським царем, почав збирати війська. На Варшавському сеймі у грудні 1650 р. обговорювано питання «як то козацтво після Зборівських пактів вийшло з послуху своїм панам і як дуже гордим зробилось селянство (хлопство)». Результатом дискусії була постанова розпочати війну і похід гетьмана М. Калиновського на Поділля. Розповідь про бої під Вінницею, відступ Калиновського, перебування короля у Сокалі та Берестечку і битву доволі докладна і не суперечить іншим джерелам. Лише у викладі подій після битви знаходимо ряд помилок. Так, суперечить фактам згадка про те, що король йшов на чолі військ переслідувати козаків і з-під Вінниці повернувся у Варшаву, а також розповідь про одержання королем лише наприкінці серпня 1651 р. повідомлення про повстання Олександра Костки-Наперського («який селян («хлопство») почав духом Хмельницького бунтувати») і відправлення проти нього війська, що в дійсності сталося ще у червні 1651 р.

Незважаючи на об'єктивний аналіз причин війни 1651 р. і на кілька подробиць в опису боїв під Берестечком, які свідчать про мужність козацької армії та її завзятий опір шляхетським військам, автор «Спогадів про козацькі війни» твердо стоїть на шляхетських позиціях, розглядаючи Визвольну війну як бунти «гультьяства» або «гайдамаків».

Зі шляхетських позицій написані також записки Миколая Єміоловського, шляхтича з Белзького воєводства. Автор служив у королівській армії (у легкій кінній хоругві) і був учасником битви під Берестечком. Його записки охоплюють 1648—1679 рр., а розповіді про Берестецьку битву і подіям, які їй передували, відведено у публікації цих записок 10 сторінок тексту [Jemiołowski M., 1850, s. 19—28]. Незважаючи на характерну для шляхтича тенденційну оцінку Визвольної війни, спогади Єміоловського є одним із цінних джерел про битву, оскільки факти в них викладено вірно, а деякі з них є важливим доповненням до інших джерел. Так, наприклад, Єміоловський розповідає, що 29.VI 1651 р. татари, після невдалих атак на королівський табір під Берестечком, переправились через Стир і напали на лівому березі річки на тили королівської армії, де багатьох людей забрали у полон. У тексті записок зустрічаємо ще ряд інших важливих даних, відсутніх у інших авторів. До них належить і повідом-

лення про те, що у війську Б. Хмельницького в 1651 р., крім шляхтича полковника Станіслава Кричевського, знаходилось ще до 50 000 польських шляхтичів, хоч ця цифра видається дуже перебільшеною. Мабуть перебільшеним є й опис відступу козацьких військ через болота, де, згідно з розповіддю Єміоловського, немало відступаючих «впало трупом як у таборі, так і в річці, яка від козацької крові аж почервоніла. Нараховувано до 10 000 групів свавільників, бо старшина переправилась, пішла у лісі і десь уже біля р. Ікви знаходилась». Для характеристики шляхетських порядків у Речі Посполитій важливе значення має повідомлення Єміоловського про те, що шляхта з посполитого рушення почала бунтувати і вимагати від короля відпустити її додому ще під час облоги козацького табору, тобто тоді, коли доля битви ще не була вирішена. Ці вимоги було поновлено на другий же день після ліквідації табору і, незважаючи на намови, прохання, а навіть подарунки короля шляхті, посполите рушення відмовилось йти далі з королем і повернулось додому.

Записки радника М. Голинського, що у рукопису зберігаються в бібліотеці Інституту історії АН УРСР у Києві (№ 44184), досі повністю не були опубліковані. Витяги з них, що включають цінні повідомлення про антифеодальне повстання у 1651 р. в Краківському воеводстві Олександра Костки-Наперського і про зв'язки Богдана Хмельницького з селянськими заворушеннями на території корінної Польщі (арк. 491—494, 501, 502), увійшли до збірника ДОВ [ДОВ, с. 572—579, 588—590].

У спогадах Великого канцлера Литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла [Radziwiłł A. S. 1839] матеріал викладений за роками і місяцями, а у деяких місцях на зразок дріаруша — за днями календаря. Записки охоплюють період з 1632 по 1656 р. Автор — сучасник Визвольної війни — особистої участі у Берестецькій битві на брав, але маючи доступ до офіційних документів у королівській канцелярії і знаходячись у контакті з добре поінформованими особами, залишив доволі докладний і об'єктивний, хоч і викладений з магнатських та релігійно-католицьких позицій, опис подій 1651 р. Як великий польсько-литовський магнат, власник величезних маєтків у Литві та на Україні, князь Радзивілл розглядає Визвольну війну як «бунт козаків» і повстання підданих (селян — І. С.) проти своїх панів». Він у багатьох місцях перераховує шкоди, заподіяні шляхті козаками і селянами, називає кількість забитих (особливо католицьких ченців і ксьондзів), скаржиться на «селянську злість» і «закам'янілість у бунті селян», які під Зборовом не хотіли попередити шляхту про татарську засідку і з дерев давали знати ворогам про рухи королівських військ [Radziwiłł A. S., 1839, s. 381, 382]. Разом з цим він оскаржує Миколая Потоцького у переслідуванні Богдана Хмельницького і вважає його винуватцем війни [Radziwiłł A. S., 1839, s. 297, 441], а розгром шляхетських військ під Пилявцями і поразку М. Калиновського під Вінницею пояснює карою за «гноблення людей убогих» (Radziwiłł A. S., 1839, s. 320, 435). Підводячи підсумки війни після Зборівського договору, Радзивілл пише: «Хоч і в інших монархіях бували бунти, ніде, однак, такий великий не повставав, як у нас в Польщі. Бо ніде так не гноблять підданих, як у нас. Було у нас раніше гноблен-

ня убогих, тепер же сталося гноблення ними багатих і як раніше пани всілякими способами витискали кров зі своїх селян, так потім сталося навпаки» [Radziwiłł A. S., 1839, s. 391].

У записах Радзивілла знаходимо багато відсутніх в інших джерелах фактів. Ті з них, що можуть бути перевірені на підставі інших документів, викладені вірно. Через це, завдяки об'єктивності автора в оцінці причин війни та у характеристиці шляхти, факти, невідомі з інших джерел, слід також визнати достовірними. Заслугує також на увагу стриманий тон розповіді Радзивілла і майже повна відсутність образливих епітетів, якими інші шляхтичі наділяють повсталий проти них народ і Хмельницького, а також часте підкреслення негативних рис шляхетського характеру — боягузтва, заздрості, жадоби збагачення і відсутності патріотизму.

За словами Радзивілла шляхта під Пилявцями займалась розпустою і пиячила, йшла на війну, як на парад, з усіма коштовностями, забувши про недавню поразку під Корсунем, певна, що вже взяла у полон усіх козаків. З певним драматизмом і літературним хистом описує Радзивілл нічну паніку у шляхетському таборі під Пилявцями, де один у темряві звертався до другого, а той не відповідав, де шляхтичі торкались руками місць, заповнених раніше людьми, і переконувались, що вони порожні, де всі, не думаючи про свою ганьбу і важке становище Речі Посполитої, втікали, хоч їх ніхто не доганяв [Radziwiłł A. S., 1839, s. 320]. Переповідаючи події під Зборовом, він пише: «Який страх опанував наших, видно з цього, що під час сутички багато сховалось у коноплях, де знайдено кілька покинутих прапорів» [Radziwiłł A. S., 1839, s. 382]. Причини повільного прибуття посполитого рушення до королівського табору під Сокаль згаданий автор пояснює тим, що шляхтичів від поспіху стримувало бажання грабувати населення на шляху їхнього переходу [Radziwiłł A. S., 1839, s. 436]. Це відповідає повідомленням з інших джерел. Наприклад, шляхтич Бжостовський пише з-під Сокаля 4 червня 1651 р., що князя Домініка Заславського ще не видно у королівському таборі, а його полк стоїть у Дубні і грабує навколишні села [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356]. Усе це дозволяє розглядати «Записки» А. С. Радзивілла як поважне і достовірне джерело до історії Визвольної війни, в тому числі й Берестецької битви.

До групи спогадів, в яких згадуються події під Берестечком, слід зарахувати також автобіографію литовського хорунжого Богуслава Радзивілла та його твір «Коли я почав займатися війною і в яких я був воєнних випадках» [Bugusław Radziwiłł, 1979, s. 129—131, 171]. Будучи учасником Берестецької битви, Б. Радзивілл у свою коротку розповідь про неї включає кілька відсутніх у інших авторів подробиць про воєнні дії його полку. Так, наприклад, з його записок довідуємось, що передня сторожа королівської армії напередодні битви стояла у Козині на переправі через Пляшівку; що після одержання сигналу про наближення татарських військ до Козина було послано Б. Радзивілла з його полком, який першим розпочав бій, що переслідування відступаючих з табору козацьких військ здійснювалось двома шляхами під командуванням Богуслава Радзивілла і Стефана Чарнецького. На відміну від інших джерел Б. Радзивілл називає кількість не 300,

а 1800 козаків, які засіли в ліску на острові під час відступу; говорить про загибель 800 чоловік з цього козацького ар'єргарду; називає прізвисько ротмістра своєї хоругви Корфа, забитого в бою з цим козацьким загonom; згадує про інших полеглих під час цієї сутички. Для локалізації окремих подій 10 липня 1651 р. певне значення має розповідь Б. Радзивілла про те, що для переслідування козацьких військ і атаки ватаги, яка засіла в ліску, йому зі своїм полком довелося пройти через редут Кшиштофа Хубальда і що Стефан Чарнецький переслідував відступаючих іншим шляхом, йдучи від табору Миколая Потоцького.

Щоденник шведського посла до Іслам-Гірея III Йоганна Маєра включає опис його подорожі зі Швеції у Крим та назад у грудні 1650 — липні 1651 р. Він був частково опублікований німецькою мовою М. Молчановським [Архів ЮЗР, ч. 3, т. VI, 1908, с. 8—42, 48—52] і докладно проаналізований Ю. А. Мициком [Мыцьк Ю. А., 1981 а, с. 26—30]. Особливий інтерес для нашої теми являють записи Маєра, зроблені 20—23 червня 1651 р. під час його перебування у королівському таборі під Берестечком на зворотному шляху з Криму у Стокгольм [Архів ЮЗР, ч. 3, т. VI, 1908, с. 32—35]. Він згадує ряд королівських полководців — Кшиштофа Хубальда, братів Зигмунта і Анджея Пшиемських, військового суддя Стефана Чернецького, Олександра Конєцпольського, про антифеодальне повстання Олександра Костки-Наперського у Краківському воєводстві, про сутички з козацькими загонами у цей час, локалізує табір Богдана Хмельницького між Збаражем і Вишневецом, оцінює сили хана до близько 40 000 чоловік. Назагал розповідь Маєра не вносить нових даних про хід підготовки до Берестецької битви. Користуючись не завжди перевіреними даними, Маєр інколи не дуже докладно переказує події: він перебільшує перемогу ротмістра Стжалковського над невеликим козацьким табором під Дубном, де нібито загинуло 6000 козаків, хоч за іншими даними там знаходилось всього 300 чоловік, удвічі збільшує кількість війська, відправленого зі Стефаном Чарнецьким у розвідку в напрямку на табір Богдана Хмельницького, називаючи цифру 5000 чоловік. Повідомлення про перебування Маєра з його перекладачем — львівським вірменином у таборі під Берестечком знаходимо також у листах шляхтичів з цього табору [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 66; ДОВ, с. 488—491].

«Коннотата випадків вдома і в країні» (запис подій) Станіслава Вежбовського охоплює 1634—1689 рр. Автор — ленчицький староста і хорунжий народився у 1659 р. і перша частина його записок зроблена на підставі розповіді батька — Ієроніма, ленчицького хорунжого — учасника Берестецької битви. У праці Вежбовського загальні і родинні події подаються у вигляді коротких згадок під відповідним роком, лише розповідь про Берестецьку битву має форму діаріуша (мабуть, переписаного з записок батька — автора), в якому події викладено за днями календаря [Wierzbowski S., 1858, s. 80—84]. Коротка і назагал узгоджена з іншими джерелами розповідь про Берестецьку битву Вежбовського включає ряд подробиць про участь у ній посполитого рушення Ленчицького воєводства. Автор розповідає про прибуття цього війська під Берестечко (28 червня 1651 р.), про його участь

у битві на лівому крилі королівських військ, називає прізвиська визначніших шляхтичів згаданого воєводства, які загинули під час атаки Яреми Вишневецького на козаків, згадує про поранення в час цієї атаки стрілою в шия його батька, про облогу й здобуття козацького табору та відмову шляхти продовжувати воєнні дії. Характерною рисою записок Вежбовського є часті скарги на постійно зростаючі податки на воєнні потреби. До помилок, допущених згаданим автором, належить запис про те, що Варшавський сейм, на якому прийнято рішення про збільшення королівських військ, відбувся на початку квітня 1651 р. В дійсності сейм розпочався наприкінці 1650 р. і закінчився у січні 1651 р.

ПРАЦІ ІСТОРИКІВ — СУЧАСНИКІВ БИТВИ

З істориків—сучасників Берестецької битви слід перш за все назвати Іоакима Пасторія з Хіртенберга (1611—1681) — гданського історика і педагога німецького походження, історіографа короля Яна Казимира, автора понад 120 праць, в тому числі твору присвяченого Визвольній війні, опублікованого у Гданську в 1652 р. під заголовком «Війна скіфо-козацька або про змову татар, козаків і руського плебсу проти Польського королівства, знищену непереможним королем польським і шведським Яном Казимиром» [Pastorius I., 1652]. Книга Пасторія охоплює період з 1648 р. до підписання Білоцерковського договору в 1651 р. Через шість років вона була доповнена новими матеріалами і опублікована Пасторієм у Гданську під заголовком «Історія Польщі» [Pastorius I., 1658]. В 1679 р. вийшов також його підручник польської історії, доведений до 1660 р. [Pastorius I., 1679]. У «Скіфо-козацькій війні» Пасторій використав численні офіційні й приватні документи, в тому числі й ті, які до наших днів не збереглися, що надає його праці ваги поважного історичного джерела періоду Визвольної війни українського народу XVII ст. Пасторій відстоював незалежність історичної науки, намагався вивести її з-під впливу філософії та юриспруденції й у вступі до свого твору підкреслював, що обов'язком історика повинен бути докладний опис фактів, в якому не може бути місця ні для симпатій, ні для антипатій. Проте сам Пасторій не дотримується цих положень і стоїть відверто на шляхетських позиціях, засуджуючи повсталий проти гніту народ та його провідників і вихваляючи короля і його війська. Характеристику історичних поглядів І. Пасторія дали Ю. А. Мицик [Мицик Ю. А., 1981 а, с. 23] та С. Н. Плохий [Плохий С. Н., 1980, с. 153—159; 1982].

Важливим джерелом для дослідників історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 років є шостий і сьомий томи багатотомної хроніки «Театр Європи», що її видавав у 1634—1738 роках у Франкфурті-на-Майні друкар Матвій Меріан та його спадкоємці. Помічниками Меріана були його сини Каспар і Матвій та дочка —

талановита художниця. Авторами окремих томів були німецькі історики і серед них — автор двох згаданих томів — Йоганн-Георг Шледер, уродженець Регенсбурга (ТЕ, 1663, 1685). Короткій характеристиці цієї частини ТЕ, де викладаються події Визвольної війни, в радянській історіографії присвячено декілька статей (див. Мыцик Ю. А., 1981 а, с. 20—23), а переклад на українську мову фрагменту сьомого тому, що стосується Берестецької битви, здійснив Ю. А. Мицик [Мицик Ю. А., 1985, с. 83—91].

У викладі свого тексту Шледер уникає аналізу причин і наслідків історичних подій, але його заслугою є відхід від суто хронологічного принципу подачі матеріалу й намагання згрупувати його тематично. Частіше ніж його попередники він посилається на використані джерела і навіть цитує повні їх тексти, повідомляючи, що дана праця створена на основі «неосяжно багатих оригінальних документів і правдивих донесень». Інформація потрапляла до Шледера трьома шляхами: 1) від німецьких дипломатів при польському королівському дворі та придворних німців — вихідців з Пруссії, Інфляндії, Курляндії, 2) з канцелярії курфюрста Бранденбургського, де пильно стежили за подіями в Речі Посполитій, 3) від пруських солдатів і офіцерів, шведських і німецьких найманців, які воювали на службі у польсько-литовської шляхти. Зокрема, мабуть, багату інформацію одержував Шледер від вихідця за Бранденбурга полковника Кшиштофа Хубальда і від полковника Ернеста Денгоффа, які перебували на службі у польського короля. Їх імена у тексті Шледера згадуються особливо часто.

Шледер постійно підкреслює «подвиги» німецьких найманців, часто перебільшує їхні заслуги в окремих перемогах, протиставляє їм боягузтво і недисциплінованість польської шляхти, звинувачуючи шляхту у невдячності. Один із параграфів, присвячений розповіді про втечу татарів з поля бою під Берестечком, так і називається: «Німці здобувають велику славу, а поляки великий сором».

Симпатії Шледера на боці магнатсько-шляхетського табору. Повсталі українські селяни й ремісники для нього «вороги», «розбійники», «ребелізанти» (бунтарі), «гультаї», а Визвольна війна — не більше як «ребелія». Однак, згадуючи про представників козацької старшини — полковників (яких він називає «генералами» або «генерал-лейтенантами»), він дотримується спокійного тону, не раз додаючи до їхніх прізвищ позитивні епітети. Самого ж Хмельницького, якого він називає «козацьким генералом» або й «генералісимумом», окреслює як «багатомудрого», «хитрого», «хороброго і розумного воїна». Згадана диференціація впливає з класового підходу хроніста до учасників Визвольної війни, у понятті якого шляхтичі-полковники й сам Богдан Хмельницький залишаються представниками пануючого класу феодалів. Причину війни Шледер вбачає у бажанні Хмельницького помститися за особисту кривду, вчинену йому «деякими панами» (Чаплинським).

Незважаючи на всю тенденційність Шледера та його вороже ставлення до антифеодальної визвольної боротьби народних мас, у «Театрі Європи» знаходимо багато відсутніх в інших документах цінних фактів і важливих «визнань ворога», які проливають нове світло на події

Визвольної війни й окремі її епізоди [Мицик Ю., Свешніков І., 1985, с. 87—90].

До групи історичних творів учасників битви слід зарахувати й книгу Якова Суші «Фенікс» [Susza J., 1684], присвячену опису ікони Холмської Богоматері та зв'язаними з нею чудесами, до яких Суша зараховує й перемогу короля над козаками під Берестечком. Автор — ігумен Холмського уніатського василіанського монастиря, фанатичний католик, який вірно служив королю і польській шляхті в час Берестецької битви. За ці заслуги король після битви призначив його холмським єпископом, підпорядкувавши йому всі відібрані від православних церкви єпархії. Розповідь Суші переповнена ненавистю до православних («дизунітів»), зокрема до Богдана Хмельницького, якого називає зрадником, і до козаків, які «на невинних своїх братів, на свого пана і Річ Посполиту, на святу віру і храми Господні свою руку підняли». На думку Суші ікона Холмської Богоматері постійно допомагає уніатам за їх вірність Речі Посполитій, проти якої православні підняли бунт. Опис Берестецької битви і наступних подій в його творі необ'єктивний: у ньому постійно підкреслюються мужність і перемоги шляхти та поразки козацького війська, яке Суша окреслює назвою «козацька банда». Навіть невдалу атаку Яреми Вишневецького проти козаків на початку битви, що перетворилась у поразку його полків, Суша представляє як перемогу. Він замовчує геройські подвиги 300 козаків на острові Гайок і останнього козака, який загинув на човні після тривалого бою з королівською армією. Зате у згаданому творі багато уваги приділяється втечі козаків з табору, які нібито у зісланій на них Богом страшній паніці, покинувши все, кинулись у річку і почали топитися, а тих, яким вдалось врятуватись на переправі, «селяни з жінками і дітьми» поблизу с. Івання під Дубном, «вискочивши з різних місць», забивали тисячами, що суперечить всім іншим тогочасним джерелам. Причину перебільшеної в опису Суші поразки козаків він пояснює «пімстою божою над свавільною Україною за те, що її міста і замки були знищені вогнем і мечем, церкви наче в печери диких тварин перетворені, прості люди й лицарі з жінками й дітками забрані в неволю, земля завжди медом і молоком спливаюча була облята кров'ю її синів... Пан неба і землі помстився за їх жорстокість по відношенню до невинних людей». Суша підкреслює, що не мав наміру писати історичний твір, але хотів показати «великі добродійства нашої Патронки, Королеви Польщі та її Холмської ікони».

І все ж, незважаючи на тенденційність і необ'єктивність, а місцями й свідомо неправдиву розповідь про окремі події, книга Суші включає ряд важливих історичних фактів, відсутніх в інших джерелах. Так, виявляється, що в день битви Ярема Вишневецький атакував по черзі два табори козацьких військ — зразу менший, в якому знаходились селянські повстанці («хлопська сарана», за висловом Суші), а потім більший козацький, з чого можна зробити висновок, що загони селянських повстанців складала й в армії Богдана Хмельницького окрему структурну одиницю і що повстанці на зразок козаків будували свої укріплені табори. З книги Суші довідуємося також про подробиці вбивства шляхтою у таборі під Берестечком корінфського митропо-

лита Йоасафа та його супутника — грецького ченця диякона Павла. Цікавою для історика є розповідь Суші про боротьбу уніатів з православними в Холмі і допомогу уніатам з боку короля, його урядників і війська.

Веспасіан Коховський — історик, поет, прозаїк, який у віці 18 років був учасником Берестецької битви, а пізніше займав посаду краківського войскового, залишив ряд історичних творів, що включають цінні відомості про Визвольну війну українського народу XVII ст. До найважливіших з них належать: «Аннали Польщі від смерті Владислава IV» [Kochovski V., 1683], «Історія панування Яна Казимира» [Kochowski W., 1840], «Спогади про панування Сигізмунда III, Владислава IV, Яна Казимира» [Kochowski W., 1846]. Берестецькій битві присвячені також два його вірші — «Берестецьку битву («потребу») оспівує Аполлон» і «Привітання найяснішого польського Короля Яна Казимира, який після Берестецької перемоги в'їжджає у Львів» [Kochowski W., 1859, s. 22—24, 27, 28]. Коховський, як представник класу феодалів, з обуренням засуджує повстання українського народу проти шляхтичів. Розповідаючи про становище на Україні в 1650 р., він пише: «Поляки хотіли всіма способами утримати мир, козаки боялися миру й прагнули війни, щоб встановити свою жорстокість або через кривавий бій уникнути кари за свої провини. Хотіли, вирвавшись із підданства (панщини — *I. C.*), всю Україну завоювати і опанувати, намагаючись вирвати у своїх панів те, що їх предки здобули кривавими війнами і відважними діями, а за допомогою бунту хотіли зменшити кордони Польського Королівства. Поляки боронили своєї спадщини, козаки прагнули присвоїти собі те, що через бунт і силу своїм панам вирвали» [Kochowski W., 1840, t. 11, s. 491]. Ідея засудження «бунту козаків» проти шляхтичів, які, на думку Коховського, мали історичне спадкове право панування над українським народом, пронизує всю його творчість. І все ж історичні факти, які знаходимо у творах Коховського, є для історика одним з основних джерел до історії Визвольної війни.

Представник періоду барокко в історії польської літератури — поет Самуїл Твардовський залишив історичні поеми, в тому числі рифмовану хроніку «Міжусобна війна з козаками, татарами, Москвою, потім зі шведами і угорцями», двічі публіковану в другій половині XVII ст. [Twardowski S., 1660; 1681]. Зрозуміло, що він твердо стоїть на шляхетських феодальних позиціях, розглядаючи Визвольну війну як бунт козаків проти панів-шляхтичів і Речі Посполитої. Поетична форма твору не завжди дозволяє вибрати з нього ретельно перевірені факти, зате місцями в ньому зустрічаємо барвні описи окремих подій. Так, описуючи день 10 липня 1651 р. під Берестечком, Твардовський розповідає, що козаки покинули в своєму таборі «навіть борщі, киселі та інші огидні саламахи разом з горщиками біля вогнищ, бо й самі якби з вогню вискочили». Шляхта ж, оволодівши козацьким табором, з усіх куточків витягала людей хворих, поранених, ледве живих і всіх порубала шаблями. Твардовський вважає, що шляхтичі дорого заплатили своїм майном і цінною кров'ю за взятю у козацькому таборі здобич — незчисленні опончі, кожухи, плаhti й запаски простої роботи, різне залізо, кремені, в'ючні коні та воли.

На ворожих українському народу позиціях стояв також історик XVII ст. Самуїл Грондський, але позитивним в його праці «Історія козацько-польської війни» [Grondski S., 1789] є доволі великий фактологічний матеріал, яким й досі користуються історики Визвольної війни XVII ст.

Визвольна війна і Берестецька битва викликали також великий інтерес у Західній Європі, що знайшло своє відображення у ряді німецьких, французьких та італійських історичних творів. Аналіз і характеристику цих літературних джерел зробив Д. С. Наливайко (Наливайко Д. С., 1969—1970). Серед французьких істориків XVII ст. слід згадати П. Лінажа де Восієнна і П. Шевальє. Перший з них опублікував працю під заголовком «Справжнє походження повстання козаків проти Польщі» [Linage de Vaucienne P., 1674], написану на замовлення польського коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського з основною метою виправдати польського короля Владислава IV, якого звинувачували у сприянні повстанню козаків проти Речі Посполитої для применшення влади магнатів і шляхетських вольностей. Автор обрав форму діалога між автором і замовником, який для нього був джерелом інформації. Лінажу, як історикові, можна закинути вільне поводження з історичними фактами. Однак, його книга позбавлена антикозацьких тенденцій, а в багатьох місцях автор з захопленням розповідає про мужність козаків, зокрема коли йдеться про їх війни з турками і татарами.

П'єр Шевальє — французький дипломат (на думку ряду істориків, на початку Визвольної війни він був секретарем французького посольства у Польщі) залишив написану близько 1653 р. працю «Історія війни козаків проти Польщі» [Chevalier P., 1663], що була кілька разів перевидана у Парижі й Лондоні та в українському перекладі у Києві (Шевальє П., 1960). Шевальє побував на Україні у 1640-х роках, у 1646 р. разом з наwerbованим на Україні загоном з 2400 козаків брав участь в облозі Дюнкерка, а на початку 1660-х років вдруге вербував козаків у французьке військо. Його праця включає ряд цінних для характеристики українського народу етнографічних матеріалів та деякі історичні дані, відсутні в інших джерелах. Проте, як історик, Шевальє не оригінальний, а його виклад історичних подій в час Визвольної війни на Україні є по суті переказом творів І. Пасторія, Й. Шледера та інших істориків XVII ст. Дослідники його твору звернули увагу на те, що у багатьох місцях він включає цілі сторінки, переписані з праці Пасторія, лише перекладені на французьку мову. Ймовірно, що Шевальє міг також користуватися листами шляхтичів, інформацією приватних осіб або й матеріалами, що до наших днів не збереглися. Як історикові, йому можна закинути не завжди докладний переклад використаних ним джерел. Так, у назагал правдивій розповіді про події під Берестечком 28 червня — 10 липня 1651 р. Шевальє, переповідаючи частково за Пасторієм, частково за Шледером про бій останнього козака на човні, недокладно переклав німецький текст не зовсім зрозумілого місця у Шледера, який двічі називає згаданого козака-героя московитом [«Новим Геркулесом, який з'явився у вигляді московита з косою в руках» — TE, s., 79, 80]. У розповіді ж Шевальє козака атакує якийсь московит з косою в руках,

а польський шляхтич і німецький найманець, «вважаючи, що московит не дасть собі з ними (? — І. С.) ради», прийшли йому на допомогу і забили козака [Шевальє П., 1960, с. 133].

Слід, однак, визнати, що в аналізі та оцінці причин війни, окремих подій, становища українських селян, політики Речі Посполитої, царя Олексія Михайловича та Богдана Хмельницького Шевальє дає тверезу й правильну оцінку. Так, він розумів, що Зборівський договір не зможе забезпечити тривкого миру на Україні, бо королівський уряд буде уникати виконання взятих на себе зобов'язань, що в свою чергу змусить Хмельницького шукати союзників у Туреччині й Москві [Шевальє П., 1960, с. 105]. Розумів він і причину відсутності рішучих дій на підтримку Визвольної війни з боку царя Олексія Михайловича, який побоювався, щоб повстання на Україні не поширилось в його країні [Шевальє П., 1960, с. 110]. На відміну від інших авторів, які беззастережно стоять на шляхетських позиціях, Шевальє у багатьох місцях своєї праці описує важке становище селян у Речі Посполитій. Він пише, що селяни жили неначе раби, дає перелік різних кріпацьких повинностей і додає: «Отож не треба дивуватися, якщо селянські заворушення були такими і що в останніх війнах селяни відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю» [Шевальє П., 1960, с. 46]. В іншому місці, описуючи з певним літературним хистом становище селян — втікачів з Берестецького табору, які голодували, ховаючись по лісах, Шевальє розповідає, що король наказав дарувати їм життя й давати харчі й тут же пояснює: «Його королівська величність тому був милосерним, що не хотів, убиваючи мечем це збунтоване поспільство, знищити одну з головних провінцій королівства... і внаслідок цього зруйнувати безліч шляхти та навіть найбільших магнатів, котрі, маючи великі землі, не могли б діставати з них жодних прибутків, якщо знелюднити ці землі, бо в Польщі селяни становлять частину спадкових маєтків» [Шевальє П., 1960, с. 135]. Розповідь П. Шевальє про Берестецьку битву доволі докладна, але не подає нових даних, відсутніх в інших джерелах.

З творів італійських істориків XVII ст., що включають опис Берестецької битви, слід перш за все назвати твір М. Бізаччіоні «Історія громадянських воєн останніх часів» [Bisaccioni M., 1654, р. 344—357]. Автор доволі об'єктивно вважає, що причиною повстання на Україні було ставлення шляхти до селян. За його словами, пани тримали селян у важких умовах, в яких перебувають лише раби, поводитись з ними по-варварськи; закони ж Польського Королівства зовсім не захищають селян [Bisaccioni M., 1654, р. 290, 291]. Доволі широкий і достовірний опис Берестецької битви займає у творі Бізаччіоні 14 сторінок друку. На жаль, автор користувався польсько-шляхетськими і ватиканськими джерелами, у багатьох місцях підпадає під їх вплив, а інколи включав у твір неперевірені й неправдиві факти. Так, наприклад, говорячи про зносини Б. Хмельницького з Туреччиною, він каже, що Хмельницький обіцяв піддатись під владу султана й перейти в мусульманство.

Венеціанець Альберто Віміна у 1650 р. побував у Богдана Хмельницького як посол Венеціанської Республіки з метою залучити його до коаліції проти Туреччини. Під впливом особистих вражень від

поїздки на Україну він написав дві книги — «Реляція про походження і одяг козаків» [Vimina A., 1656] і «Історія громадянської війни в Польщі» [Vimina A., 1671]. В обох працях Віміні знаходимо багато важливих етнографічних даних про Україну і козаків, а «Історія громадянської війни» є викладом подій Визвольної війни, яку автор ділить на два періоди (1648—1649 рр. і 1651 р.), закінчуючи 1651 р. Книга написана на матеріалі, здобутому на підставі особистих спостережень і з польсько-шляхетських джерел. Будучи представником католицького духівництва, автор відверто висловлює свої симпатії до шляхти й короля. Очевидно, тому місцями він замовчує поразки шляхетських військ (наприклад, взагалі не згадує про битву під Пилявцями) і докладно розповідає про битву під Берестечком [Vimina A., 1671, р. 256], яку розглядає як королівську перемогу. Проте, в багатьох місцях тексту книги Віміні можна відмітити його доволі об'єктивне ставлення до козаків і Богдана Хмельницького. Нових історичних даних, відсутніх в інших джерелах про битву під Берестечком, в творі А. Віміні не знаходимо.

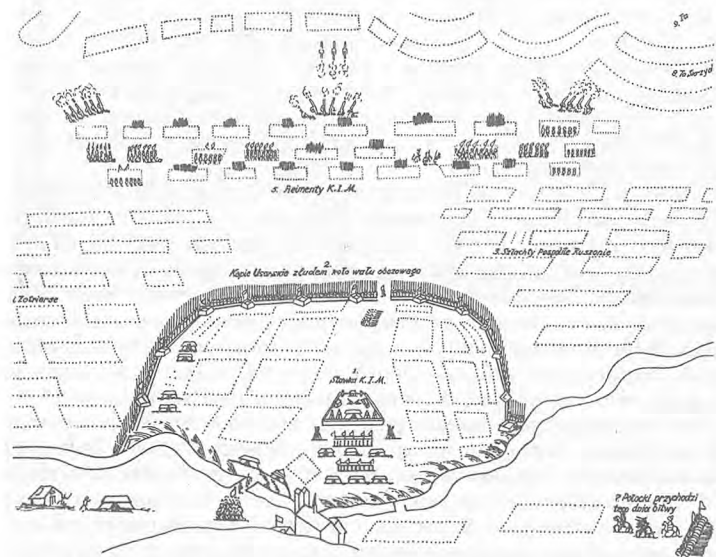
Закінчуючи короткий огляд важливіших творів істориків XVII ст. про Визвольну війну, слід також згадати книгу анонімного автора «Війни короля Яна Казимира» [„Kriige des Königs Johann Casimir“, Nüremberg, 1666], що включає один з найбільших докладних описів воєнних подій 1648—1657 років. Можна припустити, що її автором був представник вищого командування найманих німецьких військ, що перебували на службі в польського короля. Автор, очевидно, брав особисту участь у багатьох воєнних походах і битвах, а його німецьке походження вгадується завдяки особливій увазі, присвяченій діям німецьких найманих частин, їх боекдатності та хоробрості. Вірно виконуючи свою службу, автор і в своїх поглядах стоїть на позиції феодалів. Він з симпатією ставиться до шляхти, глибоко шанує короля Яна Казимира, ненавидить українське селянство. Козаки в його понятті — це лише бунтарі, які втягнули у свій бунт проти законного короля все селянство. Разом з тим, твір анонімного автора відзначається майже педантичною докладністю зокрема, у підрахунку кількості військ, що брали участь в окремих воєнних діях. Він знав твір Пасторія і в багатьох місцях уточнює завищені там цифри кількості військ.

Битві під Берестечком в обговорюваній книзі присвячено близько 60 сторінок тексту. Опис битви доволі докладний, хоч не включає нових фактів. Довір'я заслуговує подана автором кількість (20 000 чоловік) німецьких найманців, які брали участь у Берестецькій битві (с. 178). Варте уваги й повідомлення про те, що захоплені у перших сутичках під Берестечком татари твердили, що хан взяв участь у поході Богдана Хмельницького не з власної волі, а з наказу турецького султана і тому був би схильний до миру з королем (с. 166, 167, 188). Доволі яскраво у згаданому творі описана втеча з поля бою хана, який, після поранення ядром його прапороносця, з побілілим від жаху лицем повернув свого коня й кинувся тікати, а за ним — вся орда. Багато уваги приділив автор і загибелі на човні останнього козака. Однак, будучи вірним своїм прошляхетським поглядам, він каже, що цю смерть можна було б назвати славною, якби козак заги-

нув за справедливу справу. Але він помер як бунтівник і його велика
мужність втрачає зміст і перетворюється у безумство (с. 209).

ІКОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА XVII ст.

Іконографічні джерела XVII ст., що мають безпосереднє відношення до Берестецької битви, збереглися лише у дуже обмеженій кількості. Ми не розглядаємо тут портретів історичних осіб, навіть тих, які брали участь у битві під Берестечком,— вони характеризують епоху, а не конкретну подію — Берестецьку битву, що є предметом нашого дослідження. До групи графічних джерел, зв'язаних з подіями 1651 р. в околицях Берестечка, слід перш за все зарахувати виготовлений, очевидно, у королівській канцелярії план битви. Його оригінал зберігався серед інших документів останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського у Варшаві, потім у Петербурзі. Копія плану була опублікована у журналі «Северный архив» [СПб, 1822, № 13, між стор. 98 і 99], а потім вдруге з перекладом польських написів на російську мову істориком І. М. Каманіним [Каманин И. М., 1910, після стор. 14]. У 1920 р. радянський уряд разом з іншими польськими культурними цінностями передав Польщі й документи Станіслава Августа; вони загинули у Варшаві в час другої світової війни.

Р и с. 1. План XVII ст. королівського табору і розміщення польсько-шляхетських військ в час битви під Берестечком.

На опублікованих копіях плану (рис. 1) зображено р. Стир; Берестечко у вигляді кількох домів і костюлу з двома вежами на лівому березі річки; великий прямоутник королівського табору з доволі докладно позначеними деталями на правому березі річки; розташування правого і лівого флангів та центру королівських військ під час битви; пагорб, на якому стояв хан зі своїм військом; страту татарами полонених недалеко від ставки хана (ця подія відбулась наприкінці битви); правий фланг козацьких військ, що переходять у наступ проти лівого крила королівської армії. Розташування інших частин козацької армії, що займають поля напроти лівого флангу і центру королівських військ, показано менш докладно і якби в русі, з написами в ряді місць: «Цей загін розсіявся». Автор плану намагався показати на ньому різночасові події: розташування королівських, козацьких і татарських військ перед битвою, наступ козацьких полків після невдалої атаки на них Яреми Вишневецького, напрям втечі татарів і їх розправу з полоненими, напрям відступу козацького табору на територію теперішнього с. Острова. До недокладностей, допущених автором плану, слід зарахувати й зображення горбкуватої місцевості поля битви, що в дійсності являє собою рівнину. Не відповідає історичній дійсності малюнок військового загону на чолі з якимсь магнатом, який на лівому березі Стиру прямує до королівського табору: напис над малюнком пояснює: «Потоцький прибуває в день битви». Як відомо, Миколай Потоцький прибув під Берестечко одночасно з королем, брав участь у військових сутичках 28 і 29 червня 1651 р. та у нарадах короля; в день битви йому було підпорядковане праве крило королівської армії, хоч з огляду на його недугу в його заступстві цією частиною військ командував Станіслав Лянцкоронський. Згаданий напис на плані, що звинувачував Потоцького в затримці прибуття на місце битви, був, очевидно, зроблений кимсь з особистих його ворогів у королівській канцелярії. В цілому ж розглянутий тут план Берестецької битви, хоч і накреслений, мабуть, вже після її закінчення, заслуговує на увагу історика, як один з оригінальних документів XVII ст., що стосуються цієї битви.

Другий план Берестецької битви зберігається в бібліотеці Польської Академії Наук в Гданську [Polonica..., 1968, s. 99, N 174, tabl. XV]. На плані — латинський напис: «Зображення битви зі скіфами і козаками, проведеної під проводом короля Яна Казимира. 1651». Доданий до плану текст включає короткий опис Берестецької битви, в якій, як сказано в тексті, відзначився поморський воевода Людвік Вейгер, а свої війська привели канцлер коронний єпископ Андрій Лещинський і підканцлер Ієронім Радзейовський. План присвячений міським владам Торуня, Ельблонга і Гданська.

Ліву частину плану займає р. Вісла, яка чомусь тече у протилежному напрямку, через що міста Люблін, Замостя, Львів, Берестечко, а також Швеція (позначена як місто в низів'ях Вісли) розташовані на її лівому березі. Середню частину плану займає зображення королівського табору під Берестечком, укріплення якого мають вигляд двох багатокутних зірок, розташованих на правому й лівому берегах р. Стир. Табір заповнений озброєними людьми, кінні загони посполитого рушення (як інформує напис на плані) наближаються до табору.

Р и с. 2. Полонені під Берестечком козаки. Гравюра В. Гондіуса 1652 р.

Р и с. 3. Полонені під Берестечком селяни. Гравюра В. Гондіуса 1652 р.

У правій частині плану зображено козацький табір, що також складається з двох розташованих на обох берегах річки укріплень квадратної форми з bastіонами по кутах. Між королівським і козацьким таборами на лівому березі Стиру показано ще заповнений військом редут, який з гармат обстрілює козацькі укріплення.

З козацького табору вийшло десять парламентаріїв, які з шапками в руках йдуть на переговори з королем. Через прохід у задній частині козацького табору по містку через болото виходить загін козаків. Місток недалеко від табору закінчується, й люди громадою та подин-

ці бредуть через болота до лісу. Декілька вершників, які вже переправилися, заглиблюються у ліс. Під лісом бачимо округле озерце, поблизу якого лежить багато коней і людей, деякі з них — з відрубаними головами.

Автор описаного плану, очевидно, мав слабке уявлення про географію, сам під Берестечком не був, укріплених таборів та їх форми і розташування не бачив. Він намагався показати різночасові події, що відбулися між 1 і 10 липня 1651 р.: облогу козацького табору, козацьку делегацію з листом до короля 6 липня, відступ козаків через болота р. Пляшівки 10 липня. Метою створення плану було, очевидно, бажання звеличити поморського воєводу Вейгера, якому були підпорядковані міста Торунь, Ельблонг і Гданськ. Описаний план не має вартості достовірного історичного документа. Він лише підтверджує події під Берестечком, відомі з інших джерел.

Більш достовірними слід визнати два малюнки голландського художника Вільгельма Гондіуса, що прикрашають титульну сторінку праці І. Пасторія [Pastorius I., 1652]. Один з них, уміщений на лівій частині титульної сторінки, зображує групу полонених під Берестечком козаків, які йдуть зі зв'язаними за спинами руками, але з гордо піднесеними головами й спокійними обличчями. Козаки вдягнуті у свитки, чоботи й шапки зі смушевою оторочкою, кінці якої розходяться над чолом. Під ногами козаків лежить їх зброя — дві шаблі та лук і сагайдак зі стрілами. Під малюнком — латинський напис: «Гублю себе, якщо служу рабам» (рис. 2).

На правому малюнку бачимо групу селян також зі зв'язаними назад руками. Їх одяг відрізняється від козацького великими хутряними комірами та хутряною оторочкою нижнього краю. Так, видно, художник хотів зобразити кожухи. На ногах селяни мають постолі, на головах — хутряні шапки. Селянин напереді має велику сиву бороду, поруч з ним йде малий хлопчина у хутряній шапці, ззаду — молоді люди з вусами й оголеними обличчями. Під ногами у них лежить їхня зброя: коса, бойовий ціп, сокири, чекан і дерев'яна колотушка. Під малюнком — латинський напис: «Повертаюся до мотик» (рис. 3). Незважаючи на деяку умовність описаних малюнків і тенденційні написи, ці зображення слід зраховувати до групи достовірних джерел до пізнання одягу та озброєння козаків і селян. В цьому нас переконує, зокрема, наявність серед селянської зброї коси та дерев'яної колотушки — предметів озброєння, що ніде не збереглися, але були знайдені під час розкопок місця Берестецької битви.

Іконографічним джерелом, що має пряме відношення до нашої теми, є барельєф на саркофазі Яна Казимира з зображенням епізодів битви під Берестечком. У 1668 р. цей король відмовився від польського престолу, виїхав у Париж, де був почесним аббатом монастиря Сен-Жермен де Пре, помер у 1672 р. і був похований у церкві цього монастиря. Тоді ж для його тіла там було споруджено саркофаг, який скульптор Жан Тібо прикрасив барельєфом, що прославляє перемогу короля над козаками під Берестечком [Nortel J. F., 1976, рл. 24, 25]. Згодом тіло короля перевезено у Краків в усипальню польських королів на Вавелі, а у саркофазі залишилась лише урна з попелом його сирця.

Р и с. 4. Козацький прапороносець і татари. Деталь барельєфа на саркофазі короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі. Скульптор Ж. Тібо, 1672.

На барельєфі скульптор показав саму битву. В правій його частині бачимо групу кінних татарів, одна частина яких обстрілює з луків польсько-шляхетське військо, друга неначе вже розпочинає відступ. Вони одягнуті в халати, а на головах мають башлики, що дуже нагадує зображення скіфських головних уборів. Татари стріляють з великих

Р и с. 5. Козаки стріляють з мушкетів. Деталь барельєфа на саркофазі короля Яна Казимира. Скульптор Ж. Тібо, 1672 р.

Р и с. 6. Король Ян Казимир і польські гусари у битві під Берестечком. Фрагмент барельєфа на саркофазі короля Яна Казимира.

складних луків, а за поясом одного з них знаходиться довгий кинджал. Поміж татарами на коні їде в протилежному від битви напрямку козацький прапороносець. Роздвоєний на кінці прапор та оселедець на голові козака розвіваються на вітрі. У правому нижньому розі зображення відступає у повному бойовому порядку загін піших козаків з мушкетами на плечах. Поруч козацький полковник у киреї та опанчі з шаблею при лівому боці та перначем у правій руці виводить своїх людей з битви (рис. 4). На татарів тісними рядами з мушкетами у руках наступає німецька наймана піхота. Над її першим і другим рядами видні хмари диму від пострілів.

Значний інтерес викликає зображення на передньому плані барельєфу загону піших козаків, які стоять у трьох рядах і рушничним вогнем стримують атаку королівської гусарії. Гусари з похиленими вниз довгими списами мчать вперед на швидких конях (рис. 5). До деталей цієї частини зображення повернемося ще у наступних розділах даної праці.

У центрі барельєфу на фоні гусарії скаче на коні король Ян Казимир. На ньому плащ, кольчуга і панцир, на ногах чоботи без каблуків,

на голові шолом з китицею. В правій руці король тримає командну паличку (батуту). На коні багата зброя, а не чепраку під сідлом — зображення герба шведської династії Вазів — «Снопика» з ініціалами короля ICR (Ioannes Casimirus Rex). За королем якийсь вершник везе його бунчук, трохи далі три сурмачі сурмлять у довгі сурми. Під ногами королівського коня лежить багато забитих і поранених козаків. Один з них підняв руку, благаючи помилування (рис. 6).

У лівій частині зображення на фоні крилатих гусарів, які прямують до місця битви з піднятими вверх списами і прикріпленими до них прапорцями, бачимо гусарського полковника з перначем у правій руці, далі — німецьку найману піхоту у залізних шоломах з мушкетами на плечах. Два з них ведуть бій з татариним, який сидить на коні й заслонився овальним щитом у лівій руці. Татарин має за спиною лук у футлярі (налучі) та сагайдак зі стрілами, при лівому боці — піхву на шаблю. У високо піднятій правій руці він тримає коротку криву шаблю, якою відбивається від піхотинців. Один з них атакує татарина коротким списом, другий, тримаючи в правій руці кривий кинджал, лівою б'є чеканом у щит татарина. Хмари диму від розташованих у лівому верхньому розі барельєфу гармат заслонюють фігури на задньому плані (рис. 7).

Авторові барельєфу можна закинути бажання показати на відносно невеликій його площі всі події, що відбувались на обширному полі Берестецької битви, а також деякі відхилення від історичної дійсності: під Берестечком король не посилав гусарію в атаку (цьому

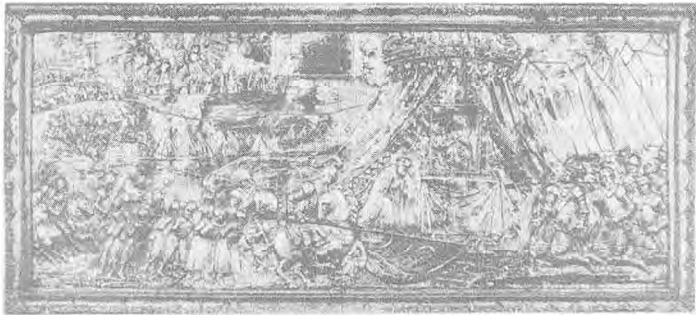
Р и с. 7. Бій польського піхотинця з татариним. Фрагмент барельєфа на саркофазі короля Яна Казимира.

не сприяло розташування ні татарських, ні тим більше захищених табором козацьких військ), Ян Казимир особисто не брав участі у наступі на козаків і під ногами його коня не могли лежати забиті й поранені козаки, поодинокий татарин не міг вести бій в тилу королівської гусарії, королівські гармати не могли стріляти через голови своїх військ. Фігура короля-переможця в центрі барельєфу показана дещо умовно саме з метою підкреслити його тріумф.

Однак, слід визнати, що барельєф виконаний на високому художньому рівні з прекрасним знанням не тільки анатомії в русі людських та кінських фігур, але й типу учасників битви, деталей їх озброєння та одягу (може лише за винятком головних уборів татарів). Битва показана в динаміці, окремі її епізоди високохудожньо відпрацьовані у всіх деталях. Прекрасне знання особливостей типу учасників далекої для скульптора — французького ченця Жана Тібо битви наштавхує на думку, що він, мабуть, користувався гравюрою битви, яка не збереглася. Підтвердженням цього припущення може бути згадка в літературі про те, що восени 1651 р. Ян Казимир замовив гданському граверу Вільгельму Гондіусу гравюру про Берестецьку битву [Michalczuk S., 1961, s. 100]. Посереднім доказом існування такої гравюри ще наприкінці XVII ст. може бути картина художника Мартино Альтамонте «Битва під Віднем», намальована у 1692 р. (Возницький Б., 1977, с. 27). На цій картині центральна фігура короля Яна III Собеського за винятком незначних деталей є якби повторенням фігури Яна Казимира на барельєфі. Король сидить на коні, тримаючи у правій руці командну паличку, а під ногами коня лежать забиті і поранені турки, один з яких, піднявши руку, благає помилування. Поза короля, коня і турка, королівський одяг і кінська зброя немов запозичені з саркофага в церкві Сен-Жермен де Пре. На нашу думку, взірцем для центральних частин картини й барельєфу могла служити здогадна гравюра В. Гондіуса.

Слід ще згадати срібну плакетку перед вівтарем Холмського собору з зображенням молебня, який відправляє уніатський священик Яків Суша перед іконою Холмської Богоматері після Берестецької битви [Michalczuk S., 1961, s. 95—100]. У мистецтвознавчій і історичній літературі неодноразово висловлювалося припущення, що плакетка була подарунком Яна Казимира, виконаним безпосередньо після битви. Найновішими дослідженнями С. Михальчука стверджено, що її автором був гданський ювелір В. Йоде, який, на думку С. Михальчука, міг виконати свій твір між 1720 і 1750 рр. Дослідник звертає увагу на стиль зображення і орнамент рами плакетки і стверджує, що вони характерні для XVII ст.

Припускають, що ювелір, виконуючи в першій половині XVIII ст. замовлення холмських василіанів, користувався якоюсь зарисовкою чи гравюрою XVII ст. (можливо, В. Гондіуса), яку добре відобразив у своєму творі. Таким чином, плакетку з Холма також слід зарахувати до групи іконографічних пам'яток, зв'язаних з Берестецькою битвою. Анонімний автор, який підписався лише літерою «П», у статті про Берестецьку битву в львівському журналі «Домашній Приятель» [Р..., 1854], умістив малюнок плакетки, що багатьма деталями відрізняється від оригіналу. Це стосується і фігур Суші, полонених коза-

Р и с. 8. Яків Суша відправляє подячний молебен перед іконою Холмської Богоматері після Берестецької битви. Срібна плакетка у соборі в м. Холмі (Польща).

ків та селян, і шоломів польських кіннотників, що на цьому малюнку перетворені у каски кирасирів XVIII ст., і головних уборів полонених, і деталей у зображенні Берестечка та його найближчої околиці.

Плакетка, розміром $98 \times 218,5$ см, складається з 14 дбайливо з'єднаних один з одним срібних листків. Зображення виконане в техніці чеканки і гравірування. На ній бачимо оздобне шатро з віттарем, на якому знаходиться ікона Холмської Богоматері. Перед віттарем стоїть на колінах Я. Суша з літургійних шатах з молитовно складеними долонями рук. Праворуч шатра також на колінах стоїть група польських магнатів на чолі з королем у короні. За ними — намети короля і польської шляхти. З лівого боку до шатра наближається вершник у панцирі, який розстелює перед шатром прапор кримського хана. За ним група озброєних вершників супроводжує полонених козаків і селян, які йдуть зі зв'язаними ззаду руками. Козаки у жупанах, без головних уборів, з оселедцями на головах. Селяни у свитках і хутряних шапках. Під ногами полонених лежить їх зброя — шаблі, мушкет, пістоль, коси, лук і сагайдак зі стрілами. За шатром видніються татарські намети з зображенням півмісяця наверху і, мабуть, козацькі — без цих символів. В лівій частині плакетки загін кінних шляхтичів з полковником, який тримає пернач у правій руці, доганяючи групу втікаючих козаків. На задньому плані — зображення Берестечка з церквою, костюлом і будинками, оточених оборонною стіною з вежами і воротами. Праворуч — передмістя з кількома будинками, плетеним тином та колодязем. Серед хмари над Берестечком — монограма Божої Матері, а з хмари б'ють блискавки на відступаючих козаків (рис. 8). Незважаючи на характерну для пізнього середньовіччя певну умовність зображення, слід признати, що деталі одягу і озброєння представлених на плакетці осіб відповідають за своїми ознаками XVII ст., а полонені козаки нагадують розглянутий вище малюнок В. Гондіуса на титульній сторінці праці І. Пасторія.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Визвольна війна XVII ст. залишила глибокий слід в українському фольклорі. Численні думи та історичні пісні оспівують героїзм народу, його прагнення до волі, його перемоги або поразки. У зв'язку з нашою темою нас цікавлять ті пам'ятки усної народної творчості, що стосуються Берестецької битви 1651 р. В одній з них (Костомаров Н., 1884, с. 395) співається:

Висипали козаченьки з високої гори,
Попереду козак Хмельницький на воронім коні.
«Ступай, коню, дорогою, широко ногами;
Недалеко Берестечко й орда за нами.
Стережися, пане Яне, як Жовтої Води:
Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди».
Як став джура, малий хлопець, коника сідлати,
Стали в того кониченька ніжоньки дрижати.
Як заговорить козак Хмельницький до коня словами:
«Не доторкайся, вражий коню, до землі ногами!»
Чи не той то хміль, хміль, що на тички в'єшся?
Чи не той то козак Хмельницький, що з ляшками б'єшся?
Ой не я той хміль зелений — по тичці не в'юся;
Ой не я той козак Хмельницький — з ляшками не б'юся.
«А де ж твої, Хмельниченьку, воронії коні?»
— У гетьмана Потоцького стоять на припоні.—
«А де ж твої, Хмельниченьку, кованії вози?»
— У містечку Берестечку заточені в лози! —
— Що я з вами, вражі ляхи, не по правді бився:
— Як пустив коня вороного,— міст мені вломився!

В одному з варіантів «Пісні про Нечая» (Костомаров Н., 1884, с. 391—392) знаходимо подібний до попередньої пісні текст:

...
«А де ж твої, Нечасньку, воронії коні?»
— У гетьмана у польного стоять на припоні.—
«А де ж твої, Нечасньку, кованії вози?»
— Під містечком Берестечком заточені в лози.
«Ой де ж твої, Нечасньку, дітоньки та жона?»
— Ой в містечку Берестечку сидять собі дома.
— А которий козаченько буде з вас у місті,
Поклоніться моїй жінці, нещасній невісті...

Данило Нечай загинув у березні 1651 р. і в битві під Берестечком участі брата не міг. Проте, Берестецька трагедія так закарбувалась у народній пам'яті, що автор (чи автори) і в розповіді про Нечая згадують Берестечко, об'єднуючи текст двох різних за змістом і хронологічною послідовністю подій. Із закінчення наведеної пісні можна було б зробити висновок, що Нечай походив з Берестечка. Таке припущення видається мало ймовірним, хоч історичні джерела не дають даних про його походження. А може з Берестечка походив якийсь інший козак Нечай, про якого в тих околицях також складались пісні, а хтось пізніше об'єднав дві пісні про двох різних козаків на ім'я Нечай в одну? За це промовляла б незвичайна популярність легенди

про Нечая в околицях Берестечка (про неї мова йтиме далі). Можна додати, що автор цієї праці в дитинстві чув в околицях Берестечка ще інший варіант пісні про Нечая, в якому на запитання: «А де ж твої, Нечаєнько, гроші?» Нечай відповідає: «Під містечком Берестечком закопані в лозах».

М. Костомаров опублікував також запис пісні про поразку під Берестечком 1651 р. [Костомаров Н., 1884, с. 396]:

Кину пером, лину орлом, конем поверну,
А до свого отамана таки прибуду.
— Чолом пане, наш гетьмане, чолом, батьку наш!
— А вже нашого товариства багацько немаш!
«Ой як же ви, панове молодці, ой як ви ставали,
«Що ви своє товариство на віки втерjali?»
— Становились, пане гетьмане, плечем об плече,
— Ой як крикнуть вражі ляхи: у пень посічем!
«Ой що ж ви, панове молодці, що за здобич мали?»
— Мали коня у наряді, та ляхи одняли! —
Зима прийшла, хліба нема, тож нам не хвала;
Весна прийшла, ліс розвила, всіх нас покрила!

«Думка козацька о Берестецьким звиченстві 1651 31 іюля» [„Die Niederlage Bohdan Chmielnicki's...“, 1877, S. 297—307], вдруге опублікована Г. А. Нудьгою («Пісні та романси...», 1956, с. 152—154), очевидно, постала у середовищі тієї частини козацької старшини, що брала участь у Берестецькій битві в складі польсько-шляхетських військ. На відміну від попередньо згаданих пісень тут співається не про поразку, а про перемогу (звиченство) під Берестечком вихваляється відвага шляхти, яка «не дбаєт, не утікаєт, к войні ся приближаєт», бо це «не Зборово, війна те нова, не як під Пилявцями: не утікают, кров проливають і на татар не дбают; в крові татарській і бусурманській острый меч свій купают». Особлива увага у «Думі» приділяється героїству польських шляхтичів — Казановського («богатир польський серця всім додаваєт, для оборони польської корони голову покладаєт»), Оссолінського, який «як лях давній і юнак славний для Польщі вмираєт» та Я. Вишневецького, який «хоч невеличкий, своїх не одступаєт». Не відповідає історичній дійсності і розповідь про те, що козаки «тричі кланяли і упали, короля сьмо просили, по Зборовському, люб по старому щоби сьмо тільки жили». З усіх польських шляхетських письмових джерел відомо, що козаки вимагали миру лише на умовах Зборівського договору відкидаючи всі інші пропозиції короля. Дивно також, що у самому заголовку «Думи» вказана неправильна дата Берестецької битви (31 липня 1651 р.) і що у її автора не знайшлося жодного доброго слова про козаків і селян — героїчних борців проти шляхетських поневолювачів. Таким чином, «Думу о Берестецьким звиченстві» слід розглядати як твір тенденційний, складений з феодальних шляхетських позицій без проявів симпатії до справи, за яку боровся український народ.

ТВОРИ ПІЗНІШИХ ІСТОРИКІВ

Одним із перших українських істориків новіших часів був бунчуковий товариш Петро Симоновський, який у 1765 р. завершив свою працю про український «козацький народ і його військові діла» (Симоновський П., 1847). Автор широко використав твори попередніх західноєвропейських істориків, в тому числі П. Шевальє, працю якого він переказує цілими сторінками. Симоновський основною рушійною силою на Україні вважав гетьманів і козацьку старшину, вороже ставився до антифеодальних рухів. Ці його переконання й вплив використаних феодально-шляхетських джерел помітно знижують оцінку його праці, яку до того ж не можна розглядати як самостійний твір. Розповідь про події 1651 р. у творі Симоновського міститься у розділі «Друга козацька війна». Правильно оцінюючи становище на Україні після Збориського договору, Симоновський каже, що шляхта, повертаючись у свої маєтки, не могла вимагати послуху від селян, які бунтувались та інколи вбивали шляхтичів. Далі йде розповідь про похід Богдана Хмельницького в 1650 р. у Молдавію та його зносини з московським царем і Туреччиною. Ці, за словами автора, «непристійні дії Хмельницького» примусили польського короля скликати сейм, який ухвалив розпочати війну і вислати на Поділля військо під командою польного гетьмана Мартина Калиновського. Після цього ніби відразу з'ясувались «протівні миру наміри Хмельницького», який послав на Поділля полковника Данила Нечая, і той «став винищувати подільські землі». Переповідаючи про відступ військ Калиновського з-під Кам'яця-Подільського, Симоновський каже, що козацькі загони, «які переслідували польного гетьмана, атакували його з усіх боків, але завжди були мужньо відігнані військами Калиновського» (с. 44—46).

Розповідь про Берестецьку битву є докладним переказом твору Шевальє і не включає нових даних про цю подію. Симоновському можна закинути й ряд недокладностей та помилок. Так, він пише, що король напередодні битви наказав своїм військам вирушити в напрямку на Дубно — місто, яке нібито належало до Краківського воеводства (в дійсності Дубно було лише приватною власністю краківського воєводи Домініка Заславського); Вишневецький повідомив короля про наближення татарського хана, який вже був біля Перепетина (зам. Перенятин) — села за 500 кроків від Берестечка (с. Перенятин теперішнього Радзивилівського району Рівненської області знаходиться за 75 км від Берестечка); на переговори з королем під Берестечком нібито прийшли козацькі полковники Гладкий, Креза (зам. Криса) і Лобода (зам. писар Переяславець). Незважаючи на неоригінальність твору П. Симоновського, його негативне ставлення до антифеодальних повстань і допущені ним помилки, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» слід оцінити позитивно у розвитку української історіографії як один з перших творів, присвячених історії українського народу.

Кінцем XVIII ст. датується й праця російського історика військового інженера генерал-майора Олександра Рігельмана «Летописное

повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» (Ригельман А. И., 1847), закінчена ним у 1778 р. і доповнена його сином у 1786 р. Цей компілятивний твір складається з чотирьох частин, що діляться на 6 книг, і включає роздуми автора про походження козаків та виклад історії України до другої половини XVIII ст. Книга містить численні малюнки, на яких показано представників різних суспільних груп України. Подіям 1651 р. відведено стор. 150—158. Ця частина написана під впливом «Літопису» Григорія Граб'янки, деякі факти взяті, очевидно, з інших джерел. Виклад джерел на загал достовірний, хоч і не оригінальний, не позбавлений деяких помилок. До них належать недокладності у визначенні дат окремих подій (Ригельман не дотримується єдиної системи і в одних місцях визначає події за старим, в інших — за новим стилем календаря), твердження про те, що вночі напередодні битви король підкупив хана, через що він під час битви покинув поле бою, а також розповідь про те, що після битви хан на прохання Хмельницького дав йому кількатисячне військо, що не дійшло до козацького табору під Берестечком і повернулось назад, а з ним і Хмельницький, який поїхав у Паволоч збирати нові війська (с. 155). В дійсності хан затримав Богдана Хмельницького як полоненого, а з Іваном Виговським послав невеликий загін, який, дійшовши до річки Пляшівки, повернувся назад. На відміну від «Літопису» Граб'янки, який пише, що Іван Богун на військову раду під Берестечком не кликав селян, Ригельман твердить, що рада відбулась з участю селянських повстанців, які разом з козацькою старшиною ухвалили будувати через болото мости й швидко виходити з табору, бо «як було видно з намірів рядових козаків, вони могли для порятунку власної свободи видати старшину». Таким чином, згідно з інтерпретацією Ригельмана, селянські повстанці нібито виступили на захист старшини, якій загрожувала небезпека з боку рядових козаків. Кількість козацько-селянських військ під Берестечком Ригельман оцінює в 50 000 чоловік, втрати — 30 000 чоловік. Він заперечує проти думки окремих авторів, які звинувачували Богдана Хмельницького в тому, що він умисно залишив військо під Берестечком через непослух козаків. Праця Ригельмана, написана в основному на українських літописних джерелах і, мабуть, доступних авторові документах, містить цінні матеріали про побут і звичаї козаків. У порівнянні з книжкою Симоновського вона була значним кроком вперед у розвитку української історіографії.

Зацікавлення Україною та її історією в Західній Європі тривало й наприкінці XVIII ст. З творів істориків, що в цей період вийшли з друку, слід назвати праці Жана Бенуа (Йогана Бенедикта) Шерера [Scherrer J. V., 1798] та Йогана Христіана Енгеля [Engel J. Ch., 1796]. Автор першого з цих творів — німецький і французький історик широко користувався українськими літописами, але в тексті його праці відсутні посилання на використані джерела. Шерер відзначає заслуги українського козацтва, зокрема у боротьбі проти руйнівних нападів кримських татарів. Його праця була першим у Західній Європі загальним оглядом географії та історії України. Австрійський історик ліберального напрямку Й. Енгель дав доволі докладний виклад історії України. Він ретельно використав твори ряду істориків (в тому

числі В. Коховського), на які посилається в тексті. Вплив шляхетських джерел на Енгеля в деякій мірі позначився на ідейній спрямованості його праці. Обидва згадані автори в розділах про Берестецьку битву не приводять фактів, відсутніх у інших джерелах.

До більш поважних для свого часу праць з історії України належить «История Малой России» російського і українського дворянського історика Дмитра Бантиш — Каменського, вперше опублікована у 1822 р. (Бантиш-Каменський Д., 1903). У своїй праці автор охопив час від появи у Подніпров'ї слов'ян, яку він датує першими століттями н. е. і пов'язує з переселенням з Подунав'я, до скасування гетьманщини Катериною II. Текст доповнений списком використаних рукописних і публікованих джерел. До позитивних особливостей твору належить те, що посилання на джерела розміщені на полях тексту напроти розповідей про окремі події. Однак, автор не включив у список джерел ряд використаних ним праць, на які посилається у тексті. До праці додані широкі примітки, що значно доповнюють її текст, а також ілюстрації, в тому числі згаданий вище план Берестецької битви, накреслений на підставі оригіналу, що зберігався в архіві польського короля Станіслава Августа Понятовського.

Заслугою автора є зібрання цінного історичного матеріалу і хронологічне впорядкування використаних джерел. Бантиш-Каменський всюди підкреслює свої симпатії до Богдана Хмельницького і козаків, але, дотримуючись польсько-шляхетських джерел, часто некритично потрапляє під їх вплив. Так, неодноразово відмічаючи в тексті жорстокість Яреми Вишневецького — ката повсталого українського народу, автор у примітках до тексту на стор. 522 вихваляє його відвагу і військовий досвід. За словами Бантиш-Каменського Вишневецький постійно перемагав та знищував козацькі загони і мужньо переніс облогу у Збаражі. Такі ж панегірики зустрічаємо у примітках стосовно інших магнатів — Олександра Конецпольського (с. 515), Станіслава Конецпольського, який «збудував фортецю Кодак на Дніпрі для стримання козацького свавілля» (с. 511) та багато інших.

Розповідь про Берестецьку битву від походу Калиновського до здобуття шляхтою козацького табору займає в праці Бантиш-Каменського сторінки 165—175. Автор в основному дотримується даних, взятих з творів попередніх істориків, зокрема Пасторія і Шевальє, і не приводить фактів, невідомих з інших джерел. Підсумовуючи наслідки битви, він висловлює думку, що Богдан Хмельницький допустив дві помилки, що спричинилося до поразки: відмовився від військової допомоги турецького султана і вів військові дії окремо від основних сил кримського хана. Останній закид не має достатньої підстави: козацько-селянські і татарські війська в час битви були розташовані суцільним фронтом від р. Стир до с. Митниці, а татарські загони на початку битви воювали разом з козацькими полками проти лівого крила королівської армії.

Інший український дворянський історик — Микола Маркевич залишив п'ятитомну «Историю Малороссии», в якій перший і другий томи є компіляцією праць попередніх істориків (в тому числі Д. Бантиш-Каменського). Довідкове значення мають томи III—V, написані на документальних матеріалах [Маркевич Н., 1842]. Доволі недоклад-

ний хід подій під Берестечком у 1651 р. викладений у першому томі праці Маркевича (с. 278—290) без посилань на джерела. Кількість військ Богдана Хмельницького у цій битві автор оцінює до 73 000 чоловік, татарів — до 20 000. Згідно з його розповіддю, після втечі з поля битви кримського хана, Хмельницький поїхав за ним і наздогнав його лише біля Ямполья на Поділлі. Вслід за Хмельницьким поле бою нібито покинула вся козацька кіннота, залишивши піхоту в лозах над Стирем. Піхотинці, дочекавшись ночі, поклали свої списи на болото, перекотились по них на другий берег, де з'єднались з кіннотою. Під Берестечком нібито залишився лише один загін козацького війська на чолі з Філоном Джалалієм і Іваном Богуном. Порівнюючи цю розповідь з описами очевидців, знаходимо в ній багато недокладностей. Так, Хмельницького в його поїзді за ханом супроводжувало лише 18 козаків, а не вся кіннота, як пише Маркевич. Взятого в околицях Берестечка в полон Хмельницького хан відпустив під Ямполем. У таборі під Берестечком залишився не один козацький загін, а вся козацько-селянська армія. Фантастичною і вигаданою автором є також розповідь про нічну переправу козацької піхоти через болото, зустріч її з кіннотою та радісний спільний обід обох частин війська, що за відсутністю інших харчів складався з трави («опуцьків» та «козельців»).

Дальша розповідь про події під Берестечком у М. Маркевича не відрізняється від повідомлень учасників битви за винятком дрібних помилок: корінський митрополит Йоасаф був не лише поранений, а й вбитий шляхтою, а останнього козака, який оборонявся з човна, забив не шляхтич на прізвище Цехановський, а ополченець посполитого рушення з Цехановського повіту на Мазовщу. Втрати козацько-селянської армії під Берестечком Маркевич оцінює до 30 000 чоловік.

У творі Маркевича, як і в працях багатьох інших авторів, вражає окреслення королівської армії терміном «поляки», а козацько-селянських військ назвами «козаки» або «гетьманці». Очевидно, згаданий автор не визнавав факту перебування в рядах королівської армії багатьох українців (крупних феодалів, деяких представників верхівки реєстрового козацтва, уніатських священників тощо), а у війську Богдана Хмельницького — поляків (дрібних шляхтичів, ремісників) і численних загонів українських повсталих селян і ремісників, не розуміючи в силу своєї класової обмеженості ні класового характеру Визвольної війни, ні ролі в ній широких мас українського трудового народу. Усі помилки М. Маркевича з посиланням на його твір були пізніше повторені Миколою Теодоровичем, який ще, очевидно від себе, додав, що козаки, поклавши на болото списи, «гукнули» (? — І. С.) і почали переправлятися на другий берег» [Теодорович Н. И., 1890, с. 1007—1022].

Серед історичних творів середини ХІХ ст. можна назвати підписану лише літерою «П» статтю у львівському журналі «Домашній друг», присвячену Берестецькій битві [Р..., 1854, №№ 25—30, с. 197—241]. Автор бачить причину Визвольної війни ХVІІ ст. у пригніченні польськими магнатами українського народу, його насильному окатоличенні та у бажанні Богдана Хмельницького помститися за свої

кривди. Розповідь про події під Зборовом і Берестечком ведеться у стриманому тоні з помітною симпатією автора до козаків і українського народу в цілому, зокрема до справи відстоювання ним православної віровизнання. Автор, очевидно, користувався твором Я. Суші «Фенікс» і багато уваги приділив перебуванню уніатського духівництва з іконою Холмської Богоматері у королівських таборах під Сокалем та Берестечком. Але на відміну від агресивного по відношенню до православних і повсталого українського народу тону твору Суші, автор обмежується лише об'єктивним і спокійним переказом фактів, а між рядками вчувається засудження дій Суші, уніатських священників і політики королівського уряду, спрямованої на окатоличення українського народу.

Визначною подією у розвитку української історіографії в другій половині XIX ст. була поява творів українського і російського історика ліберального напрямку Миколи Костомарова, зокрема важливої для нашої теми праці «Богдан Хмельницький», вперше опублікованої у 1857 р. [Костомаров Н. И., 1884]. У ній автор використав величезну кількість джерел, на які всюди у тексті робить посилання. Він критично поставився до повідомлень окремих авторів і матеріалів з документів, систематизував їх тематично та хронологічно і дав широкий достовірний, яскравий, художньо викладений опис подій напередодні Берестецької битви та самої битви. Костомарову можна закинути лише незначні відхилення від свідчень очевидців битви. До них належить повідомлення з посиланнями на С. Гронського про те, що перед битвою Богдан Хмельницький, оглядаючи королівські укріплення, помітив погано стережений редут і послав вночі козаків, які напали на німецьку піхоту й частину її вирізали. В дійсності ця подія відбулась під керівництвом Івана Богуна вже під час облоги шляхтою козацького табору 4 липня 1651 р. Недокладною є також дата (3 липня) відповіді, яку дали козаки королеві на його умови капітуляції. Це мало місце 8 липня. Не підтверджується іншими джерелами розповідь про те, що король наказав поховати забитого у козацькому таборі митрополита Йоасафа у всьому його одязі (с. 363). Відомо, що всі речі Йоасафа король викупив від убивці й подарував холмським уніатам, а ризи митрополита порізали на частини й розділили поміж себе шляхтичі. У Костомарова неправильно також визначено місце (острів на річці Стир), на якому захищались 300 мужніх козаків. Цей острів знаходиться серед боліт в заплаві р. Пляшівки. Зате у творі М. Костомарова знаходимо багато важливих подробиць про окремі епізоди боїв під Вінницею та під Берестечком. Підкріплені посиланнями на джерела, вони значно доповнюють відомості про ці події.

Праці М. Костомарова широко використовувалися пізнішими істориками, а навіть політичними (в тому числі й революційними) діячами. Останні закидали йому створення підхопленої потім націоналістичною історіографією концепції про безкласовість української нації, а також релігійний містицизм і ліберальну обмеженість. Але монографія «Богдан Хмельницький», залишається і досі одним із фундаментальних творів до пізнання обставин Берестецької битви як одного з найважливіших епізодів Визвольної війни українського народу XVII ст.

Під помітним впливом М. Костомарова написана праця визначного французького письменника, мистецтвознавця і культурного діяча Проспера Меріме «Богдан Хмельницький», що вперше була опублікована в Парижі у 1863 р., а нещодавно перекладена на українську мову [Меріме П., 1987]. Захоплений, як він сам писав, українським козацтвом і особою Богдана Хмельницького, Меріме намагався познайомити французьку громадськість з маловідомим їй героїчним минулим України. Як письменник, Меріме написав цю свою історичну працю у художній формі, але з широким використанням досліджень істориків, українських літописів та польських хронік. Його «Богдан Хмельницький» є самостійним історичним твором, що включає ряд нових даних про описувані події, здобутих з опрацьованих джерел. Широко користуючись працями М. Костомарова, Меріме у багатьох місцях його доповнює або сперечається з ним, вважаючи, що Костомаров інколи недостатньо критично ставився до необ'єктивних польських джерел. Будучи митцем-реалістом, він не ідеалізує свого героя, показує його на фоні епохи, розкриває суперечні риси характеру Богдана Хмельницького, що формувався у складній історичній ситуації, характерній для України XVII ст. У творі Меріме чітко простежуються два аспекти Визвольної війни на Україні: національно-визвольний рух і рух соціальний.

Чимало уваги приділяє Меріме подіям 1651 р., інколи включаючи у свою розповідь опис маловідомих подій (наприклад, повідомлення про раду козацької старшини, яку скликав Хмельницький на початку 1651 р. після прийняття королівським сеймом рішення розпочати війну). Цікаве також повідомлення про те, що кримський хан замість поспішати на допомогу Хмельницькому листувався з польським королем під претекстом обміну якогось важливого полоненого. Меріме наголошує також на релігійних суперечностях між католицькою і православною церквами і показує з одного боку агітацію папського нунція за війну на захист католицької віри, з другого боку — діяльність корінфського митрополита Йоасафа у військах Богдана Хмельницького. Уваги заслуговує згадка про партизанську війну, яку вів український народ проти королівської армії, що після Берестецької битви просувалась вглиб України.

Праця Меріме не позбавлена помилок. Так, він твердить, що в лютому 1651 р. вислане на Поділля королівське військо очолювали Микола Потоцький і Мартин Калиновський. В дійсності М. Потоцький в той час збирав війська біля Володимира-Волинського, а на Поділлі військом командував М. Калиновський. Вслід за М. Костомаровим він повторює розповідь про те, що Богдан Хмельницький вночі з 29 на 30 червня наказав козакам атакувати один королівський редут, де вони винищили багато німецьких піхотинців (як відзначалося вище; ця подія сталася лише 4 липня). Не відповідає іншим джерелам факт нібито успішно відбитої М. Потоцьким атаки татарських військ на праве крило королівської армії (татари атакували центр армії, праве її крило фактично участі у битві не брало, а Потоцький, хоч і був призначений начальником цієї частини війська, через недугу не брав участі в битві), а також розповідь про те, що після втечі татарів спільними зусиллями військ Я. Вишневецького і М. Потоцького козацька

піхота була розгромлена, а козаки кинулись врозтіч. До дрібніших помилок належить локалізація м. Сокаля над річкою Стир, повідомлення про те, що король Ян Казимир був під час битви контужений гарматнім ядром у голову і пролежав ніч серед жовнів на мокрій землі (в дійсності він був поранений в коліно, а ніч провів у кареті) розповідь про повстання О. Костки-Наперського у Червоній Русі (замість у Краківському воєводстві) та про переслідування козаків після битви протягом кількох днів усією польсько-шляхетською армією на чолі з королем (посполите рушення самовільно з-під Берестечка повернулось додому, король, доручивши командування гетьманам, на четвертий день після ліквідації козацького табору виїхав з Берестечка у Львів і Варшаву). Проте, усі ці доволі дрібні недокладності не знижують загальної позитивної оцінки твору Меріме, який переважно достовірно з використанням великої кількості джерел, не підпадаючи під їх вплив і критично їх насвітлюючи, розповів французькому читачеві про Визвольну війну українського народу і її провідника — гетьмана Богдана Хмельницького.

Д. Яворницький у своїй «Історії запорізьких козаків», спираючись на запроваджений ним поділ козацтва на українських і низових або запорізьких козаків, займається в основному історією останніх і розглядає більшість подій Визвольної війни 1648—1654 рр. лише під кутом зору участі у них запорізьких козаків. Тому в тексті його праці відсутні матеріали про такі події, як битва під Пилявцями, Зборовом, Берестечком та багато інших, де запорожці не виступали організовано (Эварницкий Д. И., 1892—1897. СПб; Яворницький Д., 1988, 1989) *.

Зовсім мало уваги приділив Берестецькій битві С. М. Соловйов у своїй «Истории России с древнейших времен». Він дав лише коротку згадку про битву, втечу татарів, захоплення ханом у полон Хмельницького, облогу козацького табору, поразку козаків, які намагались відступити через болото [Соловьев С. М., 1961, т. 10, с. 574]. Вказаний матеріал не вносить нічого нового у пізнання історії битви.

Український історик початку ХХ ст. І. М. Каманін присвятив Берестецькій битві окрему брошуру [Каманин И. М., 1910]. Він доволі докладно переповідає події під Берестечком протягом трьох днів битви, критично ставиться до польських джерел, що занижують кількість військ короля до 110 тисяч чоловік, а також до повідомлень російських пограничних воєвод, згідно з якими Богдан Хмельницький мав під Берестечком до 600 тис. чоловік. Каманін дає перелік 15-ти козацьких полків, що брали участь у битві, називаючи їх полковників, але помилково зараховує до них Канівський полк Семена Савича, що не був під Берестечком. До тексту доданий план битви з архіву польського короля Станіслава Августа Понятовського і план місцевості, виготовлений військовим топографом Міхельсоном з нанесеним на ньому розташуванням військ під час битви. Цінними в праці Каманіна є відомості про початок будівництва ансамблю «Козацькі Могили», фотографія Михайлівської дерев'яної церкви XVII ст. у с. Острів (яку він помилково називає церквою св. Івана) до її перевезення на

* Перевидано у видавництві «Наукова думка» у 1990 р.

«Козацькі могили» і повідомлення про розкопки козацьких поховань в урочищі Монастирщина поблизу с. Пляшевої. До допущених Каманіним помилок належить також локалізація острова, де оборонялося 300 козаків, який він уміщує в гирлі р. Пляшівки. Сумнівною видається й подана ним відомість про знахідки людських кісток на острові Журавлісі, яка не підтверджується спогадами сучасників будівництва там ансамблю «Козацькі могили».

З творів польських істориків кінця ХІХ ст. слід згадати статтю Юліана Бартошевича «Битва під Берестечком 28—30 червня 1651 р.» [Bartoszewicz J., 1881 s. 257—272]. Автор стисло, достовірно, без зайвих емоцій виклав події Берестецької битви від перебування королівських військ у Сокальському таборі до закінчення битви 30 червня. Стаття насичена великою кількістю фактів, включає докладний опис подій, подає чітко розташування військ в попередніх військових сутичках і під час битви з докладним переліком полків основної королівської армії, німецьких найманців і посполитого рушення та переліком прізвищ осіб, які ними командували. За винятком дещо заниженої кількості королівських військ (близько 110 тис. чоловік разом з челяддю) та завищеної цифри козацьких (200 тис.) і татарських (100 тис.) військ, стаття Бартошевича є докладним і достовірним переказом подій під Берестечком 1651 р.

Леон Кубаля, польський історик початку ХХ століття, присвятив окрему працю Берестецькій битві [Kubala L., 1923, s. 155—200]. Він доволі докладно переповідає події перед битвою, в час битви, облоги і здобуття шляхтою козацького табору. Розповідь назагал достовірна, хоч не позбавлена ряду помилок. Так, всупереч фактам, Кубаля пише, що в таборі Хмельницького знаходились олександрійський патріарх Євдоксій, київський митрополит Сильвестр Коссов і коринфський єпископ, що 10 липня Коссов врятувався втечею через болота, Євдоксія забито, а коринфського єпископа (себто митрополита Йоасафа, імені якого Кубаля не називає) захоплено в полон. Кубаля чомусь містечко Козин називає «Коринцем» і «Коринем» і на відміну від свідчень учасників битви розповідає про те, що під час битви Б. Хмельницький знаходився в засідці у Щуровицьких лісах, участі у битві не брав і виїхав з лісу лише після втечі татарів. Він нібито наказав заарештувати кількох полковників, а білоцерківському полковникові Михайлу Хромиці відрубати голову. Остання розповідь заснована на неперевіраних чутках, про які у своєму листі згадує А. М'ясковський (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінський, № 225/II, арк. 395). Недокладною є також дата переправи І. Богуна на правий беріг Пляшівки і здобуття шляхтою козацького табору, що, згідно зі словами Кубалі, відбулося не 10-го, а 7-го липня 1651 р., а також дата (2 липня) звільнення ханом Б. Хмельницького з неволі. Негативним ставленням автора до Хмельницького пояснюється, мабуть, і розповідь (без посилань на джерело) про те, що Хмельницький не вийшов привітати хана у таборі в Колодному, бо лежав п'яний у своєму наметі. Жодні тогочасні джерела не стверджують цього факту і навпаки повідомляють, що Хмельницький того ж дня запросив хана на бенкет і три дні з ним бенкетував. Це місце в творі Л. Кубалі, повторене також М. Костомаровим, критично розглянув М. Грушев-

ський (Грушевський М., 1928, с. 281). Явно тенденційно збільшує Л. Кубаля кількість козацького і татарського війська. За його підрахунками у розпорядженні Хмельницького було 102 тис. козаків і 100 тис. селянських повстанців, а хан нібито привів із собою близько 100 тис. татарів.

В 1920-х — 1930-х роках та у післявоєнний період польські історики опублікували ряд праць з військової історії Польщі. Серед них слід згадати Мар'яна Кукеля, який у своїх «Нарисах з історії військової справи в Польщі» дав доволі докладний опис битви під Берестечком, починаючи від походу Калиновського на Поділля до здобуття шляхтою козацького табору. До опису битви 30 червня доданий план розташування військ в час битви [Kukiel M., 1929, s. 100—109]. До недокладностей, допущених М. Кукелем в обговорюваній праці, належить повідомлення про те, що після втечі татарів Вишневецький поновив свою атаку на козаків і вів бій всередині козацького табору, неправильна локалізація на плані місця укріпленого і обложеного шляхтою козацького табору, який він умістив не на території с. Острова, а вздовж течії р. Пляшівки напроти с. Коритного, а також визначення всупереч всім джерелам дати здобуття козацького табору шляхтою на день 8 липня 1651 р. Ці помилки повторено і в наступних виданнях праці М. Кукеля — останнє здійснене в Лондоні у 1949 р.).

У першому томі польської «Військової енциклопедії» видання 1931 р. викладено події першої половини 1651 р. (постанова сейму 1650 р., похід Калиновського, концентрація польсько-шляхетських військ у Сокалі та їх перехід під Берестечко, сутички 28 і 29 червня, битва 30 червня, облога козацького табору, переправа Богуна на правий берег Пляшівки, здобуття шляхтою табору козацьких військ). До тексту додано карту переходу королівських військ з Сокаля та козацько-селянських і татарських з Колодного і Раківця під Берестечко, а також схему розташування обох армій під час битви [Encyklopedia Wojskowa, t. I. Warszawa, 1931, s. 261—265]. На карті помилково розміщено с. Коритне на лівому березі р. Пляшівки, а козацьку переправу через цю річку локалізовано не в Козині, а поблизу Коритного. Схема битви правильно відображає розташування військ і місця табору козацько-селянської армії поблизу с. Острова.

Ян Віммер у праці «Історія польської піхоти до 1864 року» розглядає зміни, що сталися у складі польсько-шляхетської армії після сейму 1650 р. та під час походу М. Калиновського на Поділля, докладно визначаючи втрати піхотних частин війська Калиновського. Він описує порядок розташування королівської армії 30 червня під Берестечком, дає план битви і аналіз змін, впроваджених Яном Казимиром на західноєвропейський зразок в розподілі армії та в її маневруванні [Wimmer J., 1978, s. 218—222].

У праці Тадеуша Новака і Яна Віммера «Історія польських збройних сил 963—1795 рр.» битві під Берестечком присвячено 5 сторінок тексту [Nowak T. M., Wimmer J., 1981, s. 486—490] з коротким, але достовірним описом подій від походу Калиновського на Поділля до здобуття шляхтою козацького табору. Автори відмічають вдале примінення Яном Казимиром шведського способу ведення битви, що поля-

гав у розташуванні в центральній частині військ піхоти, підтриманої з боків кіннотою і артилерією.

Сучасний польський історик Юзеф Дуда у статті, присвяченій військовим змаганням Речі Посполитої в 1651 р., дав глибокий аналіз ситуації на Україні і в Польщі після Зборівського миру, всебічно розглянув Берестецьку битву від її підготовки до закінчення [Duda J., 1968, s. 183—207]. Ю. Дуда використав величезну кількість літературних і архівних джерел, матеріал виклав докладно й об'єктивно, всюди підкріплюючи свою розповідь посиланнями на джерела. До дрібних похибок, допущених автором у тексті, належать повідомлення про те, що віддаль між Сокалем і Берестечком не перевищує 7 км (мабуть, друкарська помилка), що за 3 км вище по течії від Берестечка у Стир впадає р. Пляшівка, яка починається з підвищень на схід від Стиру (в дійсності Пляшівка починається приблизно за 30 км від Стиру, а впадає в нього нижче від Берестечка), що р. Ситенка впадає у Стир нижче Берестечка [Duda J., 1968, s. 188]. Дуда чомусь всупереч свідцтвам письмових джерел вважає, що Богдан Хмельницький не був захоплений ханом у полон. Усі ці дрібні недоліки не знижують вартості праці Ю. Дуди, що є найбільш повним і достовірним описом Берестецької битви у науковій історичній літературі.

Визначний український історик, автор першої зведеної історії України, Михайло Грушевський у своїй «Історії України-Руси» битві під Берестечком присвятив близько 50 сторінок [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 257—306]. Твори цього автора характеризує прекрасне знання джерел, використаних і в розповіді про Берестецьку битву доволі повно. М. Грушевський користується записками А. М'яковського, С. Освенціма, М. Голинського, Й. Маєра, Я. Єрлича, Матеріалами московського архіву, творами І. Пасторія, Самовидця, В. Коховського, С. Твардовського, М. Костомарова, Л. Кубалі, широко (хоч і не повно) рукописним фондом Оссолицьких і Баворовських у теперішній Науковій бібліотеці АН УРСР у Львові. Вступним до розповіді про Берестецьку битву є розділ II [Грушевський М., 1928, с. 139—256], в якому автор розповідає про події кінця 1650 — початку 1651 р. — про сейм у Варшаві, невдалий похід М. Калиновського на Поділля, зносини Хмельницького з московським царем, прибуття короля в Люблін, а Б. Хмельницького — у Зборів. Варте уваги припущення автора про те, що сутички між військами Калиновського й козаками розпочались в районі, де лінія розмежування територій, контрольованих королівськими і козацькими військами, не була чітко окреслена і обидві сторони вважали своїми такі міста, як Мурахва, Красне, Шаргород.

Коротка розповідь М. Грушевського про саму битву заснована в основному на діаріюші А. М'яковського і листах Бжостовського і Свежевського. Вона доволі правильно відображає хід подій, хоч не включає нових даних за винятком повідомлення про те, що митрополита Йоасафа убив підліток з челяді грабовського старости Сарбевського. Цитуючи матеріали з московського архіву, автор повторює дані з непевних джерел про кількість козацького (300 тис. чоловік) і королівського (50 тис. чоловік) військ, називає цифру 20 тис. чоловік, полеглих на переправі, хоч і вважає її перебільшеною. Заслугою

М. Грушевського є й критичний розгляд розповіді М. Костомарова про те, що митрополит нібито підперезав Б. Хмельницького присла-ною патріархом константинопольським шаблею, освяченою при гробі Господнім в Єрусалимі. Він вважає, що Костомаров переплутав два різні факти: приїзд Йоасафа з доручення патріарха до Хмельницького на Україну і передачу турецьким послом від султана шаблі Хмельницькому — події, що сталася під Животовим ще задовго до битви (Грушевський М., 1928, т. IX, с. 299). Можна додати, що була ще одна шабля, вислана султаном Хмельницькому і привезена під Берестечко турецьким послом, який не встиг її вручити Хмельницькому, разом з нею втікав з табору 10 липня через болото, але був затриманий людьми Я. Вишневецького; шаблю, що була зроблена з дуже якісної сталі, було передано королю (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 407). М. Грушевський приводить пояснення М. Костомарова причин, які вплинули на втечу хана (він, на думку Костомарова, мстив Хмельницькому за відмову йти на Москву та за те, що Хмельницький зносився безпосередньо з султаном і таким способом примусив його йти на війну), а від себе додає ще одну слушну причину поведінки хана: він не був зацікавлений ні у перемозі короля, ні козаків. Цінним в обговорюваній праці є також повідомлення про те, що Б. Хмельницький 2 липня вислав через полковника Івана Лук'янова універсал обложеним під Берестечком козакам, визначаючи день вирішальної битви на 4 липня; цей лист, на думку Грушевського, підбадьорив козаків, але одночасно стримав від рішучих дій козацьких полковників, які згідно з обіцянкою Хмельницького чекали на його прибуття. Слід, однак, зазначити, що з висланих з-під Берестечка шляхетських листів впливає, що обложені козаки цього універсалу не одержали, бо волинський підстолий князь Козіка перехопив посланця, яким, згідно з цими листами, був не Лук'янов, а Петро Головацький (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 397, 398).

Користуючись польськими шляхетськими джерелами, М. Грушевський часом підпадає під їх вплив і не ставиться до них критично. Так, вслід за М. Голинським і С. Коховським, він повторює версію про те, що король запровадив у Сокальському таборі справедливі суди за мародерство і що за постановою цього суду було страчено братів Павловських, які нібито грабували селян. Очевидно, якби М. Грушевський використав у своїй праці твір настоятеля холмського уніатського монастиря Я. Суші, він не схвалював би цього «справедливого» присуду, причиною якого були інтриги і помста Суші за виявлення ротмістром Павловським схованої Сушею від православних ікони Холмської Богоматері [Susza J., 1684, s. L₁—L₃].

Не можна погодитись з М. Грушевським в оцінці дій Б. Хмельницького перед Берестецькою битвою — звинувачення його у занедбанні своїх обов'язків, нерішучості і зволіканні, зокрема під час походу королівських військ з Сокаля до Берестечка, а також у припиненні руху військ на шляху з Колодного до Берестечка, коли з'ясувалося, що король не наступає на козаків [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 264, 272]. Об'єктивні причини, зв'язані з організацією і впорядкуванням козацько-селянської армії, та очікування хана,

який зобов'язав Хмельницького не розпочинати воєнних дій до приходу кримського війська [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 155—155 звор.; АЮЗР, т. III, № 320, с. 453—457], дійсно змусили його затриматись у таборі під Колодним понад два тижні. Обережний стратег Хмельницький розумів, що з неукмплектованою і невпорядкованою армією не міг би протистояти добре озброєному і навченому польсько-шляхетському війську. Мусив він також рахуватися з волею союзника — кримського хана. Були, безперечно, й інші причини, що затримували Хмельницького у Колодному: загальновідомі спроби емісарів Хмельницького підняти селянське повстання позаду королівських військ на території корінної Польщі та дуже ймовірне порозуміння гетьмана з провідником антифеодального повстання у Краківському воєводстві О. Косткою-Наперським. Успіх цих задумів значно полегшив би змагання козацького війська з королівською армією. Вичікування на результати повстань у Польщі та на допомогу трансільванського князя Юрія II Ракоція напевне також затримували Хмельницького у Колодному. Він зміг рушити назустріч королівським військам лише коли прибув хан і коли з'ясувалось, що Ракоцій допомоги не дасть, а повстання у Польщі придушені військами католицьких єпископів Гембінського і Чарторийського. Всупереч повідомленню М. Грушевського (не підтверджене ніякими посиланнями на джерела), Хмельницький не зупиняв своєї армії в поході з Колодного до Берестечка, куди прямував без будь якої затримки.

У світлі численних письмових джерел непереконливою видається і концепція М. Грушевського про те, що Хмельницький після Берестецької битви не був захоплений ханом у полон, а, поїхавши завернути хана, добровільно залишився у нього так довго, що потім уже повернутись до свого війська не зміг. Версія про зраду хана і захоплення ним Хмельницького, на думку Грушевського, була зручна для самого Хмельницького і широко поширювалась його оточенням [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 285, 290]. Тимчасом А. М'яковський в листі від 18 липня 1651 р. пише, що польська шляхтянка Піотровська, врятувавшись від татарського полону, розповіла, як татари пильнують Хмельницького, зв'язуючи йому ноги під конем, а коли зсідає з коня, прив'язуючи руки до однієї ноги [ДОВ, с. 567—571]. В другому листі з 26 липня М'яковський знову повторив ці відомості [Бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 3, лл. 197, 197 звор.]. Факт захоплення ханом у полон Хмельницького стверджують також зізнання полонених козаків і білоруського шляхтича Ф. Некицького з 9 липня 1651 р. [Бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 3, лл. 155] та розповідь самого Хмельницького московському піддядьчому Г. Богданову [АЮЗР, т. III, № 327, с. 461—465]. Зрозуміло, що ні Хмельницький ні його оточення впливу на зізнання полонених козаків мати не могли. Незважаючи на те, що М. Грушевському були відомі листи М'яковського і записка Богданова, він чомусь категорично заперечує факт захоплення ханом у полон Хмельницького.

Спираючись в основному на дані з московського архіву (зізнання М. Забабури), М. Грушевський висловлює припущення, що у козаць-

кому таборі під Берестечком наказними гетьманами по черзі були обрані Ф. Джалалій і М. Гладкий, Богун же гетьманом не був обраний і, як пише С. Твардовський, лише керував переправою [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 296]. Однак польські шляхетські джерела одногослосно стверджують, що 9 липня козаки скинули Джалалія і обрали наказним гетьманом І. Богуна [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405, 407—409; Grabowski A., 1845, s. 78—82; Jemiołowski M., 1850, s. 25].

М. Єміоловський повідомляє також, що після здобуття шляхтою козацького табору в наметі Богуна взято два прапори, подаровані козакам польськими королями Владиславом IV і Яном Казимиром [Jemiołowski M., 1850, s. 27, 28]. Зрозуміло, що такі відзнаки могли знаходитись лише у гетьманському наметі. Врешті козацький літописець Григорій Граб'янка пише, що напередодні відступу через переправу під Берестечком саме Богун скликав козацьку раду, «на яку черні не кликав» [Граб'янка Г., 1854, с. 105]. Таким чином, всупереч думці М. Грушевського, факт обрання І. Богуна наказним гетьманом під Берестечком видається достатньо доведеним. До дрібних помилок, допущених М. Грушевським, належить повідомлення про те, що король вислав з-під Берестечка загін війська проти Костки-Наперського під командування коронного мечника Зебжидовського [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 272]. Безпосередній учасник цієї каральної експедиції С. Освенцім докладно розповідає, що очолив загін Олександр Любомирський, який добровільно зголосився на цю посаду, занепокоєний долею своїх маєтків у Краківському воєводстві [Oświecim S., 1907, s. 313—334]. Те ж повторює учасник битви під Берестечком М. Єміоловський [Jemiołowski M., 1850, s. 28]. Недостовірною є також згадка про обрання козаками у Берестецькому таборі після Джалалія наказним гетьманом зв'язельського полковника Хмелевського (Грушевський М., 1928, т. IX, с. 292). Це повідомлення засноване на листі шляхтича Бжостовського від 9 липня, в якому він передає неперевірені чутки про події у козацькому таборі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/2, арк. 405].

На останні десятиліття припадає значний розвиток історичної науки на Україні. З числа багатьох істориків, які займались проблематикою Визвольної війни 1648—1654 рр., в тому числі і Берестецькою битвою, слід згадати М. Н. Петровського, К. Осипова, В. А. Голобуцького, І. П. Крип'якевича, Ф. П. Шевченка, В. В. Грабовецького.

У «Нарисах з історії України» М. Н. Петровський широко розглядає підготовку шляхетських і козацьких сил в 1650 р. до відновлення воєнних дій, детально розповідає про бої з армією Калиновського на Поділлі. Опис самої битви Петровський дає кількома реченнями, наголошує на зраді хана, полемізує з М. Грушевським і, посилаючись на ряд джерел, стверджує факт захоплення ханом у полон Хмельницького.

Об'єктивно, хоч і коротко, у Нарисах розповідається про облогу шляхтою козацько-селянського табору, переправу більшості військ через болота р. Пляшівки і нову підготовку Хмельницького до дальшої боротьби. Петровський, користуючись джерелами московського архіву, вважає, що у таборі під Берестечком козаки по черзі

обирали наказними гетьманами Джаджалія, Гладкого, Хмелецького і Богуна [Петровський М. Н., 1940, с. 149—162].

Книжка К. Осипова «Богдан Хмельницький» включає багато цінного матеріалу про діяльність Хмельницького, про організацію козацьких полків, про дипломатичні зносини гетьмана з Московською державою і кримським ханом. Матеріал підкріплений посиланнями на архівні джерела. Однак, додаткових даних про Берестецьку битву праця К. Осипова не включає [Осипов К., 1940, с. 10!—341].

І. П. Крип'якевич у праці «Богдан Хмельницький», виданій до 300-річчя з'єднання України з Росією*, дає дуже короткий опис Берестецької битви, в якому розповідає, що король під Берестечком поставив свій табір півмісяцем над р. Стир, а Хмельницький збудував козацький табір на західному березі р. Пляшівки вище вздовж течії від с. Солонів. Козацькі укріплення простягнулись на 7 верст і знаходились поблизу переправи через болота р. Пляшівки. Між королівським і козацьким таборами була якась гора чи пагорб, що заважала військовим діям; її здобували то одна, то друга сторона. Бої почались 18 (28) червня й проходили успішно для козаків, але 20 (30) червня кримський хан несподівано покинув поле бою і захопив у полон Хмельницького. Коли польсько-шляхетське командування дізналось про втечу татарів, воно вирішило використати цю сприятливу обставину і оточити козацький табір. Козаки обрали наказним гетьманом Філона Джаджалія, а потім Матвія Гладкого, врешті вирішили відступати через болота Пляшівки й доручили Івану Богуну керувати спорудженням переправи й підготовкою до виступу. Але недисциплінована обозна прислуга поширила чутку, що козацька старшина зрадила військо і втекла з табору. Це викликало паніку, наслідком якої була загибель багатьох людей на переправах. Тоді й козацькі полки змушені були відступити, а окремі полковники (наприклад, Мартин Пушкар) зуміли вивести свої полки у повному порядку [Крип'якевич І. П., 1954, с. 180—183].

Можна вказати на ряд недокладностей, допущених автором у тексті цієї розповіді. Так, король під Берестечком збудував свій табір не півмісяцем, а, згідно з правилами фортифікації XVII ст., у формі квадрата з бастіонами на валах; Хмельницький не встиг збудувати укріплений табір на березі Пляшівки вище по течії від с. Солоніва — табір був споруджений після битви вже без участі Хмельницького, а с. Солонів знаходиться на правому березі Стиру вище від впадіння в нього Пляшівки; бої велись не на просторі між двома таборами, а на полі між табором королівських військ та розташуванням козацько-селянських і татарських військ, що стояли у чистому полі і в час битви ще не встигли збудувати («замкнути») свій бойовий табір з возів; ніякої гори між воюючими сторонами не було, а пагорб, на якому стояли татари, знаходиться позаду поля бою: татари не покинули місця бою потай, а втекли внаслідок наступу королівських військ на очах у всього війська, тому шляхетське командування не могло, довідавшись про це, використати цю сприятливу обставину і оточити козацький табір, якого не було. Козаки його збудували лише вночі

* Перевидано у 1990 р. у видавництві «Світ» при Львівському університеті.

після битви й відступу на територію сьогоднішнього с. Острова й шляхті нічого вже не залишалось, як взяти табір в облогу. Табір не міг простягатися на 7 верст в довжину й стільки ж в ширину, оскільки вільного для нього місця залишалось лише близько $2 \times 3,5$ км. До того ж біля табору не було болотної переправи; її збудували козаки зойно напередодні відступу. Паніку в таборі викликала не «недисциплінована обозна прислуга», а селянські повстанці, яких Богун своєчасно не повідомив про свій план відступу і, за словами Г. Граб'янки, на раду не кликав. На переправах люди не тільки топилися, а й вели бій з переважаючими силами ворога, доказом чого є сліди ударів шаблями практично на всіх виявлених розкопках переправи кістяках.

Незважаючи на ці похибки, праця І. П. Крип'якевича включає багато цінного матеріалу, зокрема, опис козаків і їх військової організації, підтверджений посиланнями на архівні матеріали. Важливим є, наприклад, повідомлення про відправку царем Олексієм Михайловичем у червні 1651 р. Б. Хмельницькому «пушечних і хлебних запасов», зроблене на підставі даних московського архіву.

В. Голобуцький у праці «Росія і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр.» в розділі, присвяченому 1650—1651 рр., в основному займається дипломатичними зносинами України і Речі Посполитої з Московською державою напередодні Берестецької битви. Самій битві він уділив лише кілька рядків, в яких розповів про події від походу Калиновського до відмови посполитого рушення продовжувати переслідувати козаків [Голобуцький В., 1954, с. 61, 62].

У другій своїй праці — «Запорізьке козацтво» В. Голобуцький дає ряд цінних відомостей про запорізьких козаків, їх звичаї та взаємні зв'язки з донськими козаками. Дані про Берестецьку битву зведені до короткої розповіді про цю подію. На думку автора, козацьке військо разом з татарами під Берестечком нараховувало близько 200 тис. чоловік. 30 червня (10 липня) під впливом розповсюджуваних ворогами чуток частина козаків піддалася паніці, з чого скористалося польсько-шляхетське командування, всіма своїми силами вдарило на козацький табір і оволоділо ним. За словами В. Голобуцького, 300 козаків героїчно боронилися від ворога на території табору (Голобуцький В. А., 1957, с. 290). Незважаючи на невірне трактування кінця Берестецької битви, праця В. Голобуцького включає ряд важливих матеріалів до характеристики та історії українського козацтва.

Ф. П. Шевченко в праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» події 1651 р. викладає дуже коротко. Його розповідь про Берестецьку битву в основному не відрізняється від розповіді І. П. Крип'якевича, на працю якого він посилається. Згаданий автор займається також з'ясуванням причин поразки під Берестечком, які він бачить у поведінці хана, такої же, як і під Зборовом, та у відсутності допомоги Хмельницькому з боку турецького султана. Крім того, автор наголошує на складному становищі в Україні, де багато маєтних людей, а також київський митрополит С. Коссов хотіли миру з королем, а народ прагнув продовжувати боротьбу за своє визволення. У цій ситуації дії Хмельницького відповідали надіям трудового народу, який підтримав організацію гетьманом нової армії.

Основою нових збройних сил стали козацькі полки, що не брали участі у Берестецькій битві — Паволоцький і Канівський. Результатом діяльності Б. Хмельницького була нова армія, яка під Білою Церквою вже була грізною силою [Шевченко Ф. П., 1959, с. 340—345].

В. В. Грабовецький в праці «Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр.» матеріалу про Берестецьку битву присвятив 14 сторінок. Його опис битви назагал достовірний, так само, як і доданий до тексту схематичний план розташування військ під час бою. На відміну од інших авторів, В. В. Грабовецький розповідає не тільки про події 1651 р., але й про побудову ансамблю заповідника «Козацькі могили» та коротко про археологічні розкопки на місці козацьких переправ, здійснені на початку 1970-х рр. [Грабовецький В. В., 1972, с. 158—171]. Авторіві можна закинути лише кілька дрібних недокладностей. Так, вслід за І. П. Крип'якевичем, він говорить про те, що король розташував свій табір півмісяцем, вважає, що Б. Хмельницький проявив велику майстерність у розташуванні і обороні свого табору (в дійсності табір був побудований вже після захоплення Хмельницького у татарський полон), твердить, що козацькі полки 29 червня оточили шляхетську армію і в основному її знищили, називає Йосипа Глуха одним із наказних гетьманів, обраних козаками в таборі під Берестечком, неправильно локалізує місце битви трьохсот козаків раз на острові Волиці, раз на Журавлісі (за всіма даними вони боронилися на острові Гайок).

Слід також згадати дві статті автора даної праці, присвячені опису Берестецької битви та результатам археологічних досліджень її місця [Свешніков І., 1977, с. 118—125; Свешніков І., 1985, с. 91—108].

Загальні питання організації, забезпечення і озброєння армії Б. Хмельницького, його розвідки та дипломатичної служби, що стосуються і періоду Берестецької битви, порушували останнім часом у своїх працях і статтях Микола Кучернюк [Кучернюк М., 1981, с. 137—142] та Володимир Сергійчук [Сергійчук В., 1981, с. 54, 55; Сергійчук В. І., 1982, с. 1—23; Сергійчук В., 1988, с. 108—112]. Автори цих публікацій зібрали багато важливого матеріалу, що широко висвітлює порушені ними питання, але, на жаль, не доповнили текст посиланнями на джерела.

Завершуючи огляд праць істориків XVIII—XX ст., що стосуються теми Берестецької битви, можна констатувати, що у вказаному періоді історіографія питання досягла значного наукового рівня. Проте на перших творах українських істориків XVIII ст. позначились негативне ставлення їх авторів до антифеодальних рухів і нерозуміння прагнень народних мас та їх ролі в історії (Петро Симоновський): Праці істориків більш пізнього періоду мають здебільшого компілятивний характер, а їх автори не вміють ще критично поставитись до використаних ними часто тенденційних шляхетських джерел і підпадають під їх вплив (Олександр Рігельман, Йоган Христіан Енгель, Дмитро Бантиш-Каменський). Твори деяких істориків XIX ст. відзначаються також компілятивним характером, незрозумінням ролі широких мас українського трудового народу, тенденцією до романтичного фантазування і зведенням складних суспільних проблем Визвольної війни

XVII ст. до національних протиріч — для них шляхетські війська — це «поляки», а козацько-селянська армія — суцільна маса «гетьманців» або «наших військ» без врахування їх складових частин (Микола Маркевич, Микола Теодорович).

Значний прогрес у критичному науковому підході до джерел позначається у творях істориків кінця XIX — початку XX ст. (Микола Костомаров, Проспер Меріме, Дмитро Яворницький, Іван Каманін, Михайло Грушевський). Праці більшості польських істориків XIX — початку XX ст. відзначаються тенденційністю, ворожим ставленням до подій Визвольної війни, козаків, «черні» та особи Хмельницького (Леон Кубаля), твори міжвоєнного та післявоєнного періоду — більш об'єктивним наświetленням фактів, ретельним використанням джерел (Маріан Кукель, Ян Віммер, а зокрема — Юзеф Дуда), а група польських істориків останніх десятиріч, опираючись на численні, здебільшого виявлені ними нові письмові джерела, розглядає у своїх працях Визвольну війну як прояв класової боротьби, критикуючи і відкидаючи тенденційний підхід до цієї теми істориків попередньої генерації (З. Лібішовська, А. Керстен, Б. Барановські).

У новітній українській історіографії помітно зросло уважне, критичне і об'єктивне ставлення до історичних джерел, до питання про роль народних мас у Визвольній війні, суспільний підхід до цього періоду історії (Н. М. Петровський, В. О. Голобуцький, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, В. В. Грабовецький, Г. В. Бухало, В. І. Сергійчук). Завдяки працям окремих дослідників значно зросла кількість введених у науковий обіг історичних джерел та їх наукова інтерпретація (Ю. А. Мицик, Н. М. Ковальський, С. Н. Плохій, Д. С. Наливайко). Зокрема, слід підкреслити прогресивний характер творів згаданих українських істориків, які розробили суспільний підхід до подій Визвольної Війни, показали участь і роль в них широких народних мас. Видається, однак, що деякі автори з численних причин Визвольної війни (економічних, соціальних, національних, релігійних) основний наголос роблять на національних протиріччях, що існували на Україні в XVII ст. Цим, очевидно, пояснюється їх термінологія — «польські війська», «поляки» для означення шляхетської армії та «українські війська», коли йдеться про козацько-селянську армію Б. Хмельницького (Н. М. Петровський, І. П. Крип'якевич, В. В. Грабовецький). У зв'язку з цим видається доцільним більш детально розглянути це питання.

Отже, чи можна розглядати Визвольну війну і такі її епізоди, як Берестецька битва, як перш за все прояв боротьби двох народів — українського і польського? Відповідь на це питання дає співставлення ряду відомих раніше, але часто тенденційно замовчуваних фактів. Український заможний шляхтич Йоахим Єрлич не вважав Визвольну війну своєю справою. Сховавшись у православному Києво-Печерському монастирі, він не солідаризувався зі своїм народом, а перекававши неспокійні часи, написав свою хроніку, очорнивши в ній «бунти посполства і козаків» та Б. Хмельницького. Український магнат черкаський староста Микола Кисіль у складі армії Калиновського брав активну участь у розгромі загонів українських козаків і селян у Красному і Стіні, вбивстві полковника Данила Нечая і за-

гинув під час атаки на обложених військами Калиновського у Вінниці українських селян, міщан і козаків. Його брат брацлавський, а потім київський воєвода Адам Кисіль у 1649 р. очолює королівську комісію до Хмельницького (у складі якої були також М. Кисіль і український князь Четвертинський) і гаряче намовляє Хмельницького вірно служити королеві, «не брати під опіку простих селян, наказати їм бути слухняними своїм панам» і «відступитися від черні» [Niemcewicz J., 1822, s. 357, 361]. У травні 1651 р. він прибув у королівський табір під Сокалем, віддав у розпорядження короля своє військо для війни проти повсталого українського народу (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 353, 354) і наполегливо намовляв короля швидше рушити проти Хмельницького, випереджуючи його наступ [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356, 357]. Вслід за Кисілем стали прибувати у Сокальський табір зі своїми військами інші українські магнати — князь Самуїл Корецький, волинський підстолій князь Томаш (Хома) Козіка та ренегати Вишневецькі. Усі вони вірно служили шляхетській справі під Сокалем і Берестечком, ходили зі своїми загонами у розвідки і під'їзди, брали активну участь у битві з українськими козацько-селянськими військами, а Козіка зловив і передав королеві козака Головацького, який віз до обложених шляхтою під Берестечком козаків листи Хмельницького [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 397, 398]. Повсталі селяни і козаки однаково нищили маєтки як польських, так і українських магнатів. Так, у червні 1651 р. був знищений маєток А. Кисіля у Гощі, тепер Рівненської області [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 359, 360].

Класові інтереси привели у шляхетський табір також інших представників заможної верхівки українського народу — київського каштеляна Бжозовського, ротмістра Балабана [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396, 397, 401—403], колишніх реєстрових козаків Семена Забузького, Середу, Яська Ясноборського, Янсуля і Ганжу [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, і 235—II, арк. 151—153, 383, 384], а також чигиринського полковника Михайла Крису і багатьох інших. Вони під Сокалем і Берестечком були найбільш активними військовими розвідниками королівської армії, знищували козацькі загони і приводили королеві, як язиків, полонених козаків для допитів, тортур і страчення. Криса перейшов на бік шляхти в час облоги козацького табору під Берестечком. Він заявив, що давно мав намір втекти, але «його чернь пильнувала» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 397]. Розглядаючи шляхетські інтереси як свої, українець Криса закидав королівському командуванню відсутність рішучих дій проти козацької армії і наполегливо радив збудувати греблі на річці, аби затопити частину табору і рівночасно відрізати козакам і селянам перехід на другий бік річки, без чого, на його думку, скорити їх не вдасться [Oświęcim S., 1907, s. 343—352].

Велику ідеологічну роботу, спрямовану проти повсталого за свої права українського трудового народу, провели у королівських таборах під Сокалем і Берестечком українські священники-уніати на чолі з ігуменом холмського василіанського монастиря Яковом Сушею. Суша

щоденно відправляв перед Холмською іконою богослуження за перемогу шляхти і короля над повсталим проти їх гніту українським народом, а після ліквідації козацького табору відспівав церковно-слов'янською мовою молебен за перемогу. [Р... 1854, s. 197—235]. Рядки його книги «Фенікс...» переповнені ненавистю до козаків і українського плебсу, що посміли повстати проти короля, Речі Посполитої і католицької віри.

У той час, як майнові і класові інтереси українських магнатів і суспільної верхівки та уніатського духовництва змушували їх воювати проти українського народу, багато представників польського народу активно підтримували Визвольну війну. Один із пунктів Зборівської угоди передбачав: «Шляхті, так віри руської, яко і римської, которії під час того замішання якимколвек способом бавилися при Війську Запорозькому, його королівська милість з панської ласки своєї пробачаєт і виступок їх покриваєт» [АЮЗР, т. III, с. 415, 416]. У донесенні королівських посланців до Б. Хмельницького з січня 1651 р., говориться, що при Хмельницькому знаходяться польські шляхтичі, які «показачились», а в його канцелярії працює 12 писарів з польської шляхти [ДОВ, с. 376—380]. Сучасний польський історик З. Лібішовська на підставі документів з архіву Чарториських у Кракові пише, що у війську Б. Хмельницького під Замостям знаходилось 7 тис. поляків [Libiszowska Z., 1956, s. 55]. Поляками були також корсунський наказний полковник Станіслав Мрозовицький, який загинув у 1649 р. під Збаражем і про якого український народ склав пісню: «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаچه, за тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче» [Бухало Г. В., 1978, с. 130], військовий суддя Семен Голуховський (Семен Лях), посол Хмельницького у Трансільванію Лозінський і багато інших [Libiszowska Z., 1956, s. 56]. М. Ємьоловський у своїх спогадах пише, що, крім польського шляхтича полковника Кричевського, в козацькій армії напередодні Берестецької битви знаходилось до 50 тис. польської шляхти [Jemiołowski M., 1850, s. 19—21]. Щоправда, це повідомлення видається значно перебільшеним і нереальним.

У 1649 р. у боях під Старо-Константиновом шляхетськими військами командував Я. Вишневецький, а козацько-селянську армію очолював Михайло (Станіслав) Кричевський. З цього приводу З. Лібішовська справедливо відмічає: «Феодалну Річ Посполиту представляв полонізований руський князь, у жилах якого не було жодної краплинки польської крові. Зв'язувало його з польськими магнатами одне — класові інтереси. А українські народно-визвольні загони вів у бій поляк, який, борючись за свободу українського народу, боровся одночасно з ворогами власного народу. [Libiszowska Z., 1956, s. 57]. Згідно з твердженням Л. Кубалі, польським шляхтичем з Мазовша був також козацький військовий писар Ян Петрашевський [Kubala L., 1923, s. 155—200], відомий серед козаків під іменем Петрашенка або Переяславця. І в той час, як висланий з ним разом до короля під Берестечком українець Криса перейшов на бік шляхти і активно включився у війну проти українського народу, поляк Петрашевський послідовно і мужньо відстоював інтереси козацько-селянської армії.

Під час переговорів з козаками під Берестечком Ян Казимир

вимагав видати «нашу шляхту, яка з ними разом бунтувалась». Козаки відповіли, що «шляхту видати не думають, бо їм це вже було дароване під Зборовом» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 406]. Сьомим пунктом Білоцерківського договору 1651 р. надавалась амністія «шляхтичам римської і грецької релігії, які під час заколотів перебували при війську його королівської милості Запорізькому» [ІВД, 1941, с. 226].

Хмельницький не робив різниці між українськими і польськими шляхтичами, які хотіли служити в його війську. У лютому 1651 р. він заявив королівським комісарам: «Стану над Віслою і скажу ляхам: «Сидіть і мовчіть»; туди всіх князів і дуків зажену, а якщо будуть і за Віслою брикати, там їх знайду. На Україні не залишу ні одного князя чи шляхтича. А якщо котрий схоче з нами хліб їсти, нехай війську Запорізькому послухний буде» [Niemirowicz J., 1822, s. 362]. Письмові джерела XVII ст. не завжди інформують про національність шляхтичів, які знаходились у козацькій армії. Найчастіше про це довідуємось з реакції шляхетського командування на факт перебування польської шляхти в лавах «реbelізантив» (бунтарів). Так, взятого в полон у містечку Красне козацького сотника шляхтича Гарватинського було розстріляно [Obwiścim S., 1907, s. 258—263]. Під час переговорів, які з обложеними у Вінниці козаками намагався вести М. Калиновський, вирішувалась можливість вільного відходу обложених з монастирської фортеці. Пострілами з валів до шляхетських парламентаріїв хтось забив гетьманського трубача і слугу звенигородського старости Гулевича, який потім писав, що це, мабуть, зробив хтось зі шляхтичів, яких 60—70 чоловік знаходиться у монастирі і які боялися, щоб під час відходу їх не розпізнали [Grabowski A., 1845, s. 69—71]. Українській шляхті нічого, мабуть, було боятися розпізнання. Це було небезпечним для польських шляхтичів, яким Калиновський не простив би зради шляхетських інтересів. Зрадником називає також анонімний шляхтич — автор листа з-під Сокаля шляхтича Саського, взятого в полон разом з трьома чигиринськими козаками [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—60]. У липні 1651 р. Вишневецький і Калиновський, переслідуючи відступаючих з-під Берестечка козаків, виявили у Почаївському монастирі багато козацької старшини, яку переховували ченці. Калиновський наказав цим козакам постинати голови, а взятого разом з ними шляхтича Залеського розстріляти [ДОВ, с. 567—571]. З наведених прикладів бачимо, що багато представників польського народу мужньо воювали з шляхетськими королівськими військами разом зі своїми українськими союзниками, відступали з ними з-під Берестечка, а нероз і віддавали життя за звільнення українського народу від шляхетського гніту.

Українська шляхта могла розглядати цю війну, як народно-визвольні змагання за православну віру проти насильного впровадження на Україні магнатами і католицькими ксьондзами релігійної унії з Римом. Релігійні мотиви безперечно відігравали важливу роль у визвольній війні. Не випадково Хмельницький добився того, що окремим пунктом Зборівської угоди дозволялося вільне визнання грецької (православної) релігії всюди, навіть у Кракові, і передбачалась ліквідація уній з римською церквою [Шевальє П., 1960, с. 95].

У лютому 1649 р. Б. Хмельницький заявив королівським комісарам: «Тепер буду воювати за нашу православну віру» [Nietsewicz J., 1822, s. 362]. У проханні Війська Запорізького до короля Яна Казимира від 14 лютого 1649 р. за підписом Б. Хмельницького йдеться про знесення унії та заборону єзуїтам знаходитись у Києві (ДБХ, с. 105, 106]. У листі від 20 березня 1650 р. до Яна Казимира Хмельницький вимагав зберегти права православної церкви [ДБХ, с. 157—159]. Посли Хмельницького на грудневий сейм 1650 р. домагались від короля виконання Зборівської угоди, в тому числі знесення унії [Pamiętniki o wojnach kozackich..., s. 72—73]. Окремий пункт Білоцерківського договору передбачав збереження всіх свобод православної церкви на Україні [Шевальє П., 1860, с. 151]. Насильне впровадження шляхтою і католицьким духівництвом на Україні церковної унії, репресії щодо православних церков, обмеження прав православних у Речі Посполитій, спрямовані на ще більше підпорядкування українського народу і були однією з причин Визвольної війни.

Але якщо для українських селян, ремісників і дрібних шляхтичів причиною Визвольної війни, крім економічних і соціальних, були також і релігійні питання, то для дрібної польської шляхти римо-католицького віровизнання, яка приєдналася до цієї боротьби, два останні фактори відпадали і основною причиною її участі у Визвольній війні проти гніту магнатів були лише соціальні і економічні мотиви. Польська дрібна шляхта нарівні з українською відчувала економічну залежність від Потоцьких, Лянцкоронських, Радзивіллів, Конєцпольських, Вишневецьких, Кисілів, Корецьких та інших польських і українських магнатів. Загарбання Данилом Чаплинським хутора Б. Хмельницького у Суботіві не було поодиноким випадком. Акти повітових судів XVI—XVII ст. переповнені скаргами дрібних польських і українських шляхтичів на магнатів за їх збройні напади на бідніших і слабкіших сусідів, а безкарність магнатів у Речі Посполитій викликала обурення проти них не лише у селян, але й в середовищі дрібної шляхти.

Селяни і ремісники становили основну частину армії Б. Хмельницького під час Визвольної війни. Окремі шляхтичі у своїх листах називають (мабуть, перебільшені) цифри 144 і 200 тис. селян, які знаходились у таборах під Вишневцем і Берестечком [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 357, 358, 396, 397; Jerlicz J., 1853, s. 119—123]. Селяни мали значно більше причин до повстання проти шляхетського гніту, ніж ремісники і дрібна шляхта. Будучи економічно і особисто залежними від своїх панів і розуміючи, що у випадку перемоги шляхти їм доведеться не тільки повернутися під їх владу, але й бути об'єктами жорстокої пимсти панів, селяни через безвихідність свого становища були найбільш рішуче настроєні на боротьбу за своє звільнення. Польський магнат А. С. Радзивілл писав, що Визвольна війна була найбільшим з усіх бунтів, які будь-коли вибухали в інших країнах, бо пани ніде так не гнобили селян, як у Речі Посполитій [Radziwiłł A. S., 1839, s. 391]. Тому повстання селян проти шляхти в час Визвольної війни набрало масового характеру, а рішуче прагнення селян скинути шляхетське ярмо не захитала навіть невдача під Берестечком. У липні 1651 р. кам'янець-

подільський староста Петро Потоцький писав у листі до невідомого адресата: «У Подністров'ї селяни дуже бунтуються, говорячи, що ми готові всі до останнього погинути, ніж панам віддавати звичайне підданство. Хоч Хмель програв, ми можемо виграти і мати іншого гетьмана. Селянин, як тільки з поля все швидко збере і помолотить, зараз же йде на Україну» (ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 81). У війні всього селянства проти шляхти інколи брали участь навіть жінки. Так, 24 серпня 1651 р. під час штурму замку у Трилісах серед інших шляхтичів загинув також офіцер Струс, «якого баба два рази косою вдарила, коли увірвався до замку» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 83].

Письмові джерела XVII ст. не згадують про польських селян і ремісників у складі армії Б. Хмельницького: автори цих документів мало цікавились національністю і релігійною приналежністю «посполства». Зате маємо багато відомостей про реакцію польського народу у корінній Польщі на події на Україні. В той час, коли королівська армія, долаючи різні перепони, важкі переправи, недисциплінованість шляхти і страх перед козаками, посувалась з Сокаля до Берестечка, прийшла пошта з Кракова, Познані і Литви з повідомленнями про селянські заворушення під проводом дрібних польських шляхтичів у Познанському воєводстві, Фокса — у Литві та Олександра Леона Костки-Наперського — у Краківському воєводстві [Oświęcim S., 1907, s. 313—334]. Положення у корінній Польщі під час Визвольної війни на Україні відображає також універсал гнєзненського архієпископа М. Лубенського від 6 вересня 1648 р., який писав, що «не можна покладати надії на польських селян, треба довіряти лише шляхті» [Kersten A., 1955, s. 205, 206]. З. Лібшовська пише, що у 1648 р., коли армія Б. Хмельницького йшла на Замостя, міська біднота Варшави готувалась до збройного виступу, а на Мазовші в тому ж часі діяв трьохтисячний загін повстанців [Libiszowska Z., 1956, s. 62]. За даними польського історика Б. Барановського особливо великі селянські повстання вибухли в 1651 р. у південній Мало-польщі, у Познанському, Каліському, Серадзькому воєводствах, на Мазовші і Люблінщині [Baranowski B., 1952, s. 46]. Можна ще раз підкреслити, що для польського селянина, так як і для польської дрібної шляхти, причиною збройних виступів під час Визвольної війни на Україні не могли бути ні народно-визвольна війна, ні релігійні мотиви. Єдиною рушійною силою цих виступів могла бути лише боротьба народних мас проти феодалів-гнобителів. Тому теза про в основному народно-визвольний характер війни під проводом Б. Хмельницького на Україні не витримує критики.

Беручи до уваги всі вказані факти, слід погодитися з З. Лібшовською, яка пише, що трудящі маси Польщі підтримували Визвольну війну українського народу тому, що «тисячі поляків вважали цю війну власною справою» [Libiszowska Z., 1956, s. 54]. Польський академік Г. Яблонський на науковій сесії, присвяченій трьохсотріччю з'єднання України з Росією, сказав, що в роки Визвольної війни український народ, громлячи польських магнатів, боровся «не проти польського народу, а в його інтересах» [„Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieskiego“, 1955, N 1—2, s. 198].

Битва під Берестечком в світлі письмових джерел

Зазначені у попередньому розділі похибки в описі Берестецької битви, а також той факт, що дана подія досі не була предметом окремого монографічного дослідження, змушують нас до перегляду і детального аналізу письмових джерел, що стосуються обраної нами теми. Згадані вище численні праці істориків про становище народних мас на Україні наприкінці XVI — в першій половині XVII ст., причини й хід Визвольної війни, внутрішня і зовнішня політика Б. Хмельницького звільняють нас від обов'язку знову розглядати ці питання і дають змогу зосередити зусилля на висвітленні кульмінаційного етапу війни — Берестецької битви.

Зборівська угода 1849 р., будучи юридичною підставою до певного полегшення становища народних мас України, все ж не розв'язала найбільш пекучого питання — не звільнила селян і дрібних ремісників з-під влади шляхти. Один з пунктів цієї угоди передбачав повернення шляхти у свої маєтки на Україні, що для селян практично означало відновлення старих панщизняних порядків, гніту й експлуатації. Обидві сторони, мабуть, добре розуміли недовготривалість підписаного під Збором

миру і готувалися до відновлення воєнних дій. Шляхтичі прагнули до нового підпорядкування собі трудового населення України і одержання здобутих його працею прибутків, але зв'язані пунктами Зборівської угоди, «не мали права переслідувати своїх підданих заради відшкодування їм збитків» (Шевальє П., 1960, с. 95), а позбавлені підтримки королівських військ на схід від «демаркаційної лінії», не почували себе безпечними в оточенні народу, який хотів скинути їхнє ярмо. Б. Хмельницький, змушений кримським ханом підписати з королем Зборівську угоду [Radziwiłł A. S., 1839, s. 383], теж використовував роки перемир'я для зміцнення своєї армії і політичних зв'язків з сусідніми державами — трансільванським князем, кримським ханом, а перш за все — з московським царем. Можна нагадати, що Зборівська угода самого Хмельницького ставила в упривілейоване положення і надавала йому ряд виключних прав. За три дні до боїв під Зборовом у 1649 р. король офіційно оголосив Хмельницького зрадником і ворогом шляхетської батьківщини та призначив гетьманом Війська Запорізького козака Семена Забузького, віддавши йому з усією церемонією гетьманську булаву (Radziwiłł A. S., 1839, s. 386). За Зборівським договором, всупереч попередній постанові короля, Хмельницький залишався гетьманом збільшеної до 40 тис. чоловік армії реєстрових козаків, особисто залежав лише від короля і йому по суті підпорядковувались усі землі України на схід від Случі. На основі цих постанов Хмельницький, маючи владу і, очевидно, зв'язані з нею значні матеріальні вигоди, міг би жити так, як жили найкрупніші польські магнати. Проте, з усіх дій Хмельницького випливає, що він не шукав користі для себе, а будучи сином свого народу, розумів його потреби та прагнення. Тяжке становище в Речі Посполитій дрібної української шляхти, до якої належали Хмельницький і більшість козацької старшини, змушувало її боротися за свої права і разом з народними масами брати активну участь у Визвольній війні.

Про становище на Україні після Зборівського договору доволі докладно і достовірно, хоч і зі шляхетських позицій, розповідають невідомий автор «Спогадів про козацькі війни за Хмельницького», П. Шевальє та інші тогочасні джерела. Шляхтичам не вдалося примусити селян відробляти панщину, шляхтич не міг нічого наказати селянам, а вони самі обирали старостів з числа українського населення і постійно піднімали бунти [„Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego“, 1842, s. 72]. Стан особистої небезпеки змушував шляхтичів, за словами П. Шевальє, щодня втікати з України, а «магнати, які мали там великі маєтки, між ними князь Вишневецький, не одержували майже ніяких прибутків». «Селяни погано поводитись зі шляхтичами і багатьох з них убивали» [Шевальє П., 1960, с. 107, 108]. Усе це, згідно з розповіддю Шевальє, змусило коронного гетьмана Миколая Потоцького прибути з військом під Кам'янець-Подільський. Про катування мирного українського населення Поділля М. Потоцьким і його військами розповідає у своєму літописі Григорій Граб'янка (Граб'янка Г. 1854, с. 95—99).

На сеймі, скликаному в грудні 1650 р., Ян Казимир у пристрасній промові змалював велику небезпеку, що загрожувала Речі Посполитій

з боку козаків. Король нагадав про втрати шляхтичами маєтків на Україні, про військову силу Хмельницького, якому легко в будь-який час виставити восьмидесятитисячну армію (на що Річ Посполита не була спроможна), про наміри козаків створити окрему державу під протекторатом султана, дуже небезпечну для Речі Посполитої [Шевальє П., 1960, с. III]. На останнє, мабуть, розраховував і султан: ряд авторів повідомляє, що серед здобутих шляхтою під Берестечком паперів Хмельницького знаходився написаний золотими літерами диплом, яким султан надавав Б. Хмельницькому право на володіння Руським князівством [ДОВ, с. 563—567; G. de Torres, p. 129—131; Oświecim S., 1907, s. 352—359]. Однак, у плани Хмельницького, очевидно, не входило підпорядкування України Туреччині. 28 березня 1651 р. на прийомі турецького посольства у Животові він відмовився від турецької військової допомоги [Сергійчук В., 1988, с. 109]; його задуми були спрямовані на з'єднання України з Росією. Ніде також немає згадок про те, що він користувався султанським дипломом або оголошував себе князем усієї Русі. Диплом від султана йому, можливо, був потрібний у дипломатичній грі з васалом султана — кримським ханом, на військову допомогу якого він розраховував. Протекторат султана, з яким мусив рахуватися Іслам-Гірей III, напевно, відіграв вирішальну роль у звільненні Хмельницького з ханської неволі після Берестецької битви.

Король на сеймі вимагав дозволу на створення армії з 45 тис. чоловік, Я. Вишневецький пропонував збільшити її до 60 тис. Сейм дозволив королеві мати в Короні (у Польщі та на Україні) 36 тис. чоловік війська, у Литві — 15 тис. та уповажив його в потрібний момент скликати загальне ополчення (посполите рушення) шляхти [Duda J., 1968, s. 184]. Послідовно здійснюючи свою політику, Б. Хмельницький вислав на цей сейм послів, які, згідно з його інструкцією, домагались від королівського уряду виконання постанов Зборівської угоди, в тому числі знесення релігійної унії. Але шляхта вже не хотіла виконувати дані під Зборовом та затверджені попереднім сеймом зобов'язання і готувалася до війни.

Новий набір до королівського війська здійснювався з великим успіхом і закінчити його передбачалося під кінець лютого 1651 р. Зі збережених в архівах Стокгольма, Варшави і Курніка списків королівської армії довідуємося, що у першому кварталі 1651 р. було набрано 4 нові хоругви гусар, 5 хоругв аркебузерів, 63 козацьких і 4 татарських хоругви, 7 полків піхоти іноземного типу, 6 хоругв польської піхоти та одну драгонську хоругву (хоругва — військова частина кавалерії або піхоти, що складалась з 100—200 чоловік і знаходилась під командою ротмістра). Крім того, збільшено кількісний стан 65-ти раніш існуючих військових одиниць та іноземних найманих полків, дещо реорганізовано та впорядковано артилерію, велись переговори з австрійським імператором про одержання від нього допомоги проти Б. Хмельницького [«Жерела до історії України-Руси», с. 158—172]. Королівська армія у цей час нараховувала 33 144 чол., тобто не досягла дозволеної сеймом кількості, що пояснюється відсутністю коштів на її утримання, які у порівнянні з 1642 р. зросли на початку 1650-х років більше ніж у 7 разів і перевищували суму 4 500 000 польських злотих

на рік [Duda J., 1968, s. 184—185]. Згідно з розробленим королем планом наступ на Україну планувався у трьох напрямках — з заходу коронними військами, з півночі (з Литви) та з півдня силами союзних військ молдавського господаря Василя Лупулла [Duda J., 1968, s. 185]. Мабуть, для здійснення цього плану і укріплення південного плацдарму у лютому 1651 р. на Поділля була вислана армія польного гетьмана Мартина Калиновського у кількості 12 тис. чоловік.

Про готовність армії Б. Хмельницького вже у 1650 р. і про те, що це дуже непокоїло шляхту, пише Г. Граб'янка. Шляхетський уряд боявся походу Хмельницького у Молдавію, наслідком чого могло бути його значне зміцнення через одруження Тимоша з дочкою Лупулла Розандою. Хмельницький же, за словами Граб'янки, удавав, що за намовами послів султана готується до участі у війні, яку планували султан, кримський хан і польський король проти Московської держави [Граб'янка Г., 1854, с. 95—99]. Кількість армії Б. Хмельницького невідома і може бути означена лише приблизно. Так, П. Шевальє пише, що кожний реєстровий козак вимагав права мати кінного і пішого джуру та людину, яка б обробляла його землю [Шевальє П., 1960, с. 111]. Таким чином, якщо дозволений Зборівською угодою реєстр козацького війська і не був перевищений Хмельницьким, то кількість цього війська зростала у три або чотири рази за рахунок козацьких помічників і могла перевищувати 120 тис. чоловік [Шевальє П., 1960, с. 111].

Військовий маневр короля — відрядження на Поділля корпусу М. Калиновського — викликав негативну реакцію Хмельницького, який вислав назустріч шляхті брацлавського полковника Данила Нечая з 3 тис. чоловік. Війська Калиновського 20 лютого 1651 р. несподівано напали на містечко Красне, де під час бою загинуло багато козаків, в тому числі й Д. Нечай. Декілька козацьких сотників і брат Данила Іван Нечай замкнулись у замку і після дводенних боїв також загинули у нерівному бою. Козацького сотника шляхтича Гавратинського взято у полон і розстріляно, а місто та замок з наказу Калиновського спалено [Oświęcim S., 1907, 258—263]. А. С. Радзивілл у своїх «Спогадах» дає драматичний опис здобуття військами Калиновського замку у Красному: коли переможці увірвались у замок, в одній з кімнат вони побачили тіло Д. Нечая на килимі, а довкруги сиділи чотири священники і брат забитого. Усіх було порубано шаблями [Radziwiłł A. S., 1839, s. 433—434].

Військо Калиновського з боями просувалося вглиб Поділля. Під містечком Стіна йому назустріч вийшли озброєні селяни, які, як пише С. Освенцім, «погрожували нам, стріляли, дулі показували і, пробачте, задки на нас випинали» [Oświęcim S., 1907, s. 263].

Після чергових боїв Стіна, а потім і Ямпіль були здобуті Калиновським, який 10 березня обложив у Вінниці місцевого полковника Івана Богуна з 6 тис. козаків. Після боїв у Вінниці Богун, відступаючи перед переважаючими силами ворога, перейшов на другий берег Південного Бугу і укріпився в православному монастирі, наказавши порубати у льоді на річці ополонки і прикрити їх сіном. У погоні за Богунем багато шляхтичів потрапило в ополонки, втопилося і загинуло від козацьких куль. У поспішному відступі шляхта не змогла

навіть позбирати своїх забитих. З визначних шляхтичів там загинув черкаський староста Микола Кисіль, тіло якого з'їли собаки. Разом з козаками замкнулись у монастирі ченці, вінницькі міщани, навколишні селяни та 60—70 шляхтичів [ЛДНБ АН УРСР ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 349, 350]. І. Пасторій повідомляє, що під Вінницею у Богуна були Чигиринський, Брацлавський, Прилуцький та Лубенський полки [Pastorius J., 1652, p. 124]. Дехто з пізніших істориків (Д. Бантиш-Каменський) звинувачують Пасторія у неточності, бо нібито останні два полки були сформовані лише за гетьманства Юрія Хмельницького. Слід, однак, пам'ятати, що праця Пасторія вийшла друком в 1652 р., тобто до періоду гетьманства Юрія Хмельницького. М. Костомаров, посилаючись на твори істориків—сучасників Визвольної війни, пише, що під час облоги Вінниці Богун робив вилазки проти ворожого війська. Під час однієї з них шляхта розпізнала Богуна, на панцирі якого відбивалось місячне сяйво. Переслідований шляхтичами Богун змушений був повернутися в монастир, але переїжджаючи через Південний Буг, потрапив в одну з вирубаних з його наказу ополонок. Добрий кінь виніс його на берег [Костомаров Н., 1884, т. II, с. 293]. Калиновський намагався вести переговори з обложеними і вимагав від них видати Богуна, прапори і гармати. Але козаки відмовились від цього і лише пропонували дати викуп волами і медом та повернути взятих над ополонками шляхетських коней. Калиновський вдав, що відступає, але дав наказ своїм військам поховатись у будинках з наміром оточити відступаючих козаків. Але козаки не виходили з монастиря, шляхта ж їм нічого зробити не могла, хоч обстрілювала монастир з артилерії вогнистими кулями, які козаки успішно гасили. Врешті, одержавши звістку про наближення уманського полковника Йосипа Глуха з великою кількістю козаків, Калиновський змушений був відступити до Бара, потім до Летичева і, врешті, до Кам'янця-Подільського [Oświęcim S., 1907, s. 263—275]. За ним слідом йшов Б. Хмельницький зі своєю армією. Під час відступу з-під Вінниці шляхетська челядь кинулась на власний обоз і пограбувала вози. 22 квітня Калиновський на військовій нараді під Кам'янцем-Подільським вирішив відступити на захід для з'єднання з армією короля [Oświęcim S., 1907, 275—277], тим більше, що королівський наказ про допомогу Калиновському шляхта не виконувала: «військо не спішило, зайняте грабунком сіл і шляхетських фільварків» [Radziwiłł A. S., 1839, s. 435]. Козацькі війська та татарські загони з 9 по 12 квітня облягали Кам'янець, причому, за свідченням очевидця, особливою активністю відзначались селяни, які насипали укріплення під містом. Обложені в місті шляхтичі з замку обстрілювали селян з гармат, але подолати їх не змогли [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 350, 351]. З цього можна зробити висновок, що селяни, які з власної ініціативи включились в бої зі шляхтою під Стіною і Вінницею, наприкінці квітня 1651 р. масово пішли у військо і склали вже значну його частину. 12 травня облогу Кам'янця було знято і козацькі війська спішно пішли у Північно-західному напрямку вслід за рештками армії Калиновського.

Готуючись до війни, король 5 січня 1651 р. вислав з Варшави до шляхти перше оголошення мобілізації посполитого рушення — так

звані перші віці [Michałowski J., 1864, s. 604]. Звістка про поразку Калиновського під Вінницею змусила короля спішно виїхати 13 червня з Варшави до Любліна, звідки були вислані другі, а 20 квітня треті віці, в яких король наказував шляхті прибути 5 квітня під Старо-Константинів [Michałowski J., 1864, s. 632—634]. Перед від'їздом короля з Варшави папський нунцій адріанопольський архієпископ Джованні де Торрес благословив від імені папи римського короля на війну проти схизматиків, висвятив у костьолі св. Яна меч, що його на знак майбутньої перемоги віддав Яну Казимиру разом з коштовною шапкою, облямованою хутром горностая. Меч піднесено королеві у золотих піхвах на оздобленому перлами фіолетовому оксамиті, королеві ж Торрес подарував золотий кубок у вигляді квітки на трьох золотих стеблинах [TE, 1685, S.76].

До короля у Люблін прибули з Холма також уніатські ченці на чолі з ігуменом холмського уніатського монастиря Яковом Сушею, який віз королеві відібрану від православних ікону Холмської Богоматері, що вважалася чудотворною. Після Зборівської угоди церкви холмської єпархії були повернуті православним. Перед передачею православним холмського собору Суша з кількома міщанами-уніатами сховав ікону на недалекому фільварку між мішками зі збіжжям і снопами. 12 лютого 1650 р. київський православний митрополит прибув у Холм, оволодів собором, а його слуги побили і вигнали з сусіднього монастиря Сушу та чотирьох уніатських священників; усі вони знайшли притулок у місцевому замку. Православні довго шукали заховану Сушею ікону, врешті велика група православних при допомозі хоругви добровольців ротмістра Павловського («дизуніта», тобто православного) знайшла ікону і знову перенесла її в собор. Через тиждень Павловський і його брат поручник були ув'язнені з наказу полковника Яна Мислішевського. При допомозі холмського старости Яна Томаша Кривчицького, за висловом Суші, «опікуна осиротілих у Холмі уніатів», Суша поскаржився на православних Яну Казимиру і той наказав привезти ікону в Люблін до остаточного вирішення цієї справи. При допомозі призначених королем комісарів — луцького ксьондза Яна Яворницького і мечника опочинського Ієроніма Дунина та найманого іноземного і польського війська Суша, «незважаючи на прохання і плач дизунітів», забрав ікону з собору і в супроводі війська повіз її королеві в Люблін. Розповідь про ці події Суша у своїй книзі «Фенікс» закінчує роздумами про те, що Богородиця опікується завжди вірними Речі Посполитій уніатами, допомагаючи їм проти дизунітів, які підняли бунт проти держави [Susza J., 1684, s. K—N].

17 травня 1651 р. Ян Казимир прибув у Сокаль, де через прискорений хід подій було вирішено концентрувати війська. Висланим з-під Красностава універсалом король 20 травня повідомляв про неможливість зібрати посполите рушення у зайнятому вже військами Хмельницького Старо-Константинові і закликав шляхту якомога швидше прибувати до його табору [Michałowski J., 1864, s. 636—637]. Великий гетьман коронний М. Потоцький, повідомлений про нове місце концентрації військ, 12 травня прибув також з-під Володимира-Волинського на чолі свого війська у Сокаль.

Тим часом М. Калиновський, відійшовши з під Кам'янця-Поділь-

ського 7 травня, посувався на північний захід, прямуючи до королівських військ. Під Пробіжною (тепер Чортківський район Тернопільської області) його наздогнали передові козацькі і татарські частини. Після коротких герців військо Калиновського перейшло через р. Серет під Теревовлею і дійшло до переправи на р. Стрипі біля Купчинець, тепер Козівського району Тернопільської області [Oświęcim S., 1907, s. 277—289]. Козаки розбили залишених на лівому березі річки німецьких найманців і оволоділи частиною шляхетського обозу, а татари з частиною козаків перепливали став, атакували військо Калиновського на правому березі Стрипи. Атаку стримали два полки Олександра Конецпольського і Марека Собеського, які загнали татарів у став, багатьох забили, а визначного татарського мурзу Нітшоха пораненим взяли у полон [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 150]. Там загинув і канівський полковник Кучак [СЛИЮЗР, с. 11], якого О. Рігельман чомусь називає Семеном Павинським [Рігельман А., 1847, с. 153]. Обминувши Зборів, де у ярах поблизу с. Плугова знаходилась козацька засідка, Калиновський пішов на Поморяни. Тут на поганих переправах йому довелось спалити обозові вози, залишити у замку гармати, порох і хворих і йти лише з кіннотою через Гологори й Глиняни на Сокаль [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 150]. Виснажене, голодне, напівпіше військо Калиновського переправилось 20 травня через Західний Буг між Добротвором і Кам'янкою (теп. Кам'янка-Бузька Львівської області) і 22 травня з'єдналось у Сокалі з військами короля, який виїхав назустріч Калиновському [ДОВ, с. 418—421], що, як пише А. С. Радзивілл, дуже не сподобалось М. Потоцькому та іншим шляхтичам. Він же повідомляє, що з Калиновським з усієї його 12 тис. армії повернулося лише 7000 чол. [Radziwiłł A. S., 1839, s. 436—439].

КОРОЛІВСЬКИЙ ТАБІР У СОКАЛІ

Про розміри, вигляд, укріплення і докладне місце знаходження королівського табору під Сокалем докладні дані відсутні. Львівський радник Самуїл Кушевич в листі від 20 травня 1651 р. пише, що Ян Казимир побудував табір у Сокалі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 94]. С. Освенцім записав, що прибувши у Сокаль, король наказав робити укріплення і що табір під Сокалем з трьох боків був оточений валом, а з четвертого його захищала судохідна річка Західний Буг [Oświęcim S., 1907, s. 280, 290—313]. Шляхтич Бжостовський у листі з Сокаля від 4 червня 1651 р. інформує невідомого адресата про прибуття королівських військ і посполитого рушення до королівського табору і між іншим пише, що «угорська піхота вже стоїть на валах табору, деякі кінні хоругви стоять за валами» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356]. З цього можна зробити висновок, що війська стояли не у самому Сокалі, а в оточеному земляними укріпленнями таборі поблизу міста. Це підтверджується й тим, що всі листи шляхтичів цього часу писані з табору

«під Сокалем». Згідно повідомлення Б. Сокальського, королівський табір 1651 р. знаходився безпосередньо під містом і на полях сусіднього с. Бабинці [Sokalski B., 1899, s. 384]. М. Балінський і Т. Ліпінський пишуть, що він був розташований під Сокалем поблизу лісу «Валівка» [Baliński M., Lipiński T., 1845, s. 1233]. На правому березі Західного Бугу біля залізничного мосту за містом під лісом Валівка, назва якого, можливо, походить від валів, що колись тут знаходились, збереглися незначні залишки земляних укріплень (валу і рову), що, можливо, є рештками колишнього табору. Місцева традиція зв'язує ці укріплення, як і всі пам'ятки XVII ст., з іменем Б. Хмельницького. На підставі цих решток форму і розміри фортифікацій відтворити вже неможливо.

Більше даних маємо про хід підготовки королівської армії, стан і настрої військ у таборі. Діяльність Яна Казимира у цей час була спрямована на комплектування і впорядкування війська, подолання матеріальних труднощів і здобуття певних інформацій про ворога і його плани. М. Потоцький 12 травня привів у Сокаль 7000 війська [Oświęcim S., 1907, s. 282], разом з королем 17 травня прибуло 6000 чоловік. 22—27 травня у Сокалі з'єднались з королівськими військами рештки розбитої у поході армії М. Калиновського, що нараховувала вже не більше, ніж 7000 [Radziwiłł A. S., 1839, s. 436], а за іншими даними 6000 [ДОВ, с. 470] чоловік. Протягом травня — першої половини червня 1651 р. кількість регулярних королівських і найманих іноземних військ у таборі під Сокалем постійно зростала і близько 12 червня армія вже була в основному укомплектована [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 360]. Рівночасно до короля почали прибувати окремі магнати — воєвода руський Ярема Вишневецький з племінниками, коронний хорунжий Олександр Конецпольський, воєвода брацлавський Станіслав Лянцкоронський, три брати Любомирські, князі Чарторийські, великий литовський хорунжий Богуслав Радзивілл, калуський староста Ян Замойський, коронний мечник Міхал Зебжидовський та багато інших. Самих лише сенаторів зібралось у Сокалі 20 [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 353]. Усі вони приводили з собою свої приватні війська, які віддавали у розпорядження короля. Ті з панів, які з тих чи інших причин особисто з'явитись не могли, прислали свої полки під командуванням досвідчених офіцерів. Так у табір прибули війська брата Яна Казимира королевича Короля Фердинанда, канцлера литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла, електора бранденбурзького Фридерика Вільгельма, який знаходився у феодалній залежності від Речі Посполитої, та інших магнатів. Окремі шляхтичі, змагаючись один з одним, старались за власний кошт наwerbувати якомога більше людей і передати своє військо королеві у повному озброєнні та обладнанні. Шляхтич Анджей Фредро віддав королю 100 чоловік свого війська, стільки ж прислав електор бранденбурзький, брати П'ясецькі передали королеві цілий полк, князі Вишневецькі привели з собою 100 чоловік, калуський староста Замойський — 2700 чоловік). За підрахунками очевидця, близько середини червня у таборі під Сокалем, крім королівської армії, вже знаходилось до 10 тис. приватних магнатських військ [ДОВ, с. 470—474].

З великим недовір'ям зустріла шляхта у Сокалі 28 травня київського воєводу Адама Кисіля, підозріваючи його через руське (українське) походження і православне віровизнання у зносінах з Хмельницьким. Шляхтич Бродовський у листі від 31 травня 1651 р. пише, що Кисіль, відчувачи це недовір'я, казав: «Я невинний і добре служу батьківщині» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 353—354]. Батьківщиною для цього українського магната була шляхетська Річ Посполита, якій він дійсно вірно служив. Крім свого війська, він передав королеві кілька сот бочок жита для харчування армії. На нараді у короля Кисіль наполягав на швидких військових діях для упередження рухів Хмельницького [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356]. Знаючи краще, ніж інші шляхтичі, стан справ на Україні, Кисіль висміював безладдя у королівському таборі, безпомічність інформаційної служби і пояснював зв'язану з цим небезпеку для шляхти: «Коли я був вдома, то щодня знав, де Хмель обертається, а в таборі нічого не знаю» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356, 357]. Врешті в середині червня «Пану Кисілю, який передбачає все найгірше, людей лякає і наше військо критикує, наказано з табору виїхати. Поїхав у Замость нібито по ліки через поганий стан здоров'я» [ДОВ, с. 470—474].

Довше, ніж інші, зволікав з передачею свого війська королеві краківській воєвода князь Владислав Домінік Заславський. Його полк, чисельністю 1500 чоловік, до якого приєдналось стільки ж шляхтичів-втікачів з різних міст України, стояв у м. Дубно і грабував навколишні села [ДОВ, с. 418; ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356]. Шляхтич Бжостовський в листі від 4 травня писав з Сокаля, що селяни з-під Дубна, обурені на цих грабіжників, декого з них ловлять, зв'язують і приводять у королівський табір; напередодні у Сокаль було приведено пов'язаних 8 чоловік з полку Домініка Заславського і передано маршалковському судді [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 356], 3 червня з Дубна для пограбування близьких сіл виїхала хоругва під командою ротмістра Ціцеля. Несподівано на неї напали 1000 козаків і 60 татарів, які 30 шляхтичів захопили у полон, а вскочивши вслід за відступаючими людьми Ціцеля на передмістя Дубна, забрали 40 коней і 2000 волів, що їх мали гнати шляхтичі до Сокальського табору. Командуючий дубнівським гарнізоном полковник Балабан не зумів організувати збройну підтримку своїм людям і став об'єктом кепкування шляхти, яка вважала поразку Ціцеля карою за те, що полк Заславського, зайнятий грабежем, не спішить прийти до табору у Сокаль [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 63; ДОВ, с. 439—443]. Врешті 17 червня, вже після виходу Яна Казимира з сокальського табору, Заславський передав своє військо королеві [Radziwiłł A. S., 1839, s. 442].

Якщо королівські і магнатські війська прибували у Сокаль більш своєчасно, то посполите рушення не поспішало на війну. Один із шляхтичів писав до королевича Кароля 19 травня з під Сокаля: «Воєводства, навіть близькі, дуже поволі прибувають. Наші браття того не розуміють, що вже повинно дійти до битви, а їх допомога, не дай Боже, може надійти вже після війни. Говорили, що трави ще для

коней немає. Вже й трава є, а воєводство Белзьке ще сеймікує. Ще не видно ані панів князів з воєводств Краківського, Руського, Замоїських, Вишневецьких та інших. А слід було б бігти як до вогню» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—62]. Нарешті у листі від 31 травня знаходимо повідомлення про прибуття посполитого рушення з Белзького воєводства, на території якого знаходився королівський табір [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 353, 354]. У листі від 7 червня королівський секретар Бечинський повідомляє свого адресата про прибуття у Сокаль посполитого рушення з Любліна і Холма (тобто найближчих до Сокаля міст) і про наближення шляхтичів з Підляського і Сандомирського воєводств [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 357, 358]. Автор листа від 29 травня пише до невідомої особи з Сокаля: «Посполитого рушення не видно й не чути. Подякуйте їм, прошу, за їх охоту, бо або на перемогу, або, не дай Боже, на наш похорон прибудуть» [ЛДНБ АН УРСР; ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—62]. Надаремно король чекав на прихід посполитого рушення з Великої Польщі і Мазовша. Ці шляхтичі прибули під Берестечко щойно напередодні остаточного завершення битви 6 і 7 липня 1651 р. [Radziwiłł A. S., 1839, s. 448]. Загони посполитого рушення, поділені на воєводства і повіти, намагалися підпорядкуватися не королівським наказам, а прийнятим на своїх нарадах (сеймиках) постановам. Прибувши у Сокаль, вони не з'єдналися з королівськими військами і розташувались окремо на лівому березі Західного Бугу. Коли ж король 14 червня наказав їм вирушити разом з усією армією під Берестечко, вони заявили, що цього не дозволять і будуть чекати на з'єднання всіх сил посполитого рушення [Oświęcim S., 1907, s. 313]. Однак, не дочекавшись шляхтичів з Великої Польщі і Мазовша, наявні війська посполитого рушення через деякий час рушити з-під Сокаля вслід за королівською армією, яку наздогнали на переправі через Стир під Берестечком 23 червня [Oświęcim S., 1907, s. 317].

Невирішеним остаточно питанням залишається підрахунок кількості військ, що знаходились у розпорядженні короля під Сокалем і Берестечком. Сучасні історики — Ю. Дуда, Я. Віммер, Т. М. Новак — вважають, що кількість регулярних військ короля наприкінці травня 1651 р. дещо перевищувала 27 300 чоловік; посполитого рушення було близько 30 000 чоловік [Duda J., 1968, s. 187; Wimmer J., 1978, s. 218; Nowak T. M., Wimmer J., 1981, s. 465]. В ці підрахунки не входять, однак, приватні війська магнатів та численна озброєна челядь, через що подана вище цифра видається заниженою. Листи шляхтичів з-під Сокаля також не вносять ясності у цю справу, бо одні з них підраховували лише коронні війська без посполитого рушення, магнатських та іноземних найманих військ, інші намагалися визначити чисельний стан усього війська, ще інші — кількість іноземних найманців. Дехто зі шляхтичів дає перелік наявних хоругв, що з огляду на неоднакову кількість людей в окремих хоругвах не може дати уявлення про кількісний стан війська.

Автор одного з листів від 21 травня пише, що війська є до 20 000 чоловік [ДОВ, с. 418—421]. Того ж дня інший шляхтич писав про 150 000 армію короля під Сокалем [ДОВ, с. 417—418]. У листі від

24 травня повідомляється про 40 000 війська разом з челяддю [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 61]. Близький до королівської канцелярії папський нунцій де Торрес у листі від 27 травня писав, що в цей час під Сокалем без челяді і посполитого рушення знаходилось 40 000 чоловік регулярного війська та що вся зібрана там армія буде налічувати 150 000 чоловік, у листі ж від 31 травня він визначає кількість королівського війська під Сокалем разом з челяддю на 120 000 чоловік [G. de Torres, 1919, p. 117—123]. Ксьондз Тжебіцький повідомляв 26 травня з-під Сокаля про близько 200 000 чоловік у таборі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60]. Один з венеціанських офіцерів у листі від 20 травня вагається визначити кількість польських військ, а німецьких найманців, за його підрахунками, у таборі знаходиться 16 000 чоловік [ДОВ, с. 415, 416]. За повідомленням іншого автора, польської піхоти під Сокалем було 14 000 чоловік [ДОВ, с. 439—443]. Мабуть, ближчими до дійсного стану слід розглядати підрахунки невідомих шляхтичів у листах від 29 травня з-під Сокаля та 26 травня з-під Берестечка. Перший з цих авторів пише, що король має під Сокалем в три або чотири рази більше війська, ніж мав у 1649 р. під Збаражем, близько 120 000 чоловік озброєної і здібної до бою челяді і рівну кількість військової обслуги обозу — візників, кухарів та інших слуг [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—62]. Таким чином, за його підрахунками, загальна кількість війська Яна Казимира під Сокалем перевищувала 300 000 чоловік. Таку ж цифру називає й другий зі згаданих авторів, говорячи про «тричі по сто тисяч чоловік» у королівській армії під Берестечком [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 66].

Основу королівської армії становила оплачувана королем кіннота. В ній служила шляхта, яка з погордою ставилася до піхоти, як до війська, що складалось з селян і представників бідніших шарів міського населення. Рядом постанов шляхетських сеймів шляхта намагалась постійно скоротити кількість піхоти в королівській армії, вбачаючи в цьому «плебейському війську» небезпеку для своєї влади і боячись зміцнення влади короля [Nowak T. M., Wimmer J., 1981, s. 434]. Кавалерія ділилась на хоругви під командуванням ротмістрів і їх заступників — поручників, але кількість кавалеристів в окремих хоругвах була різною; вона залежала від того, скільки людей окремі ротмістри могли завербувати у свої хоругви.

Найбільш привілейованою частиною кінноти була гусарія, введена у склад польської королівської армії за угорським зразком на початку XVI ст. За своєю організацією, обладнанням та озброєнням вона пройшла період складного розвитку і в першій половині XVII ст. була аристократичним, коштовно обладнаним, добре озброєним військом. На швидких арабських конях в розкішній збруї, інколи прикрашеній дорогоцінним камінням, одягнуті в кольчуги і панцирі, зі сталевими шоломами на головах, одним або двома крилами з орлиного пір'я за спиною, польські гусари у XVII ст. належали до найкращих типів важкої кінноти в Європі. Вони носили за угорською модою жупани, червоні шаровари і жовті чоботи з високим переднім краєм халяви. На панцир, що прикривав верхню частину тіла, надягали спеціально

спроваджувані з далеких східних країв шкіри леопардів або тигрів, а рядові гусари — рисячі чи вовчі шкіри. До зручного неважкого гусарського сідла, прикритого зверху східним килимом, або до плечової частини панциря вертикально прикріплювались одна чи дві дерев'яні рами з встановленими в них орлиними або страусовими перами [Zygulski Z., 1975, s. 183, 184]. Гусарський шолом, оздоблений страусовими чи павичевими перами, забезпечував задню і бічні частини голови, а замість забрала мав вертикальний металевий прут, що охороняв обличчя від удару шаблею. Під панцирем гусари носили кольчугу, тіло прикривали щитом. озброєння складало довгий на 4 м дерев'яний спис з металевим окуттям кінця, шабля, концеві (шабля з довгим і простим клинком), келеп і пара пістолетів в ольстрах (футлярах) в передній частині сідла. Стрімка атака гусарії з похиленими вперед списами справляла враження різнобарвної нестримної лавини, що змітає все на своєму шляху. Однак, проти побудованих з кількох рядів возів козацьких таборів гусарія була безсилою. Високі кошти гусарського озброєння були доступні лише найбільш багатим шляхтичам. Тому кількість гусарії у королівській армії складала приблизно 2/5 частини усїєї кавалерії [Nowak T. N., Wimmer J., 1981, s. 421]. Слід, однак, пам'ятати, що кожного шляхтича у гусарській хоругві супроводжувало кілька чоловік його конвою (так звані почтові).

Інший вид кавалерії складали панцирні хоругви, що відрізнялись від гусарських спрощеною захисною зброєю і типом озброєння. Панцирний товариш, як прийнято було називати такого кавалериста, одягав лише кольчугу з короткими рукавами, зовнішню частину руки від ліктя прикривав так званим карвашом з бляхи, на голову вкладав місьюрку у вигляді залізної шапочки з прикріпленою до неї кольчужною сіткою, що прикривала задню і бічні частини голови та ший, ліву частину тіла заслонював щитом. Замість довгих списів панцирні товариші вживали двометрові дзвонки з різнокольоровими прапорцями. На руки одягали рукавиці з лосиної шкіри. озброєння складало легкий карабін, бандолет (короткий мушкет) або лук і сагайдак зі стрілами, чекан (сокирка) чи келеп та шабля. Так само, як і гусарія, панцирні кавалеристи намагались перевершити один одного багатством одягу, озброєння та кінської зброї і вели за собою своїх «почтових людей» [Zygulski Z., 1975, s. 257, 258].

Легка кіннота, що складала найбільш численну частину кавалерії, залежно від типу озброєння ділилась на козацькі, татарські та волоські хоругви, в яких служили бідніші польські шляхтичі. Кавалеристи у козацьких хоругвах користувались кольчугами і місьюрками та щитами, а їх озброєння складалось з одної довгої та двох коротких рушниць або лука і шаблі; деякі з них не користувались захисною зброєю і мали лише шаблю, карабін і два бандолети або пістолети. Татарські хоругви (черемиси) мали панцирі і були озброєні легкими списами (рогатинами) та шаблями. В них здебільшого служили осілі у Речі Посполитій татари. Волоські хоругви були легкою кіннотою, озброєною луком, інколи карабіном, пістолем і палашем. Офіцери цих частин носили панцирі [Górski K., 1894, s. 67, 68, 105, 106].

Крім цих видів кавалерії польського типу, в королівській армії існували також полки, сформовані за західноєвропейськими зразками.

Король Владислав IV впровадив до польського війська райтарів і драгонів, які згодом стали відносно невеликою частиною королівської армії. Ними командували переважно іноземні офіцери, озброєння і тактика також були західноєвропейськими, але рядових вербували у Польщі в основному серед селян і міської бідноти. Райтари ділилися на компанії і шwadрони, носили захисні панцирі з лосиної шкіри (колеті), а їх озброєння складалось з рапіри та короткого мушкету або бандолету, до бою ставали у чотирьох рядах [Górski K., 1894, s. 111]. Драгонія (назва якої походить від вживаних цієї формацією у Франції значків з зображенням дракона) була властиво піхотою, що доїжджала до місця битви на конях, але воювала пішо, застосовуючи тактику піхотних військ. За підрахунками Я. Віммера наприкінці травня 1651 р. у Сокальському таборі знаходилось близько 14 000 чоловік кавалерії польського типу (гусарських, панцирних і легких хоругв), 2300 райтарів та 1700 драгонів [Wimmer J., 1965, s. 72]. Тут знову слід пригадати, що цими підрахунками не охоплено «почтових» і численну військову челядь.

У зібраних під Сокалем військах піхота складала близько 1/5 частини усієї армії. Вона ділилась на польську, угорську і так звану іноземну, тобто організовану за іноземним зразком. Польські піхотинці об'єднувались у хоругви, «іноземні» — в регіменти (полки). Хоругви польської піхоти були невеликими військовими одиницями, що складались переважно з 100—400 піхотинців, якими командували ротмістри (по одному на сотню людей) і десятники. Крім того, в склад хоругви залежно від її чисельності входили 2—4 довбуші та 4—6 музикантів. Польські піхотні хоругви не мали штабів чи іншого командного апарату, а до битви ставали в 10 рядах з сотниками на чолі кожного ряду. Це значно утруднювало командуванню координацію дій більшої кількості хоругв. Іншим недоліком піхоти польського типу було її озброєння — в основному аркебузи, зброя менш ефективна, ніж західноєвропейські мушкети. Зате кошти на утримання польської піхоти були менші, ніж іноземної [Wimmer J., 1978, s. 158—196]. Рядових у польську піхоту в першій половині XVII ст. вербували в основному серед біднішого польського населення з міст, інколи з селян у королівських маєтках, а офіцерами служили переважно польські шляхтичі і лише у виняткових випадках — люди нешляхетського походження. Піхота угорського типу за своєю організацією і системою оплати була наближена до польської. За підрахунками Я. Віммера під Сокалем у травні 1651 р. знаходилось 3800 чоловік піхоти польського типу [Wimmer J., 1965, s. 72].

Введені в польську армію Владиславом IV регіменти піхоти іноземного (західноєвропейського) типу склались із завербованих у Польщі рядових та офіцерів-іноземців. Піхотинці носили за західноєвропейськими зразками каптани, короткі штани (гайдавери), черевики і капелюхи. Офіцери віддавали команди німецькою мовою. Компаніями, з яких складався регімент, командував так званий оберштер зі своїм помічником — оберштером-лейтенантом, майором, ад'ютантом і гінцями до передачі наказів. За шведським зразком регіменти ділились на мушкетерів і пікінерів. Перші складали 2/3 частини регіменту, другі — 1/3 його особового складу. Озброєні переважно голланд-

ськими мушкетерами, мушкетери під час бою займали бічні позиції, пікінери у захисній зброї (кірасах і металевих капелюхах — так званих моріонах) з наставленими проти ворожої кінноти піками розташовувались в центрі відділу. Завданням пікінерів було стримання кавалерійської атаки ворога, мушкетерів — інтенсивний мушкетний вогонь проти ворожого війська. На відміну від західноєвропейських піхотинців піхота іноземного типу у Польщі замість довгих і незручних рапір користувалася шаблями. Згідно з голландською тактикою, мушкетери, розташувавшись у 6 або 8 рядів, вели вогонь позмінно: перший ряд після кожного залпу відступав назад, перезаряджаючи мушкети і звільняючи місце для наступного ряду.

Різновидом піхоти була згадана вище драгонія, що також складалась з мушкетерів і пікінерів. Під час бою драгони віддавали коней спеціальним коневодам, самі ж воювали як піхотинці, використовуючи їх тактику. До одного пішого регіменту звичайно прикріплювали один відділ драгонів, що значно підвищувало мобільність піхоти. Утримання піхоти іноземного типу було дорожчим, ніж польської з огляду на вищу оплату офіцерам і рядовим, а також дорожчу зброю [Wimmer J., 1978, s. 167—173, 196—216]. Я. Віммер підрахував, що в королівській армії під Сокалем було 5540 чоловік піхоти іноземного типу та 1700 чоловік драгонів [Wimmer J., 1965, s. 72]. Незалежно від піхоти іноземного типу, що складалась із наwerbованих у Польщі людей, у таборі під Сокалем знаходились також піхотні регіменти з завербованих у західноєвропейських країнах іноземців. У згаданому вище листі венеціанського офіцера з Сокаля кількість цих найманців визначається до 10 000 чоловік піхотинців і 3000 чоловік драгонів та підкреслюється, що всі вони німці [ДОВ, с. 415, 416].

Про кількість гармат і артилерійської обслуги у таборі під Сокалем докладних даних немає. Відомо, що у першій половині XVII ст. Владислав IV провів значні реформи у польській артилерії. Окремою постановою сейму у 1637 р. було виділено постійні кошти на утримання артилерії і введено посаду «старшого над гарматами», якого пізніше стали називати генералом артилерії. Замість попередньо вживаних численних різнокаліберних гармат проведено уніфікацію артилерії, за голландським зразком введено так звані картауни, півкартауни, чвертькартауни і октави з відповідною вагою ядра в 48, 24, 12 і 6 фунтів. Регіментам піхоти для їх підтримки під час бою додавались гармати меншого калібру, вага ядра яких не перевищувала 4—5 фунтів [Nowak T. m., Wimmer J., 1981, s. 421—424]. Генералом артилерії під час Берестецької кампанії король призначив військового писаря Зигмунта Пжиємського.

Регулярна армія Речі Посполитої ділилась на коронне і литовське військо. Перше діяло на території так званої корони (корінна Польща і Україна), друге — у Великому князівстві Литовському (у Литві та підпорядкованих цьому князівству прибалтійських і білоруських землях). Король вважався головнокомандуючим усією армією, а на чолі обох її частин стояли два гетьмани — великий коронний і великий литовський, які теоретично іменем короля здійснювали командування за допомогою польних гетьманів. В дійсності король у Речі Посполитій був обмежений у своїх правах головнокомандуючого. Кількісний стан

війська і кошти на його утримання визначала шляхта на сеймі, а влада над військом фактично належала гетьманам, без згоди яких король не міг видавати наказів. У королівській армії XVII ст. за традицією попередніх віків існувало безліч високих урядів (регіментарі, коронний хорунжий, обозний, мечник та ін.), які згодом ставали лише номінальними, а особи, які їх займали, виконували різні функції, не зв'язані з цими урядами.

Фінансовою підставою утримання королівської армії була так звана кварта, тобто четверта частина прибутків від королівських маєтків, що йшла на утримання війська, званого через це кварціаним. Під час воєн кварта не вистачало на утримання потрібної кількості війська і сейм змушений був приймати рішення про введення спеціальних податків. Допоміжною військовою силою були піші та кінні загони, утримання яких оплачували окремі більші міста, воєводства або повіти.

Ще іншою військовою силою були приватні війська магнатів, в тому числі і самого короля, що також складались з кінноти й піхоти. У королівській Польщі кожному дозволялося мати необмежену кількість війська і лише розмір приватних військ короля був обмежений спеціальною постановою сейму до 1200 чоловік. Ці війська служили магнатам для утримання влади над підданими їм селянами і ремісниками та для боротьби з конкурентами і лише власники колишніх маєтків князів Острозьких були зобов'язані постановою сейму висилати на війну 700 озброєних власним коштом піхотинців [Wimmer J., 1978, s. 159, 160]. Магнати віддавали свої війська у розпорядження короля лише в тих випадках, коли це відповідало їх приватним інтересам. Саме таким випадком була Визвольна війна українського народу, яка позбавила магнатів їх величезних маєтків на Україні. Кількість приватних магнатських військ у таборі під Сокалем визначити важко. Це була строката, по-різному озброєна маса, фактично залежна від своїх панів. Кожний магнат дотримувався одноманітності в одязі й озброєнні своїх приватних військ, які можна було розрізнити не тільки за характерним для кожного магната кольором одягу, але й за багатством озброєння, залежним від майнових можливостей окремих панів.

Воєводські полки посполитого рушення відзначались різноманітністю одягу, озброєння й коней. Кожний одягався так, як йому дозволяв маєток, йшов на війну з власною зброєю, інколи успадкованою від батька або й діда, мав коня такої породи, яку розводив у себе вдома.

У зібраних в Сокальському таборі військах король намагався запровадити лад на зразок західноєвропейських армій, хоч польсько-шляхетське командування було дуже незадоволене з нових порядків. Ян Казимир поділив все військо на 10 частин, званих полками або дивізіями, керівництво якими доручив визначним шляхтичам: великому гетьману коронному Миколаю Потоцькому (24 хоругви), воєводі брестському Шимону Щавинському (10 хоругв), воєводі руському Яремі Вишневецькому (8 хоругв), воєводі подільському Станіславу Потоцькому (11 хоругв), воєводі брацлавському Станіславу Лянцкоронському (10 хоругв), великому коронному маршалу Юрію Любо-

мирському (11 хоругв), воєводі вітебському Павлу Сапезі (5 хоругв), коронному хорунжому Олександру Конєцпольському (12 хоругв) [Oświęcim S., 1907, s. 277—282]. Окремі полки мали від 2 до 4 тис. особового складу. Першим «полком», що нараховував разом з озброєною челяддю близько 13 тис. чоловік, командував сам король, який включив у нього всю піхоту, драгонів, артилерію і свою гвардію [Kukiel M., 1929, s. 101]. Перший перегляд військ Ян Казимир провів 27 травня; полки дефілювали перед ним, переходячи через міст на Західному Бузі у Сокалі. Другим переглядом 3 червня король перевіряв райтарів, драгонів і піхоту. С. Освенцім називає шляхтичів, які командували цими військовими частинами та особовий склад окремих полків. За його даними перед королем пройшло 6 полків райтарів, 6 полків піхоти та 6 полків драгонів, тобто близько 7900 чоловік, не рахуючи озброєної челяді та 32 хоругв польської піхоти, що залишались у таборі [Oświęcim S., 1907, s. 290—313].

Від початку заснування Сокальського табору в ньому постала велика дорожнеча і труднощі з прохарчуванням такої великої кількості людей. За свідченням сучасників буханець хліба коштував 9—10 грошів, корець вівса — 24 злотих (720 грошів), корець жита — 30 злотих (900 грошів); 2 злотих (60 грошів) коштувала бочівка пива [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60; ДОВ, с. 497—501]. Звичайна ціна цих продуктів виносила в XVII ст.: буханця хліба — 1 гріш, корця вівса — 12 грошів, корця жита — 27 грошів, бочівки пива — 36 грошів [Szwagrzyk J. A., 1973, s. 133]. Зокрема, великі труднощі виникли у короля з оплатою та забезпеченням приведеного з Поділля Калиновським виснаженого війська, яке відмовлялось йти далі з королем, поки не буде забезпечене кіньми, обладнанням та грішми. Німецькі найманці теж почали бунтуватися, вимагаючи сплати боргів, а наказ короля брати на їх заспокоєння шляхетське збіжжя і депоновані в сокальському Бернардинському монастирі коштовності під гарантією пізнішої оплати натрапив на категоричний протест шляхти [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60, 61]. «Піхота за цю чверть грошей не одержала і частково вмирає, бо між ними вже голод. Що ж буде, як рушимо? Король для них купив трохи жита за свої гроші», — писав 4 червня з-під Сокаля невідомий шляхтич [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 63 звор.]. Автор іншого листа повідомляє: «Піхота у нас умирає і тікає. Частково через голод, частково через офіцерів, які дають їм злотий на тиждень, а тут і на день злогого не вистачає, а інших харчів нема» [ДОВ, с. 474]. Жита, подарованого королю А. Кисілем, звичайно, не на довго вистачило. Шляхтич Ремігіан П'ясецький писав 5 червня з Сокаля до королевича Кароля: «Кварцяне військо топніє як сніг і поки тривають наради як і чим (грішми чи зерном) йому допомогти, воно може стати непотрібним Речі Посполитій, бо шляхта і челядь постійно від'їжджають» [ЦДІАЛО, ф. Р — 1, оп. 1, спр. 200, с. 65—67; переклад з оригіналу]. Врешті сенатори і значніші пани зібрали поміж себе 18 тис. злотих на оплату війська Калиновського [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 354—356] і, таким способом, королю вдалося частково заспокоїти подільських вояків.

Вслід за королем до Сокальського табору прибуло близько

400 римо-католицьких ксьондзів [ЦДІАЛО, ф. Р — 1, оп. 1, спр. 200, с. 3—5; переклад з оригіналу], а також Я. Суша з підлеглими йому уніатськими священниками та іконою Холмської Богоматері. Сюди ж привезено й арештованих у Холмі братів Павловських, яких оскаржено у пограбуванні селян, і 10 червня їм тут відрубано голови [ЦДІАЛО, ф. Р — 1, оп. 1, спр. 200, с. 5, 22; переклад з оригіналу]. Дійсну причину їх страчення називає Я. Суша, який пише, що братів Павловських покарано за видання православним (дизунітам) холмської ікони [Susza J., 1684, s. L₃]. В таборі поширювалась чутка, що перед смертю вони «були наведені до святого костьола». Активна діяльність духовництва, постійні богослужіння, зокрема перед холмською іконою, дуже урочистий обхід католицького свята Тіла Христового 8 червня з участю всього духовництва, війська, трубачів, довбушів [ДОВ, с. 448—451], а також почуття небезпеки й страху створювали серед королівського війська містичну атмосферу, схильність до різних «видінь». Так, частина війська Калиновського, яка 26 травня, прямуючи до Сокальського табору, ночувала у с. Боратині (теп. Бродівського району Львівської області), нібито бачила на небі серед хмар короля з ангелами, а люди з хоругви Станіслава Потоцького під час нічної сторожі 31 травня твердили, що на небі з'явилась жіноча постать, яка своїм плащем прикривала королівський табір [Oświęcim S., 1907, s. 277—289].

Непевність становища, відсутність даних про рухи військ Хмельницького і його наміри збільшували тривожний настрій. С. Освенцім критикує шляхетське командування за те, що воно шкодувало грошей на шпигунів і намагалося здобути потрібні дані, висилаючи військові розвідки по язиків, які ніколи правди не говорили [Oświęcim S., 1907, s. 289]. Шляхетські під'їзди дійсно постійно виїздили з табору, приводили полонених козаків, але їх свідчення часто суперечили одне одному і певних відомостей не давали. У листах шляхтичів з-під Сокаля зустрічаємо численні повідомлення про приведення роз'їздами у табір козаків: 21 і 29 травня, 2, 3, 8, 10, 14 червня [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 353, 360, 361; ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—62]. Найбільш вдалим вважалися розвідки колишніх реєстрових козаків, які перейшли на бік шляхти й вірно їй служили. «Запорізький козак Янсуль, а тепер ротмістр пана воеводи брацлавського, дістав язика. Наші як підуть, то нічого ніколи не дістануть, а коли Забуський, Ясько, Янсуль, Ганжа підуть, то ніколи даремне не повернуться і король за кожним разом дає їм за кожного полоненого по кількадесят талерів, одяг, коней», — писав з Сокальського табору 29 травня один зі шляхтичів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—62].

Полонених допитували у таборі, намагаючись одержати відомості про Хмельницького і кримського хана. В архівах збереглися протоколи цих зізнань, так звані конфессати, в яких козаки, свідомо чи несвідомо, дають малоймовірні свідчення про воєнні плани Хмельницького. Одні твердять, що він хоче йти на Дубно, інші — на захід або на Полісся, ще інші, що збирається відступити у східну частину України. Згідно зі свідченнями козаків, захоплених у полон 29 травня ротмістром волоської хоругви Київського воеводства Скжетуським у с. Сасові

(теп. Золочівського району Львівської області), Хмельницький вислав 1000 козаків і татар під Жовкву Львівської області для розгрому прямуєчих у Сокаль з'єднань посполитого рушення. Вислані королем проти них 1000 чоловік кінноти нікого в околицях Жовкви не виявили (ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 60—62). Інші полонені твердили, що Хмельницький вислав Богуна з 20-ма тисячами козаків і двома тисячами татарів в напрямку на Сокаль для нападів на шляхетське військо. Козаки криються у лісах поблизу с. Топорова (тепер Буського району Львівської області), вночі йдуть, вдень ховаються [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 354—356]. Вислані проти Богуна М. Потоцьким війська даремно шукали козаків у Топорівських лісах: Богун у цей час йшов зі своїм загоном облягати Олику (тепер Ківерцівський район Волинської області).

Після допитів полонених козаків страчували на майдані Сокальського табору. Невідомий шляхтич в листі від 2 червня пише, що роз'їзд Вишневецького привів 7 козаків, схоплених між Зборовом і Залозцями. «Всі вони розповідають по-різному і їх зізнання суперечать одне одному. Після допиту домініканський чернець їх висповідав і їм відрубано голови. Разом з ними було страчено і тих 10, які були взяті попереднім роз'їздом Мислішевського» [ЦДІАЛО, ф. Р—1, оп. 1, спр. 199, с. 963; переклад з оригіналу]. Інші шляхтичі пишуть: «Щоденно винних засуджують або на паль або на смертну кару» [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 3—5]; «щоденно рубають голови 10—20 козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає мертвого в яму, а інший приречений на смерть його закопує. Останнього закопує кат» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 359, 360].

Намагаючись здобути дані про ворога, шляхетські роз'їзди потрапляли інколи у скрутне становище. Так, 2 червня колишній реєстровий козак Янсуль з полковником добровольців Мислішевським, маючи загін у 200 коней, у Пугачові під Кременцем напали на 25 козаків, які довго вперто боронились, відстрілюючись з рушниць та луків і не відповідали на пропозицію піддатись. Янсуля, Мислішевського та кількох людей з їх хоругви поранено. Врешті шляхтичам вдалось захопити в полон 10 козаків, серед них «мужнього козака Василька». Повідомляючи про ці події, невідомий шляхтич у листі від 2 червня з Сокаля пише: «Найбільша небезпека від Хмеля в тому, що в нього дуже багато плебсу і якщо 25 козаків так боронились, то що й думати про багато тисяч селян. Коли полоненого Василька вели через табір, він насмілився сказати, що у них один полк займає стільки місця, скільки ми всі тут» [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 199, с. 939—942; переклад з оригіналу у Гданському архіві]. Шляхетська молодь з королівського полку для спокутування якоїсь провини 3 червня пішла в роз'їзд і під Підгірцями (тепер Бродівського району Львівської області) напала на 500 козаків, за якими йшов ще загін з 1500 чоловік. Шляхтичів було розгромлено, але висланий вслід за ними поручник Калінський з 300 вершниками розбив козацький загін і привіз кількох полонених, в тому числі сотника Черкаського полку, але дуже порубаного [ДОВ, с. 439—443; 470—474; ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських № 235/II, арк. 63 звор.— 64]. На інший шляхетський роз'їзд, що складався з двох

хоругв підканцлера литовського Казимира Леона Сапегі під командою поручника Рижковського та сина сандомирського воєводи Андрія Фірлея, у Підгірцях під Бродами несподівано напали козаки й татари, які облягали Підгорецький замок, в якому знаходились навколишні селяни з запасами харчів. У сутичці забито хорунжого Стримського, поручника Рижковського тричі прострілено, 5 шляхтичів посічено, інших захоплено в полон. Але, як пише В. М'яковський в листі до королевича Кароля від 14 червня, «вірний королеві козак Ясько, інакше Ясноборський, почувши стрілянину, (вертаючись) з під Птичі, вдарив на ворога, який повертався до табору Хмельницького, цілий кіш 700 чоловік розгромив, багатьох поклав трупом, увільнив наших 5 чоловік, 5 татарських полонених взяв, велику здобич відібрав — коней, худоби, награбованого у костьолах або у шляхетських замочках ламаного срібла» (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 360, 361). Розповідаючи також про цю подію, шляхтич Рожевський уточнює, що Ясноборський звільнив 40 полонених шляхтичів, але двох козаки й татари відступаючи повезли з собою. У сутичці загинув визначний татарин, а черкаського козака Мартина взято в полон і привезено у Сокальський табір. Рожевський до свого листа додає перше і друге свідчення Мартина, який розповів, що козаки й татари вийшли для здобуття харчів і язика з табору Хмельницького під командою осавула Роздобачка, маючи кожний по двоє коней [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 361—363]. В першій половині червня шляхетський роз'їзд з 200 коней пішов під Дубно. «Але коли затримались на постій, на них вдарили козаки. Одних забили, інших розігнали і зловили живцем. Але з Дубна виїхало кілька сот людей князя Домініка (Заславського), козаків розігнали, в болотах потопили і полонених звільнили» [ДОВ, с. 470—474].

Не дармували й козаки. Вони також посилали роз'їзди для здобуття шляхетського язика, прокрадались у королівський табір. Шляхтич С. Войша у листі від 3 червня повідомляє, що великий королівський ловчий полковник Майдель зловив у королівському таборі одного з козацьких шпигунів Іваська; їх повинно було бути у таборі ще 5. «Його водять по табору в німецькому одязі інкогніто, щоб він показав інших шпигунів. Тоді йому дарують життя» (ДОВ, с. 429—432). Вище вже згадувалося про напад 3 червня козаків на хоругву шляхтича Ціцеля у м. Дубно, які забрали шляхтичам 40 коней і 2000 волів та «людей напсували» [ДОВ, с. 443]. 12 червня татари знесли під Козином дві шляхетські хоругви [Radziwiłł A. S., 1839, s. 440]. Одночасно І. Богун на чолі 18 тис. козацького і татарського війська розпочав облогу Олики і опанував її передмістям. Начальник гарнізону Олики послав у Сокаль прохання про допомогу. Однак М. Потоцький через вороже ставлення до А. С. Радзивілла, якому належало це містечко, не поспішав і обложені три дні самі відбивали ворожі штурми. Козаки зажадали 600 тис. злотих викупу, потім погодились на 7 тис., але коли їх чергова атака була відбита, а вони, втративши дві свої та одну татарську хоругви, відступили від міста [Radziwiłł A. S., 1839, s. 441, 442].

Незручне місце розташування Сокальського табору серед боліт і лісів, з яких могли несподівано напасти козаки, часті випадки пані-

ки, які в ньому вибухали через різні чутки про наближення козаків і захоплення ними недалекого Стоянова [Oświęcim S., 1907, s. 227], труднощі з прохарчуванням людей і коней (до найближчих пасовищ треба було їхати 3 милі — ДОВ, с. 474), антисанітарний стан табору і різні епідемії, що почались серед війська, відсутність певних даних про ворога та чутки про плани Хмельницького йти на Львів і Краків або відступити на Україну — все це змусило короля шукати вигіднішого місця для свого табору і щоб перерізати дорогу військам Б. Хмельницького на випадок їх відходу у східному напрямку [Oświęcim S., 1907, s. 290—313].

З цією метою і для опанування переправ через р. Стир 9 червня вислано О. Конецпольського з 4000 чоловіками під Берестечко [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 359]. На допомогу йому додано ще 1500 чоловік кінноти та 200 драгонів, а попереду йшов з розвідкою ротмістр підканцлера литовського К. Л. Сапєги Ришковський з 120 людьми. Туди ж спрямовано полк Д. Заславського [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 359, 360]. Але вже 11 червня, після одержання недостовірного повідомлення про прибуття хана до Хмельницького, король наказав Конецпольському повернутись у Сокаль, дозволивши йому забезпечуватись провіантом у місцевих жителів без будь-якої оплати. Це, як пише Освенцім, стало претекстом до пограбування Волині, бо війська Конецпольського і іноземні найманці не тільки все забирали у селян, але, як вороги, здобували замочки місцевої шляхти, яка там сховалась для оборони від ворогів, і під приводом «руської віри мечем і вогнем знищували» [Oświęcim S., 1907, s. 290—313].

ТАБІР БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У своєму поході на захід Б. Хмельницький затримався на лінії Зборів — Збараж на Тернопільщині, а згодом зібрав свої війська під с. Колодне поблизу Вишнівця, де чекав на поповнення своєї армії та на прихід кримського хана Іслам-Гірея III. Відомо, що на початку травня він був під Золочевим, 9 (19), 15 і 16 (25 і 26) травня — під Зборовом, під кінець травня — під Збаражем, на початку червня 1651 р. — у Колодному [ДБХ, с. 668]. Через відсутність козацьких архівів фрагментарні і не дуже певні відомості про табір у Колодному і діяльність в цьому періоді Хмельницького одержуємо лише зі шляхетських джерел, в тому числі з конфессат полонених козаків. Так, один з венеціанських офіцерів у своєму листі з Сокальського табору від 21 травня писав, що, згідно з чутками, Хмельницький знаходиться у Тернополі; він нібито пообіцяв татарам зимові квартири у Гданську, Торуні й Пруссії [ДОВ, с. 416]. Захоплені в полон Мислішевським і Янсулем під Почаєвом козаки 2 червня на допиті зізнали, що табір Хмельницького розташований між Тернополем і Збаражем. Кримський хан уже наближається зі своїм військом і знаходиться за 30 миль від Хмельницького. Одержавши цю звістку,

гетьман наказав стріляти з трьох гармат. Війська у Хмельницького багато, бо всі здібні до військової служби селяни з-за Дніпра і усієї України прибули до нього. Хмельницький намагається збільшити кількість кінноти й піших відправляє додому. Харчі, горілку, шаблі, порох і свинець везуть у табір з Києва. Частина козаків здобуває собі, як може, харчі, але татарам Хмельницький заборонив виходити з табору [ДОВ с. 429—432]. Козак Білоцерківського полку Григорій Рясновецький, захоплений в полон у млині під Почаєвом 8 червня, зізнався, що військо Хмельницького стоїть на полі біля с. Колодного під Вишнівцем; воно кінне і добре озброєне, хоч кіннота слабкіша за піхоту. У таборі харчів вистачить лише тижнів на два, а на базарі, крім горілки і тютюну, нічого немає [ДОВ, с. 446, 447]. Висланий з Сокаля у Колодне татарин з листом до султана Нурадина твердив, що військо Хмельницького займає площу на півтори милі вздовж і на милю завширшки; в ньому переважають селяни, а більшість з них на конях [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 62 звор]. Про труднощі, які виникли у таборі з апровізацією війська, розповів також на допиті сотник Черкаського полку козак Мартин; захоплений в полон під Підгірцями 4 червня. Згідно з його зізнанням Хмельницький стоїть з військом у неукріпленому таборі у с. Колодному. «У таборі великий голод, їдять здохлих коней. Хмельницький чати висилає по харчі до Дубна і Острога. Піших у таборі багато, а якщо ще постоять тижнів два, буде ще більше, бо інших харчів не мають і мусять коней різати [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 363]. Шляхетська розвідка також доносила, що козаки, мабуть, для здобуття харчів, щоденно переправляються на другий берег Ікви поблизу с. Білокриниці під Кременцем, а ввечері вертаються назад [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 199, с. 959, 960; переклад з оригіналу].

Деякі дані вказують на те, що Б. Хмельницький у таборі під Колодним здійснив ряд заходів щодо впорядкування своєї армії. Вище вже згадувалось про його намагання збільшити кількість кінноти, а з листа королівського секретаря Бечинського від 7 червня довідуємось, що «Хмельницький, вдаривши в бубни, скликав черницьку раду, на якій сказав, що король схиляється до миру і що з татарами також хоче такий підписати. Але чернь крикнула: «Ми не на те піднялися, щоб з королем миритися і хоч би орда нас відступилась, ми з твоєю достоїнстю або згинемо або всіх ляхів вигубимо». «Він має багато черні. Поділив її на 12 полків, а в кожному до 12 тисяч голоти» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 357, 358]. Згідно з цими даними, у таборі в Колодному, крім козаків, знаходилося ще близько 170 тис. повстанців. Цифра ця видається значно перебільшеною, хоч даних про дійсну кількість війська Хмельницького не маємо. Полонені козаки на допитах, мабуть, умисне збільшували цю кількість для залякування шляхти, шляхтичі ж у своїх листах також намагались перебільшити сили ворога для підкреслення своєї мужності. Сучасні польські історики, беручи до уваги кількість всього населення охопленої повстанням частини України та інші обставини, заперечують проти можливості мобілізувати кілька сот тисяч чоловік і визначають чисельність армії Хмельницького у Колодному близько 60 тис. чоловік [Duda J., 1968, s. 189, 190]. Факт скликання Хмельницьким ради

селянських повстанців і їхньої відмови миритися з королем підтверджується й в донесенні шляхетського шпигуна від 4 червня та у свідченнях чотирьох шпигунів сокальського старости, які 8 червня прийшли у Сокаль з табору Хмельницького [ДОВ, с. 443, 444, 451—453]. Зрозуміло, що впорядкування неорганізованої маси повстанців і поділ її на полки стали дуже важливими заходами, які необхідно було провести до початку воєнних дій.

Про реорганізацію Хмельницьким полків козацької піхоти в цей період ніяких даних не маємо. Слід, отже, припустити, що їх організація залишалась такою ж, як і на початку XVII ст.: полк козацької піхоти з 2000 чоловік ділився на 4 роти по 500 козаків кожна. Роти ділились на сотні, сотні на курені або ряди по 10 чоловік у курені. Полком командував полковник, ротами у реєстрових полках — поручник, половиною роти (250 чоловік) — осавул, сотнею — сотник, куренем — отаман. В склад полку, крім того, входило 4 хорунжих, 4 сурмачі, 4 довбуші, 12 пушкарів, 20 візників [Górski K., 1893; s. 35, 36]. Під час Визвольної війни у козацьких полках, які по суті вже перестали бути реєстровими, не було поділу на роти і посади поручників, а ці функції виконували осавули.

За даними І. М. Каманіна у похід під Берестечко до Хмельницького прибуло 15 козацьких полків: Чигиринський (полковник Михайло Криса), Черкаський (полковник Яків Воронченко), Канівський (полковник Семен Савич), Корсунський (полковник Іван Гуляницький), Білоцерківський (полковник Михайло Громика), Павлоцький (полковник Іван Куцевич—Миньковський), Уманський (полковник Йосип Глух), Брацлавський (полковник Іван Нечай), Вінницький або ж Кальницький (полковник Іван Богун), Київський (полковник Іван Жданович), Переяславський (полковник Федір Лобода), Кропив'янський (полковник Філон Джаджалій), Миргородський (полковник Матвій Гладкий), Полтавський (полковник Мартин Пушкар), Прилуцький (полковник Тимофій Носач). Два полки — Чернігівський з полковником Мартином Небабою та Ніжинський з Іваном Золотаренком були залишені Хмельницьким для охорони Київського воєводства [Каманин І. М., 1910, с. 1—10]. Однак, Канівський полк Семена Савича не брав участі в битві, про що Савич у вересні 1651 р. розповів у Пбсольському приказі в Москві [ВУР, с. 132—136]. Видається, що й Київський полк Ждановича залишався для охорони Києва від наступу Великого гетьмана литовського Януша Радзивілла [ДОВ, с. 405], проти якого Хмельницький вислав ще три полки на чолі зі своїм сином Тимошем [Duda J., 1968, s. 189]. Каманін критично ставиться до повідомлення російських пограничних воєводів, згідно з якими армія Хмельницького нараховувала 600 тис. чоловік, ділилась на 17 полків по 30—40 тис. чоловік у кожному (в Брацлавському полку було нібито 50 тис. чоловік), мала 120 гармат, з яких 30 належало самому гетьману, а інші були розподілені по полках [Каманин І. М., 1910, с. 1—10]. Натомість королівський секретар Бечинський в листі від 7 червня пише, що згідно з зізнаннями полоненого козака Хмельницький у Колодному має всього 15 гармат [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 357, 358]. За іншими даними Хмельницький мав під Берестечком

Р и с. 9. Український селянин. Малюнок І. Їжакевича.

40 гармат, з них 18 важких потрапило в руки шляхти [Oświęcim S., 1907, s. 352—359].

Кіннота не відіграла у козацькому війську вирішальної ролі й кінні козаки часто йшли в бій пішо, залишаючи позаду коней джурам. Озброєні мушкетами і шаблями лави козацького війська наступали трьома рядами. На відміну від польської кінноти, яка робила лише один залп при наближенні до ворога, козацька піхота, повільно посуваючись вперед, стріляла безперервно — перший її ряд після пострілу переходив у третій ряд і, ладуючи зброю, звільняв місце для другого. Історики (С. Грондський, М. Костомаров) пишуть, що одягнуті в чорні короткі свитки, козаки справляли враження важкої чорної хмари, що разячи вогнем, поволі і впевнено насувалась на ворога. На скульптурному зображенні Берестецької битви роботи Жана Тібо

Р и с. 10. Татарський воїн. Малюнок І. Їжакевича.

1672 р., бачимо три ряди наступаючих козаків, одягнутих у свитки, м'які чоботи без каблуків, округлі шапки з роз'єднаною над чолом смушевою оторочкою. Одноманітність одягу на згаданому зображенні і в описі Грондського можна пояснити тим, що реєстрові козаки одержували від королівського уряду сукно на одяг [Górski K., 1893, s. 36]. Однак, під час Визвольної війни, коли через воєнні дії уряд припинив видачу сукна, козаки, звичайно, були одягнуті по-різному. Селянські повстанці й дрібні ремісники ходили в тому, в чому хто з дому прийшов; на ногах мали здебільшого шкіряні ходаки (рис. 9). Різноманітним було також їх озброєння — дерев'яні колотушки, бойові коси, серпи, сокири, саморобні списи, шаблі і вогнепальна зброя, здобуті у попередніх боях.

Яскраву характеристику озброєння селянських повстанців в битві

під Зборовом дав у 1650 р. польський поет Мартин Кучваревич [Kuczwarewicz M., 1650, 18.VIII]:

«Яка там битва була, при одній лиш згадці, Всемогутній Боже,
Страх бере людину! Коли козаки хто чим може,
Одні з палицями, а інші з косами,
З осмаленою головешкою, з сокирою, з ціпами
На наших майже наосліп кидаються. О сором!
Чим хлоп снопи молотив, з тим до бою стає».
(переклад І. Франка, Тв., т. 31, с. 219)

Відомо, що до прибуття хана у війську Хмельницького було близько 5000 татарів (окремі джерела подають 7000) під командою султана Нурадина. Про їх організацію нічого певного не знаємо. Відомо лише, що кожний татарин вів з собою 10—15 коней, а найбідніший — 4—5 коней, «бо всю Україну пограбували, крім головних міст, куди їх не пустили» [ДОВ, с. 443]. Татари на своїх низькорослих, але швидких конях, озброєні рушницями, луками і стрілами та короткими кривими шаблями, виступали в бою безладним натовпом — «хмарою», раптово і швидко атакували ворога з криками «Алла!» і з таким же поспіхом вертались на попередні позиції (рис. 10). У таборі в Колодному татари підпорядковувались Хмельницькому, який заборонив їм самовільно виходити з табору для здобуття харчів [ДОВ, с. 432], а щоб зміцнити дисципліну — дозволив забирати в ясир дезертирів з табору (ДОВ, с. 462—464), відповідно до потреб вислав разом з козаками у розвідку під Підгірці або з Богунем під Олику. Польсько-шляхетське командування намагалось намовити Нурадина залишити Хмельницького. З цією метою полонений військами Калиновського мурза Нітшох з дозволу короля вислав до Нурадина татарина Каракаша в супроводі татарського слуги М. Потоцького Мехмета Челебі з листом, в якому закликав Нурадина відступити від Хмельницького. Нурадин відповів, що він просить Потоцького чимскоріш прислати кмітливого шляхтича для переговорів. Довідавшись про це, Хмельницький просив Нурадина не залишати його [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 62 звор., 63; ДОВ, с. 428, 429].

Крім організаційних справ, Хмельницького у Колодному затримувало й зволікання хана, який не дуже поспішав на допомогу, але вимагав від гетьмана не розпочинати воєнних дій проти короля до прибуття кримського війська [ЦДІАЛО, ф. Р—1, оп. 1, спр. 200; с. 65—67; ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 63 звор., 64]. Одночасно Б. Хмельницький підтримував пошкваллені міжнародні зв'язки. Відомо, що у січні — лютому 1651 р. гетьман вислав чотири посольства у Бахчисарай з проханням про військову допомогу хана; в лютому — травні листовно і через своїх послів вів переговори з Москвою в справі з'єднання України з Росією; в квітні — червні неодноразово приймав угорських послів і вислав своїх представників до Юрія II Ракоція, який обіцяв на підтримку Хмельницькому виставити 60 тисяч війська на краківському напрямку. 2 (12) червня козацькі послы запевнили Ракоція, що Військо Запорізьке підтримає кандидатуру його молодшого брата Сигізмунда на польський престол

з умовою прийняття ним православ'я [Сергійчук В., 1988, № 11, с. 108, 109].

Одним з найбільш активних помічників Хмельницького у зносинах з царем Олексієм Михайловичем був грецький духовний Йоасаф, друг покійного вже на той час константинопольського патріарха Кирила Лукаріса. У 1638 р. під іменем Йоасафа II він був призначений митрополитом корінфським. У сьомому томі «Релігійної і етичної енциклопедії», що вийшла грецькою мовою у 1965 р. в Афінах, в розділі «Єпископи церкви корінфської» під № 66 на с. 858 говориться коротко: «Йоасаф II (31 серпня 1638—1639) з Елассона; був присутній на соборі 1638 р. проти «Ісповідання» Лукаріса і був усунутий синодальною постановою». Відомо, що після смерті Лукаріса у 1638 р. на соборі грецької православної церкви була посмертно проголошена анафема Кирилу Лукарісу і його твору «Ісповіданіє віри», що нібито включав кальвіністські погляди. Усунення Йоасафа з посади митрополита корінфського, мабуть, було пов'язане з його особистими добрими відносинами з покійним Лукарісом. Після цих неприємностей Йоасаф, очевидно, виїхав з Греції в Єрусалим, а наприкінці 1648 р. з доручення нового константинопольського патріарха Парфенія прибув на Україну для зносин з Хмельницьким. В. А. М'яковський у своєму щоденнику поїздки королівських комісарів до Хмельницького у січні — березні 1649 р. пише, що Йоасаф є єрусалимським втікачем, який приїхав на Україну через Волоську землю, обминаючи Константинополь [Niemcewicz J., 1822, s. 364]. М'яковський і інші шляхтичі у своїх листах та спогадах постійно називають Йоасафа єрусалимським патріархом, хоч М'яковський сумнівається щодо його титулу й підкреслює, що в дійсності Йоасаф не патріарх, а самозванець і анафемований шахрай.

Відомо, що Кирило Лукаріс якийсь час був викладачем Академії, заснованої князем Костянтином Острозьким в Острозі на Волині. Побував він на Україні і на початку XVII ст. Одночасно на Україну прибув архієпископ монемвасійський екзарх Пелопоннесу блюститель патріаршого престолу в Єрусалимі Йоасаф, який у квітні 1601 р. в Унівському монастирі (тепер с. Міжгір'я Перемишлянського району Львівської області) зустрівся з Іовом Княгиницьким (Криловський А., 1904, приложения, с. 17)*. Очевидно, не можна категорично твердити, що Йоасаф — екзарх Пелопоннесу і блюститель Єрусалимського патріаршого престолу початку XVII ст. та Йоасаф — митрополит корінфський середини XVII ст., якого шляхта вважала єрусалимським патріархом або архієпископом Корінфу і Пелопоннесу (ДОВ, с. 559), і який прибув на Україну в 1648 р. з Єрусалиму, є одною і тою ж особою. Однак подібність імен і титулів дозволяє припустити, що йдеться про одну особу і що Парфеній, висилаючи до Хмельницького Йоасафа корінфського, брав до уваги те, що попередньо він вже бував на Україні.

Парфеній пильно стежив за подіями на Україні, де у боротьбі зі шляхтою висувались також гасла оборони православної віри. У лютому 1651 р. він написав київському митрополиту Сильвестру Коссову

* За ці матеріали висловлюю подяку І. З. Мицьку.

листа з проханням підтримати у Б. Хмельницького його посла Микиту Михайловича і докоряв Коссову, що той рідко його повідомляє «про своє здоров'я», вимагаючи виконувати свій обов'язок — писати частіше [ДОВ, с. 383—385]. Одночасно писав Парфеній і Йоасафу про підтримку у Хмельницького посольства Микити Михайлова, «схиляючи пана гетьмана до прихильного відношення до нас» (ДОВ, с. 385—386). У вистях з України, тим паче таких, які б походили з безпосереднього оточення Хмельницького, був зацікавлений і уряд Османської імперії, якій в той час підлягала вся Греція з Константинополем і його православним патріархом. В час перерви у воєнних діях після походу Хмельницького на Львів і Замость Туреччина не була певна, яку позицію по відношенню до неї займе гетьман. Високо оцінюючи бойові здатності його війська, Венеція намагалась-втягнути Хмельницького у коаліцію проти Туреччини. З цією метою в 1650 р. в нього побував венеціанський посол А. Віміна. Але Хмельницький не міг воювати на два фронти. Він розумів прагнення народних мас перш за все скинути шляхетське ярмо, знав, що здобуде підтримку народу, якщо спрямує його зусилля на боротьбу проти шляхтичів-гнобителів, а не проти доволі далекої Туреччини. Остання, однак, не випускала Хмельницького з поля зору, доказом чого є численні турецькі посольства до гетьмана з пропозицією військової допомоги [наприклад, посольство у Животові — Сергійчук В., 1988, № 11, с. 109], з султанським дипломом на панування над усім руським князівством [ДОВ, с. 563—567], з почесною шаблею, присланою Хмельницькому султаном під Берестечко [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 407].

Взимку 1648 р. Йоасаф разом з київським митрополитом Коссовим вітав Хмельницького у Києві після його повернення з-під Замостя, а на іменини гетьмана (день с. Федора Тірона 27 грудня) відправляв богослужіння, під час якого казав гетьманові підійти до причастя. Хмельницький вагався, бо перед тим не сповідався, але Йоасаф дав йому тут же розгрішення від усіх гріхів і сказав: «Йди, йди до таїнства, причащайся!» [Niemcewicz J., 1822, s. 364]. Та обставина, що М'яковський у польському тексті свого щоденника ці слова Йоасафа написав по-українськи, дозволяє припустити, що митрополит володів українською мовою. Це могло б бути також підтвердженням попереднього його перебування на Україні. Тут же Йоасаф дав шлюб Хмельницькому з відсутньою у Києві його жінкою (вона знаходилась у Чигирині) та благословив його на війну зі шляхтою. Хмельницький дав йому 6 коней і 1000 злотих, а після кількох днів таємних з ним розмов відправив його в Москву. Перед від'їздом Йоасаф відпровадив гетьмана за околицю міста і передав через свого ченця розгрішення для жінки Чаплинського, її шлюб з Хмельницьким та подарунки: «три свічки, що самі запалювались, молоко Богородиці і миску цитрин». Але посла у Чигирині погано прийняв Тиміш, який опалив йому бороду, будучи у нетверезому стані. Дружина Хмельницького, аби перепросити митрополита, дала йому 50 талерів [Niemcewicz J., 1822, s. 365]. У цій розповіді М'яковського можна відмітити певні недокладності: його щоденник закінчується березнем 1649 р., а проїзний лист, датований 1 (11) травня. Отже, М'яковський пізніше вписав

у свій щоденник розповідь про поїздку митрополита у Москву з Києва і про передачу через ченця дарунків для жінки Хмельницького. З тексту проїзного листа випливає, що Йоасаф після перебування у Києві до початку травня знаходився у Чигирині.

У проїзному листі Йоасафа Хмельницький, звертаючись до Олексія Михайловича, рекомендує митрополита «яко святителя нелицемерного», пише, що корінфський митрополит Йоасаф з супроводжуваними його особами їде в Москву за милостинею, «яко митрополие его убогое есть», не має прибутків ні з яких сіл і лише з милостині, за якою він «в старости велией в Москву величества путь шествовал» [ДБХ, с. 116, 117]. Ці слова, зрозуміло, тут вжиті для конспірації, аби не виявити дійсної мети поїздки митрополита, адже у 1649 р. Йоасаф, зміщений зі своєї посади десять років тому, вже не мав ніякого «митрополія». В листі дається перелік осіб, які їдуть з Йоасафом: архімандрит корінфського монастиря Діонісій, келар того ж монастиря Сильвестр, племінник митрополита Юрій, перекладач Миколай та митрополічі слуги. Варте уваги, що в цьому переліку відсутнє ім'я ченця Павла, який був постійним супутником Йоасафа і відігравав певну роль у переговорах з царем.

У листі від 11 (21) березня 1651 р. Йоасаф повідомляє Олексія Михайловича, що знаходиться у Б. Хмельницького, щоденно відправляє богослужіння і намовляє гетьмана перейти з військом та всіма містами на царську службу на тих же умовах, що й козаки над Азовом і Доном. Хмельницький, за словами Йоасафа, має до 700 тисяч козаків, які готові цареві хрест цілувати і ніякого утримання за свою службу просити не будуть. Митрополит дякує царю за подарунок — сорок соболів вартістю 50 крб. і бажає йому, щоби в нього народився син, якого слід назвати Іваном [ВУР, с. 19, 20].

16 (26) травня 1651 р. митрополит послав у Москву свого двоюрідного брата Іллю Мануйлова та серба Василя Данилова з листами до царя, боярина Іллі Даниловича Милославського (тестя царя) і свого племінника Юрія Карапіпера, залишеного у Москві для кращого зв'язку з царем і боярами. Листи були вислані, очевидно, з похідного табору Хмельницького на Тернопільщині. В листі до Олексія Михайловича Йоасаф повідомляє про военні дії на Україні і про бажання гетьмана з усім Військом Запорізьким перейти у підданство царя при умові одержання таких же прав і обов'язків, які мають донські козаки. Він дякує за передану через посла Іларіона [думного дяка Ларіона Лопухіна, який у січні 1651 р. був московським послом на Україну — Сергійчук В., 1988, № 9, с. 108] посилку сорока соболів і пише, що з доручення царя в одному з монастирів на Україні вів переговори з Т. Анкудиновим, який обіцяв покаятись перед царем, якщо одержить його прощення [ВУР, с. 61—63].

З цього листа довідуємося, що Олексій Михайлович під час побуту Йоасафа в Москві доручив йому складну і важливу для Московської держави справу. Йшлося про Тимофія Анкудинова — втікача з Москви, який, проживаючи у Польщі, називався Іваном Кирозейським, а переїхавши на Україну оголосив себе князем Іваном, сином колишнього царя Василя Шуйського. Занепокоєний цим, царський уряд звернувся до короля Яна Казимира з проханням видати самозванця,

покликаючись на відповідний договір з королем Владиславом IV. Король у листі до Хмельницького від 4 травня 1650 р. зажадав видачі московським послам Анкудинова, але Б. Хмельницький відповів, що на Україні існує звичай не видавати втікачів [ДОВ, с. 343, 344]. Полагодження цієї справи, отже, було доручено царем митрополиту Йоасафу. Помічник Йоасафа — грецький диякон Павло у висланому з тими ж посланцями листі сповіщає царя, що відшукав самозванця Анкудинова, який просить видати йому царську грамоту про прощення і з такою гарантією готовий повернутись у Москву (ВУР, с. 65—67). Тут можна додати, що, не дочекавшись царської грамоти, Анкудинов втік в Угорщину.

Милославського Йоасаф сповіщає про посилку в Москву Іллі Мануйлова, а Івана Тафларія — до молдавського господаря і коротко розповідає про становище на Україні [ВУР, с. 449, 450], а Карапіпера просить допомогти Іллі у переговорах щодо прийняття запорожців до складу Росії на правах донських козаків. Свій лист він закінчує словами: «І пришли мені бочочку оцту і два або три ока ікри, щоб ми їли за твоє здоров'я. А я тебе буду згадувати і Бога молити за твоє здоров'я» [ВУР, с. 64]. Повідомлення про військові дії на Україні, бої під Вінницею й Кам'янцем-Подільським, допомогу хана і про королівський табір у Сокалі включає згаданий лист диякона Павла, який крім того просить царя послати Хмельницькому хоч трохи війська, щоби було відомо, що цар допомагає гетьману. Він додає, що Хмельницький у розмові з ним скаржився на те, що «шле у Москву від усього серця, а вони там з нього насміхаються» [ВУР, с. 65—67].

Посли Мануйлов і Данилов везли з собою також лист І. Виговського до путивльського воєводи Семена Васильовича Прозовського з проханням відправити далі у Москву Мануйлова для таємних переговорів [АЮЗР, т. III, 1862, № 317, с. 447]. Близько 6 (16) червня посланці розповіли у Посольському приказі в Москві, що Хмельницький знаходиться біля Зборова, а король з військом і найбільш визначними панами стоїть табором у Сокалі. Хан ще не прийшов до Хмельницького і радив йому зачекати з воєнними діями до свого прибуття. Калиновський після боїв на Поділлі відступив у Сокаль до короля, а Хмельницький поставив за Львовом сторожу зі 100 тис. козаків і 20 тис. татарів, аби відрізати шлях до сполитою рушенню до короля. У полковника М. Криси були сутички з королівськими військами під Дубном, але козаки в кількості 5000 чоловік розбили шляхетські війська і Дубно спалили. На шляху проходу козацьких і татарських військ під Зборів усі міста спалені, польське і єврейське населення частково вигинуло, частково захоплене татарами в ясир. На підставі договору з Хмельницьким татари українського населення у полон не брали. Посланці митрополита докладно також розповіли про дипломатичні зносини Б. Хмельницького з валахським господарем Матвієм Бассарабом, угорським князем Юрієм Ракоці, з яким гетьман домовився про взаємну військову підтримку і про передачу польського престолу Сигізмунду Ракоці при умові, що він прийме православ'я, а також про приїзд турецького посла та відмову Хмельницького скористатись з військової допомоги Туреччини.

У розповіді Мануйлова і Данилова знаходимо також важливі дані

про забезпечення армії Хмельницького провіантом. Згідно з їх словами у гетьмана в таборі великі запаси харчів, на кожний курінь є по 2—3 бочки сухарів, але Хмельницький наказав ці запаси берегти й здобувати харчі на стороні. Менш достовірними у цих зізнаннях видаються дані про військо Хмельницького і його озброєння: посланці твердять, що гетьман має 17 полків по 30—40 тис. чоловік у кожному та ще три полки, вислані до кордонів Литви. Кожний полк нібито має по 5—6 гармат, а в особистому розпорядженні Хмельницького є ще 30 гармат. Всі гармати, здобуті у боях з армією Калиновського, нібито знаходяться під Зборовом. Згідно з цими підрахунками, чисельність армії Хмельницького сягала б понад півмільйона чоловік, а кількість гармат доходила б до 120. Вартий уваги такий запис: «Військо добре озброєне: хто має рушницю, хто луки, а з киями, як то бувало раніше, тепер ніхто не йде. Пороху і свинцю у війську багато. Купці привозять у військо селітру, а козаки самі з селітри роблять порох. Крім того, багато пороху і свинцю здобули в польських містах».

Про себе послали розповіли, що Ілля Мануйлов прибув з Константинополя у 1650 р. разом з греком Іваном Петровичем Тафларієм, якого Хмельницький послав у Москву, а Мануйлов живе у митрополита Йоасафа. Василь Данилов 4 роки тому приїхав з Сербії, поступив на козацьку службу й живе у Виговського. Згідно з їх словами, Йоасаф просив гетьмана про дозвіл залишитися у Чигирині й не йти на ту війну, але Хмельницький взяв його з собою. Митрополит знаходився при війську і тричі на день відправляв богослужіння [ВУР, с. 78—82]. Факт перебування Йоасафа у таборі Хмельницького підтверджують також численні шляхетські джерела (ДОВ, с. 443, 444).

Слід ще згадати про особисту трагедію, яку пережив Б. Хмельницький в період підготовки Берестецької битви: 20 травня надійшло повідомлення про страту його жінки Тимошем, через що, за словами грецького ченця Павла, він «дуже засумував» (ВУР, с. 67). Різні джерела по-різному пояснюють цю подію, що й далі залишається нез'ясованою. Так, С. Освенцім пише, що Хмельницький ствердив відсутність барилка червоних золотих, запитав Тимоша листовно, чи він його не взяв, а одержавши негативну відповідь, взяв на допит колишнього львівського годинникаря, який виконував у нього функції ключника. Той признався, що вкрав гроші з намови жінки Хмельницького, з якою знаходився у близьких стосунках. Гетьман наказав їх обох роздягнути, зв'язати разом і так повісити [Oświęcim S., 1907, s. 290—313]. Відомо, однак, що колишня жінка Чаплинського в цей час знаходилась у Чигирині й Хмельницький ніякого слідства особисто провадити не міг. В. А. М'яковський подає подібну до приведеної вище версію, додаючи, що це сталося, очевидно, з намови Тимоша [ДОВ, с. 451—453; ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 354—356]. Деяко інше пояснення цієї трагедії знаходимо у зізнаннях полоненого козака Мартина і в листі шляхтича Кжицького з Сокаля від 14 червня: у Чигирині перехоплено листи Чаплинського до жінки Хмельницького, в яких він радить всі скарби закопати, а гетьмана отруїти. Тиміш казав її допитувати вогнем, після чого знайдено багато закопаних бочівок золотих грошей, а її страчено [ДОВ, с. 462—464;

ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 362, 363]. Ще інший шляхтич з Сокальського табору писав, що Тиміш наказав повісити свою мачуху не з якоїсь причини, а через невдачі і озлоблення [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 199, с. 963]. Сьогодні ця справа вже остаточно з'ясованою бути не може. Фактом є, однак, що Хмельницький особисто в ній участі не брав, а вчинок Тимоша, хоч, мабуть, і пояснений гетьману нібито ствердженням фактом зради жінки, дуже його пригнітив. Окремі дослідники (Л. Кубаля, М. Грушевський) вважають навіть, що страта жінки на якийсь час паралізувала енергію Хмельницького.

Крім згаданої дипломатичної діяльності, Хмельницький, перебуваючи у таборі в Колодному, очевидно, пильно стежив за настроями народних мас у корінній Польщі, де події на Україні викликали відповідну реакцію. В той час, коли гетьман у Колодному чекав на прибуття хана, у корінній Польщі почались селянські заворушення. Про них писав королеві шляхтич Недзведзький з Познанського воєводства; з Литви повідомили про якогось Фокса, якого нібито вислав Хмельницький, щоб бунтувати селян; краківський єпископ П. Гембінський писав про селянський бунт під проводом Олександра Леона Костки-Наперського і захоплення ним замку у Чорштині. Через кілька днів Гембінський знову просив короля про військову допомогу проти Костки-Наперського [Oświęcim S., 1907, s. 313—334]. Одночасно папський нунцій де Торес в листі від 24 червня 1651 р. повідомляв Ватикан про дві великі пожежі, що, на його думку, сталися внаслідок поширення впливів Хмельницького. Від першої майже повністю згоріло м. Грабово у корінній Польщі, від другої — 60 будинків у передмісті Любліна [G. de Torres, 1919, p. 117—123].

Ще більші розміри набрало селянське повстання на краківському підгір'ї під проводом Олександра Леона Костки-Наперського, який, за висловом автора «Спогадів про козацькі війни», «почав хлопів духом Хмельницького бунтувати», зібрав 5000 селян і засів у здобутому ним замку у Чорштині [„Pamiętniki o Wojnach kozackich“, s. 93]. Костка-Наперський згромадив селян, смолярів і гуралів (жителів польських Карпат) і, користуючись відсутністю шляхти, яка знаходилась у посполитому рушенні, нападав на шляхетські двори [Jemiotowski M., 1850, s. 28]. Краківський єпископ Петро Гембінський разом з листом до короля про ці події прислав копії листів і універсалів до селян Костки-Наперського. У листі до свого помічника Станіслава Леонтовського Костка-Наперський просив збирати якомога більше людей і роз'яснювати їм всі кривди, які вони від своїх панів терпіли. «Тепер найкраща пора, — писав він, — і якщо її пропустити, залишаться вічними невільниками». «Підемо на Краків і можемо пройти всю Польщу. Маємо добре порозуміння з Хмельницьким і татарами, німецьке військо прийде нам на допомогу» [ДОВ, с. 477—479]. В універсалі з Чорштина 22 червня 1651 р. Костка-Наперський, пояснюючи свої дії бажанням захистити короля від змови шляхти, писав: «І двори шляхетські ваші, і що у дворах — ваше. Самі звільняйтеся з цієї тяжкої неволі, щоб вони вас повністю не знищили. Краще, якщо ви їх самі знищите. Досить вони вас намучили, ці панята, що вже ваш плач до Бога по пімсту ззиває» [ДОВ, с. 492, 493]. Невідомий автор

(можливо, королівський секретар Джованні Піноччі) в листі з Кракова від 18 червня 1651 р. писав, що на бік Костки-Наперського, крім кількох тисяч селян і гуралів, перейшли також міщани з Нового Таргу і що він показав ксьондзу Шафлярському універсал Хмельницького до польських селян. Шафлярський під присягою переказав зміст універсалу: «Богдан Хмельницький. Оголошую всім підданам Корони Польської, що за благословенієм, даним нам від Господа Бога, під нашу силу і владу підкоривши всі краї тої ж Польської корони, обіцяю вас всіх увільнити від тягарів і робіт на панів, будете на самих лише чиншах, у всіх вольностях, так як шляхта була, лише щоб ви нам віри дотримали, так, як і наші руські піддані, панів своїх кидали, проти них повставали, і до нас у якнайбільших скупченнях громадились» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 378]. Краківський підстароста І. Сметанка в універсалі від 21 червня з закликом до шляхти мобілізувати сили на боротьбу з повсталими під проводом Костки-Наперського селянами писав, що Костка «намагається викликати у воєводстві бунт, подібний до українського» [ДОВ, с. 484—487]. Сандомирський суддя С. Шуцький в листі від 28 червня писав про небезпечні настрої робітних людей, зайнятих у каменоломнях і гутах, пояснюючи повстання Костки-Наперського диверсійною діяльністю посланців Хмельницького [ДОВ, с. 493—495]. У записках М. Голинського знаходимо докладний опис облоги Чорштинського замку військами П. Гембінського, завзятий опір Костки-Наперського, схоплення його людьми єпископа та жорстоку страту з наказу Гембінського [ДОВ, с. 572—579, 588—590].

Схоплений людьми познанського єпископа шляхтич з серадського воєводства Войцех Кулаковський на тортурах признався, що у Великій Польщі діють загони під проводом висланих Хмельницьким дрібних шляхтичів Гжибовського, двох Островських, Остроленського, трьох братів Бжозовських, П'ясецького та інших. Хмельницький нібито їм доручив ходити по шляхетських дворах переодягнутими за прочан, ксьондзів, жебраків і жінок, збирати інформацію, бунтувати селян, організувати селянські загони, з якими, користуючись перебуванням шляхти у сполитому рушенні на Україні, нападати на маєтки, палити шляхетські двори і міста. Усі загони загальною кількістю до 2000 чоловік підлягають ротмістру Петру Гжибовському. У Познанському воєводстві ці повстанці почали свої дії на початку червня 1651 р. і спалили кілька млинів [Oświęcim S., 1907, s. 325]. Польський історик В. Чаплинський опублікував виявлену ним у Вроцлаві копію допиту В. Кулаковського, який зізнав, що йшов з Переяслава від Хмельницького з П. Гжибовським і В. Островським з завданням бунтувати селян від Кам'янця до Лянцкорони під Краковом. Одночасно Хмельницький нібито вислав у Білорусію і Литву Стасенка, доручивши йому закликати до повстання «селян і руських попів, до яких мав листи з закликом повставати» [Czapliński W., 1953, s. 82—90]. Б. Барановський вважає, що полковник Стасенко (Стах Вільчинський) був селянином з Люблінщини, який втік від свого пана [Baranowski B., 1951, s. 47].

Здобуті на тортурах зізнання Кулаковського не можна розглядати

як безперечний доказ причетності Хмельницького до селянських заворушень у Великій Польщі. Варто, однак, звернути увагу на те, що королівські посланці до Хмельницького у січні 1651 р. у своїй реляції з поїздки пишуть, що сотником у Хмельницького в Чигирині служить польський шляхтич Гжибовський, а в канцелярії гетьмана серед дванадцяти польських шляхтичів працює П'ясецький [ДОВ, с. 376—380]. Можливо, отже, не випадково прізвища ротмістра Гжибовського і П'ясецького знаходимо серед провідників селянських заворушень у Великій Польщі, нібито висланих Хмельницьким для організації там селянського повстання. Є. Віслоцький опублікував текст зізнання двох людей, затриманих біля м. Камінь Поморський поблизу Гнезна у Великій Польщі. Вони признались, що їх заслав у глибину Польщі Б. Хмельницький з завданням палити і нищити шляхетські двори [Wisłocki J., 1955, s. 45].

Про зв'язок Хмельницького з повстанням Костки-Наперського пише також шляхтич С. Войша у листі до королевича Кароля з-під Берестечка [ДОВ, с. 495—497]. Беззастережних, однак, доказів на існування такого зв'язку немає, а згаданий універсал Хмельницького міг бути підробленим Косткою-Наперським, так само, як і нібито видані йому королівські універсали на організацію селянського повстання для захисту короля від змови шляхти. Суті справи це, однак, не міняє: гноблені шляхтою польські селяни пішли за Гжибовським у Великій Польщі та за Косткою-Наперським у Малій Польщі тому, що боротьба з гнобителями-шляхтичами повністю відповідала їх класовим інтересам. Популярне і серед польських селян ім'я Хмельницького, як людини, яка очолила боротьбу проти шляхти, могло тут відіграти лише допоміжну роль. Є. Віслоцький опублікував скаргу шляхтича Сухаржевського на млинарів з с. Мишки поблизу Гнезна, які не тільки не видали підлеглого йому втікача-селянина, але організували групу з 150 чоловік, що побила Сухаржевського і його челядь, вигукуючи: «Ех, дав би сам Бог пана Хмельницького, навчили б ми тих панків, як то селянина шарпати». [Wisłocki J., 1955, s. 42—44]. Зрозуміло, що Хмельницький зі свого похідного табору у Колодному пильно стежив за подіями у корінній Польщі, можливо, вичікуючи, аби полум'я повстання розгорілося сильніше, що значно полегшило б йому боротьбу зі шляхтою на Україні.

Докладна дата прибуття хана до Хмельницького невідома, а різні джерела визначають її по-різному. Так, шляхтич Рожевський у листі від 14 червня пише, що хан з'єднався з гетьманом 10 червня [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 361, 362]. С. Освенцім датує цю звістку 12 червня [Oświęcim S., 1907, s. 290—313], Кжицький — 14 червня [ДОВ, с. 462—464], московський посол до Хмельницького Г. Богданов у своїй записці в Розрядний приказ у Москві говорить про прибуття хана 8 (18) червня [ВУР, с. 107—118], а М'яковський у листі від 21 червня пише, що ще ніяких певних даних про прибуття хана немає [ДОВ, с. 488—491]. Делегація міщан з Вишнівця і ченців Почаївського монастиря до короля 20 червня також нічого про прибуття хана не розповіла [Oświęcim S., 1907, s. 317]. Найбільш достовірним видається повідомлення Бжостовського в листі від 19 червня про прибуття хана 17 червня з 28 тис. кримських воїнів

[ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 374—375]. Це підтверджують і свідчення перебіжчика від Хмельницького Андрія, який повідомив шляхтичів 19 червня про прихід хана з 30 тис. війська [ДОВ, с. 478—480]. Як уже згадувалось, розповідь Л. Кубалі про те, що Хмельницький не зустрів хана, бо лежав п'яний у своєму наметі, не підтверджується письмовими даними: Богданов у своїй записці говорить, що Хмельницький привітав хана, того ж дня запросив його на бенкет і три дні з ним бенкетував [ВУР, с. 107—118]. Через кілька днів козацькі і татарські війська вирушили проти польсько-шляхетської армії під Берестечко.

ПОХІД ПІД БЕРЕСТЕЧКО

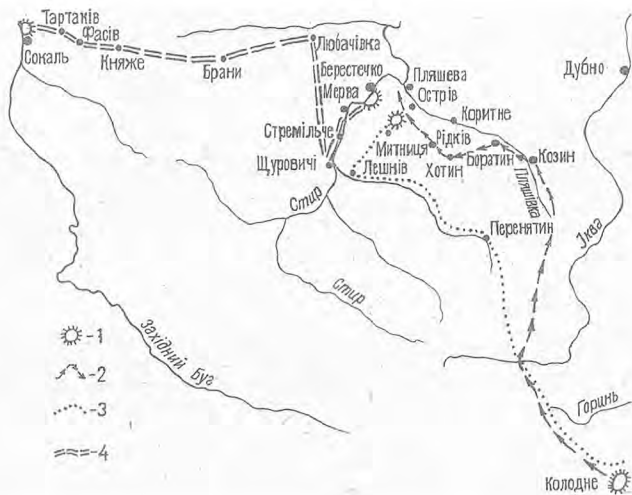
Звістка про договір Хмельницького з Ракоці і про приїзд до нього у Колодне угорського посла викликала у Сокальському таборі чутки про намір Хмельницького йти на Львів і Краків для з'єднання з Ракоці [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 353—357; ф. Баворовських, № 235/II, арк. 62 звор.— 63; ДОВ, с. 443, 444]. Тому король на початку червня вирішив перейти з військом під Глиняни (тепер смт. Глиняни Золочівського району Львівської області), аби заступити дорогу військам Хмельницького в його поході на Підгір'я (ДОВ, с. 451—453). Потім до короля почали надходити повідомлення (можливо, розповсюджені самим Хмельницьким), що гетьман, як писав 9 червня з Сокаля М'яковський, «має замір відійти на Україну до Дніпра, руйнуючи всі переправи і греблі розкопуючи, аби нам утруднити переслідування. Нібито хоче посуватись Поліссям, забираючи нам всі харчі, а татар не відпускає від себе, аби чернь не розбігалась і нам язика не дати» (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 358, 359). Ці чутки примусили короля змінити попередній план дій і йти до Берестечка, аби відрізати Хмельницькому шлях відступу.

На королівських нарадах довго обговорювалося питання чи йти проти ворога з усім військом і обозом, чи лише кіннотою, залишивши вози у Сокалі. На останньому наполягав поручник М. Потоцького військовий суддя Стефан Чарнецький, але шляхта не довіряла своїй челяді і боялася залишити обоз. Врешті генерал артилерії Зигмунт Пшиемський умовив короля йти з усім обозом і 15 червня армія вирушила з Сокаля. Для зручності король поділив військо на три частини, так звані батальйони, визначивши кожному інший маршрут. В цей день король зі своєю частиною пройшов півтори милі й затримався на нічліг за с. Тартаковим (тепер Сокальського району Львівської області). Але як тільки армія рушила, відразу ж все переплуталось і не могло бути й мови про якийсь порядок. Два батальйони заблукали, зайшли за непрохідні болота, де всі загинули б, якби несподівано напав ворог. Вони приєднались до королівських військ лише на другий день (Oświęcim S., 1907, s. 313). Після відходу короля з табору волоська хоругва та челядь кварцяного війська почали грабувати

залишені у Сокалі вози Сандомирського воєводства. В результаті сутички кількох грабіжників забито, 18 віддано військовому судді. Обоз був великою перешкодою під час переходу військ. За підрахунком шляхтича Бжостовського, всього за військом тягнулося до півмільйона возів, які постійно грузили на переправах і гальмували рух армії [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 374, 375]. Війська з обозом розтягнулись настільки, що коли передні частини прибували на нічліг, задні ще не могли вирушити з місця попереднього постою [ДОВ, с. 488—491]. З Тартакова король йшов через села Княже, Фусів, Брани, Вигнанка, Шуровичі та Стремільче на Львівщині до Берестечка, куди прибув 19 червня, намагаючись двічі (17 і 19 червня) безуспішно навести лад у війську (рис. 11).

Дезорганізацію збільшував також страх перед несподіваним нападом козаків. Так, коли король затримався на нічліг між селами Брани і Довге, близько години 8 вечора в обозі між челяддю вибухла бійка, що викликало паніку в оточенні короля. Люблінський військый Якуб Міхаловський збудив короля з криком: «Мій Боже! Татари!» Коли ж справа з'ясувалась, король замість того, щоб похвалити шляхту, яка швидко підготувалась до бою, «всіх негарно сварив, корчемні слова зі своїх королівських уст вимовляючи і від матері їх лаяв», що викликало загальне обурення шляхти [Oświęcim S., 1907, 313—334]. Коли війська прибули на лівий берег Стиру між Шуровичами і Стремільчем, довелось протягом двох днів направляти переправу, а потім по черзі долати чотири мости [ДОВ, 478—480, 495—497, 503—506]. 23—26 червня королівська армія переправилась на правий берег Стиру. Оглядаючи цю переправу, М'яковський писав: «Наше військо, як колись Ксерксове, поля і гори покриває, ріки висушує» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських: № 225/II, арк. 373]. Лише шляхта з посполитого рушення відмовилась переправлятися і, покликаючись на давні звичаї, вимагала присутності в таборі короля. Однак, після паніки в зв'язку з чутками про напад на їх табір татарів, шляхтичі спішно перейшли на правий берег під захист королівських військ [ДОВ, с. 503—506; Oświęcim S., 1907, s. 313—334].

20 червня Ян Казимир переїхав на правий берег і оглянув місце майбутнього табору, який наказав тут будувати. Того ж дня до нього (очевидно за дорученням Хмельницького) прибули делегації міщан з Вишнівця і ченців Почаївського монастиря, які просили захисту від королівських військ, що будуть проходити через Почаїв і Вишнівець, переслідуючи відступаючу армію Хмельницького. Розповідаючи про це, С. Освенцім пише, що ченці «великі зрадники і ляхам незичливі» і «вони бояться нашого війська на них завзятого» [Oświęcim S., 1907, s. 317]. Цей підхід гетьмана, очевидно, спрямований на дезорієнтування ворога, ще раз упевнив короля в правдивості чуток про намір Хмельницького відступити на Україну. Становище, однак, залишалось непевним. Затриманий шляхтою на правому березі Стиру місцевий священник твердив, що Хмельницький вже йде на Берестечко [Radziwiłł A. S., 1839, s. 442]. Перебіжчик від Хмельницького — польський шляхтич з Белзького воєводства повідомив, що Хмельницький вислав під Берестечко розвідку з 3000 козаків і 2000 татарів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських № 225/II, арк. 374, 375]. 19 червня

Р и с. 11. План походу козацьких і татарських військ та королівської армії під Берестечко.

1 — військові табори; 2 — шлях проходу армії Б. Хмельницького; 3 — шлях проходу татарських військ; 4 — шлях проходу королівської армії.

прийшло повідомлення, що висланих у роз'їзд 40 чоловік з волоської хоругви М. Потоцького козаки і татари разом з ченцями Почаївського монастиря розгромили поблизу Почаєва [ДОВ, с. 478—480; [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 199, с. 978, 979]. Королівські розвідки не давали потрібних результатів: висланий Я. Вишневецьким ротмістр Стемпковський з під'їздом у 8000 вершників змушений був повернутися у табір через непослух своїх людей, які по селах пиячили, козаків лише лякали, а шляхетські маєтки і замочки здобували і грабували. «Пану Брацлавському, заслуженому шляхтичу, який знаходиться у таборі, пограбували в його фільварках 10 тис. голів рогатої худоби. У воеводствах Белзькому і Волинському багато маєтків нашими руками знищено. Великі розбої: наша челядь штурмом здобуває шляхетські садиби. Замок панів Собеських у Свиноухах (тепер с. Привітне Локачівського району Волинської області) наша челядь і німці три дні силою здобували. Учора рано здобули», писав з-під Берестечка 26 червня один із шляхтичів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолинських, № 225/II, арк. 383, 384].

О. Конєцпольський, висланий на допомогу захисникам Олики, дійшовши до Дубна, довідався, що Богун зі своїм військом, вертаючись з-під цього міста, обійшов Дубно і вже знаходиться у таборі Хмельницького. Конєцпольський мав кілька дрібних сутичок з козаками під Дубном, які однак, ухилялись від боїв, а порозумівшись з місцевими селянами, які в районі перебування шляхетських військ сигналізували козакам пожежами фільварків, відходили до табору Хмельницького (ДОВ, с. 483, 484). Для переслідування невловимого

ворога Конецпольський вислав ротмістрів Суходольського і Стжалковського з кількома хоругвами, які 19 червня в трьох милях від Дубна напали на невеликий козацький табір, в якому завзято боронилося чоловік 200 козаків. Вони вбили 70 козаків, 17 взяли в полон і з кількома возами зерна та 200 биками повернулись у королівський табір, де полоненим після допиту відрубано голови; 9 з них перед смертю нібито прийняли католицьку віру [ДОВ, с. 497—501; Oświęcim S., 1907, s. 316]. 22 червня пішов з табору С. Чарнецький з 1000 райтарів, трьома козацькими хоругвами та 500 драконами нібито для бою з другою частиною козків, які повертались з-під Олики, в дійсності ж, як припускає С. Освенцім, «для підриву репутації коронного хорунжого, який під Дубном нічого великого не зробив, хоч мав з собою багато людей». Але й Чарнецькому нічого не вдалось розвідати і він «нічого про ворога не знаючи і маючи лише відомість про відхід Хмельницького на Україну, повернувся у табір з великою кількістю здобутої на Волині худоби, пограбувавши остаточно цей край» [Oświęcim S., 1907, s. 313—334].

Побудований на правому березі Стиру, укріплений ровами та валами з бастіонами, королівський табір був влаштований у зручному місці. На схід від нього простягались широкі поля з кількома невисокими пагорбками, ззаду протікала р. Стир, праворуч були великі ліси, які король наказав вирубати, а ліворуч він був захищений непрохідними болотами, що оточували місце впадіння р. Пляшівки у Стир. «Місце хороше,— пише С. Освенцім,— але ніякого порядку в таборі не було, бо кожний там ставав, де йому хотілося, а не там, де йому обозний наказав» [Oświęcim S., 1907, s. 313—334]. Нелад і неспокій збільшували різні тривожні вісті, відсутність певності щодо дій Хмельницького і почуття постійної небезпеки. Шляхта підозривала у зноснах з Хмельницьким і татарами і полоненого мурзу Нітшоха, як виявилось, не без підстави: 18 червня Нітшох домовився зі своїм слугою, що пошле його вночі до ворога, щоб орда напала на королівський обоз, а козаки на військо. Але король наказав одному шляхтичу, який добре знав татарську мову, переодягнутись за німецького солдата і стояти на варті біля полоненого. Шляхтич разом з іншими солдатами курив і в карти грав, не показуючи, що знає татарську мову. Він підслухав розмову татарів, в результаті чого вони були заарештовані і відправлені у варшавську фортецю, де багато людей приходило оглядати полоненого мурзу [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 65 звор.; ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 290—293]. Після цього почуття небезпеки у війську зросло. 23 червня король одержав повідомлення про селянські заворушення у Великій Польщі і бунт О. Костки-Наперського на краківському Підгір'ї. На королівській нараді вирішено вислати 2000 чоловік війська проти Костки-Наперського, яке погодився очолити коронний конюший Олександр Любомирський [Oświęcim S., 1907, s. 313—334].

Потрібних відомостей про хана король не одержав і від шведського посла Йоганна Майера, який, повертаючись із поїздки в Крим, 10—23 червня перебував у Берестецькому таборі. Його перекладач — львівський вірменин розповів, що хан лише збирається йти на допомогу Хмельницькому і має війська не більше 40 тис. чоловік [ДОВ,

с. 488—491; ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 66]. 24 червня король у таборі відсвяткував свої іменини. Шляхта давала йому різні дарунки — «коней, шаблі, зброю як то на війні, де не золото, а залізо вирішує про перемогу» [ДОВ, с. 503—506]. Постій під Берестечком без певних вістей про ворога ставав дедалі важчим. У таборі постала велика дорожняча на харчі. Один із шляхтичів 26 червня писав з-під Берестечка, що хліб, який коштує півторака (півтора гроша), — тут 18 грошів, гарнець пива — 3 злоти (90 грошів), меду — 2 злоти (60 грошів), кварта горілки — півталера, тобто 45 грошів (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 383, 384). Це підтверджує й німецький «летючий листок» від 26 червня: «Король між тим готувався до битви, яка частково викликалась нестачею провіанту. Одна третина хліба коштувала 30 грошів, бочка пива — 4 риксдалери [злоти], одна кварта угорського [вина] — 6 риксдалерів. Через цю нестачу харчів мусили вмирати й німецькі солдати. Ось чому битва очікувалась нами з нетерпінням» (Мыщук Ю. А., 1981, с. 149, 150). Шляхтич Свежевський 27 червня писав: «Серед іноземної піхоти дуже багато хворих. Через голод ні до якої справи не надаються. Якщо так буде довше, страtimo багато багати піхоти» (ДОВ, с. 506—508). А. Грабовський опублікував подібний лист. В ньому говорить: «багато людей вмирає; від голоду люди сил не мають і вітер ними повіває» [Grabowski A., 1845, s. 77, 78].

Більшість чуток про Хмельницького зводилась до того, що він нібито вирішив відступити на Україну. Свежевський писав з-під Берестечка: «У таборі розповсюджуються різні новини, що нібито Хмель пішов назад на Україну, знищуючи все по дорозі, якою мають його переслідувати наші війська. Багато шляхтичів боїться, що і посполите рушення розпадеться, і військо, якщо піде не кіннотою, а обозом, буде тягись, ніколи не дожене Хмельницького, а він тим часом перейде Дніпро і сили свої буде збільшувати» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 384, 385]. М'яковський 26 червня повідомляв королеви́ча Кароля, що король вирішив йти на Дубно з легкими возами і там опанувати переправу на Ікві [ДОВ, с. 501—506]. Довіряючи Чарнецькому, який повернувся з розвідки і запевнював, що хан не прибув до Хмельницького, а гетьман хоче відступити на Україну, Ян Казимир дав наказ обозу вирушити вдосвіта 27 червня на Дубно. Але того ж дня Забуський повідомив, що хан вже з'єднався з Хмельницьким і вирушив у напрямку на Берестечко. Це підтвердилось і роз'їздом Бейдковського з полку Я. Вишневецького, який під Перенятином (Радзивилівський район Рівненської області), був розбитий татарами [Oświęcim S., 1907, s. 334; ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395].

Письмові дані про маршрут на Берестечко козацько-селянської армії та татарських військ відсутні. Не знаємо також дати виходу військ з табору у Колодному. На підставі шляхетських повідомлень про те, що татари йшли через Перенятин і першими прибули під Берестечко, можна припустити, що Хмельницький вислав татарів вперед по шляху з Колодного, поблизу Почаєва, через Перенятин, Радзивилів і Крупець до Лешнева (тепер Бродівського району Львівської області) на правому березі р. Слонівки (правий берег Стиру),

звідки до Берестечка можна вже було пройти без річкових переправ. Хмельницький, мабуть, йшов біля Кременця на переправу через р. Пляшівку в Козині (тепер Радзивилівського р-ну Рівненської області), а далі через села Боратин, Хотин, Рідьків (тепер Радзивилівського району), до с. Острова. Відомо, що нечисленні козацькі частини разом з татарами атакували королівські війська, а на переправу в Козині першими підійшли татарські загони. З цього можна зробити висновок, що якусь частину козацьких полків Хмельницький послав з Іслам-Гіреєм, а попереду його військ йшла частина татарів, можливо, загони Нурадина, який весь час перебував з ним під Зборовом, Збражем і в Колодному (рис. 11).

БИТВА 28—30 ЧЕРВНЯ 1651 р.

На звістку про наближення ворога королівський обоз було повернуто в табір, війська приведено у бойову готовність, всім під загрозою смертної кари заборонено виходити з табору [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395]. Ранком 28 червня татари спалили ближні села, шляхетські двори та містечко Лешнів і напали на королівську челядь, яка всупереч забороні пасла коней за милью й дві від табору. Татари забрали багато коней, в тому числі дві королівські упряжки, людей захопили в полон; інші постріляні, посічені повернулись у табір [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390]. Одночасно полк Богуслава Радзивилла, що пильнував переправи через Пляшівку в Козині, дав знати про наближення татарів (козаки ще не надійшли), з якими вступив у бій [Radziwiłł W., 1979, s. 729]. Близько 2-ої години дня татари з невеликою кількістю козаків зовсім близько підійшли до виведених їм назустріч королівських військ, займаючи навколишні поля й чагарники та намагаючись заманити ворогів на герці. Але король заборонив герці і лише близько 5-ої години пополудні дозволив О. Конєцпольському та Юрію Любомирському атакувати ворога. Татари відступили, але коли шляхетські полки, переслідуючи їх, затримались у невеликій долині, знову завзято кинулися на них. Тоді з лівого боку на татарів вдарили полки Я. Вишневецького та С. Чарнецького, які гнали їх цілу милью до рибного ставу, де багатьох потопили й близько 1-ої години вночі повернулись у королівський табір. Втрати шляхетських військ були невеликими, татарів загинуло 100 чоловік, а 20 взято в полон: вони розповідали, що хан знаходиться у Лешневі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 389, 390; Oświęcim S., 1907, s. 334—336].

На другий день, 29 червня, використовуючи сприятливу погоду — дощ і туман, Хмельницький перевів свою армію через переправу в Козині і разом з татарами атакував ліве крило королівських військ. Пишемський привітав їх вогнем артилерії. Татари намагались заманити королівську кавалерію в лози на козацькі засідки, але це їм не вдалося й полки Станіслава Потоцького та Станіслава Лянцоронського майже повністю зігнали ворога з поля. Однак, близько полудня

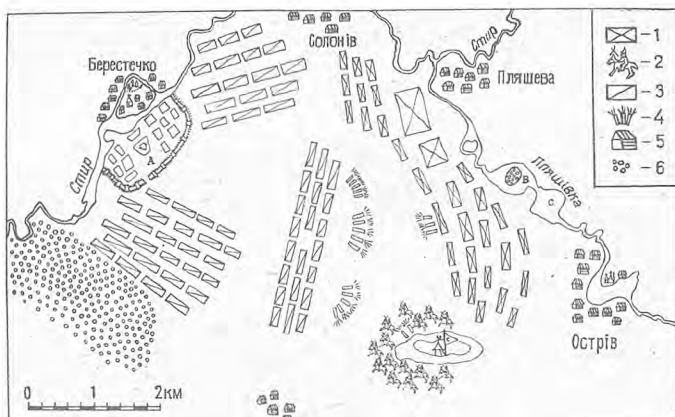
козаки й татари знову пішли в атаку ще з більшою силою, наступаючи на праве крило королівської армії. Полк Лянцкоронського потрапив у потрійне оточення. Йому на допомогу пішли полки Станіслава і Миколая Потоцьких, Юрія Любомирського та Казимира Леона Сапєги. «І так все переплуталось,— писав В. А. М'ясковський,— що не можна було відрізнити поляка від татарина, а наші прапори розминались з татарськими бунчуками». «Наші не знали кого бити, хіба турків, яких було 5000 і яких можна було відрізнити по тюрбанах». «Наші мусили відійти до гармат, бо ніхто б живим не вернувся» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 389—395; Oświęcim S., 1907, s. 336—338]. Окремі шляхетські полки відірвались від своїх і потрапили в оточення, з якого вийшли з великими втратами, а майбутнього польського короля яворівського старосту Яна Собеського ледве врятували шляхтичі з його охорони. З татарського боку в цій сутичці загинули мурзи Махмет-Гірей, давній союзник Хмельницького Тугай-бей перекопський (його шабля дісталася красноставському старості Марєку Собеському) та ханський підскарбій Муффрах-мурза, якого бунчук також здобуто. У битві з козаками загинув хорунжий М. Потоцького Лада, а гетьманським прапором заволоділи козаки. Близько 4-ої години бій припинився, татари відступили, а бажаючи себе винагородити за втрати, переправились через Стир, вдарили в тили королівської армії і багатьох шляхтичів захопили в полон; були б знищили й посполите рушення з Холмського і Добжинського повітів, але воно підходило до королівського табору іншим шляхом і прибуло вже після татарського нападу [Oświęcim S., 1907, s. 336—338; Jemiołowski M., 1850, s. 24].

Надвечір з поля почали збирати забитих і поранених. У донесенні до Гданська В. Краузе писав: «На полі бою залишились ніби катом розрубані тіла. Можна було побачити відрубані шиї, руки разом з плечима. Зокрема один мав страшний вигляд: був розрубаний від обличчя до потилиці» [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 810—821, переклад з оригіналу]. Втрати шляхетських військ були значні. За недокладними підрахунками лише визначних шляхтичів загинуло в цей день 300 осіб. Серед них були люблінський староста Адам Оссолінський, галицький каштелян Казановський, волинський підстолий князь Козіка, перемиський мечник Лігенза, ротмістр Йордан, Кжечицький, згаданий вже краківський хорунжий Лада, саноцький підкоморій Стадницький, Стан, Ксенський і багато інших. Було поранено литовського обозного Кшиштофа Сапєгу і галицького хорунжого Станіславського, а ротмістра Зигмунта Лянцкоронського — брата брацлавського воєводи захоплено в полон разом з кільканадцятьма шляхтичами [Oświęcim S., 1907, s. 338]. Загальне становище погіршувала й та обставина, що королівський табір був відрізаний від пасовищ і «коні доводилось годувати очеретом та дубовим листям, а й за це кров'ю треба було платити» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395]. «Наше військо після тієї битви значно втратило настрої і було непевним наступного дня» — пише С. Освенцім [Oświęcim S., 1907, s. 338]. Не дивно, отже, що коли тривожно настроєні шляхтичі побачили перед табором якусь жінку, яка, мабуть, збирала ліки за рецептами середньовічної медицини («у горщечках

мала сухі і живі ящірки, жаби, вужі та інші гадини»), вони вирішили, що це відьма, яка чарує поле майбутньої битви. «На тому ж місті вона була жорстоко забита», писав шляхтич С. Войша до королевича Кароля вночі перед вирішальною битвою [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських. № 225/II, арк. 389, 390].

Ранком 30 червня густий туман укрит поля під Берестечком. У білій імлі на відстань списа люди не бачили один одного. Обидві армії готувались до вирішального бою. Б. Хмельницький на чолі козацько-селянських полків зайняв невисокі пагорбки на березі р. Пляшівки на правому фланзі об'єднаних козацьких і татарських військ. На горбі лівого флангу ще попереднього дня розташувались у неукріпленому таборі півмісяцем татарські війська і відносно невеликий загін турків з Силістрії, присланий на допомогу Хмельницькому султаном. В центрі півмісяця поставлено ханський намет, а біля підніжжя пагорба розташовано гармати. Ян Казимир вивів свою армію з табору, залишивши в ньому лише невелику частину польської піхоти, челядь і гусарські списи з червоними стрічками, що створювали враження наявності в нього ще численних резервів [Шевальє П., 1960, с. 121, 122]. Мости через Стир король наказав знищити, відтинаючи таким чином шляхті дорогу до відступу. Армію було розставлено вздовж р. Стир фронтом до ворога і за порадою німця Гертлянда поділено на три частини. Повернутим на південь лівим крилом командували М. Калиновський і Я. Вишневецький. Тут була зосереджена коронна і шляхетська кіннота під проводом воєводи подільського Станіслава Потоцького, воєводи краківського Домініка Заславського, воєводи брестського Шимона Щавінського, воєводи київського Адама Кисіля, старости калуського Яна Замойського, а також полк німецької піхоти. Позаду стояли полки посполитого рушення з Сандомирського, Люблінського, Белзького, Волинського, Руського, Краківського, Ленчицького і Серадського воєводств. Праве крило шляхетської армії, повернуте фронтом на північ, стояло під лісом на правому березі Стиру. Тут знаходились полки великого коронного маршалка Юрія Любомирського, воєводи брацлавського Станіслава Лянцкоронського, воєводи познанського Кжиштофа Опалінського, коронного хорунжого Олександра Конецпольського, познанського підкоморія Владислава Лезненського, яворівського і красноставського старост Яна і Марека Собеських, підканцлера литовського Леона Казимира Сапеги та частина посполитого рушення з Великопольщі і Мазовша. Командування цим крилом було доручено М. Потоцькому, але через його недугу ці функції виконував С. Лянцкоронський (рис. 12).

Центром армії командував сам король. Він поставив тут іноземну піхоту, частину найманної кінноти, свій гусарський полк та всю артилерію під командуванням Зигмунта Пжиємського. Поділені на дві частини іноземні війська захищали правий і лівий фланги центральної частини військ. Лівим, повернутим на північний схід, крилом командував Богуслав Радзивілл, правим, що мало перед собою татарські полки, — генерал Кжиштоф Хубальд. В самому центрі стояв король в оточенні своєї гвардії та королівської гусарії [Oświęcim S., 1907, s. 338—343; Radziwiłł A. S., 1839, s. 445—447]. Особистий писар короля перемишльський єпископ Анджей Тжебіцький, доповідаючи в листі

Р и с. 12. Розташування козацьких, татарських і королівських військ під час битви.

1 — козацькі війська; 2 — татарські війська; 3 — королівські війська; 4 — артилерія; 5 — оселі; 6 — ліс.

від 30 червня гнєзненському архієпископу про підготовку військ до битви, писав: «Король розставив війська німецьким способом, у нас незвичним. Якби розставив способом польським, невідомо чим би це скінчилось» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 388, 389]. На згаданому вже вище плані XVII ст. Берестецької битви показано королівський табір і дислокацію військ перед битвою (рис. 1). Табір у вигляді великого прямокутника з заокругленими кутами оточений з трьох боків валом з 12-ма бастіонами, а з західного боку захищений р. Стир. В'їзд через прохід у валі знаходився у східному валі. З Берестечком табір з'єднувався мостом через Стир. На плані в центрі табору бачимо намети короля та його найближчого оточення, обабіч — місця постою окремих полків. Тут також показано розташування лівого і правого крила та центральної частини королівської армії і розміщення висунутої на передній край артилерії, поділеної на три групи, з яких одна спрямована на козацькі війська, друга захищає центр, третя повернута проти татарів [журн. «Северный архив», СПб, 1822, № 13, після с. 98].

У тумані обидві армії не бачили одна одну, але кожна відчувала близькість ворога. Через кілька годин туман поволі піднявся: «Це нагадувало завісу, яка, піднімаючись, відкриває театральну панораму», пише П. Шевальє [Шевальє П., 1960, с. 122]. В. Краузе у своєму листі від 2 липня писав: «Вороги з усією армією виставленою у бойовому порядку по 10 в ряд, з'явилися на горизонті, заповнюючи собою все величезне поле, пагорби і сусідню рівнину». «Ворога ще не було видно, але його наближення позначалось варварськими криками. В такому порядку вони зійшли з пагорба просто на наших, які стояли нерухомо. Потім крики почулись безпосередньо перед нашим військом, а потім втихли, бо ворог почав будувати укріплення з возів». «Ворог скерувався на наш лівий фланг і наші відкрили по ньому вогонь, а потім весь

корпус нашої армії поволі відступив» [ЦДІАЛО, ф. 1-Р, оп. 1, спр. 200, с. 810—821]. Інший німецький офіцер Йоганн Хартунг у листі від 10 липня, переповідаючи події під Берестечком 30 червня, пише: «Хан стояв на горі й оглядав усю королівську армію. Побачивши добре озброєних воїнів і всю зброю, він послав до короля сказати, що прийшов не для війни, а для укладення договору з козаками і Річчю Посполитою. Якщо козаки не погодяться, він змусить їх до того і передасть Хмеля в руки короля. Король відповів, що не вірить його словам, допомоги не потребує, а сам справиться з бунтарями», [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 290—293].

Наближалася 3-я година дня, а війська ще стояли не розпочинаючи наступу. Від напруженого очікування декому з королівських вояків ввижався на небі святий Михайло з Богоматір'ю, який ніби за ханом з мечем гнався [„Pamiętniki o wojnach kozackich...“ s. 72—93]. Дехто радив королеві відкласти бій до наступного дня через пізню вже пору і вітер, що віяв зі сходу в обличчя польсько-шляхетським військам. Врешті Я. Вишневецький послав сокальського старосту Зигмунта Денгоффа з проханням дозволити розпочати атаку. Король промовив до війська, закликаючи рятувати католицьку віру та права Речі Посполитої і мужньо вдарити на ворога, який є «лише збіговиськом збунтованого хлопства» [Bartoszewicz J., 1881, s. 257—272]. Одержавши дозвіл, Вишневецький рушив на чолі 12-ти кварцяних, 6 козацьких, 4-х райтарських хоругв та полків Ленчицького, Сандомирського і Краківського воєводств проти козацького табору, який козаки ще не закінчили будувати. Він складався зі з'єднаних ланцюгами десяти рядів возів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395; Jemiołowski M., 1850. s. 23, 24; „Pamiętniki o wojnach kozackich...“, s. 72—93]. Заслуговує на увагу повідомлення Я. Суші, який пише, що Вишневецькому довелось по черзі здобувати два укріплені табори — менший, побудований селянськими повстанцями, та більший, козацький [Susza J., 1684, s. S₁—T₃]. Атакуючим вдалось частково розірвати укріплення й вдертися у табір. Але козаки й селяни, підтримані татарами, опанували ситуацією і кінноту Вишневецького відігнали. «Більше як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому натовпі; було лише чути гук гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не вернеться. Козаки розпочали атаку і вже близько підійшли до наших військ, але були відбиті й загнані у табір, а татари відійшли на сусідню гору», писав з-під Берестечка А. В. М'яковський [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395]. Вишгородський стольник Млоцький у своїй реляції про битву під Берестечком пише, що атака Вишневецького була підтримана піхотою і вогнем артилерії; йому вдалося в кількох місцях розірвати укріплення, але під час бою в таборі він втратив свій прапор. Татари допомогли козакам, але їх правий фланг був відрізаний від козацького табору й вони намагались пройти лісом позад правого крила королівської армії. Тут, однак, їх обстріляла польсько-шляхетська піхота і вони змушені були повернутися на пагорб до хана [Młocki, 1840, s. 273—276]. Про участь в атаці Вишневецького посполитого рушення з Ленчицького воєводства розповідає у своїх записках ленчицький староста Станіслав Вежбовський. В цьому бою його бать-

ко, ленчицький хорунжий Ієронім Вежбовський, був поранений стрілою в ший, а багато шляхтичів загинуло, в тому числі й хорунжий Слесінський з усією своєю хоругвою [Wierzbowski S., 1858, s. 82, 83]. Уваги заслуговує факт, що султан Нурадин двічі атакував праве, а потім ліве крило королівської армії, стримуючи наступ німецької піхоти на козаків [Bartoszewicz J., 1881, s. 257—272]. З німецького «летючого листка» від 30 червня довідуємося, що після атаки Вишневецького «як татарів, так і козаки оскаженіло вдарили на лівий фланг Руського воєводства і в основному його розбили. Але король скерував йому на допомогу полковника Хубальда з його людьми й одночасно наказав сильно вдарити з гармат. На допомогу лівому крилу він послав усіх німецьких солдат» [Мыцьк Ю. А., 1981, с. 150, 151]. З цих документів видно, що атака Вишневецького була відбита козаками, селянами й татарами, які перейшли до контрнаступу, зупиненого лише німецькими найманцями.

Після невдалої атаки Вишневецького, король, побачивши, що козаки й селяни, стримані у своєму наступі німецькою піхотою, повернулись у табір і почали його обкопувати ровом і валом, розпочав центральною частиною свого війська наступ на зайнятий татарами пагорб, обстрілюючи їх з восьми заладованих мушкетними кулями гармат. Єзуїти й ксьондзи з шаблями в руках закликали королівські полки до бою своїм прикладом і словами [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 810—821]. Надаремне король наказував правому крилу своєї армії підтримати його атаку. Шляхтичі відмовлялись рушити з місця послаючись на небезпеку козацької засідки у сусідньому лісі. Король послав у ліс німецьких піхотинців, два відділи своєї кінноти й дві гарматки, але ніякої засідки там не виявлено. С. Освенцім пояснює це тим, що шляхта боялася наступати на козацький табір [Oświęcim S., 1907, s. 352; ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 290—293]. Хан двічі послав свої війська в атаку й обстрілював короля з двох гарматок [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 398—400]. Чотири татарські ядра пролетіли біля Яна Казимира, а одне контузило йому коліно [Bartoszewicz J., 1881, s. 272]. Врешті королівський перекладач шляхтич Отвіновський вказав королеві білий ханський прапор, на який Пжиємський спрямував вогонь артилерії. Від першого ж пострілу у безпосередньому оточенні хана впав його родич — султан Амурат, який у 1649 р. керував облогою Збаража. Гарматний постріл роздробив йому руку й поранив бік; після захоплення королівськими військами пагорбка, на якому стояв хан, пораненого було перевезено у Берестечко й віддано під опіку королівським фельдшером [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 194—196]. 4 червня він помер [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 389, 390; 396; 397]. Одночасно з наступом королівської артилерії ескадрон Б. Радзивілла дав по татарах залп з мушкетів. Хан, а за ним вся орда почали втікати в напрямку на містечко Лешнів. Декілька кращих татарських полків прикривало цю втечу, але й вони не встояли й пішли вслід за іншими. Відступаючи, татари намагались зарубати полонених, частину яких вдалось визволити королівським військам [Pastorius J., 1652, p. 166—172]. Вони втікали, кидаючи все по дорозі — сідла, казани, кожухи, намети, килими, а навіть своїх забитих і поранених, яких, згідно з

татарськими звичаями, вони зобов'язані були підбирати. Завдяки бездіяльності правого крила королівської армії їм вдалось проскочити під Лешнів, звідки вони повернули наліво і пішли (очевидно, через села Рідків, Хотин, Боратин) на переправу в Козині. Щойно тоді шляхтичі з правого крила взяли участь у переслідуванні ворога. Конецьпольський гнав їх до переправи, але через нічну пору змушений був повернутись в табір. Загнані за переправу татари тієї ночі Козин спалили, а жителів вирізали. У татарському таборі захоплено багато коней і худоби. Конецьпольський здобув ханський прапор, булаву, намет і його особисті речі — годинник, бубон, що скликав мусульман на молитву, велике дзеркало. Б. Радзивілл — ханського коня, оббиту червоною атласною тканиною коляску з печеним м'ясом, щербетами та скринєю зі срібними пляшками, заповненими кумисом [Oświęcim S., 1907, s. 338—343; Radziwiłł B. 1979, S. 131; Młocki, 1840, s. 273—276; Susza J., 1684, s. S₁—T₃; ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395].

Після втечі татарів король повернув фронт наліво проти козацького табору. Але козаки вже встигли його укріпити, а великий дощ і ніч припинили воєнні дії. Польсько-шляхетська армія на чолі з Яном Казимиром всю ніч простояла в полі під дощем у повній бойовій готовності, обстрілюючи козацький табір з гармат [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 389, 390; Młocki, 1840, s. 273—276]. Вночі козаки рушили зі своїм табором з попереднього місця й поставили його в низовині над болотом [Oświęcim S., 1907, s. 338—343].

Хмельницький, доручивши командування військом Ф. Джаджалію і сказавши полковнику М. Пушкарю: «Тримайтесь і тримайте укріплення, поки я не повернусь» [Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві, рулон 5656/II, с. 155], разом з І. Виговським і чотирма козаками негайно поїхав вслід за ханом, аби його умовити повернутись до місця битви, наздогнав його за милю від табору (очевидно, між селами Рідків і Хотин), але хан захопив його в полон і повіз із собою в напрямку на Крим. Згідно з розповіддю Г. Богданова, хан пообіцяв повернутись на другий день і дав Виговському 20 тис. вершників, які, однак, дійшли до р. Пляшівки і вернулись назад. Виговський змушений був також повернутись разом з ними й поїхав на Україну [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 286; Граб'янка Г., 1854, с. 99—105]. Полонений реєстровий козак Переяславського полку Яким з Остера на допиті розповів, що Хмельницький, залишивши в таборі свій бунчук і булаву, взяв з собою чоловік п'ять козаків і поїхав за ханом. Але той затримав його у себе в полоні, сказавши: «І ти наш, і все твоє добро наше, і Україна наша» [Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А., 1984, с. 30]. Пасторій пише, що хан, захопивши Хмельницького в полон, погрожував йому видачею королеві й вимагав від нього викуп [Pastorius J., 1652, p. 174]. Полонений шляхтою білоруський шляхтич Федір Некицький на допиті розповів, що Хмельницького хан схопив після битви в п'ятницю (30.VI); «кажуть його зв'язали» [Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві, рулон 5656/II, с. 155].

За винятком Я. Єрлича та С. Освенціма, які твердять, що Хмельницький з Виговським, рятуючи своє життя, втекли разом з татарами,

залишивши козацько-селянські війська напризволяще [Jerlicz J., 1853, s. 119—123; Oświęcim S., 1907, s. 343], всі інші джерела підтверджують, що Хмельницький поїхав з метою завернути хана, але був ним захоплений в полон. А. С. Радзивілл і М. Грушевський, всупереч розповідям свідків полону Хмельницького, висловлюють думку, що гетьман затримався у хана і потім силою обставин змушений був разом з ним втікати на схід [Radziwiłł A. S., 1839, s. 447; Грушевський М., 1928, т. IX, с. 285]. До цієї думки схиляється й Ю. Дуда [Duda J., 1968, s. 201, 202]. Однак, шляхтянка Петровська, яка побувала у татарському полоні розповідала, що під Константиновом бачила, як татари пильнують Хмельницького, прив'язуючи його до сідла і зв'язуючи йому руки назад, коли зсідає з коня. Вона також чула, як хан казав Хмельницькому, що відішле його королеві взамін за полонених мурз, а татари грозилися пограбувати всю Україну [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II арк. 411, 412]. Інші полонені також підтверджували, що під час відступу татарів вони постійно бачили Хмельницького прив'язаним до коня [ДОВ, с. 583—585]. У другій половині липня хан відпустив Хмельницького. Серед шляхти були поширені чутки, що Хмельницький заплатив ханові великий викуп [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 416; ДОВ, с. 583—585; Шевальє П., 1960, с. 125]. Достовірність цих чуток непевна. Видається, що хан побоювався впливу Хмельницького при дворі султана. Іслам-Гірей напевно знав про диплом, присланий Хмельницькому султаном на володіння усім руським князівством [ДОВ, с. 563—567]. Документ цей юридичної сили не мав, але в очах хана був виявом волі султана. Згадуючи про ці події в розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом, Б. Хмельницький сказав: «І над ним самим, гетьманом, кримський цар велике зло вчинив: прийшов на допомогу, допомоги не вчинив, і на чому присягав, у всьому зрадив, і його гетьмана, взявши від козацького табору відвіз у далекі місця і до війська не відпускав невідомо для чого, і тримав у себе з тиждень» [ВУР, с. 119—123]. Наведені факти доказово заперечують усі звинувачення Хмельницького у тому, що він під Берестечком, рятуючи своє життя, втік разом з ханом.

Деякі дані свідчать про те, що гетьман з ханської неволі намагався встановити контакт з обложеною під Берестечком армією. Він нібито послав через Головацького лист козакам, який був перехоплений князем Козікою [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 397, 398]. Про лист Хмельницького до козаків, в якому гетьман призначав вирішальний бій на 4 липня, розповідав у Посольському приказі в Москві у вересні 1651 р. полковник С. Савич [ВУР, с. 132—136]. Можна, отже, припустити, що було два листи Хмельницького до козаків, хоч розповідь С. Савича, який особисто під Берестечком не був, у багатьох місцях не вповні достовірні. Хан з-під Константинова прислав листа королеві, в якому закликав його ще раз помірятися силами і прийти з військом туди, де нема лісів і боліт. Але невідомий польський шляхтич, який з наказу хана писав цього листа, дописав, що хан під Берестечком почував себе «як заяць серед лісів» і що Хмельницького нібито заковано у кайдани і відіслано до Чигирина за викупом [Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. Про те, що хан нібито

вимагав викуп від Хмельницького, пишуть також шляхтич Бжостовський з табору під Берестечком [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 105] та Й. Пасторій [Pastorius J., 1652, р. 174]. Однак, ніякі більш достовірні дані цих чуток не підтверджують. Татари йшли через українські землі, грабуючи й беручи ясир. За Козиним вони поховали згідно зі своїми звичаями когось із визначних військових керівників, виючи і спалюючи над його тілом велику кількість соломи [TE, s. 77]. Відступаючи, татари напали на паволоцького полковника, який йшов з 6000 козаками й провіантом до обложеного шляхтою під Берестечком табору [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 411—413].

До зради кримського хана під Берестечком спричинились, мабуть, і релігійна заборона мусульманам воювати в час свята байраму, що припадало саме на ці дні [ВУР, с. 132—136], і невміння вести затяжний бій і стримувати добре озброєне регулярне королівське військо, і бажання без втрат в людях, зрадою, як під Зборовом, домогтися матеріальної користі за рахунок своїх союзників, і низький моральний стан ординської армії, і, врешті, недовір'я як до короля, так і до козаків. Ф. Софонович у своїй «Кройніці о землі полскої» пише, що хан запідозрював існування проти нього змови короля з козаками і коли побачив, що король усіма своїми силами наступає на татарів, а не на козаків, захопивши Хмельницького, пішов через Україну в Крим [Мицик Ю. А., 1979, с. 120, 121]. Автор «Літописця» (за визначенням Ю. А. Мицика — особа близька до київського наказного полковника Василя Дворецького, ймовірного учасника Берестецької битви) пише, що підозри хана щодо змови козаків з королем були викликані провокацією І. Виговського, який нібито розкидав у татарському таборі листи до короля із закликом бити татарів з обох сторін [Мьцьк Ю. А., 1984, с. 228]. І хоч це сумнівне повідомлення можна пояснити ненавистю Дворецького до Виговського, друга згадка про існування якихось провокаційних листів в татарському таборі наводить на думку про можливість такого факту: у записці в Розрядний приказ царські воєводи Т. Щербатов і В. Апраксін на підставі зізнань розвідників доповідали, що захоплений у шляхетський полон татарський мурза Карач, рятуючи своє життя, підробив лист від Юрія II Ракоція до Хмельницького, в якому трансільванський князь нібито домовлявся з Хмельницьким про спільний військовий похід проти Іслам-Гірея III після оволодіння братом Юрія Сигізмундом польським престолом [ВУР, с. 102—106]. Про те, що хан боявся змови проти нього козаків з королем, а користуючись відсутністю вдома козаків хотів пограбувати Україну, говорив у своїй розповіді у Посольському приказі у Москві й полковник С. Савич [ВУР, с. 132—136].

Сьогодні вже важко встановити справжні причини зради і втечі хана. Певним видається лише відсутність його змови з королем, хоч нібито невдала спроба такої домовленості з його боку й робилася [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 290—293]. Однак, з наказу хана султан Нурадин з татарською кіннотою не тільки допоміг козацьким військам відбити атаку Вишневецького, а й розбив сандомирське, краківське та ленчицьке посполите рушення, оточив його й завдав йому великих втрат [Wierzbowski S., 1858, s. 82]. Відомо також, що

хан під кінець битви двічі посилав свої війська в атаку на короля й успішно обстрілював його з артилерії [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 398—400]. При наявності змови з королем хан у зручний для нього час відступив би зі своїми військами без бою й не кидав би у панічний втечі весь свій обоз, прапор та намет з особистими речами. Незалежно від її причин втеча хана відіграла фатальну роль у ході Берестецької битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу шляхті охопити її півколом облоги, залишила повстанців без керівника.

ОБЛОГА КОЗАЦЬКОГО ТАБОРУ

Вранці 1 липня шляхта побачила козацький табір уже оточений потужними укріпленнями. Цілу ніч козаки й селяни будували свій табір з возів, прикриваючи їх землею з ровів. «Наше військо,— пише М. Єміоловський,— у повній готовності стояло, думаючи вранці розпочати штурм. Але ранком побачило вали на півкопії [понад 2 м] заввишки і ні одного місця, з якого можна було б розпочати штурм. Шляхта втратила трохи настроїв» [Jemiółowski M., 1850, s. 25—28]. Й. Пасторій пояснює, що такі потужні укріплення за одну ніч могли збудувати лише звичні до праці селяни [Pastorius J., 1652, p. 176]. З погляду стратегії XVII ст. табір був побудований у зручному місці: «Цей табір той зрадник добре умістив — як у вилах сидить. Спереду є трохи твердого ґрунту, з боків заходять болота, табір під лісом над річкою Стирем* у чагарниках розташований. Можна його здобути лише голодом, окопавши з усіх боків»,— пише з-під Берестечка шляхтич Войша [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 389, 390]. С. Освенцім розповідає: «1 липня у суботу все військо відпочивало, бо і кіннота три дні коней не розсідувала і не годувала, і піхота була втомлена. Король радився зі спеціалістами військової справи, як краще козацький табір здобувати, бо він був великий, майже оком неосяжний, багатолюдний, вогнистий, міцно обкопаний» [Oświęcim S., 1907, s. 343]. Сандомирський воєвода Станіслав Мишковський додає: «З самого ранку гармати б'ють по козацькому таборі, але вони вночі окопались» [Michałowski J., 1864, s. 640—642]. З цих розповідей випливає, що 1-го липня воєнні дії обмежились артилерійською перестрілкою. Тому слід поставити під сумнів слова Г. Граб'янки, який пише: «Козаки вночі окопали свій табір високим валом. Ранком королівські війська розпочали штурм, що тривав цілий день. З обох боків загинуло багато війська, в тому числі прилуцький полковник Шкурат» [Граб'янка Г., 1854, с. 99—105]. Можливо, отже, це повідомлення відноситься до боїв попереднього дня.

1 липня обидва війська з поля збирали трупи забитих [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 389, 390]. Визначних шляхтичів кармелітський чернець ксьондз Лентовський відвіз у Львів

* Очевидно, помилка автора: має бути «над річкою Пляшівкою».

(ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 397); їх, очевидно, поховано у кармелітському монастирі, що знаходився на теперішній вулиці Ватутіна. Інших закопувано поруч із місцем битви [ЦДІАЛО, ф. 132, оп. 1, спр. 1034, арк. 1, 2]. За даними С. Освенціма, король за три дні боїв втратив 700 чоловік [Oświęcim S., 1907, s. 338—343]. Й. Пасторій говорить про 500 чоловік [Pastorius J., 1652, p. 176]. П. Шевальє — про 1200 [Шевальє П., 1960, с. 125]. Офіційний реєстр забитих і поранених в часі трьох днів боїв під Берестечком включає лише прізвища 103 визначних шляхтичів. Автор документа додає, що, крім того, було забито й поранено дуже багато челяді [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 70—70 звор.]. Втрати козаків і татарів також важко визначити: окремі автори називають різні цифри загиблих. Так, Я. Юзефович говорить про 6000 забитих козаків і татарів [СЛИЮЗР, с. 156—160]. М'ясковський, розповідаючи про виявлення королівською розвідкою на шляху відступу татарів близько 1000 їхніх трупів, висловлює припущення, що татарів загинуло до 10 тисяч чоловік [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 401—403]. Й. Г. Шледер у «Театрі Європи» приводить безперечно завищені цифри забитих і захоплених у шляхетський полон, хоч і запевнює, що «реляція, яка на будь-чие бажання може бути показана автором даної розповіді, визначає кількість татарів у 36 тисяч, козаків — близько 15 тисяч», полонених нібито взято 12 тисяч, а «поляки у цій битві втратили вбитими та пораненими понад 8 тисяч душ, в тому числі 4 воєвод, 10 старост» [ТЕ, s. 77]. Тогочасні документи не згадують про загибель під Берестечком королівських воєвод і називають прізвище лише одного старости — Оссолінського. Полковник С. Савич вважає, що козаки втратили забитими й пораненими не більше 400 людей [ВУР, с. 132—136].

Козацький табір зі східного боку прилягав до болотистої річки Пляшівки, що залишало обложеною вільний, хоч і не легкий прохід на схід. Шляхтич Свежевський 5 липня писав з-під Берестечка: «Ми вже підсунулись під сам ворожий табір і з одного боку його оточили. Але з другого боку він має вільний прохід аж на Україну, звідки провіант може одержувати» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 395, 396]. Центр табору, згідно з письмовими джерелами, був розташований над р. Пліснею [СЛИЮЗР, с. 156—160; Bartoszewicz J., 1881, s. 272]. Сьогодні урочище «Плісня» («Пліснява») знаходиться в центрі с. Острова Радзивилівського району Рівненської області; це — колишній рукав Пляшівки, тепер — суха долина. Там стояли намети Хмельницького і корінфського митрополита Йоасафа. Перед наметом останнього було поставлено три грецькі (православні) хрести [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405]. М. Костомаров пише, що Йоасаф щоденно відправляв богослужіння у похідній церкві, побудованій з десяти наметів. Три дзвони (два великі й один менший), які шляхта захопила 10 липня у козацькому таборі [Oświęcim S., 1907, s. 352—359], мабуть, належали до цієї церкви.

Наказним гетьманом обрано у таборі всупереч його волі кропив'янського полковника Філона Джаджалія. Військо просило його або вийти з оточення, або помиритися з королем, або битися [Коваль-

ский Н. П., Мыщык Ю. А., 1984, с. 30, 31]. Згідно з не зовсім певним повідомленням шляхтича Бжостовського, через кілька днів козаки скинули Джаджалія й обрали наказним гетьманом звягельського полковника Хмелевського [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405]. Потім (9 липня) було обрано І. Богуна [Pastorius J., 1652, р. 405]. М. Забабура і полковник С. Савич у Посольському приказі у Москві розповіли, що козаки в таборі під Берестечком обрали наказним гетьманом спочатку Ф. Джаджалія, потім — полковника миргородського Матвія Гладкого [ВУР, с. 95, 96; 132—136]. Про Богуна це джерело не згадує. На цій підставі М. Грушевський припускає, що Богун не був наказним гетьманом, а йому було доручено лише керувати виводом війська через переправу [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 296]. Шляхетські джерела, засновані в основному на зізнаннях полонених козаків і перебіжчиків, про обрання Гладкого не згадують, зате постійно стверджують факт обрання Богуна. Кількість козацького війська в обложеному таборі докладно визначити неможливо, шляхетські ж джерела мають тенденцію перебільшувати число ворогів для підкреслення своєї відваги. В листі з-під Берестечка від 5 липня один із шляхтичів писав: «Ворог має 50 тисяч найкращих стрільців, а черні й охорони близько 200 тисяч» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396, 397]. Як уже говорилось, уся армія Б. Хмельницького не могла нараховувати такої кількості людей. Крім того, число обложених у таборі постійно зменшувалось: С. Савич розповів, що козаки, укріпивши табір, збудували в трьох місцях через болота гаті, щоб здобути траву для коней.

Після одержання звістки про захоплення Хмельницького ханом у полон, «почали ці, які ходили за річку по пашу, не вертатись. Для припинення втечі з табору вислано охорону чоловік 700—1000, але й охорона більше не верталась: всі говорили, що поки вони знаходяться в таборі, кримчаки грабують їхні доми» [ВУР, с. 132—136]. Для перехоплювання втікачів з королівського табору також вислано на другий берег Пляшівки полковника Балабана з 1000 чоловік охорони [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 401—403]. За даними П. Шевальє, козаки у таборі мали 40 гармат, з яких невпинно стріляли [Шевальє П., 1960, с. 125]. Я. Юзефович пише про 60 гармат у таборі [СЛОИЮЗР, с. 156—160]. Полонений сотник Переяславського полку Яким Градчаній з Остера у своєму зізнанні («останньому перед тим, як йому було відрубано голову») сказав, що у таборі є близько 40 гармат, з яких 20 гетьманських, а інші знаходяться у полках [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 534].

У польсько-шляхетській армії під Берестечком були лише гармати середнього калібру. Для здобування потужних козацьких укріплень король послав своїх коней по великі гармати до Бродів і Львова [Oświęcim S., 1907, s. 343], а коли з Бродів привезено лише дві [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396], було наказано взяти у Дубнівській фортеці Заславського ще 20 гармат [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 821]. Довго очікувані гармати зі Львова привезли лише 9 липня. Але вони за першим пострілом розірвались, що пояснювали «чаклуванням або відьомством» [TE, s. 79]. Козацький табір постійно обстрілювала королівська артилерія, але козаки для

себе й своїх коней викопали ями як сховища від ворожих пострілів і також відповідали гарматним вогнем [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396, 397]. 2 липня на нараді у короля «одні пани радили помилувати козаків і лише піддати під меч старшину й кого вдасться виявити з бунтарів, інші — дати козакам обіцянку, а потім відібрати від них зброю і гармати, розділити їх по полках і всіх до одного викосити, вживання зброї навіки заборонити, віру скасувати (тому Адам Кисіль від цієї наради був зручно усунутий), а ім'я козацьке вигубити. Однак, до згоди не прийшли», — пише С. Освенцім [Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. Ян Казимир зайняв у цій справі більш помірковане становище. Він нагадав, що козаки не переслідували втікачів під Пилявцями, не йшли з-під Замостя у Польщу, не використали прав переможця під Зборовом. «Не слід, — говорив він, — бути нам менш благородними, ніж козаки. Ці неблагородні члени держави потрібні для благородних» [Grondski S., 1789, p. 151]. Однак, коли потім А. Кисіль радив королеві помилувати козаків, Ян Казимир йому різко відповів, що він занадто шкодує схизматиків [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405]. Тимчасом шляхта з посполитого рушення почала вимагати від короля відпустити її додому, посилаючись на давній звичай, згідно з яким посполите рушення зобов'язане воювати не більше двох тижнів [Jemiołowski M., 1850, s. 25—28]. Автор діаріуша про Берестецьку битву пише, що «Третього липня у понеділок наша піхота шанці коло козацького табору сипала, а кінне військо стояло на полі» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 398—400]. Хубальд і Пжиємський збудували на болотах окопи, редути, мости, греблі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396, 397]. «Ми й з другого боку переправи шанці й редути насипали та з гармат дуже їм докучаємо, але невідомо, з яким результатом» — писав Свежевський з-під Берестечка 5 липня [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 395, 396]. Шляхта не наважувалася штурмувати козацько-селянський табір: «Маючи ворога в саку, ми нічого не робимо — чи боїмося... щоб делікатну шкіру нам не побили, чекаємо, щоб нам вклонилися, або боїмося людей під час штурму багато втратити. Здобути ворога можна, але і чернь, і старшина готові голову на голову покласти» (тобто всі вигинути), — писав хсьондз Рожевський 6 липня [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396]. 2 липня у королівському таборі поширились чутки, що козаки вислали лист до короля з проханням про помилування, а полковник Криса нібито писав до Вишневецького й просив «відпустити їх на його слово, за що він обіцяв протягом двох днів повернутись у підданство. Тимчасом, однак, не переставали проявляти всю ворожість, обстрілювати нас з гармат і боронити нашим переправу на другий бік річки» [Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. Король наказав Я. Вишневецькому і Б. Радзивілу перейти з військом на другий берег річки, але Вишневецький вимагав дати йому 15 тис. людей, на що король не погодився [Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. 4 липня королівські війська оточили козацький табір з півдня й зайняли пагорб, на якому під час битви стояв хан. На цьому пагорбі поставлено намети короля, гетьманів, князів Вишневецьких та вільно розташовано багато полків. Король приїздив

сюди двічі на день зі свого табору на березі Стиру [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405].

Тимчасом козаки й селяни робили вилазки й постійно непокоїли королівські війська. Вночі 2-го липня атакували полк брестського воеводи Шимона Шавинського. Третього липня 2 тис. козацької кінноти та піхоти вийшли з табору і почали наступ на шляхту, яка ледве стримала цю атаку, але змушена була відступити з горба, зайнятого під час битви татарами. Нічною атакою О. Конєцпольський загнав козаків у табір, багатьох забив і в ставі потопив [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 16, 17; Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. Четвертого липня під час чергової вилазки забито кілька шляхтичів, П'ясечинського і Сокола поранено, а козаків нібито загинуло кілька сот [Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. Вночі 4 липня козаки під проводом І. Богуна [Грабянка Г., 1854, с. 99—105] тихо підповзли до редути на правому березі річки, вбили косами 8 райтарів і захопили дві гармати. Інші, не знаючи від кого боронитися, кидалися у річку. Шляхта про це нічого не знала, поки не почав гавкати собака. Тоді полк Хубальда кинувся на відсіч райтарам, відігнав козаків і відвів одну з гармат, яку козаки вже тягнули у свій табір [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 395—397; Шевальє П., 1960, с. 126]. На західному напрямку селянські повстанці одночасно робили декілька вилазок, які не вдалися, бо ніч була місячна [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 401—403]. Шляхта сподівалася великого штурму 5 липня: 50 тис. козаків мали вдарити на табір короля, 30 тис.— на табір Потоцького на горбі, а селянські повстанці мали також вийти у великій кількості. «Ніч пройшла у страху,— пише один зі шляхтичів,— але ніякого штурму не було. Можливо, козаки побачили нашу обережність, бо на всіх окопах і валах горіли вогнища. Крім того, дощ лив цілу ніч» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 396—398]. Козаки й селяни застосовували також психічні засоби залякування ворога: однієї ночі били в котли, радісно кричали, тупотіли ногами, створюючи враження, що до них прибула підмога. «А котли мають такі величезні, що здавалося, вони в нашому таборі б'ють»— писав з-під Берестечка шляхтич Бжостовський [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405].

6 липня пополудні козаки вислали до короля на переговори миргородського полковника Матвія Гладкого, чигиринського полковника Михайла Крису і військового писаря мазовецького шляхтича Івана Петрашевського, відомого у козаків під іменем Переяславця [ДОВ, с. 542—547]. Сам вигляд козацьких послів здивував шляхту: «Вони були одягнуті в блавати й кармазини, але серед них найкраще виглядав Криса і своєю особою і одягом». Козацьких послів прийняв М. Потоцький, від якого вони вислухали «добру латину» (проповідь), «що ви зрадники, яких немає під сонцем, що ви вже й не християни, бо з турками і татарами як брат з братом живете». Король пообіцяв дати їм відповідь на другий день і наказав залишити одного з полковників як заложника. У королівському таборі добровільно залишився Криса [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 401—403], який заявив, «що давно мав намір втекти з козацького табору, але його чернь пильнувала» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II,

арк. 396]. Наступного дня король визначив умови двом козакам, які приїхали по відповідь: «Взамін за неприсутнього Хмеля козаки мають видати 17 полковників, які будуть затримані доти, доки Хмеля і Виговського не видадуть. Видати королеві і своїм панам усю зброю, яку мають тут і на Україні, прапори, прапори, які Хмель одержав від короля, гетьманський бунчук і бубни. Все це король віддасть новому гетьманові, якого призначить; кількість війська визначить сейм, а до того часу хай живуть за Куруківською угодою» [лист М'яковського королеви Каролі від 8 липня — ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 401—403]. Автори інших листів до переліку цих вимог додають ще: «видати нашу шляхту, яка з ними разом бунтувалася» і «видати булаву, яку нібито Хмельницький від'їжджаючи запечатав до свого повернення, видати права, а чернь після присяги своїм панам, щоби пішла додому» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських № 225/II, арк. 397, 398, 406]. Король дав козацьким послам дві години часу на відповідь, але вони сказали, що повинні порадитись з повстанцями. Потім дали знати, що відповіді можуть лише наступного дня, «бо сьогодні військо п'яне» (ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 397, 398). Козаки нібито покликали на нараду селянських повстанців і підготували письмову відповідь королю, яку передали наступного дня [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 194—196].

Один зі шляхтичів писав з-під Берестечка: «Гордо відповіли, що зброї не здамо, бо без неї ми, лицарські люди, обійтись не можемо, шляхту видати не думають, бо їм це вже було даровано під Зборовом, від хана відмовляються, Хмельницького по цілому Криму шукати будуть, пактів Куруківських не приймають, просять залишитись на умовах пактів Зборівських. Одержавши козацьку відповідь, казав король з усіх гармат до них стріляти» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405]. С. Освенцім додає, що козацький лист з відповіддю на королівські вимоги був підписаний: «Військо вашої королівської милості Запорізьке і чернь уся». Джаджалій під цим листом не підписався. «9 липня козаки знову прислали через своїх послів лист до короля, але М. Потоцький лист розірвав не читаючи і козацьких послів відправив, сказавши: «Йдіть, хлопці, скоро пізнаєте Зборівські пакти» [Oświęcim S., 1907, s. 343—352]. Умови короля дійсно були неможливі для прийняття українським народом. Їх виконання означало повернення селян у кріпацтво, повне роззброєння, видачу козацької старшини шляхті, перекреслення всіх здобутків Визвольної війни з 1648 по 1651 р., повернення до стану 1625 р., коли після ліквідації повстання М. Жимаїла великому гетьману коронному Станіславу Конецпольському вдалось накинати козакам т. зв. Куруківську угоду (назва походить від озера Курукове), згідно з якою кількість реєстрового козацтва не могла перевищувати 6 тис. чоловік.

Обстріл королівською артилерією козацького табору продовжувався. Крім того, шляхта готувала на 9 липня великий штурм табору, але здійснити цього задуму не змогла через великий безпорядок у королівській армії. За намовою Криси шляхта почала сипати греблі на річці з метою залити водою низинну частину козацького табору і розмити переправи на болотах Пляшівки [Oświęcim S., 1907, s. 352]. Бажаючи довести свою вірність королеві, Криси вислуговувався,

як міг. Він докоряв шляхті, що татарів не переслідувала й залишала козакам вільний прохід на другий бік річки, доки так буде продовжуватися, казав він, скорити їх не вдасться [Oświecim S., 1907, s. 351, 352]. Король високо оцінив заслуги Криси: на сеймі, скликаному після Берестецької битви, Криса був nobilitований [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 294].

Козацькі розвідники підходили близько до королівських військ, підслуховували шляхетські військові паролі й, вертаючись до своїх, попереджували козаків про плани ворога, викликаючи своєю відвагою подив шляхтичів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 405]. Робилися також спроби намовити козаків добровільно піддатися королю: 9 липня підканцлер Ієронім Радзейовський вислав до козаків листа, адресованого «Моїм ласкавим панам молодійцям, усій старшині Війська Запорізького». В листі Радзейовський, між іншим, писав: «Сьогодні ж, коли Бог показав свою справедливість і над вами висить пімста спочатку Бога, а потім і усієї Речі Посполитої, я все ж буду старатися, щоб і король його милість ставився до вас пом'якше. Але ви повинні його статті виконувати і здатись на милість короля й Речі Посполитої і не слухати тих, які вас до того привели. А я запевню вас в тому, що сміло можете здатись на милість короля, який, як пан милостивий, звук щоденно винним добродійства свої показувати. Віддаюсь вашій приязні. Вашим милостям прихильний Радзейовський, підканцлер коронний рукою своєю». У дописці до цього листа говорилося: «Якщо не поклонитесь його королівській милості, то ні у Москві і ніде нічого не здобудете, бо і з Москвою, і з іншими зуміє його королівська милість як поступити» [АЮЗР, № 322, с. 457, 458]. 9 липня С. Лянцкоронський на чолі близько 2000 чоловік кінноти перейшов на другий берег Пляшівки, займаючи тили козацької армії [Oświecim S., 1907, s. 352].

Атмосфера у козацькому таборі була доволі напруженою. Полонений козак Яким Градчаний зізнав, що в таборі військо дуже неспокійне, бо залишилось без вождя. «Повстанці тепер як бджоли без матки... Військо велике, але неоднорodne, дуже занепокоєне» [Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А., 1984, с. 31]. Відсутність Хмельницького загострювала в таборі суперечності, що існували між селянами, ремісниками і рядовими козаками (вихідцями із селянського і ремісничого середовища), з одного боку, і козацькою старшиною (переважно дрібними шляхтичами) з другого. Це породжувало атмосферу взаємного недовір'я. Як згадувалось вище, Хмельницький у критичних моментах скликав «черницьку раду», на якій спільно з «поспольством» вирішував питання війни і миру. Козацькі полковники, рахуючись в основному з козаками, переважно не вдавались до цього засобу. Загони повстанців у Берестецькому таборі, не довіряючи козацькій старшині і боячись її відходу з табору, пильно за нею стежили, як про це розповів полковник Криса, коли перейшов на бік шляхти. Козацьке ж командування боялось відходу селян — найбільш численної частини війська. Польський ксьондз Рожевський писав з-під Берестечка про становище у козацькому таборі: «Там стереже один одного і ні старшина, ні чернь не можуть тікати, бо взаємно пильнуються» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 396]. Білоруський шляхтич

з Полоцька Федір Некицький, який потрапив у польсько-шляхетський полон, 9 липня розповів, що напередодні полтавський полковник Мартин Пушкар «наказав сідлати і в'ючити коней. Чернь питала: «Що робиш?» Сказав: «Що бачите: і ви теж то робіть, що бачите». Піхота, побачивши, що він всідав на коней і з іншими почав на болота відходити, почала до них стріляти й киями коней завертати. А тепер їх стережуть» [Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві, рулон 5656/II, с. 155].

Козацька старшина вночі з 9 на 10 липня скинула Джаджалія і обрала наказним гетьманом І. Богуна [Grabowski A., 1845, s. 78—82; Oświęcim S., 1907, s. 352, 353]. «Сьогодні рано прийшла звістка, що Джаджалія скинуто з гетьманства, а на його місце обрано Богуну — найбільшого бунтаря, такого же, як і Гладкий», — писав 10 липня з-під Берестечка один із шляхтичів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 406]. Богун, довідавшись від перебіжчиків про перехід Лянцкоронського на правий берег Пляшівки [Oświęcim S., 1907, s. 352, 353], скликав раду для вирішення питання про вихід з облоги, але «чернь на раду не кликав, бо їй не довіряв і боявся, щоб вона для власного порятунку старшину не видала шляхті. Ухвалили збудувати через Пляшівку міст, перевести через нього доволі війська, щоб відігнати Лянцкоронського і прокласти шлях для відходу всього війська. Вночі козаки збудували три мости з опанчів, возів, войлоків, наметів через Пляшівку і по тих мостах вранці почали переводити кінноту. Лянцкоронський подумав, що на нього наступає вся козацька сила, відступив і дав їм прохід. Чернь про цю раду нічого не знала, через що у таборі виникла паніка, всі почали бігти на ті мости, розгрузили їх, одні одних подопкали» [Грабянка Г., 1854, с. 105]. За шляхетськими джерелами, Богун вдосвіта 10 липня з 2000 чоловік і двома гарматами перейшов за переправу з метою її укріпити [Grabowski A., 1845, s. 78—82; Oświęcim S., 1907, s. 352]. «Чернь, яка не знала причини відходу Богуна, почала підозрівати, що старшина відходить. Хтось із черні крикнув, що старшина втікає і всі близько години 9 ранку кинулись на переправи кожний у свою сторону і всі почали топитись, гірше, ніж ми під Пилявцями. Богун, побачивши це, повернувся до свого табору, намагаючись загнати людей у табір, але не міг стримати тікаючих. Наші війська, які стояли на сторожі, не швидко зрозуміли, що діється, а відтук вскочили в табір і дійшли до переправи» [Oświęcim S., 1907, s. 352]. «Селяни, думаючи, що старшина тікає, почали кричати: «Втікайте, браття!» Всі почали втікати, — писав у своїх спогадах А. С. Радзивілл [Radziwiłł A. S., 1839, s. 449]. Автор «Спогадів про козацькі війни» пише: «Наші на це дивились і думали, що це якась хитрість, тому не швидко почали наступати. [„Pamiętniki o wojnach Kozackich...“, s. 72—93]. Лянцкоронський, «думаючи, що це на нього така величезна кількість ворогів біжить і що це не втеча, а вилазка, мусив відступити до переправи в Козині. Потім, отямившись, почав також переслідувати козаків, бажаючи собі винагородити свій відступ, почав сікти відступаючих і пізніше за всіх повернувся у табір. Коли ж хвалився перед королем, що так били ворогів, що аж руки болять, король жартував: «Ба, кажуть, ноги». [Oświęcim S., 1907, S. 352—359].

Вихід Богуна з табору, як свідчать наведені вище джерела, був військовою вилазкою для укріплення переправи. Всупереч твердженням Я. Ерлича, Я. Юзефовича і С. Вежбовського, Богун не втік з табору, не кидав напризволяще військо [Jerlicz J., 1853, s. 123; СЛИЮЗР, с. 115—212; Wierzbowski S., 1858, s. 83]. Побачивши безладний відхід армії через болото, Богун вернувся, закликаючи відступаючих до порядку. Але навести лад йому вже не вдалось [Oświęcim S., 1907, s. 352—359; Pastorius J., 1652, p. 189]. Не розпочав він ще й регулярного відступу армії, як твердять О. Рігельман, М. Костомаров і І. Крип'якевич [Рігельман А., 1847, с. 157, 158; Костомаров Н., 1884, с. 359; Крип'якевич І., 1954, с. 182, 183]. Після здійснення вилазки Богун мав намір повернутися в табір і керувати відводом військ. Інакше він не залишив би в таборі всі свої й Хмельницького особисті речі, прапори, печать, скарбницю, привілеї і документи Війська Запорізького. Але Богун — один з найбільших героїв Визвольної війни, який віддав усі сили цій боротьбі, не зумів як син свого класу і своєї епохи у критичному моменті подолати вузькі упередження, недовір'я до селянських повстанців і, на відміну від Б. Хмельницького, не знайшов шляху до порозуміння з ними.

Сучасник подій під Берестечком С. Твардовський пише «Коли ж наші побачили, що табір порожній, вскочили в нього і кого там застали, на смерть забивали, грабували вози, брали всі речі» [Twardowski S., 1681, cz. 2, s. 41—43]. «У козацькому таборі наші мало кого залишили живим, бо і жінок, і малих хлопців шаблями рубали». «Попів кільканадцять наші шаблями порубали», — писали з-під Берестечка шляхтичі [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II арк. 71 звор. 72; Там же, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405]. Пасторій цю жорстокість пояснює тим, що шляхтичі знайшли у козацькому таборі трупи закатованих полонених шляхтичів [Pastorius J., 1652, p. 185, 186]. Присутність жінок і дітей у таборі пояснюється тим, що козацькі укріплення були збудовані на території с. Острова.

Якийсь хлопчина з челяді грабовського старости Сарбевського застрілив з лука митрополита Йоасафа, якого шляхта у своїх листах називала ерусалимським патріархом: «Ерусалимського патріарха в замішнені забито і голову відрубано» [Oświęcim S., 1907, s. 352—359; Грушевський М., 1928, т. IX, с. 299]. Шляхтичі називали Йоасафа тим, «який найбільше Русь підбурював», «найбільшим підбурювачем черні», «одним з тих, хто найбільше підтримував вогонь повстання», а Пасторій додає, що Йоасаф завдяки своїй смерті у таборі уникнув значно більш суворой кари [Grabowski S., 1845, s. 78—82; Pastorius J., 1652, p. 194; Шевальє П., 1960, с. 134]. Речі Йоасафа і його голову принесено королеві, який викупив від вбивці ознаки духовного стану забитого, а Я. Суша поклав їх перед іконою Холмської Богоматері [Radziwiłł W., 1979, s. 171; Jemiotowski M., 1850, s. 25—28]. Суша уточнює, що разом з Йоасафом забито його товариша — диякона (ченця Павла) і взято: «Риз вишитих перлами й золотом декілька; солдати, сперечаючись за них, на частини їх порізали. На шиї мав підвішених у мішечку 400 червоних злотих, а також малу іконку, вирізьблену зі слонової кістки і оправлену в срібло московської роботи. На одному її боці — зображення розп'ятого Христа, на другому — свя-

тої Трійці. Ця іконка і зараз знаходиться при Холмській чудотворній іконі. Взято також при них відлитий зі срібла посох і митру, підшиту червоним оксамитом, оздоблену навхрест срібними позолоченими бляхами; на чотирьох її сторонах — чотири євангелісти на срібних відлитих і позолочених табличках, а вздовж краю — позолочена бляха з написом: «Йоасаф митрополит Корінфу» [Susza J., 1684, s. W—X]. Крім того, у забитого взято дві великі чаші, свічники — трикірії, хрест з яшми, дорогоцінний омофор, печатку митрополита і євангеліє в золотій оправі; король наказав забитого поховати в найближчій православної церкві у літургичному одязі (Костомаров Н., 1884, с. 363). Приведені вище свідчення про те, що зроблено з речами і одягом забитих, ставлять під сумнів висловлену М. Костомаровим думку про поховання Йоасафа в повному його одязі.

Доля Йоасафа довго залишалась невідомою. В серпні 1651 р. Г. Богданов доповів у Посольському приказі в Москві, що про Йоасафа і Павла після здобуття козацького табору під Берестечком нічого не відомо; вони або забиті «від польських людей», або потрапили в полон. Нічого також не відомо про долю грека Івана Петровича Тафларія. Тому Богданов взяв від царських посланців і привіз назад у Москву недоручені Йоасафу і Павлу царські дарунки — 4 сорока соболів [ВУР, с. 119—123]. Про ці подарунки (2 сорока соболів для Йоасафа по 50 рублів сорок і 2 сорока для Павла по 40 і 50 рублів сорок) говориться у царському указі путивльському воєводі Семену Васильовичу Прозоровському від 17 (27) червня 1651 р., якому цар наказує негайно відправити до кордону послів митрополита Йоасафа до Олексія Михайловича Іллю Мануйлова та Василя Данилова разом з цими подарунками [ЛИЮЗР, № 321, с. 457]. Поскільки подорож із Москви в Путивль в цей час тривала два тижні [ВУР, с. 136], слід думати, що Мануйлов і Данилов не змогли прибути до Йоасафа до початку Берестецької битви і залишилися живими, але відомі нам документи про них більше не згадують.

У шляхетський полон під Берестечком потрапили й колишні посланці Йоасафа та Хмельницького до Олексія Михайловича — племінник митрополита Юрій Карапіпер і Іван Тафларій. До середини 1654 р. вони знаходились у Варшавській в'язниці, потім через Угорську і Мультянську землі прибули у Київ до Б. Хмельницького, який 19 (29) серпня 1654 р. сповістив царя, що посилає їх у Москву зі здобутими ними цінними відомостями про воєнні плани польського короля та угорського і мультянського володарів [ДБХ, с. 377, 378]. Ротмістр волоської хоругви Я. Вишневецького взяв у полон на переправі під Берестечком турецького посла до Б. Хмельницького, одягнутого в соболину ферезію: «Турецького посла до них, який тонув у болоті, живим взято і віддано королеві разом із почесною шаблею, яку привіз від турецького імператора Хмельницькому на цю війну. Король з цієї шаблі дуже задоволений, бо вона зроблена з незвичайного заліза» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 406, 407; Oświęcim S., 1907, s. 352—359].

Люди з табору відступали через три переправи, а то й просто брели через болото, прямуючи до високого правого берега заплави Пляшівки. Відступу пильнував загін козацької кінноти, але й він змушений

був зійти на болото [Grabowski A., 1845, s. 78—82]. «Кіннота залишалась в арієргарді, але й ця швидко почала топитись»,— писав з-під Берестечка теребовльський староста Маковецький.— Наші пішли навздогін, але на переправах зустрілись зі значними труднощами, бо переправи були вузькими, так що лише кінь за конем міг посуватись.» «Наші відступаючих, які або іншу дорогу обрали, або затримались, або мали слабкі коні, почали переслідувати і, кажуть, що не було ні одного настільки лінивого, щоби йому не довелось козака бити». «В лісах, чагарниках і болотах велика їх кількість загрузла і наші, йдучи облавою, криваву шкоду серед відступаючих робили. Але й вони наших, особливо необережних, з чагарників громили. В болотах декілька тисяч їх заховалось, так, що наші цілий день їх витягали, стріляли, голови рубали» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 407—409]. «Однак, не менша небезпека загрожувала тим, які переслідували і змушені були стергтися кожного глухого місця» [Pastorius J., 1652, p. 190].

Один козацький загін з 200 або 300 чоловік засів на одному острівку й одчайдушно боронився. У відповідь на обіцянку М. Потоцького дарувати їм життя козаки на знак зневаги до життя і багатства на очах у шляхти викинули у воду зі своїх гаманців гроші і продовжували боронитися. Німецька піхота Б. Радзивілла перейшла через насипаний Хубальдом шанець і почала на них наступати великою силою. Їх розбито, але вони поодинці боронилися серед боліт, поки їх усіх не було забито. У цій сутичці з козаками, які, за висловом Й. Пасторія, так і залишились непереможеними, загинуло 5 німецьких офіцерів і ротмістр полку Б. Радзивілла Корф [Grabowski A., 1845, s. 78—82; Pastorius J., 1652, p. 195; Radziwiłł B., 1979, s. 171; Oświęcim S., 1907, s. 352—359].

Останній козак, знайшовши на болотному озерці рибальського човна, вскочив в нього і, оточений з усіх боків шляхтою, протягом трьох годин відстрілювався з мушкета, а потім, втративши весь свій порох, боронився косою проти всього королівського війська. Він уже був поранений 14-ма кулями, але продовжував завзято боронитися і всі, хто намагався підійти до нього, ледве не були перерізані напіл його косою. Король, який дивився на цей бій з сусіднього лагерька, був дуже здивований хоробрістю цієї людини; він наказав крикнути, що дарує йому життя, коли він складе зброю. Але козак гордо відповів, що про життя уже не дбає і хоче померти як справжній воїн. Шляхтич з Цехановського повіту на Мазовшу, зайшовши по горло у воду, поранив його косою, а німецький райтар пробив його списом [Grabowski A., 1845, s. 78—82; Oświęcim S., 1907, s. 352—359; TE, s. 79, 80; ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 407—409; Шевальє П., 1960, с. 133].

Серед цих розповідей загадковим залишається місце у тексті Й. Г. Шледера у «Театрі Європи», який двічі називає цього козака московитом, тобто росіянином. Участь у Берестецькій битві представників російського народу (донських козаків і московських стрільців) стверджена археологічними розкопками місця битви. Відомо, що в битві брав також участь боярський син з-під Воронежа Микита Ананійович Забабура [ВУР, с. 95, 96]. Тому не можна відкидати

версії про приналежність згаданого козака до російського народу. Однак, у подальших реченнях Шледер оскаржує цього козака у бунті (реbelії) проти батьківщини й свого короля, чим начебто заперечує свої попередні слова [TE, s. 79, 80]. Таким чином, це місце у TE залишається неясним, хоч з огляду на те, що російське місто Смоленськ у середині XVII ст. ще входило у склад Польської Речі Посполитої і жителі Смоленщини були підданими польського короля, не можна виключити можливості походження героя-козака з цих земель. Розповідь Шледера дуже недокладно повторив П. Шевальє, згідно з яким на козака на човні «напав якийсь московит» з косою, але ледве не був перерізаний козаком навпів [Шевальє П., 1960, с. 133]. Можна додати, що місцева традиція називає цього останнього козака Іваном Нечаєм, а місце його загибелі — «Нечаєвою Ямою». Однак, письмові джерела згадують лише двох козаків з таким іменем. Один з них — брат полковника Данила Нечая — загинув разом з братом у містечку Красне на Поділлі в березні 1651 р. і до Берестецької битви не дожив [Radziwiłł A. S., 1839, s. 433, 434]. Другий Іван Нечай у 1651 р. був брацлавським полковником [Каманин И. М., 1910, с. 1—10], а в 1656 р. Б. Хмельницький призначив його полковником створеного у 1655 р. Білоруського полку [Крип'якевич І., 1954, с. 221]. У зв'язку з цим достовірність розповсюдженої в околицях Берестечка легенди про загибель на човні Івана Нечая слід, очевидно, поставити під сумнів і пояснити її популярністю народного героя Данила Нечая, що відобразилось у багатьох українських піснях та думках.

Втрати козацько-селянських військ того дня були значними, проте не настільки великими, як це пізніше рекламували шляхтичі, збільшуючи кількість загиблих до 6, 10, 22 і 30 тис. чоловік [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 71, 72; Jemiołowski M., 1850, s. 25—28; Radziwiłł A. S., 1839, s. 449; Susza J., 1684, s. W—X; Я. Юзефович — СЛИЮЗР, с. 156—160; Шевальє П., 1960, с. 132]. Безпосередні учасники цих подій — шляхтичі П'ясецький і Бжостовський подають більш реальні цифри, визначаючи кількість загиблих 10 липня у 3 тис. чоловік [ДОВ, с. 547—549; ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолинських, № 225/II, арк. 405]. Г. Богданов у своїй записці у Розрядний приказ у Москві пише про 4 тис. забитих того дня [ВУР, с. 107—118]. Учасник битви М. Єміоловський говорить, що більша частина козацької армії пішла на Україну в цілості [Jemiołowski M., 1850, s. 25—28], а шляхтичі, здобувши порожній табір, нічого уже там, крім ям, не знайшли [Młocki, 1840, s. 276]. Я. Єрлич у своєму «Літописцю» пише, що втікачі з Берестецького табору вже «через чотири або п'ять тижнів знову у різних місцях почали бунтуватись, збираючись до Хмельницького за його універсалами» [Jerlicz J., 1853, s. 123]. Г. Граб'янка повідомляє, що після Берестецької битви Хмельницький зібрав знову 50 тис. війська та 40 тис. татарів і готувався до відсічі шляхті [Граб'янка Г., 1854, с. 106]. Не дивно, отже, що шляхетську перемогу під Берестечком вишгородський стольник Млоцький оцінює критично: «Розступалися гори, а народилась смішна миша!» [Młocki, 1840, s. 276].

Вслід за відступаючими були послані полки Б. Радзивілла, С. Чарнецького, Я. Вишневецького та М. Калиновського [Radziwiłł B.,

1979, s. 171; Pastorius J., 1652, p. 196; Шевальє П., 1960, с. 134]. Вони наздогнали й частково знищили невеликий козацький загін поблизу с. Рудки (тепер Млинівського району Рівненської області) [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 121—123]. Другий загін, який, за словами С. Освенціма, нараховував до 6 тис. чоловік, а за словами П. Шевальє — 3 тис. козаків, був знищений на довгій греблі поблизу великого ставу біля с. Івання під Дубном декількома загонами королівських військ, гарнізоном Дубнівської фортеці та людьми Д. Заславського, в тому числі нібито й місцевими селянами, третій — між Острогом і с. Тайкурами на р. Горинь [Oświęcim S., 1907, s. 359; Susza J., 1684, s. W—X; Шевальє П., 1960, с. 135]. М'ясковський 18 липня писав, що до королівського табору поблизу Кременця Калиновський і Вишневецький «привели декількох козаків, прив'язаних за шиї до коней. Вони родом з-за Дніпра, дуже виснажені голодом. По кишенях мали лише житні колосся, багато пороху та куль і трохи тютюну». «У монастирі в Почаєві взято немало козацької старшини, яку переховували ченці. На закиди пана краківського [М. Потоцького], що вони переховують козаків, ченці відповідали, що їх не переховували, але, що козаки тікаючи, заходили до них на богослуження». «Вчора наш пан гетьман казав деякому з узятих козаків постинати голови, а взятого разом з ними шляхтича Залеського розстріляти» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 412, 413]. А. С. Радзивілл пише, що переслідувані козаки «милосердя не просили і через це їх рубано без милосердя» [Radziwiłł A. S., 1839, s. 450].

У козацькому таборі королівські війська звільнили шляхетських полонених, в тому числі поручника підканцлера литовського Л. К. Сапеги Віляновського або Вемямовського [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405; Radziwiłł A. S., 1839, s. 443—450] і здобули 60 гармат, в тому числі 18 великого калібру (півкартанів) та інші військові машини, хоч згідно зі словами Я. Юзефовича, їх багато було затоплено в болоті [Грабянка Г., 1854, с. 105; СЛИЮЗР, с. 115—212]. Взято також 7 бочок пороху, багато готових возів з наметами, коней, сідел, рушниць, три дзвони, військові котли, у наметі Богуна — 15 прапорів, в тому числі два подаровані Війську Запорізькому польськими королями Владиславом IV (блакитний з орлом наполовину білим, наполовину червоним) і Яном Казимиром (червоний з білим орлом і двома православними хрестами) та прапор М. Потоцького, здобутий козаками 28 червня, у болоті знайдено декілька тисяч люльок [Jemiołowski M., 1850, s. 25—28; Grabowski S., 1845, s. 78—82; Oświęcim S., 1907, s. 352—359; TE, s. 80; ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 71 звор—72]. Полковник С. Савич у Посольському приказі в Москві також розповів, що, як говорять, «много в тех ржавчинах перетонуло лошадей, и людей, и ружья» [ВУР, с. 136].

Сучасник Берестецької битви С. Твардовський, яскраво описуючи ці події, говорить, що козаки покинули у таборі навіть борщі, киселі «та інші огидні саламахи» разом з горщиками біля вогнищ [Twardowski S., 1660]. Інші шляхтичі у своїх листах з-під Берестечка також підтверджують, що у таборі було покинуто навіть м'ясо на рожнах, ложки у мисках, горох у горщиках, хліб спечений [ЛДНБ АН УРСР,

ф. Баворовських, № 235/II, арк. 71 звор.— 72; там же, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 406, 407]. Шляхтичі здобули багато худоби, вівса, крупи, муки, сала; три дні цю здобич із козацького табору звозили і, за висловом теребовльського старости Маковецького, «не було такого, який би з козацького табору цього не ніс» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405—409; Oświęcim S., 1907, s. 352—359; TE, s. 80]. Один із шляхтичів, згадуючи про цю здобич, пише: «Бог цією справою покерував, перемогу нам дав і наше голодне військо забезпечив харчами» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 406, 407]. Дійсно, така кількість провіанту у козацькому таборі знаходилась у різкому контрасті з становищем польсько-шляхетських військ. С. Освенцім пише, що ті, які облягали козацький табір, були більш виснажені від тих, які знаходились в облозі [Oświęcim S., 1907, s. 352]. Шляхтич Бжостовський в листі від 9 липня пише: «Піхота зменшується з голоду, страж змушена тримати кіннота, бо і кіньми вітер повиває» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405], а П'ясецький в листі до королевича Кароля доповідає: «В нашому таборі великий недостаток, збільшуються хвороби, голод, падіж коней. З посполитого рушення багато людей хворіють» [ЦДІАЛО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 196].

У наметі Б. Хмельницького шляхтич Браніцький знайшов шкатулку з печаттю Війська Запорізького, оригіналом Зборівського договору, дипломом від султана Хмельницькому на володіння всім Руським князівством і листами від турецького султана, кримського хана, московського царя та Юрія II Ракоція; листи віддано королеві. Браніцький взяв також великий срібний каламар Хмельницького [Pastorius J., 1652, p. 194; Oświęcim S., 1907, s. 352—359]. Серед цих документів були й листи деяких польських панів, які спалено, аби нікого не скомпрометували [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 71 звор.— 72]. Скарбницю Війська Запорізького — дві скрині з 30 тисячами талерів, нібито призначених для оплати кримського хана, розграбували солдати поморського воєводи Людвіка Вейгера. Взято жупан Хмельницького з 1500 червоними злотими, його оксамитну, підшиту соболями фerezію, 40 соболів, а біла намету — два вози перських килимів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, і 225/II, арк. 405—409; Oświęcim S., 1907, s. 352—359; Torres G., 1919, s. 129—131; Grabowski A., 1845, s. 82].

Після розгрому козацького табору шляхта з посполитого рушення, яка вже раніше вимагала від короля відпустити її додому, відмовилась йти з королем переслідувати козаків, скликала без дозволу короля на полі під Берестечком «коло» (нараду), обрала маршалком (головою) сандомирського підчашого Мартина Демб'яцького, загрозила сенаторам, що їх порубають шаблями, два дні радила і ухвалила вертатись додому [Oświęcim S., 1907, s. 358, 359]. В. А. М'ясковський у листі до королевича Кароля від 18 липня писав: «Тепер, коли король хотів переслідувати ворога, шляхта з посполитого рушення не захотіла ні на один крок рушитись з-під Берестечка. Король і сенатори зробили все, що можливе для того, щоби хоч на два тижні упросити допомоги королеві, але як до каміння звертались. Не могу про це згадувати, щоби не ганьбити нашого народу. Сенаторам вдалось

з великим трудом намовити шляхту на рішення про виплату потрійного податку, що винесе лише 300 тис. злотих. А коли ця справа вирішувалась, не лише окремі люди, але й цілі повіти через Стир переправлялись. Тепер ми знаємо, як воювати з допомогою посполитого рушення. Цілий полк не міг стримати тікаючих, а вони покидали на дорогах вози і багато харчів, аби лише швидше втекти. А найбільше ці, яким і воювати не довелось і навіть шабель не витягали. Найбільші пани, які володіють великими маєтками і наданнями Речі Посполитої, не хотіли супроводжувати короля навіть на одну милю» [ДОВ, с. 563—567]. Навіть такі пани, як надвірний маршалок Лукаш Опалінський та коронний підканцлер Ієронім Радзейовський, не хотіли відпровадити Яна Казимира [Oświęcim S., 1907, s. 359].

Король, втративши надію на можливість організації великого походу за відступаючими козацькими військами, не чекаючи закінчення шляхетського «кола», яке він не визнав, 14 липня виїхав із Берестецького табору і затримався під Козином. Сюди до нього приїхало кілька шляхтичів попрощатись з ним від імені всього посполитого рушення. Ян Казимир руки їм не подав, лише нагадав, щоб скоріше війська прислала, а проходячи через села, маєтків не грабували [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 410, 411; Młocki, 1840, s. 276]. Королівські війська перейшли під фортецю магната Фірлея біля с. Орлі [тепер с. Вірля Кременецького району Тернопільської області], куди прибув і король і де відбувалась нарада шляхетського командування, що тривала майже три дні. Сенатори наполягали на поході короля на Київ; зокрема Я. Вишневецький грубо вимагав цього від короля, але Ян Казимир вирішив послати вслід за козацькими військами Я. Вишневецького, С. Лянцкоронського, М. Калиновського, С. Потоцького з близько 30 тис. війська під командуванням М. Потоцького, а сам з обозом, К. Хубальдом, Б. Радзивіллом, великим ловчим полковником Мейделем виїхав 18 липня у Броди [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 411—413; Pastorius J., 1652, p. 201; Oświęcim S., 1907, s. 359—363]. Шевальє пише, що король «на своєму шляху зустрічав жадливе видовище; дороги були встелені мертвими, а ліси повні жалюгідних утікачів, які після відступу заховались у найгустіші місця, і багато з них протягом кількох днів жились тільки корою дерев. Здебільшого вони були такі виснажені, що вже не тримались на ногах і не могли втікати». Шевальє додає, що король наказав дарувати їм життя й давати харчі, пояснюючи це милосердя Яна Казимира бажанням зберегти робочу силу у шляхетських і магнатських маєтках, «бо в Польщі селяни становлять частину спадкових маєтків» [Шевальє П., 1960, с. 135; Pastorius J., 1652, p. 198]. Однак, шляхтичі не були такими далекоглядними господарями своїх маєтків. Вище говорилося про те, що Вишневецький і Калиновський привели у королівський табір під Вірлею зловлених козаків і про жорстоку розправу М. Потоцького з захопленими у Почаївському монастирі козаками. Висланий королем у Дубно М. Собеський в листі до матері від 22 липня пише, що на зворотному шляху між Дубном і Бродами бачив дороги й переправи заповнені трупами, а двох козаків, які голодні вийшли з лісу, Собеський та його супутник І. Радзейовський забили [Malewska H., 1977, s. 348].

У Бродах Яна Казимира гостинно прийняв О. Конецпольський. Під час вечері у замку на честь короля багато стріляли з гармат. Король дав Конецпольському привілей на пожиттєве володіння всіма маєтками Корсунського старства, а також тими, які належали запорізьким козакам, особливо тим з них, «які приєднались до наших бунтарів і досі залишились при Хмелю і козаках» [ЦДІАЛО, ф Р-1, оп. 1, спр. 200, с. 297, 298]. 19 липня він під великим дощем поїхав до Підгорець (тепер Бродівського району Львівської області), відвідав палац Конецпольського і через Білий Камінь (тепер Золочівського району Львівської області) 20 липня прибув на ніч у Глиняни (теп. Золочівського району Львівської області) під таким дощем і в таку негоду, що й обоз довелось залишити. Освенцім пише, що все перебування у Берестецькому таборі королеві й його оточенню в десятій частині так не докучило, як цей переїзд з Бродів до Глинян. Врешті 21 липня увечері Ян Казимир вїхав у Львів і затримався у палаці католицького архієпископа — тепер будинок № 9 на площі Ринок [Oświęcim S., 1907, s. 359—363], де три дні хворів від приступу каміння у нирках [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 416, 417]. Виїзд короля зі Львова затримувала також нестача коней, яких на шляху між Берестечком і Львовом здохло і залишилось у болотах понад 5000 [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 415, 416]. До Львова з королем прибув і Я. Суша разом з Холмською іконою. 29 липня Ян Казимир дав Суші офіційний лист, яким відбирав від православних кафедральну церкву в Холмі та 600 православних церков на Холмщині і призначав Сушу завідуючим Холмською уніатською єпархією. В листі між іншим говориться: «Поскільки Військо Запорізьке відкинуло дану їм під Зборовом декларацію Нашої Милості, підтверджену сеймом, кинулось до союзу з поганцями і розпустивши вузду всім своїм поганим свавіллям, і на Нашу Державу наступило, костьоли пограбувало, храми й вівтарі збезчестило, міста й маєтності попало і інші злочини зробило, тому Ми Наші привілеї, дані старшим грецької віри, які знаходяться не в унії, через їх невдячність відбираємо Єпископство Холмське..., адміністрацію його і нагляд над капітулами Холмською і Белзькою дозволили взяти превелебному ксьондзу Якову Суші» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 416, 417; Susza J., 1684, s. Z₃—A₁]. Одержавши королівський лист, Суша разом із іконою вїхав у Холм, а на наступному сеймі він був затверджений холмським єпископом. Третього серпня 1651 р. король вїхав зі Львова у Варшаву [ТЕ, s. 80]. Розгук католицької реакції після Берестецької битви на сусідній Холмщині і скасування королем привілеїв, даних під Зборовом православним священикам, спонукали братчиків львівської Успенської церкви шукати шляхів захисту своїх прав. 7 серпня вони вислали лист Яну Казимиру, в якому дипломатично вітають його з перемогою, «одержаною над ворогами і ребелізантами» (бунтівниками), віддають поклін королеві й просять підтвердити їх попередні привілеї та дозволити дзвонити у дзвони, що було у Львові православним заборонено [ЦДІАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 1139, арк. 12] *.

* Висловлюю подяку О. Я. Мацюкові, який ознайомив мене з цим листом.

Берестецька невдача не зломилла український народ. Староста Кам'янця-Подільського Петро Потоцький наприкінці липня 1651 р. писав до невідомої особи: «У Подністров'ї селяни дуже бунтуються, говорячи, що ми готові всі до останнього погинути, ніж панам віддавати звичайне підданство. Хоч Хмель програв, ми можемо виграти й мати іншого гетьмана. Селянин, як тільки з поля все швидко збере і помолотить, зараз же йде на Україну. Говорять: ви не раз від нас втікали, а потім разом збирались. Так і нам після першого нещастя може все щедро нагородитися» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 81]. Уже через тиждень після Берестецької битви 17 липня Б. Хмельницький наказав універсалом полковникам білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманьському і паволоцькому прибути зі своїми полками до Білої Церкви, повідомляючи їх, що сам з іншими полками збирається під Корсунем [ДБХ, с. 219, 220]. І в той час, коли польсько-шляхетські війська в липні й серпні 1651 р. з боями посувались у напрямку на Київ, весь трудовий український народ знову піднявся на боротьбу за своє визволення, поповнюючи ряди армії Б. Хмельницького. Про загальнонародний характер цієї боротьби свідчить те, що в ній брали участь навіть жінки. Так, 24 серпня під час штурму королівськими військами замку у Трилісах серед інших шляхтичів загинув також офіцер Струс, «якого баба два рази косою вдарила, коли він увірвався до замку [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 83]. Підступивши під Паволоч, шляхтичі намагались вмовити полковника паволоцького піддатись королівським військам. Шляхтич Станіслав Яніцький, кум полковника, у листі до нього з липня — серпня 1651 р. дорікає йому, що раніше полковник хотів вірно служити королеві, а тепер «зробився другим Хмельницьким», якого булава в болоті під Берестечком втопилася. Закликаючи полковника здатися на милість короля, Яніцький додає: «Сам знаєш, що ніде нічого не зробиш, бо його милість король більше може у царя московського, ніж полковник паволоцький» [АЮЗР, № 326, с. 459, 460]. Заслуговує на увагу згадка в цьому листі про затоплення булави Хмельницького в болоті під Берестечком, яку можна розглядати як літературний прийом Яніцького або як ствердження дійсного факту. Нагадаймо, що згідно з наведеними вище документами, Хмельницький, від'їжджаючи з табору до хана, нібито залишив у таборі свою булаву й бунчук; король у переговорах з козаками наполягав на здачі булави Хмельницького, а серед переліку речей, взятих шляхтою в наметі гетьмана, немає згадки про неї.

Безіменний автор діаріуша з 20 по 27 серпня 1651 р., переповідаючи про смерть у Паволочі 20 серпня Я. Вишневецького, пише, що королівські війська, відпровадивши тіло Вишневецького, вийшли з Паволочі в напрямку на Триліси і зупинилися за милю від містечка. «На них чернь козацька задки випинала і кричала: «Ляхи, запродайтеся нам. Не моріть собі коней», стріляючи з замку з гарматок. М. Потоцький наказав вибирати по одній хоругві з п'яти полків і завтра з ранку наступати на містечко. 24 липня містечко було здобуте. Потім міцно наступаючи на замок, його здобули, впень все висікаючи. Сотника Богдана взяли живим. Кажуть, що близько 1000 душ полягало, бо все місто, замок і фільварок та церкви на попіл спалено. Двом

попам голови відрубано. Велику кількість худоби здобуто. Тепер піхота буде мати що їсти. Лише про хліб важко, треба його молотити, важко з напоями, велика дорожнеча» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 83—83 звор.]. Приведені документи відображають рішучість українського народу продовжувати боротьбу після Берестецької битви та жорстокість шляхти у придушенні повстання.

Організуючи оборону проти наступу польсько-шляхетських військ, Б. Хмельницький намагався використати й дипломатичні засоби. В листі до М. Потоцького від 12 (22) серпня 1651 р. він пише: «Ми не бажали розливати кров, але ця зачепка з обох сторін сталася. Хто більш винний, хай Бог розсудить. Нам було трудно нахилити шию під меч і ми мусили боронитися. На короля руки ми не піднімали. І під Берестечком, коли наше військо не одержало милосердя його королівської милості, ми мусили йому, як своєму пану, уступити і йти до своїх домів, бажаючи надалі лише миру. А що Ви, милостивий пане, зі своїм військом зволиш наступати, розуміємо, що це йде не до миру, а на більше розливання крові. І якщо Ви, милостивий пане, милосердя не викажеш, то кожний при своєму убожестві готовий померти і голову схоче покласти; бо й кожний пташок свого гнізда як може боронить. Думаємо, що пожалівши християн, аби з обидвох боків невинна кров не проливалась, священного миру будеш бажати, якого і ми собі дуже бажаємо. Вас, Милостивого пана, просимо, щоби Ви своєю мудрою радою того домоглися, щоби нарешті потік крові був загальмований, а його королівська милість зволив нас залишити при наших вольностях, а в королевстві запанував мир, а сили обох сторін до послуг його королівської милості готові були. Свої бажання просимо нам заявити, не наступаючи з військом. І ми також з нашими військами не будемо з місця рушатись, чекаючи на ласкаву заяву Вашу, милостивого пана. Богдан Хмельницький і вся чернь Війська Запорізького його королівської милості» [ДБХ, с. 220—222]. Другий подібний лист вислав Б. Хмельницький Потоцькому 27 серпня 1651 р. [ДБХ, с. 222, 223]. Безперечно, Хмельницький мав повне право підписуватись від імені всього українського «плебсу» — після берестецької невдачі він не втратив довір'я народу і через два місяці після Берестечка знову стояв на чолі настільки могутньої армії, що королівські гетьмани змушені були з ним підписати Білоцерківський договір.

Берестецька битва значно підважила сили Речі Посполитої і прискорила хід історичних подій. Під Берестечком шляхта переконалась, що може безкарно дезертирувати з королівського війська, а король зрозумів, що не може розраховувати на підтримку тих, яким у шляхетській державі належала вся влада. Саме після Берестецької битви у березні 1652 р. шляхтич Владислав Вікторін Сицінський, упітський підстароста і слуга гетьмана Януша Радзивілла, використовуючи своє право вето, вперше зірвав сейм, на якому обговорювались наслідки битви [Kubala L., 1901, s. 69—130]. Від цього випадку і до кінця існування Речі Посполитої шляхта зірвала понад 70 сеймів, паралізуючи більшість заходів королів та їх урядів, що планувались в інтересах самої ж шляхти. А український народ з Берестецької битви виїшов ще більш загартованим, згуртованим і свідомим свого прагнення скинути шляхетське ярмо.

Археологічні дослідження місця Берестецької битви

НАРОДНА ПАМ'ЯТЬ ПРО БЕРЕСТЕЦЬКУ БИТВУ

Минуло понад три століття від часу Берестецької битви, а пам'ять про неї живе у народі. Багато легенд, пісень, дум ще й донині збереглось в околицях Берестечка. Частину з них у різних варіантах записав М. Костомаров, ще інші включив у свою працю М. Грушевський. Місце однієї з найбільших і найважливіших битв періоду Визвольної війни українського народу XVII ст. завжди притягало увагу всіх, кому не байдужа доля народу, а події 1651 р. постійно нагадували про себе місцевим жителям випадковими знахідками людських кісток і старої зброї, таємничістю зарослого вже травом колишнього болотного ставу, на якому у темні осінні ночі блукали болотні вогники, кам'яними хрестами в урочищі Монастирщина, загадковою глибиною болотного озера — Козакової Ями, де, згідно з усними переказами, загинув останній козак. Розповідають люди й про скарби, закопані в лозах під Берестечком, і про бочку золота, затоплену в озері, і про душі козацькі, що блукають над болотами. Письменник Клим Поліщук пише, що коли у 1911 р. відмічалось 260-річчя Берестецької битви, місцеві селяни розповідали: «Отак, коли вийдеш на поле

орати, заставиш у борозну плуга, то він аж гарчить по кістках, наче по якому корінню. Нераз аж леміш пощербиться. Трудно орати було» [Поліщук К., 1911, с. 19]. Можна з певністю сказати, що протягом минулих століть багато освічених людей, патріотів своєї Батьківщини, відвідало ці історичні місця, шукаючи тут слідів незабутніх подій. Відомо, що поле Берестецької битви у 1844 р. оглядав історик Микола Костомаров. Він відшукав і оглянув залишки королівського й козацького таборів, визначив острів, на якому захищались 10 липня 1651 р. 300 козаків, та місце козацької переправи через р. Пляшівку [Костомаров Н. И., 1989, с. 470—472; Міяковський В., 1925, с. 63—65]. Ряд міркувань дозволяє припустити, що у 1846 р. побував тут і великий український поет Тарас Шевченко, коли з доручення Археографічної Комісії їздив у Дубно та Почаїв. Появу в 1848 р. у далекому Косаралі відомого вірша «Ой, чого ти почорніло, зелене поле?», на думку письменника-дослідника Петра Жура, можна хіба пояснити незабутніми особистими враженнями, які Тарас Шевченко зберіг у пам'яті після відвідання місця Берестецької битви. Перебуваючи на засланні, далеко від рідної землі, поет повертався думками на Батьківщину, до спогадів і переживань, зв'язаних з окремими її куточками. П. Жур припускає, що Шевченко міг заїхати до Берестечка на шляху з Почаєва до Житомира між 20 і 27 жовтня 1846 р. [Жур П., 1985, с. 307]. До думки про відвідання Т. Шевченком Берестечка схиляється й Василь Щурат.

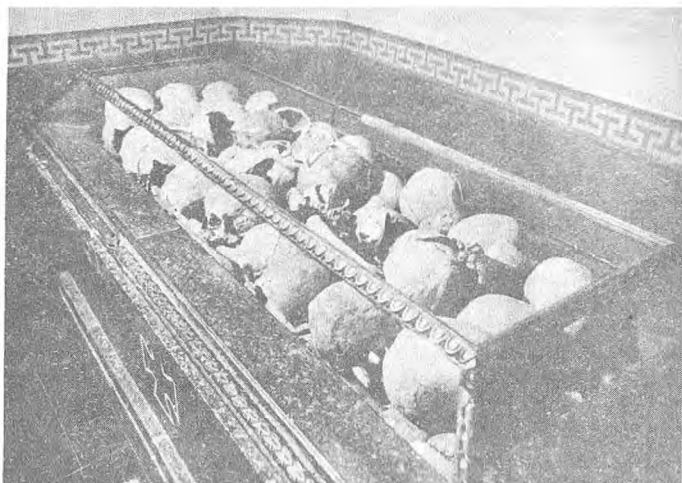
Задум побудови пам'ятника жертвам Берестецької битви виник у 1908 р. Ініціатором цієї справи був архімандрит Почаївської лаври Віталій Максименко, який запропонував щорічно відзначати пам'ять загиблих у битві козаків у дев'яту п'ятницю після Великодних свят та оголосив збір пожертв на побудову храму-пам'ятника. Місце для нього визначено на острові Журавлиха у заплаві лівого берега р. Пляшівки. За первісним проектом на будівництво слід було зібрати 30 тис. крб., але будівельні роботи, що тривали з 1910 по 1914 рр., набагато перевищили цю суму. Влітку 1910 р. було проведено підготовчі роботи під будівництво. Тоді ж (13 і 14 червня) Максименко в присутності київського історика І. Каманіна провів розкопки козацьких поховань на горбі Монастирщина між селами Острів і Пляшева, в результаті яких було перекопано близько 1/20 частини площі урочища і на півметровій глибині виявлено ряд ям, в яких лежало по 5—10 скелетів козаків. В одній могилі знайдено напівзгітлілий дерев'яний предмет, ймовірно, весло, в іншій — залізний кинджал. Після побудови храму-пам'ятника здобуті розкопками на Монастирщині кістки було складено у гробниці в підземеллях цієї церкви. Фотографію результатів цих розкопок вмістив у своїй брошурі І. М. Каманін [Каманін И. М., 1910, після с. 24]. Кількість відкритих на Монастирщині кістяків невідома. У 1908 р. на поминки козаків зійшло до 10 тис. народу, у 1909 р. прибуло вже до 50 тис., а в 1910 р. при закладці церкви-пам'ятника було присутніх понад 60 тис. чоловік, крім духівництва і представників військових частин [Поліщук К., 1911, с. 23].

Сума грошей, зібраних з народних пожертв, виявилася недостатньою і Максименкові довелося звертатись за допомогою в Москву

і Петербург. Московський купець Колесников (керуючий фірмою «Савва Морозов») пожертвував 50 тис. крб. і 700-пудовий дзвін. Цар Микола II дав 10 тис. крб., а потім (у 1914 р.) — ще 15 тис. крб. З наказу царя Управління південно-західної залізниці виділило 800 пудів міді на дзвони і 200 сажнів старих рейок, а Головне артилерійське управління — 900 пудів латуні зі стрільних артилерійських гільз на дзвони.

Проект храму-пам'ятника, названого церквою св. Георгія, розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. М. Максимов, учень професора О. В. Шусева — згодом дійсного члена Академії наук СРСР. Він же затвердив роботу свого учня. Будівництвом керував інженер-будівельник Володимир Леонтович (з 1940 р. — професор архітектури у Києві), помічниками його були Яків Бойко та Іван Самборський. В 1912 р. на острів Журавлиху перевезено з сусіднього села Острова дерев'яну Михайлівську церкву, збудовану «тщанієм настоятеля Івана Береговича до 1650 року» («Девятсотлетие православия на Волыни». Житомир, 1892, с. 150, 151) і обидві церкви з'єднано підземним ходом, довжиною 50 м. Побудована в стилі українського барокко Георгіївська церква ніде не має аналогів. Фасад у вигляді великої заповненої іконостасом арки звужується якби двома хвилястими ступінцями вверх. Він оздоблений бароковими волютами і завершений невеликою банею з хрестом. Вузькі, видовжені вверх вікна і двері двох малих балконів по боках арки роблять усю споруду, що має 28 м висоти, значно стрункішою на око. П'ятикупольний храм завершує над центральною банею хрест розмірою 4×4 м. За оригінальним проектом Максимова дві складові частини церкви — власне церква та бабинець знаходяться під відкритим небом і лише площа церкви виділена невисоким підвищенням. В середині арки на фасаді церкви — одноярусний іконостас з царськими вратами та бічними дверима; весь простір над ним заповнює намальована народним художником Іваном Іжакевичем на металевих листах картина «Голгофа». Іконостас виконаний з червоного кварциту та чорного лабродариту з Житомирщини, що символізують кров і траур. Під іконами іконостасу — зображення георгіївських хрестів. Ці символи військової доблесті нагадують про посмертне присвоєння трьомстам козакам-героям у 1914 р. звання георгіївських кавалерів.

Оригінальність Георгіївської церкви полягає ще в тому, що вона триярусна. У нижньому, підземному, її ярусі на виході з підземного ходу, що веде з дерев'яної Михайлівської церкви, знаходиться пустотіла колона, суцільно заповнена козацькими кістками. Праворуч і ліворуч від неї в нішах стін також розміщено людські кістки. Після побудови цього мавзолею тут же знаходилась і випадково знайдена у різних місцях козацька зброя — мушкети, шаблі, списи, кинджали, з яких, за висловом К. Поліщука, у 1911 р. уже склався цілий арсенал. Особливо багато було знайдено невеликих за розміром ножів [Поліщук К., 1911, с. 23]. До сьогодняшнього дня ця колекція не збереглась: у 1920-х роках усі ці експонати були конфісковані польською буржуазною поліцією і, втративши свої паспорти, загубились у польських музеях. З цього приміщення кілька східців веде у підземну цер-

Р и с. 13. Саркофаг з козацькими кістками у Георгіївській церкві на «Козацьких Могилах».

кву св. Параскеви, де напроти іконостаса знаходиться саркофаг, також заповнений кістками жертв Берестецької битви (рис. 13). Середній, наземний, ярус храму-пам'ятника займає Георгіївська церква, що вражає своїм простором і багатством оформлення. Західна стіна цього приміщення є ззовні іконостасом з картиною «Голгофа» пензля І. Їжакевича, а просторий зал церкви первісно був задуманий як вітвар розташованої під відкритим небом церкви. Згодом східну частину залу відгороджено ще одним одноярусним іконостасом і перетворено у вітвар. Праворуч і ліворуч царських врат та у верхньому поясі над іконостасом — ікони роботи І. Їжакевича. Церква дивує своєю чудовою акустикою, яку збільшують вмуровані для очищення та підсилення звуку в різних місцях у стіни та стелю жерлами назовні гільзи артилерійських снарядів, що виконують ті ж функції, що й глиняні голосники у давньоруських церквах. Бічні сходи ведуть із Георгіївської церкви на хори на третьому ярусі храму, у східній частині яких розташований вітвар третьої церкви Бориса і Гліба також з одноярусним іконостасом.

Михайлівська церква, первісно збудована в урочищі Попів Горб у сусідньому с. Острів, є гарним зразком української дерев'яної архітектури першої половини XVII ст. Захищена від театру воєнних дій ставом і річкою Пляшівкою, церква збереглась під час битви, облоги козацького табору й відступу військ 10 липня 1651 р., але вже від початку свого існування зазнала свавілля шляхти. У скарзі в Луцький повітовий суд власників містечка Новий Острів княгині Катерини Четвертинської і панів Харлинських від 20 травня 1650 р. на хоругву волинського підстоля Тимофія Карпинського про побиття і пограбування селян і священика говориться: «Отця священика новоострівського, либо уніата, не маючи респекту на духовну особу, челядь

пана Страшова слови неучтивими зневажаючи, з дому вигнавши, полотно взято аршинів тридцять п'ять, побили вікна і двері виламали, на остаток і до церкви двері хотіли відбивати, даючи тую причину, жеби мав у церкві срібло і шати поховати» [Теодорович Н. И., 1890, с. 1058—1060]. Згідно з місцевою легендою у Михайлівській церкві перед битвою молився Богдан Хмельницький, а митрополит Йоасаф, який нібито відправляв богослужіння, тут благословив гетьмана на війну за православну віру і підперезав його мечем, освяченим біля Гробу Господнього в Єрусалимі. Це, мабуть, не відповідає дійсності: напередодні битви Хмельницькому та Йоасафу довелося би плисти до Михайлівської церкви човном. В цьому не було й потреби: у козацькому таборі була своя похідна церква, в якій Йоасаф щоденно відправляв богослужіння. Письмові ж джерела повідомляють, що благословеніє на війну за віру Йоасаф іменем константинопольського патріарха дав Хмельницькому у Києві 27 грудня 1648 р. [Nietsewicz J., 1822, s. 364]. Що ж торкається меча, яким нібито Йоасаф підперезав Хмельницького, то цю помилку М. Костомарова, як уже говорилося вище, спростував М. Грушевський, на думку якого, Костомаров переплутав дві різні події — прибуття Йоасафа до Хмельницького з благословенієм від патріарха та вручення гетьманові турецьким послом шаблі від султана у таборі під Животовом [Грушевський М., 1928, т. IX, с. 299]. У 1912 р. Михайлівську церкву перевезено з с. Острова на острів Журавлиху і тут відбудовано за первісним планом. (рис. 14).

З заходу острів Журавлиху оточено цегляною стіною з декоративними зубцями, а в дев'яти нішах на її зовнішньому боці уміщено намальовані на мідних листах картини І. С. Їжакевича, що предста-

Р и с. 14. Георгіївська і Михайлівська церкви на «Козацьких Могилах».

ляли окремі епізоди Берестецької битви. До наших днів вони не збереглися: у 1915 р. командування окупаційних австро-угорських військ дало наказ вивезти ці картини в Австрію. Доля їх по сьогоднішній день залишається невідомою. У будинку поруч із Георгіївською церквою розмістився невеликий монастир — філіал Почаївської лаври. Влітку 1914 р. на Журавлісі відбулось урочисте відкриття всього комплексу, названого Козацькими Могилами. В урочистостях брав участь полк донських козаків з Радзивилова. Згідно з задумом присутність донських козаків мала символізувати спадкоємство козацької слави. Тоді ж оголошено постанову Ради ордена св. Георгія про посмертне і безіменне присвоєння трьомстам козакам-героям, які загинули 10 липня 1651 р. на недалекому острові, звання георгіївських кавалерів. Перша світова війна припинила будівництво на Козацьких Могилах: не закінчено побудову оточуючої Журавлиху стіни, не зведено дзвіницю, а 700-пудовий дзвін евакуйовано вглиб Росії; його доля невідома. В перший день війни 1914 р. на Козацьких Могилах поблизу Георгіївської церкви поховано тіла трьох донських козаків, які загинули в сутичці з австро-угорськими військами поблизу Радзивилова.

Козацькі Могили стали місцем вияву народної пам'яті про події 1651 р., шани, яку віддавав народ загиблим у битві козакам і селянам, справжнім символом боротьби за волю народу. Щороку у дев'яту п'ятницю (після Великодніх свят) сюди збирались тисячі жителів навколишніх сіл і містечок, навіть Львова, які йшли колонами з маршовими козацькими піснями, аби вшанувати пам'ять тих, які віддали своє життя за визволення українського народу з-під шляхетського гніту. Приходили сюди й члени берестечківського комітету КПЗУ, які вели серед присутніх комуністичну агітацію, що дуже непокоїло буржуазну польську поліцію. Тому 18 червня 1935 р. волинський воевода Юзефський спеціальним розпорядженням заборонив під карою 1000 злотих або ув'язнення на 6 тижнів будь-які збори на Козацьких Могилах. Але народ йшов, пробираючись стежками й обминаючи поліцейські застави на дорогах, хоч дехто за це й заплатив своїм життям. Так, у 1937 р. поліція на підході до Козацьких Могил між селами Рідків і Острів застрілила якогось молодого чоловіка, який йшов на поминки на Козацькі Могили.

У 1964 р. на підставі рішення місцевої районної адміністрації монастир на Козацьких Могилах було ліквідовано, а його територію віддано місцевому колгоспу ім. Богдана Хмельницького, який влаштував тут ізолятор для хворої на ящур худоби, Георгіївську церкву використав під склад зерна та цукрових буряків, Михайлівську — під місце розведення курей і кроликів, колишній монастирський будинок — під амбулаторію. Таке ставлення до народної святині викликало обурення української інтелігенції й після статті в газеті «Літературна Україна» за підписом ряду українських письменників на чолі з М. Рильським рішенням Уряду територія Козацьких Могил була проголошена державним заповідником і 1 січня 1966 р. передана Рівненському краєзнавчому музею. 17 червня 1967 р. у колишньому монастирському будинку було відкрито музей-заповідник «Козацькі могили», що постійно поповнюється новими експонатами. Щороку

його відвідує понад 40 тис. екскурсантів з усіх кінців країни та з Польщі, Чехії і Словаччини, Франції, Канади й США. У Георгіївській та Михайлівській церквах працівники музею на чолі з його беззмінним завідуючим Павлом Яковичем Лотоцьким зберегли все обладнання, а самі споруди дбайливо відремонтували. 11 січня 1990 р. відбулось урочисте поновне відкриття Георгіївської церкви, повернутої музеєм у повній збереженості місцевим парафіянам. Козацькі Могили й далі служать місцем вияву народної пам'яті про битву українського народу з поневолювачами, місцем вшанування народних героїв, а велику роль у цьому відіграє єдиний у своєму роді музей, заповнений унікальними, ніде більше не збереженими речами українських козаків і селян середини XVII ст.

У 1991 р. на Козацьких Могилах урочисто відзначалися 340-і роковини битви. Тоді ж на місці козацького бойового табору відкрито пам'ятник її учасникам (рис. 72), а постановою уряду України територію битви оголошено державним заповідником.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Спорудження ансамблю «Козацькі Могили», щорічне вшанування пам'яті жертв Берестецької битви не зберегли у народі спогадів про окремі місця подій 1651 р., зовнішні ознаки яких уже давно зрівнялися з землею. Виникли навіть нові легенди, здебільшого створені почаївськими ченцями для підсилення авторитету Козацьких Могил. Так, до сьогодні у краєзнавчій літературі можна зустріти повідомлення, що Журавлиха була тим островом, на якому оборонялись 300 козаків в останній день битви [Сербін Г., 1970, с. 221; Сербін Г., 1980, с. 80]. Можна почути, що кам'яний хрест під престолом Михайлівської церкви стоїть на могилі трьохсот козаків, які саме тут загинули і тут були поховані, хоч відомо, що козаки відступали на болота, гинули там по одному і у спільній могилі поховані не були. Дослідники й краєзнавці серйозно Берестецькою битвою не займалися, не використовували опублікованих ще у 1922 р. даних М. Костомарова про залишки шляхетських і козацьких укріплень, які він оглядав у 1844 р., не вивчали оригінальних письмових джерел XVII ст. і не співставляли їх даних з місцем Берестецької битви. Не дивно, отже, що ще 20 років тому ніхто з місцевих жителів не міг показати місця битви, козацького і королівського таборів, переправи козаків та селян через р. Пляшівку, вказати острів, на якому вели нерівний бій 300 козаків. Історики нічого не знали про озброєння й обладнання козацько-селянської армії, про рівень розвитку окремих галузей ремесла на Україні в середині XVII ст., а у музеях України були відсутні достовірні козацькі і селянські речі цього періоду. Скупі письмові історичні джерела не могли дати відповідь на ці питання. На допомогу історії повинна була прийти археологія, яка своїми методами могла у значній мірі заповнити прогалини у наших історичних знаннях. І ось з ініціативи автора цих рядків і під його керівництвом

в 1970 р. на місці Берестецької битви почала працювати археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею, що фінансується Рівненською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Робота експедиції розпочалась із поглибленої розвідки всієї території, на якій відбувались події 1651 р. Польові розвідкові роботи поєднувались із вивченням усіх доступних письмових опублікованих і архівних джерел. Довелось ретельно перевірити всі навколишні урочища та зв'язані з ними легенди. Адже вибір Журавлихи для побудови храму-пам'ятника був продиктований не зв'язком цього місця з історичними подіями, а зручністю положення цього острова і тією обставиною, що він був подарований Почаївському монастирю місцевою поміщицею Ганною Граббе [Полішук К., 1911, с. 19]. А легенда про те, що він був місцем оборони 300 козаків має пізніше походження. Локалізація місця битви не викликала труднощів — ця територія достатньо чітко описана в творах сучасників, у шляхетській переписці та у листі Костомарова до К. Сементовського. З західного боку поле обмежене р. Стир, з південно-західного — лісом, що зветься Курасівщиною, з південно-східного — підвищенням між селами Острів і Митниця, на якому під час битви стояв кримський хан, зі сходу — річкою Пляшівкою (правобережним допливом Стиру), а з Півночі — селами Солонів і Пляшева та річищем Стиру, що з'єднує ці села. Поверхня поля рівна, без будь-яких горбів та ярів і лише на південному сході височить горб, який на обрії якби замикає весь цей простір. М. Костомаров писав: «Довго їдучи по славному полю не зустрічав я ні кургана, ні насипу. Все було рівним, неначе землю роздирав лише плуг» [Міяковський В., 1925, с. 63]. Зрозуміло, що не можна сподіватися позитивних наслідків від археологічних розкопок на цьому полі, що ореться вже понад 300 років.

Труднішим виявилось визначення місць таборів обох армій. Судячи з королівського плану XVII ст., табір польсько-шляхетських військ знаходився на правому березі Стиру напроти Берестечка [журн. «Северный архив», № 13, СПб, 1822, між с. 98 і 99]. Залишки цих укріплень у 1844 р. бачив М. Костомаров, який в листі до К. Сементовського розповідав про свій переїзд через поле битви: «Раптом біля самої дороги майнув насип і від нього вправо потягнувся вал, настільки осілий, що його можна було прийняти за недавній рів для захисту посівів від худоби, якби не його хвиляста форма і столітня груша, що виросла на його схилі, які вказували на те, що це окоп, в якому стояв король. За ним знаходилось ще декілька окопів і шанців». На доданій до листа схемі Костомарова це місце позначено праворуч дороги зі с. Острів до Берестечка над самим Стирем [Міяковський В., 1925, с. 63, 64]. Сьогодні ця площа забудована передмістям Берестечка Піски і залишки колишніх фортифікацій тут не збереглися.

Про козацький табір знаємо, що зі східного боку він прилягав до р. Пляшівки, а його центр знаходився над «річкою Пліснею» (сьогодні урочище Плісня — колишній рукав Пляшівки є сухою долинкою в центрі с. Острова), а з обох боків його оточували болота [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 395, 396; 389, 390; Bartosze-

wicz J., 1981, s. 272]. З цього слід зробити висновок, що табір знаходився на території теперішньої західної частини с. Острова, у той час, мабуть, ще не забудованої. Він, очевидно, займав площу сьогоднішньої сільської вулиці та селянських городів, доходячи у східному і північно-східному напрямках до заплави р. Пляшівки. Видається, що на згаданій схемі Костомарова територія табору значно звужена і обмежена доволі вузькою смугою вздовж лівого берега р. Пляшівки. Первісно табір мав потужні земляні укріплення, висотою більше як на два метри [Jemiołowski M., 1850, s. 25—28], які через півтора місяця після битви спеціально їздив оглядати С. Освенцім [Oświęcim S., 1907, s. 365—368]. Костомаров у 1844 р. бачив рештки цих укріплень у вигляді округлих окопів направо від дороги Острів — Берестечко, розташованих ближче до річки [Костомаров Н. И., 1989, с. 470—472]. Сьгодні вже на забудованій території села від них не залишилось і сліду.

Розвідці археологічної експедиції вдалось зафіксувати залишки дуже знівельованого дугастого земляного валу на полі у північно-західному напрямку від сьогоднішнього заповідника «Козацькі Могили» в урочищі Вал. Майже повністю розораний насип, від 6 до 8 м завширшки біля основи, лише незначно підвищується над рівнем поля. Його східний кінець впирається у низовину лівого берега р. Пляшівки поблизу колишнього млина у с. Пляшева, західний доходить до шосейної дороги Острів — Берестечко і далі стає непомітним. У 1910 р. поблизу валу в одному місці випадково знайдено 16 мушкетів. Вал перетинає дорога Пляшева — Козацькі Могили. Він знаходиться напроти полів с. Солонева, на яких 30 червня 1651 р. стояло ліве крило польсько-шляхетської армії. Сьгодні важко відповісти на питання, чи це укріплення було збудовано під час битви і саме його атакувала кіннота Я. Вишневецького, чи воно використовувалось козаками також і під час облоги табору і, таким чином, позначає його північний край, чи було покинуте на полі бою після відступу військ на територію сьогоднішнього с. Острова. У майбутньому цей вал слід було б перевірити розкопками, зробивши поперечний розріз валу та рову, що повинен був знаходитись з його зовнішнього боку. Біля основи валу не виключені знахідки деталей козацьких возів, які входили в його конструкцію. У своїх листах і спогадах шляхтичі підкреслювали, що козацький табір дуже великий; він нібито простягнувся на мильо, тобто на $7\frac{1}{2}$ км [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 390—395]. Розвідці археологічної експедиції вдалось спростувати ці дані і ствердити, що віддаль між західним кінцем виявленого біля шосейної дороги Острів — Берестечко валу і р. Пляшівкою, що позначає східний край колишнього козацького табору, виносить всього 3,5 км.

Без особливих труднощів вдалось локалізувати місце ставки хана. Цей горб, розташований ліворуч дороги Острів — Митниця, височить над навколишніми полями. На топографічних картах він позначений як підвищення висотою 224 м над рівнем моря. В час битви він був покритий лісом, тепер уже давно розораний і значно нижчий, ніж у XVII ст. Археологічні розкопки були б тут безрезультатними, хоч у 1972 р. під час обкопування шосейної дороги з Острова поблизу

Митниці знайдено скупчення гарматних ядер, мабуть, залишених королівською артилерією під час наступу на татарські війська.

Урочище Монастирщина, де у 1910 р. було проведено розкопки козацького кладовища, зберегло свою назву досі. Цей видовжений з заходу на схід пагорб раніше був частиною високого лівого берега заплави Пляшівки, що півостровом заходив у заплаву і сягав своїм кінцем її річища, а сьогодні — стариці під лісом на східному березі заплави. У другій половині XIX ст. основу цього півострова перекопано широким ровом, по якому спрямоване нове річище Пляшівки і, таким чином, горб Монастирщина опинився на її правому березі. Це підвищення у 1908—1910 рр. належало громаді с. Острів і використовувалось як орне поле; на його схилах плуг добував на поверхню людські кістки. В 1910 р. селяни взамін за цю землю одержали інші ділянки поля і оранку на Монастирщині припинено [Поліщук К., 1911, с. 19]. На невеликій галявині в західній частині Монастирщини збереглися два кам'яні хрести, характерні за своїм типом для XVII ст. Один з них вищий, простий, без будь-яких написів. Рамена другого майже сягають землі; на одному його боці — напис характерними для XVII ст. кириличними літерами зі скороченнями й титлами: «Цар Ісус Христос» (рис. 15). Археологічний розвідці у 1985 р. вдалось виявити на зворотному боці цього хреста ледве помітну дату: «1651». Раніш тут стояли чотири такі хрести. Сьогодні третій, на якому зберіг-

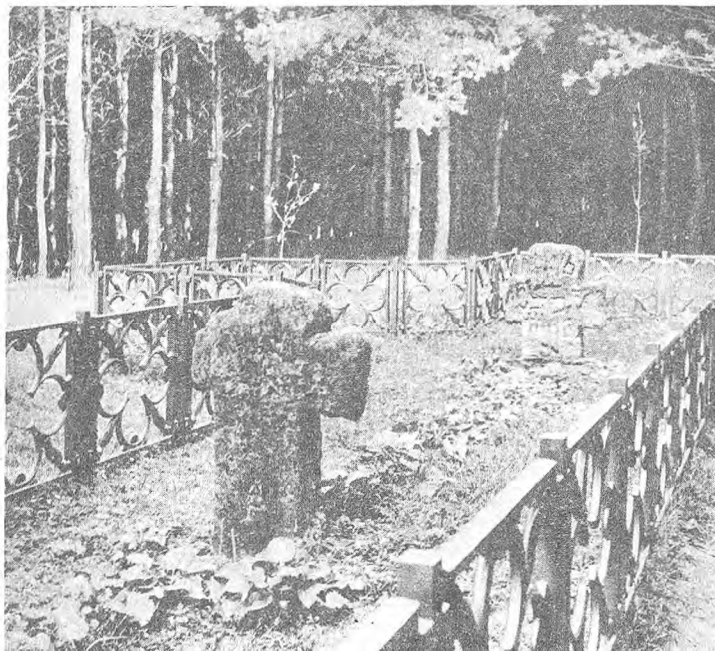

Рис. 15. Кам'яні хрести на козацькому кладовищі під Берестечком.

ся напис: «Зде лежаше воїни», знаходиться в експозиції Київського історичного музею, четвертий — під престолом у вівтарі Михайлівської церкви на Козацьких Могилах. Відновлений після війни у с. Пляшіві колгосп «Перемога» поновив оранку на Монастирщині, а кам'яні хрести було скинуто з горба. Реакція на це місцевої інтелігенції в листах до центральних газет допомогла припинити оранку і встановити хрести на їхніх місцях, а територію Монастирщини було засаджено сосновим лісом. Не виключено, що через цей горб проходила одна з трьох козацьких переправ 10 липня 1951 р. Її ознаки слід було б шукати в низовині за східним кінцем урочища, але велике заболочення заплави стариці Пляшівки виключає можливість проведення тут будь-яких земляних робіт. Можливо, що кладовище виникло в цьому місці саме тому, що тут було поховано козаків, які загинули, відступаючи з табору.

Єдиною підставою для ідентифікації невеликого болотного озера, званого Козаковою Ямою, з озером, на якому загинув 10 липня 1651 р. останній козак, є зв'язаний з ним місцевий переказ про цю подію. Сьогодні це озеро, що знаходиться у невеликій віддалі на південь від Монастирщини, зовсім невелике, але помітне пониження ґрунту довкруги водяного дзеркала вказує на те, що колись тут було чимале озеро (рис. 16). Його береги щороку заростають, звужуються, глибина невідома. У 1985 р. археологічною експедицією було організовано перевірку Козакової Ями аквалангістами. Стверджено, що верхній шар води сягає вглиб до 2 м, далі ж залягає потужний шар намулу, який дедалі вглиб густішає і на глибині понад 4 м стає настільки густим і непрозорим, що виключає можливість будь-яких досліджень. Отже, не можна відкидати можливість, що на дні озера знаходяться останки козака-героя, його човен, мушкет, коса та спис, яким він був забитий. Вище говорилося про те, що дехто з місцевих жителів називає це озеро Нечаєвою Ямою, твердячи, що тут загинув Іван Нечай.

На зв'язані з іменем Нечая легенди в околицях Берестечка звернув уже увагу М. Костомаров, який в листі до К. Сементовського висловлює здивування, що у Берестечку народ зберіг пам'ять не про Хмельницького, а про Нечая і дії першого приписує другому. Костомаров це пояснює популярністю народного героя Данила Нечая, пам'ять про якого ще й досі живе у народі (Міяковський В., 1925, с. 64).

На підставі письмових джерел доволі важко було ідентифікувати острів, на якому захищались 300 козаків. Ясним було одне: це місце повинно знаходитись у заплаві р. Пляшівки на шляху відступу козацьких військ. М. Костомаров визначив його положення доволі докладно, повідомляючи К. Сементовського, що цей острів знаходиться поблизу другого, нижчого, відомого під назвою Волиця [Міяковський В., 1925, с. 64]. Поскілки назва останнього збереглась досі, сусідній вищий острів, що зветься Гайок, був визначений Костомаровим як місце битви 300 козаків і нанесений ним доволі докладно на додану до листа схему. Однак, сам же Костомаров допустив суттєву помилку, коли у своїй автобіографії написав, що цей острів знаходиться на р. Стир [Костомаров Н. И., 1989, с. 470—472]. Ще більше заплутав цю справу І. Каманін, який вважав, що подвиг 300 козаків був здійсне-

Р и с. 16. Біля «Козакової Ями».

ний на острові, утвореному злиттям річок Пляшівки і Стир та навколишніми болотами [Каманин И. М., 1910, с. 20—23]. Пізніша легенда, яка визначала острів Журавлиху як місце останньої битви козаків-героїв, відвернула загальну увагу від Гайка і створила міф про Журавлиху. Археологічна експедиція провела картографування всіх випадкових знахідок людських кісток та предметів озброєння в околицях Козацьких Могил, наявних у музею-заповіднику, і ствердила, що лише на острові Гайок було знайдено шаблі, бойові сокири, списи, чекан польського ротмістра та бердиш московського стрільця. На інших островах в заплаві Пляшівки (Волиця, Острівочок, Журавлиха) ніяких знахідок зброї не було зроблено і лише К. Поліщук повідомляє, що під час будівництва комплексу «Козацькі Могили» на Журавлісі виявлено невелику кількість людських кісток [Поліщук К., 1911, с. 19]. Після проведення меліорації поблизу острова Гайок у 1969 р. на зораній низовині на схід від острова експедиція зафіксувала багато порушених плугом людських кістяків, що також вказує на те, що острів і болото біля нього були місцем бою 10 липня 1651 р. Таким чином, спостереження експедиції підтвердили припущення М. Костомарова щодо локалізації місця подвигу 300 козаків (рис. 17).

Нелегким завданням було визначення місця козацької переправи через болота і р. Пляшівку. Поверхня сіножатей від Острова до Пляшевої на початку робіт експедиції за винятком Монастирщини і кількох островів являла собою суцільний залений килим болотної рослинності без будь-яких слідів гаті чи греблі. Лише з дна річки рибальські сіті в різних місцях інколи витягали людські кістяки та деталі мушкетів. Встановлено, що ці знахідки траплялись переважно на відтинку річки напроти с. Острова, але пошуки на дні річки нових

Р и с. 17. Острів Гайок — місце загибелі 300 козаків 10 липня 1651 р.

матеріалів, зокрема після її розчистки екскаватором, не дали результатів. Експедиція звернула увагу на те, що у деяких місцях смуги підвищень заходять далеко на територію болота і, таким чином, наближають обидва береги річки один до одного, що безперечно, полегшувало козакам роботу по спорудженню переправ у найвужчих місцях низовини. У 1969—1972 рр. на болотах між с. Острів і Козацькими Могилами було проведено меліорацію. В процесі цих робіт прокопано систему меліоративних ровів, а на деяких ділянках сіножатей проведено глибоку оранку. Члени археологічної експедиції детально обстежили стінки ровів та заорані площі і виявили ряд порушених плугом і землерийною технікою людських і кінських кістяків, а в одному з меліоративних ровів у 1970 р. вперше знайдено три козацькі чоботи. Стверджено також, що ці знахідки в основному групуються в найбільш вузьких місцях заплави: поміж островами Гайок і Острівочок, в урочищі Банівщина (горбок і низовина на теперішньому правому березі Пляшівки напроти с. Острова) та в урочищі За Фосою (назва походить від «фоси», тобто рову, по якому у ХІХ ст. спрямовано річище Пляшівки), розташованому між теперішньою річкою і кладовищем с. Острова, що знаходиться у східній частині села, званій Циганівкою. Поблизу острова Гайок в урочищі За Острівочком на поверхні переораного трактором ґрунту знайдено також кінську підкову, дві підківки до чобіт та уламок залізного ножа. В урочищі Банівщина, крім порушених оранкою людських і кінських кістяків, в одному місці знайдено скупчення монет, що, мабуть, знаходились у козацькому гаманці, який не зберігся. Цю знахідку передано у музей «Козацькі Могили». Вона складалась з 11 дрібних монет (солідів і грошів) польського і шведського карбування 1617—1632 років, загальною вартістю

7 і $\frac{1}{3}$ польських грошів. Тут же виорано кілька глиняних люльок XVII ст., а з dna річки під час її розчистки викинуто екскаватором ствол мушкета. На теперішньому лівому березі річки на території селянських городів проти Банівщини наприкінці 1960-х років також знайдено ствол мушкета та шаблю XVII ст. Площу урочища археологічна розвідка перевірила міношукачами і виявила ще кінську підкову, підківку до чобота, фрагмент залізної шпори, залізне пряжку до упряжі, бронзове окуття пояса та пошкоджений ніж. Ці всі місця вирішено перевірити розкопками, які розпочато в тому ж році.

Експедиція оглянула також урочище Попів Горб, що знаходиться на утвореному петлею Пляшівки півострові над заплавою правого берега річки. Ще недавно з північно-східного і західного боків Попового Горба річка утворювала два стави, тепер осушені. Південний край цієї височини стрімким схилом спадає у заплаву Пляшівки. На цьому підвищенні стояла Михайлівська церква, перевезена у 1912 р. на Козацькі Могили, що позначає кам'яний хрест з відповідним написом, поставлений на місці колишнього престолу церкви. Та обставина, що, згідно з письмовими джерелами, король Ян Казимир наказав забитого у козацько-селянському таборі митрополита Йоасафа поховати у найближчій до табору православної церкви, вимагала з'ясування можливостей проведення археологічного дослідження Попового Горба, яке розпочато у 1970 р. Під час прокопування меліоративного рову поблизу північно-східного схилу Попового Горба було знайдено два стволи мушкетів, передані у музей на Козацьких Могилах. Ця знахідка, як і виявлені поблизу кладовища кістки і козацькі чоботи, дозволила ствердити, що лінія козацького відступу проходила через низовину біля кладовища (урочище За Фосою) і поблизу розташованого у віддалі близько 300 м від нього на південь Попового Горба (рис. 18). На цій лінії у південно-східному напрямку від Попового Горба у 1979 р. вода Пляшівки вимила з лівого берега річки недалеко від частини села, що зветься Манжурією, рибальський сосновий довбаний човен. На невеликому підвищенні серед заплави лівого берега річки поблизу місця знахідки човна меліоративним плугом було виорано шаблю XVII ст., а приблизно за 200 м на схід від місця знахідки човна під час поглиблювання Пляшівки екскаватором було викинуто людські і кінські кістки. Усе це дозволяє ствердити, що човен знайдено на лінії відступу козацько-селянських військ і з певною дозою ймовірності припустити, що він використовувався 10 липня 1651 р. під час переправи через річку.

Недалеко від Попового Горба на невеликому підвищенні серед болота у заплаві правого берега р. Пляшівки, між селами Пляшівка і Острів, у віддалі близько 0,5 км на схід від кладовища с. Острова весною 1971 р. під час оранки цього урочища трактором було виявлено скарб срібних монет першої половини XVII ст. Наукові співробітники музею «Козацькі могили» зібрали серед місцевого населення 78 монет з цього скарбу, а розвідкою археологічної експедиції в цьому ж році перевірено розкопками місце цієї знахідки і знайдено ще 12 монет. Незначну кількість монет, які розійшлися по руках жителів обох сусідніх сіл, не вдалось придбати для музею. Збережена частина скарбу складається з 90 монет польського короля Сігізмунда III 1621—

Р и с. 18. Місце козацької переправи поблизу с. Острів.

1631 років карбування. Скарб складався з монет вартістю 1, 1,5, 3, 6 і 16 грошів. Звертає на себе увагу відсутність у складі скарбу дрібних монет з низькопробного срібла (солідів) та монет більшої вартості (півталерів, талерів). Складається враження, що власник скарбу громадив лише монети кращої якості, але вищі номінали йому, видно, не були доступні, можливо, за його суспільним становищем. Це міг бути дрібний корчмар або й звичайний селянин. Вся вартість збереженої частини скарбу виносила всього 253 польських грошів, тобто 8 злотих і 13 грошів. Про те, що у окремих селян у XVII ст. могла бути така сума грошей, довідуємося зі скарги до луцького повітового суду від 5 червня 1680 р. власників с. Острова на шляхтича Каспра Куницького, в якій говориться, що останній взяв у жителя с. Острова Мартина Костюка корову вартістю 35 злотих і грішми 10 злотих, а в с. Мала Пляшева у Кіндрата Кочана — робочого вола вартістю 40 злотих та у Миколи Яцка — пасіку зі 100 з лишнім пнів і 10 гарнців меду вартістю 30 злотих [Теодорович Н. И., 1890, с. 1058—1060]. Дата заховання скарбу не може бути докладно визначена, бо в його склад входили гроші, півтораки, трояки, шостаки й орти, отже, монети, карбування яких королівський сейм припинив у 1627 р. і які, будучи за своїми невисокими номіналами доступні широким колам біднішого населення, знаходились в обігу ще протягом кількох десятків років. Отже, скарб міг бути закопаний не тільки на початку 1630-х років (наймолодша монета карбована у 1631 р.), але й пізніше — можливо у 1650 чи 1651 р. у зв'язку з подіями, які відбувались у цих околицях.

У пошуках слідів переправи королівських військ у червні 1651 р. через р. Стир розвідка археологічної експедиції у 1982 р. оглянула лівий берег Стиру в околицях сіл Мерва Горохівського району Волинської області та Стремільче Радехівського району Львівської області.

С. Освенцім у своєму діаріуші пише, що 19 червня 1651 р. королівське «військо пройшло півтори милі через нецнотливі (погані) переправи і стануло між Берестечком і Стремільчем на лівому березі Стиру, оточеного по обох боках широкими болотами. Тут військо зупинилось на кілька днів, чекаючи на посполите рушення, яке спішило приєднатись до нього, а також для направи мостів під Берестечком». «24 червня решта війська переправилась на другий бік Берестечка і розмістилась у таборі. Табір розташований у дуже доброму місці». «Ззаду табору знаходиться містечко Берестечко і р. Стир, що оточує болотами місто. Над Стиром з одного боку — містечко Стремільче, відоме з доброго пива, з другого боку — Перемиль з хорощим замком» [Oświęcim S., 1907, s. 313—334]. Оглядом заплави Стиру між селами Мерва і Стремільче виявлено залишки земляного насипу близько 1 м заввишки та 3 м завширшки, що простежується по обох берегах річки й переривається її річищем. Насип знаходиться біля місця, в якому річка утворює доволі широке і, мабуть, мілке плесо, про що свідчить той факт, що майже посередині річки ростуть водяні рослини. Згідно з місцевою традицією цією греблею під час Берестецької битви переправлялась армія Б. Хмельницького. Оскільки Хмельницький у 1651 р. взагалі через Стир не переправлявся, а королівські війська саме у Стремільчому будували переправу, виявлені тут залишки греблі слід вважати місцем королівської переправи через Стир (рис. 19).

У 1981 р. археологічна експедиція провела розвідку в околицях сіл Плоска і Семидуби Дубнівського району Рівненської області. Обстежено земляне укріплення, що знаходиться між згаданими села-

Рис. 19. Місце переправи королівських військ біля с. Стремільче.

Р и с. 20. Місце козацького бойового табору поблизу сіл Пlosка і Семидуби на Ровенщині.

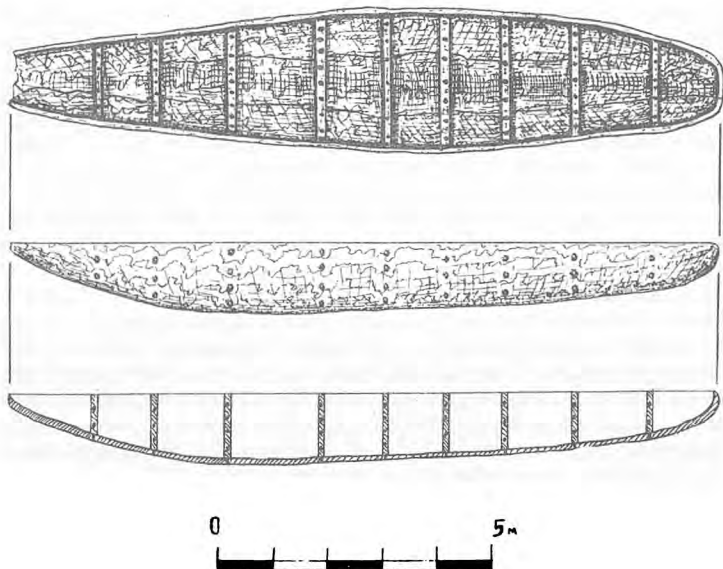
ми, за 1,5 км від с. Семидуби та за 3 км від с. Пlosка, серед орного поля, ліворуч шосейної дороги з Пlosкої до Семидубів. Стверджено, що укріплення має форму неправильного прямокутника з заокругленими кутами і складається з валу близько 2 м заввишки та понад 2 м завширшки. Вал оточує майже круглий котлован, дно якого знаходиться на глибині близько 3 м від поверхні валу. Вздовж лінії північ — південь з невеликим відхиленням до сходу і заходу ширина цього укріплення через вал і котлован виноситься близько 35 м. У чотирьох місцях розміщені майже за сторонами світу чотири хрести з білого пісковику з обвітреною поверхнею. На південному хресті — рештки повністю затертого напису, на північному — невелике зображення хреста з загиблених ліній. За типом хрести можуть бути датовані XVII ст. (рис. 20). У 1954 р. наукові співробітники Дубнівського краєзнавчого музею Є. Г. Нефедовський та В. Д. Селедець заклали невеликий шурф у котловані біля основи західного боку валу. У шурфі знайдено кінську підкову, сліди перегнилого дерева та залишки пророслих зерен злаків (ячмінь або овес). Назовні укріплення слід рову не простежується. Це вказує на те, що вал був насипаний з землі, вибраної з внутрішнього котловану. Результати шурфування 1954 р. дозволяють припустити, що земля була насипана на вози, розташовані неправильним прямокутником, як це робили козаки, будуючи свої бойові табори [Jemiółowski M., 1850, s. 25—28]. Французький офіцер на службі у Яна Казимира Людовик Ербеніг та С. Освенцім пишуть, що Олександр Конєцпольський, йдучи на відсіч м. Олиці, яку облягав Богун, вислав ротмістрів Стжалковського і Суходольського з кількома хоругвами проти козаків, які повертались з Олики. За три милі від Дубна 19 червня 1651 р. вони напали на невеликий козацький табір, в якому завзято захищались чоловік 200 козаків, 70 вбили, 17 захопили в полон і, взявши кілька возів зерна та 200 биків, повернулись у королівський табір під Берестечко [ДОВ, с. 497—501;

Oświęcim S., 1907, s. 316]. Результати обстеження залишків табору між Плоскою і Семидубами в 1981 р. та співставлення письмових джерел і наслідків розвідки 1954 р. дозволяють припустити, що згаданий об'єкт є рештками козацького табору, здобутого ротмістрами Стжалковським і Суходольським 19 червня 1651 р. Для остаточного з'ясування характеру цієї пам'ятки необхідно провести тут археологічні розкопки.

Слід також згадати про знахідку розвідкою автора біля с. Оржева Рівненського району Рівненської області козацької чайки, хоч її зв'язок з Берестецькою битвою не може бути беззаперечно доведений. Цей човен був вимитий водою в лівому березі р. Горинь весною 1966 р. в урочищі Обарівщина у віддалі близько 1 км вище вздовж течії від впадіння в Горинь р. Устя. Згадане урочище являє собою низовину між обома річками. З заходу воно межує з підвищенням, на якому розташоване с. Оржів, з півдня і південного заходу — з с. Грабів і підвищенням, відомим під назвою Козаччина біля хутора Гаї Городоцької сільради Ровенського району. Ніс човна глибоко заходив у берег річки й залягав на глибині близько 4 м від сьогоденної поверхні ґрунту під шаром наносного піску, в якому чітко простежувались окремі його прошарки. Човен лежав похило — його ніс залягав значно вище, ніж корма, яка знаходилась на дні річки на глибині близько 2 м від поверхні води. На основі умов залягання човна можна зробити висновок, що він в давнину був витягнутий носом на берег і засипаний піском, який відкладала вода підчас повенів. Розвідкою автора було проведено обкопування човна, і звільнення його корми від намулу, після чого човен, що під землею розпався на 5 частин, було витягнуто за допомогою підйомного крана та вантажної автомашини й перевезено у Львівський музей народної архітектури і побуту. Через рік працівники Рівненського краєзнавчого музею в цьому ж місці добули ще два подібні, також фрагментовані, човни, що зберігаються у Рівненському музеї.

Знайдений в Оржеві човен має коритоподібну форму. Він видовбаний з суцільного дуба. Ніс, що заходив у береги Горині, зберігся погано, корма у вологому ґрунті на дні річки збереглась добре; вона рівно зрізана. Довжина збереженої частини човна — 13 м, максимальна ширина — 2,6 м, товщина бортів — 3 см, товщина дна — 7 см. Всередині човен був скріплений дев'ятьма поперечними шпангоутами з квадратних в розрізі соснових брусків 5×5 і 10×10 см завтовшки. Вони були прикріплені до бортів і днища сосновими кілками, забитими в круглі отвори, просвердлені у шпангоутах, бортах і днищі човна. Біля носа шпангоут був прикріплений чотирма, біля корми — п'ятьма, інші — семи кілками. Днище човна плоске, боки опуклі. Між третім і четвертим шпангоутами, рахуючи від носа, вбиті два залізні чотирикутні в розрізі цвяхи з вузькими прямокутними голівками, аналогічні цвяхам, виявленим розкопками козацької переправи на місці Берестецької битви. За словами місцевих жителів, в час знайдення човна вздовж його лівого борта була прибита довга соснова дошка близько 5 см завтовшки (рис. 21).

Човен зі с. Оржева великий, важкий і незручний у маневруванні на річці. Він не міг бути ні мисливським, ні рибальським човном.

Р и с. 21. Козацька чайка (дуб) з с. Оржів на Ровенщині.

Це — військовий транспортний корабель, що вмщав 30—40 чоловік, і більше надавався до плавання на великих ріках з широким плесом або на морі, ніж на Горині. І якщо таким кораблем можна було плисти по Дніпру, Прип'яті та у нижній течії Горині до впадіння у неї р. Устя, то вище по течії Горині він уже ставав непридатним, що, мабуть, було причиною залишення цих човнів поблизу сьогодняшнього с. Оржева. Морські човни запорізьких козаків згадуються у документах XVI—XVII ст. Польський королівський уряд в 1617—1631 рр. неодноразово вислав спеціальні військові загопи на Запорізьку Січ для знищення там козацьких мореходних човнів [Грушевський М., 1914, с. 93, 178, 446, 464]. Козацьким човнам типу «чайка» та «дуб» присвятив свою наукову розвідку В. Г. Фоменко [Фоменко В. Г., 1966, с. 108 і наст.].

За своїм типом і особливостями конструкції човен з Оржева відповідає козацьким човнам, знайденим Д. Яворницьким у Дніпрі в районі с. Покровського і детально ним описаним. Вони також плоскодонні й скріплені всередині шпангоутами, але на відміну від нашого екземпляра виготовлені в нижній частині з дубових, а у верхній — з ялинових дощок [Зварницький Д. И., 1892, т. 1, с. 462]. Однак, в документах XVII—XVIII ст. козацькі човни часто згадують під назвою моноксилів (однодревок), що вказує на їх виготовлення з суцільної колоди [Мавродин В., 1955, с. 172]. В. Г. Фоменко, посилаючись на А. Головизнина [Головизнин А., 1885, декабрь, с. 148], підкреслює, що козаки ще у першій половині XVIII ст. робили човни з одного дерева, а російське командування в час боїв під Очаковом вирішило збудувати

500 легких човнів на зразок запорізьких, але на відміну від них, зроблених з дощок [Фоменко В. Г., 1966, с. 108]. На підставі документів XVIII ст. В. Г. Фоменко повідомляє, що козацький дуб вмещав 30—50 озброєних козаків [Фоменко В. Г., 1966, с. 108]. Д. Яворницький пише, що запорожці користувались річковими і морськими човнами. Перші вмещали не більше 10 чоловік, другі — 50—70 козаків, 4—6 легких гарматок типу фальконетів та запаси пороху, гарматних ядер, рушничних куль і харчів [Яворницький Д., 1988, № 11, с. 99]. Човен з Оржева міг вмстити 30—40 чоловік. За матеріалом, з якого були виготовлені козацькі чайки, їх називали «липа», «верба», «дуб». До останнього типу належить і наш екземпляр.

Деяким доказом зв'язку оржівської знахідки з перебуванням в цих околицях козаків може бути народна традиція, яка зберегла за сусіднім урочищем назву Козаччина. Знахідку козацького дуба на Західній Волині можна, мабуть, пов'язати з подіями Визвольної війни 1648—1654 рр. — проходом козацьких військ через Волинь на захід в 1648 р., коли в околицях Рівного і Дубна діяли загони Максима Кривоноса, або з подіями 1651 р. Війська Б. Хмельницького під Берестечко йшли через Поділля і, очевидно, на Волинське Полісся не заходили. Але під час облоги табору під Берестечком кілька козацьких полків, які не брали участі у битві, поспішали на відсіч обложеним. Паволоцький полк на Поділлі був розбитий втікаючими з-під Берестечка кримськими татарами і до Волині не дійшов, а Канівський полк Семена Савича, згідно з його розповіддю у Посольському приказі в Москві, зустрів втікачів з Берестецького табору за 10 миль від нього і далі не пішов [ВУР, с. 136]. Ми не знаємо, звідки й яким шляхом підходив Канівський полк до Берестечка, але не можна виключати, що його частина просувалась водним шляхом вверх по Дніпру, Прип'яті й Горині до кінця судноплавної частини Горині, тобто до Оржева, що знаходиться у віддалі 80 км (близько 10 миль) від Берестечка.

Можна зробити такі підсумки розвідковим роботам 1970—1989 років на місцях, зв'язаних з Берестецькою битвою: археологічній експедиції вдалось локалізувати місце переправи королівських військ через р. Стир у червні 1651 р., місця битви 20 червня 1651 р. і таборів польсько-шляхетських та козацьких військ, виявити залишки козацького оборонного валу в урочищі Вал поблизу Козацьких Могил, уточнити напрямок однієї козацької переправи через р. Пляшівку та її заплаву, визначити острів Гайок як місце, на якому захищались в останній день битви 300 козаків, обстежити козацьке кладовище в урочищі Монастирщина на ймовірній лінії іншої переправи, здогадне місце поховання митрополита Йоасафа, козацький табір, здобутий військами Конєцпольського під Дубном 19 червня 1651 р. поблизу с. Плоска і Семидуби, виявити в с. Оржів козацьку чайку, хоч її зв'язок з битвою залишається проблематичним. Незважаючи на численні пошуки, не вдалось локалізувати місця переправи козацьких і татарських військ через р. Пляшівку в Козині, місць поховання загиблих в часі битви як з польсько-шляхетського, так і з козацького боку (за винятком козацького кладовища на Монастирщині, що, очевидно, відноситься до останнього дня битви), редутив, будованих

Хубальдом і козаками над р. Пляшівкою в час облоги козацького табору та беззаперечно визначити місця двох інших козацьких переправ через заплаву Пляшівки і дослідити дно озера Яма. Не дали також бажаних наслідків пошуки (здійснені також за допомогою спеціальних приладів — металошукачів) затоплених у болотах козацьких гармат і іншої військової техніки, хоч про цей факт згадує у своєму літописі Ян Юзефович [СЛЮЗР, с. 160].

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ

Розкопки 1970 р. розпочато в урочищах За Острівочком та Банівщина, де плугами меліораторів і культиваторами викинуто на поверхню ґрунту близько 30 людських та кінських кістяків. Більшість з них була настільки зруйнована, що встановити їхнє первісне положення не вдалось. З'ясовано лише, що в урочищі За Острівочком (поміж островами Гайок та Острівочок) людські скелети залягали в шарі торфу на глибині 0,3—0,4 м від сьогоднішньої поверхні ґрунту, а кінські на площі цього урочища не зустрічались. Два краще збережені кістяки розчищено. Встановлено, що лише окремі кістки знаходились на своїх первісних місцях, але на цій підставі вдалось ствердити, що обидва забиті лежали на спині головами на північний схід. Один впав, розкинувши руки. Між його ребрами в області серця знайдено свинцеву кулю з мушкета, а поблизу правої стегнової кістки — погано збережений залізний ніж, що, мабуть, знаходився у кишені штанів. Поміж ребрами правої частини грудної клітки другого забитого засіла мушкетна куля. Ліва рука була відкинута убік, права долонею притискала місце напроти поранення. З положення цих кістяків випливає, що обидва козаки були забиті мушкетними пострілами ззаду; шляхта, стоячи на Острівочку кроків за 50, стріляла в спину відступаючим. Звертає на себе увагу відсутність кінських скелетів і решток взуття та зброї біля загиблих, що настановує на думку про те, що сюди проходили безкінні, погано озброєні, босі люди; ймовірно, селянські повстанці. В урочищі Банівщина після спроб розчистки повністю розкиданих людських і кінських кістяків на горбкуватій частині урочища стверджено, що вони залягали на порівняно невеликій глибині у тонкому верхньому шарі торфу, під яким знаходиться шар глини без будь-яких знахідок. На відміну від урочища За Острівочком тут у переораному ґрунті знайдено згадані вище речі — глиняні люльки, шпору, кінську підкову, скупчення монет, окуття поясів, залізний ніж. У 1982 р. у низинній частині цього урочища проведено контрольні розкопки, якими досліджено 256 кв. м площі, але ніяких кістяків чи речей не знайдено і ознак переправи не стверджено.

На площі урочища За Фосою, розташованого поміж теперішнім річищем Пляшівки та кладовищем і обмеженим з півдня млином та шосейною дорогою Дубно — Берестечко, ще помітне старе, вже майже повністю заросле, річище Пляшівки, що петляє по низовині в напрям-

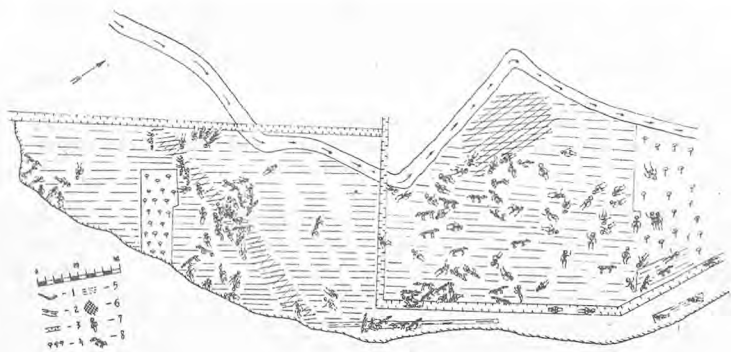
ку з півдня на північ. Після ствердження, що меліоративні рови на правому березі стариці перерізали ряд людських і кінських кістяків, а у двох ровах поблизу кладовища знайдено три козацькі чоботи, у 1970 р. тут закладено два перші невеликі розкопи. У торфі на глибині 0,4—0,6 м від поверхні знайдено деталі кінської упряжі, залізні ножі, столовий прибор (ніж і двозубу виделку з роговим руків'ям), скупчення куль до мушкету (5 штук) та монет (18 штук) польського, шведського і пруського карбування (очевидно, вміст гаманця). В 1971 р. тут продовжено розкопки, а навесні 1972 р. північну частину цього урочища було зорано меліоративним плугом, який викинув на поверхню ґрунту велику кількість людських і кінських кісток, чобіт, фрагментів сідел, стволи мушкетів та особисті речі козаків і селян. Картографування цих знахідок допомогло встановити, що площа переправи в урочищі За Фосою дорівнює 4,5 га і що її ознаки простежуються лише на правому березі стариці Пляшівки. Знахідки місцевими жителями були передані у музей на Козацьких Могилах. Рівненський краєзнавчий музей при допомозі Товариства охорони пам'яток домігся, що оранку припинили і взяли під державну охорону місце цієї переправи, Козакової Ями та козацького кладовища на Монастирщині, а археологічна експедиція розпочала систематичне суцільне дослідження урочища.

Археологічними роботами 1970—1987 рр. в урочищі За Фосою досліджено понад 2,6 га (26 500 м²) суцільної площі на північ від млина біля шосейної дороги Дубно — Берестечко. Тут виявлено рештки переправи — гребельки, побудованої з наказу І. Богуна в ніч на 10 липня 1651 р., знайдено 91 людський та 37 кінських кістяків і понад 5500 речей, що належали всім учасникам битви — козакам, селянським повстанцям, ремісникам, польським шляхтичам, донським козакам і московським стрільцям. Вивчення цих речей дозволяє ствердити, що через переправу пройшли в основному козацькі полки і лише нечисленні загони селянських повстанців, які залишили тут порівняно небагато своїх речей. Це в якійсь мірі підтверджує висловлене вище припущення про те, що повстанці відступали через переправу поблизу острова Гайок і урочища Монастирщина, а оскільки логічно припустити, що кожний з козацького табору йшов до переправи напроти місця свого постою [це підтверджують й письмові джерела — Oświęcim S., 1907, s. 352—259], то з цього можна зробити висновок, що козаки займали східну частину табору, повстанці ж його південно-західний кінець. Розкопками в урочищі За Фосою стверджено таку стратиграфію ґрунту: 1) верхній задернований шар торфу 0,2 м завтовшки без будь-яких знахідок; 2) шар молодого коричневого торфу товщиною 0,2 м без знахідок; 3) шар інтенсивно чорного торфу з добре перегнилими рослинними рештками, що сягає до глибини від 0,4 до 0,6 м, рахуючи від сучасної поверхні ґрунту. В цьому шарі залягають людські та кінські кістяки і всі виявлені розкопками речі; 4) потужний шар чорного торфу, відділений від попереднього шаром осоки та іншої болотної рослинності, що в землі втратила свій колишній зелений колір. Вони визначають рівень дна болотного ставу середини XVII ст.

У 1971 р. напроти Циганівки виявлено рештки гребельки, збере-

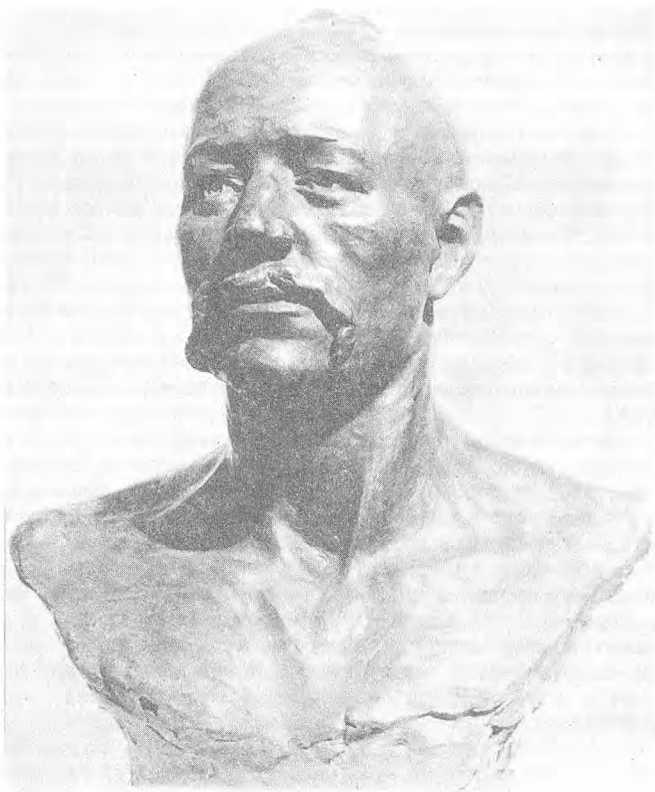
жені у торфі завдяки його консервуючим дереву властивостям. Вузька, до 2 м завширшки, переправа не збереглась у своєму первісному стані: десятки тисяч людських ніг і кінських копит її розсунули, а весняні паводки розмили. Найкраще простежувався її східний кінець поблизу високого правого берега заплави річки. Далі у західному напрямку переправа збереглась фрагментарно. Встановлено, що тут було затоплено в болото колоди зрубаних дерев, які перекрито поперечно покладеними тоншими стовбурами, балками з розібраних будинків, дошками, частинами возів. На цю конструкцію було настелено шар хмизу, в якому траплялись фрагменти сідел, втоптані в болото чоботи, зброя, особисті речі козаків та розрізнені людські кістки. Гребля була вузька, так що, за висловом шляхтича Маковецького, лише кінь за конем міг посуватись [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 407—409]. Тому багато людей, минаючи її, прямувало до високого берега заплави через болото. Полковник С. Савич розповів у Посольському приказі в Москві, що козаки, «покидавши гармати і запаси, усім військом за переправи побігли, а деякі й навпростець через болота» [ВУР, с. 135]. У 1984 р. експедиція досліджувала початок (західну частину) цієї переправи поблизу сьгоднішнього мосту через Пляшівку. Тут, переходячи річку, деякі козаки змушені були кидати свою зброю. Під час роботи екскаватора, який у 1984 р. прокладав тут рів, що з'єднав старе й нове річище Пляшівки, а потім археологічним дослідженням цього місяця виявлено 19 мушкетів, 4 шаблі, 2 бойові коси, 8 чеканів і бойових сокир, особисті речі козаків.

Розкопками болота на правому й лівому флангах переправи розкрито картину трагедії 10 липня 1651 р. Люди лежать так, як їх захопила смерть — один на спині, інший на боці, ще інший долілиць. В одному місці виявлено один кістяк, в іншому — два, три, чотири

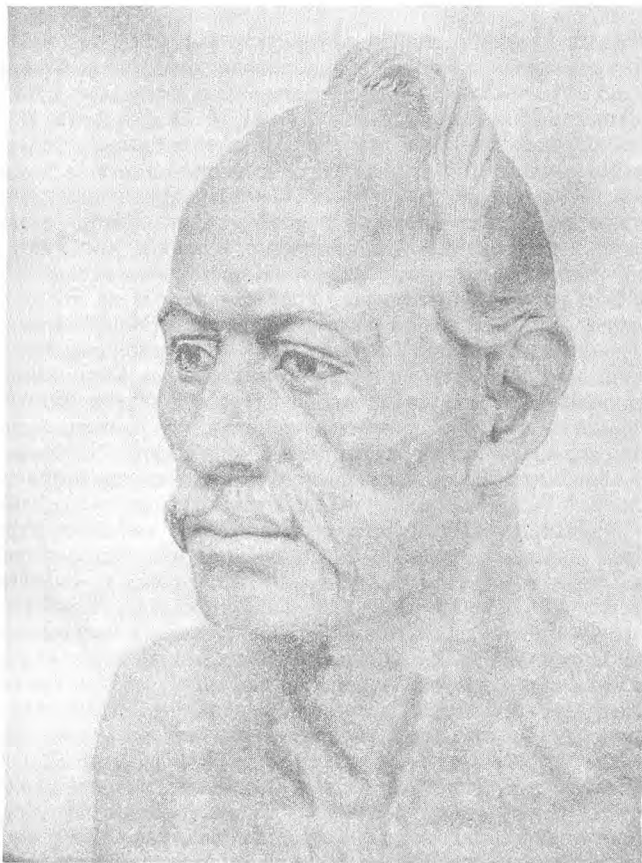
Р и с. 22. План дослідженої розкопками частини козацької переправи поблизу с. Острова.

- 1 — край високого правого берега заплави р. Пляшівки; 2 — старе річище Пляшівки; 3 — меліоративні рови; 4 — дерева; 5 — досліджена розкопками площа; 6 — замощена деревом площа; 7 — людські кістяки; 8 — кінські кістяки.

Р и с. 23. Скульптурна реконструкція портрета українського козака на підставі черепа з переправи. Скульптор-антрополог Г. В. Лебединська

поруч або й один на одному (рис. 22). Майже жоден кістяк не зберігся в повному анатомічному порядку. Пролежавши довгі роки у болотній рідині, зокрема під час весняних паводків, кістяки розмивались і окремі їх частини відокремлювались зі своїх місць. Тому положення тіл окремих забитих вдалось визначити лише на підставі залишків кістяків (ребер, хребта, рук чи ніг), що збереглися на своїх первісних місцях. На підставі двох знайдених розкопками добре збережених черепів антрополог Г. В. Лебединська зі своїми учнями у лабораторії пластичної антропологічної реконструкції при Інституті етнографії АН СРСР у Москві відтворила скульптурні портрети двох українських козаків. Незважаючи на індивідуальні відмінності їх облич, обидва, на думку антрополога С. Сегеди, належать до одного централь-

Р и с. 24. Скульптурна реконструкція портрета українського козака на підставі черепа з переправи. Скульптор-антрополог Х. Родрігес.

ноукраїнського антропологічного типу, широко розповсюдженого на Середній Наддніпрянщині [Сегеда С., 1988, с. 43] — рис. 23, 24.

На черепах загиблих — сліди ударів шаблями. Інколи між кістками трапляються свинцеві кулі від мушкетів. Кінські скелети також лежать у різних позах. І між їхніми кістками знаходимо свинцеві кулі. Порубані шаблями людські кістяки, знахідки на болоті поламааних і пощерблених шабел, бойових кіс та фрагментів мушкетів є доказом того, що, всупереч повідомленням окремих авторів, на болоті відбувся бій. Г. Граб'янка пише, що коли у таборі виникла паніка, всі почали бігти на збудовані на болоті мости, зруйнували їх, одні одних потоптали; у болоті потопилося багато козаків, а шляхта почала їх переслідувати лише згодом і послала за ними кілька десятків чоло-

вік [Грабянка Г., 1854, с. 105]. Ф. Софонович у своїй «Кройниці о земле Полской» пише, що король «воздержал жолниров, не казав за козаками гонити. Козаки сами зтривожившись, утекли на Україну, все покинувши. І много їх барзо в болоті потонуло, як по мосту, по трупах їх ходили іншії утікаючи» [ДПБ, ОР, зб. М. П. Погодіна, № 1476]. Близкий правди, очевидно, шляхтич П'ясецький, який у листі з-під Берестечка 12 липня 1651 р. пише: «Від наших шабель їх загинуло у ставі і чагарниках до 3000» [ДОВ, с. 547—549]. Насправді, як свідчать результати наших розкопок, козаки стримували наступ шляхтичів, вступали з ними у нерівний бій, в якому гинули зі зброєю в руках, напевно, знищуючи не одного ворога. Шляхта тіла своїх вбитих підбирала, а козаків і селян, пограбувавши, залишала на болоті. Тому, як правило, біля людських і кінських кістяків не знаходимо ніяких речей. До винятків належать описана нижче знахідка речей біля кістяка козака, який загинув у сидячому положенні, виявлення під іншим малої порохівниці (натруски), знахідка шкіряної сумки біля тазових кісток іншого загиблого. У сумці лежали латунний гачок — застібка сорочки, два кремінці до вогнепальної зброї, фрагмент дерев'яної ложки, оброблена паличка з закам'янілого дерева, залишки шнурка або дратви та 24 дрібні монети польського, шведського і трансільванського карбування. Під скелетом одного коня виявлено стремено, на ребрах іншого — передню й задню луки від сідла, а поруч — фрагмент шкіряного чепрака, біля копита ще іншого — залізну підкову. В процесі розкопок стверджено, що найбільша кількість людей загинула на правому фланзі переправи у південній частині урочища напроти Циганівки. Зокрема, багато людських кістяків виявлено у недалекій віддалі від високого берега заплави, де, мабуть, під берегом трясовина була глибшою. Під високим берегом поблизу млина в Острові розкрито також в одному місці скупчення кісток чотирьох коней.

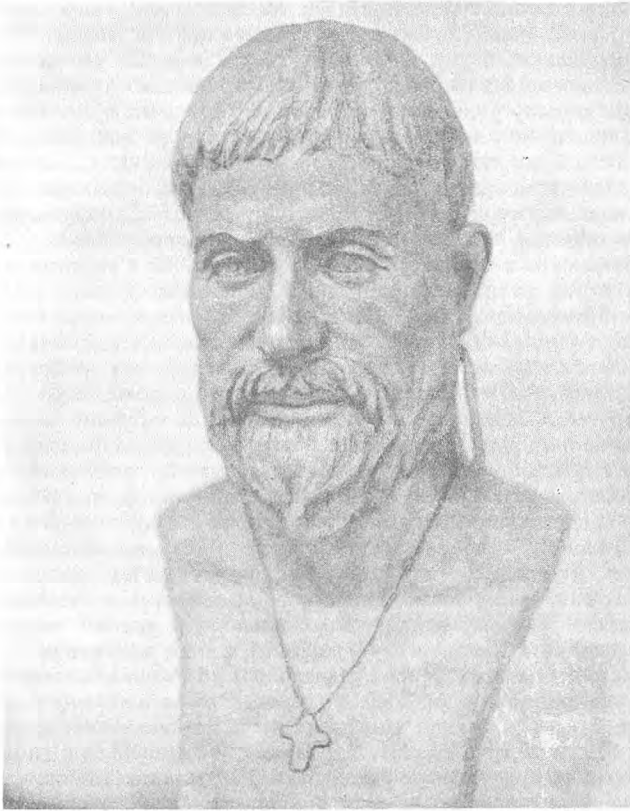
Розкопки дозволили відтворити подробиці загибелі окремих людей. Так, череп одного козака, кістяк якого виявлено у середній частині урочища напроти сучасного кладовища, має сліди семи ударів шаблею. Вивчаючи черговість цих зарубок, встановлюємо, що першу неглибоку рану козак одержав кінцем шаблі над лівим оком. Шабля розсікла м'яку тканину, а на кістці черепа залишила лише незначну задряпину. Таку рану козак міг одержати лише в бою віч-на-віч із ворогом. Але з розсіченого чола кров повинна була йому заливати ліве око. Поранений почав відступати. Наступні два удари, нанесені зверху вниз над правим і лівим вухом, також залишили лише неглибокі зарубки на кістках черепа. Очевидно, козак відступав пішо, а шляхтич переслідував його на коні. Ще дві зарубки від ударів кінцем шаблі також зверху вниз простежуємо з обох боків черепа нижче вух. Врешті від шостого удару шабля глибоко врзалась у праву частину потилиці — очевидно, кінний зрівнявся з пішим. Козак упав на правий бік, а шляхтич, видно, зіскачовши з коня, сьомим ударом відрубав його голову, перетявши основу черепа й шийні хребці.

Скелет іншого козака, віком 20—24 років, виявлено 10 липня 1971 р. (тобто рівно через 320 років після його загибелі) за 4 м від високого берега заплави навпроти кладовища. Підпираючись загостре-

ним з одного кінця й роздвоєним на верхньому кінці дерев'яним кілком, він пройшов усе болото, але поранений або знесилений не міг уже піднятися на берег. Поклав кілок під себе, сів у густу болотну рідину і так загинув. З розташування кісток випливає, що смерть застала цю людину у сидячому положенні: його ноги були простягнуті вперед, тазові кістки розпались горизонтально, ребра, хребці й череп осіли на таз, руки лежали по обох боках тіла. Біля кісток ніг знайдено чобіт з залізною підковкою, а праворуч кістяка — кінську підпругу з залізною пряжкою та пряжку від пояса (пояс, мабуть, виготовлений з тканини, не зберігся) і речі, що первісно були підвішені до пояса: дерев'яна ложка у шкіряному футлярі, ніж з рештками шкіряних піхов, гак до підвішування шаблі, залізна викрутка — прилад до розбирання мушкета та шкіряний гаманець з трьох відділень. У першому відділенні лежали три кремінці до замка вогнепальної зброї, 20 свинцевих куль до пістоля або мушкета крупного калібру, бронзовий гудзик від жупана та дерев'яна затичка до порохівниці чи баклажки. У другому відділенні гаманця знаходились кістяний перстень до охорони пальця від удару тятиви лука та 42 дрібні монети з низькопробного срібла польського короля Сігізмунда III, шведських королів Густава Адольфа і Христини та пруського князя Георга Вільгельма. Монети представлені солідами, грошами й півтораками 1622—1643 років карбування. Загальна вартість грошей у гаманці виносила всього 25 польських грошів. У третьому відділенні гаманця лежав жіночий перстень, плетений з низькопробних срібних дротиків. Останній предмет навіває сумні думки про мрію загиблого хлопця повернутися живим з війни й зробити своїй коханій цінний подарунок.

Під самим берегом напроти Циганівки у 1980 р. виявлено кістяки двох хлопчиків. Старший (12—14 років) лежав на спині з розкинутими на боки руками, ногами до колін вертикально застромленими в торф. Біля його грудної клітки знайдено 44 свинцеві кулі до мушкета та 7 фрагментів кістяних орнаментованих пластинок, очевидно, накладок на якусь коробочку, в якій знаходились кулі. Кістки меншого хлопчика (8—10 років) знаходились під кістяком старшого. Мабуть, обидва хлопчики, рятуючись з території табору, брели через болото. Під берегом, де вода була глибша, а шар намулу товстіший, старший, видно, взяв молодшого на плечі. Але вага малого виявилась непосильною для дитини. Він уже не міг витягнути ноги, що глибоко застрягли у намулі, і знесилений впав на спину, притиснувши своїм тілом меншого.

У 1979 р. на лівому фланзі переправи, недалеко від залишків гребельки виявлено частково розмитий кістяк чоловіка. Біля його правого вуха лежала велика (діаметром 7,5 см) латунна серга. Звичай носити сережку у правому вусі вже у XVI ст. був розповсюджений серед донських козаків, уроджених полоненими туркенями. У новгородських архівних документах за 1599—1600 рр. є запис про донського козака С. Дмитрієва, який носив в вусі сергу [«Новгородские кабальные книги 7108 г». СПб, 1894, с. 22]. Загальновідомо, що цей звичай серед донських козаків зберігся до самих останніх часів і що запорізькі козаки перейняли його від донців у другій половині XVIII ст. Отже, знахідка на переправі чоловічого кістяка з сергою

Р и с. 25. Скульптурна реконструкція портрета донського козака на основі черепа з переправи. Скульптор-антрополог Е. В. Веселовська.

біля правого вуха дозволила висловити припущення про те, що останки виявленої нами людини належать донському козакові. Це тим більш ймовірно, що на переправі знайдено також речі донського походження (порохівницю, нагрудні хрестики). Про спільні дії запорізьких і донських козаків відомо з ряду документів, але про участь людей з Дону у битві під Берестечком письмові документи не згадують. У лабораторії інституту етнографії АН СРСР у Москві скульптор-антрополог Є. В. Веселовська на підставі згаданого черепа виготовила скульптурний портрет цієї людини (рис. 25). С. Сегеда, аналізуючи риси цього документального портрета, стверджує, що портретована людина належала за своїми антропологічними рисами до валдайського типу, поширеного у центральних і західних областях європейської частини Росії. Загиблий значно відрізнявся за типом від своїх побратимів-запорожців [Сегеда С., 1988, с. 43].

Розкопки в урочищі Попів Горб з метою виявлення поховання корінфського митрополита Йоасафа проведено у 1970, 1971 та 1974 рр. Тут досліджено місце, на якому до 1912 р. стояла Михайлівська церква та найближче її оточення. Всього розкрито 248 м² суцільної площі, на якій виявлено 41 непорушене поховання, 35 окремих людських черепів та 26 скупчень кісток, що походять з могил, зруйнованих будівництвом церкви та пізнішими похованнями. Усі захоронення були здійснені за православним обрядом — у простягнутому положенні, головами на захід, з руками, схрещеними на грудях. Вони лежали в ямах глибиною 0,84—1,7 м від сучасної поверхні ґрунту і належали чоловікам, жінкам та дітям різного віку. У багатьох випадках простежено залишки дерев'яних домовин. На пальцях правих рук двох жіночих кістяків знаходились бронзові перстені з овальними щитками, прикрашені мотивом розетки, аналогії яким відомі серед знахідок на козацькій переправі у урочищі За Фосою. У багатьох похованнях біля правого ліктя або тазу кістяків знайдено дрібні монети. В одному випадку мідний солід короля Яна Казимира 1663 р. карбування знайшовся в роті молодої дівчини, в іншому — біля ліктя дорослого чоловіка лежало 6 солідів, ще в іншому поблизу тазових кісток 10 солідів Яна Казимира були укладені стопочкою один на одному. Можна підкреслити, що звичай класти монети у труну небіжчикові існує досі в околицях Берестечка. Найстаршою монетною знахідкою з цих розкопок є срібний солід шведського короля Густава Адольфа (1611—1632 рр.), наймолодшими — солід і гріш польського короля Августа III Саксонського 1754 р. карбування. Найбільша кількість знайдених у похованнях монет є мідними коронними й литовськими солідами Яна Казимира 1659—1663 рр. карбування. На цій підставі кладовище на Поповому Горбі слід датувати часом від середини XVII по другу половину XVIII ст. включно. Зруйновані будівництвом церкви в середині XVII ст. (до 1650 р.) поховання є доказом того, що кладовище тут знаходилось (мабуть, довкруги існуючої тут попередньої церкви) також в XVI і першій половині XVII ст.

Така велика кількість відкритих на дослідженій ділянці кладовища поховань, що належали людям різного віку, які вмирали природною смертю у другій половині XVII і у XVIII ст., є доказом того, що с. Острів після Берестецької битви продовжувало розвиватись нормальним безперервним життям. Дані розкопок, всупереч думці Л. Кубалі, не дають підстави до ствердження повного обезлюднення Волині внаслідок пощесті чуми, що вибухла після Берестецької битви як результат розкладу непохованих тіл загиблих козаків, яких нібито 30 тис. лежало між Берестечком і Константиновим. Іншою причиною поширення епідемії вважав Кубаля повне виснаження населення Поділля, Холмщини й Волині після Берестецької битви, коли через голод, пощесть, дощі й повені 1652—1653 рр. поля лежали облогом [Kubala L., 1901, s. 155—165]. Про вибух нібито занесеної військом з України епідемії наприкінці серпня 1651 р. в Олеську, Білому Камені, Золочеві й Сасові на Львівщині згадує й С. Освенцім у своєму діаріюші [Oświęcim S., 1907, s. 365—368]. Однак, не мала вона, мабуть, таких катастрофічних наслідків ні для околиць Берестечка, ні для України в цілому, як це собі уявляв Л. Кубаля, який, перебільшуючи

розміри поразки козаків під Берестечком, намагався довести, що результатом битви була повна катастрофа народу. Не узгоджується з думками Кубалі й лист шляхтича Марека Любенецького до краківського скарбника Олександра Вельovejського з-під Берестечка від 15 жовтня 1653 р., в якому він пише: «Я тут на Стиру тримаю перехід і розсилаю вісті по околицях. Збіжжя дешеве: корець жита — півтора злотих, вівса — 20 грошів, пшениці — 2,5 злотих, а після обсіяння все наполовину було дешевше, бо дуже хороший врожай» [Michałowski J., 1864, s. 686—688].

Про нормальне життя населення с. Острова у другій половині XVII ст. свідчить і скарб срібних монет польських королів Сигізмунда III і Яна Казимира та шведського короля Густава Адольфа, знайдений у 1981 р. на городі М. Я. Войтюка в частині села, званій Манджурією. Скарб, крім кількох крупних монет, (ймовірно, талерів), було передано у музей «Козацькі Могили». Його збережена частина складається з одинадцяти монет — грошів, півтораків, шостаків, ортів (монета вартістю 16 грошів) і тимфів (монета вартістю 1 злотий) 1621—1665 років карбування, загальною вартістю понад 5 польських злотих. Монети у скарбі відкладались протягом понад 40 років, що є доказом відносної стабільності економічного життя населення Острова в другій половині XVII ст. Про це ж свідчить і згаданий вище документ — скарга власників с. Острова на шляхтича Каспра Куницького, який пограбував селян Пляшевої та Острова у 1680 р., взявши у них худобу, пасіку, мед і гроші [Теодорович Н. И., 1890, с. 1058—1060] — значить, було що грабувати!

Розкопками місця, на якому стояла Михайлівська церква, на глибині близько 0,85 м від сучасної поверхні простежено рів 0,6—1,3 м завширшки та 1,5 м завглибшки, викопаний під час побудови церкви під усіма її стінами. На дні рову під південною та вівтарною стіною виявлено дубові стовпи діаметром близько 0,3 м, вертикально вкопані в дно рову на відстані 0,4—0,8 м один від одного до глибини 2 м від сучасної поверхні ґрунту. Стовпи збереглись до висоти близько 1 м; вони, очевидно, служили підпорами підвалин стін церкви. В рові під північною стіною будинку та під стінами бабинця стовпів не простежено, хоч і тут виявлено рештки перегнилого дерева. Встановлено, що бабинець займав площу близько 5,5×5,5 м, основна церква — 7,5×7,5 м, вівтар, що звужувався в напрямку до абсиди, — 2—5,5×5,5 м, що відповідає розмірам і пропорціям відбудованої на острові Журавлиха Михайлівської церкви. У чорній землі, яка заповнювала рови, траплялись уламки глиняного і скляного посуду та розрізнені людські кістки, що потрапили в рови разом з землею засипу і походять з культурного шару першої половини XVII ст., та порушених будівництвом церкви старших поховань.

Під рівнем долівки церкви майже в її центрі, у віддалі 3 м від лівої частини іконостасу на глибині 1 м від сучасної поверхні знайдено скупчення церковних речей — пошкоджену глиняну кадилицю, «копіє» та «звіздицю», що становлять, очевидно, частину старого церковного обладнання, яке в час побудови церкви вже вийшло з ладу і, згідно з існуючим у православній церкві звичаєм, було закопане під підлогою нової церкви. На площі церкви виявлено дев'ять чоловічих

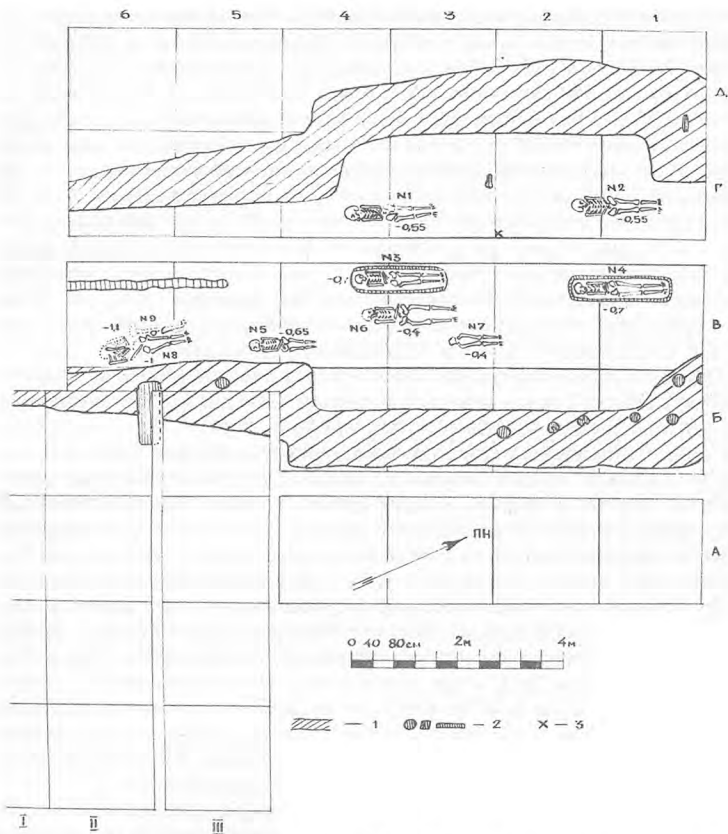

Рис. 26. План розкопу на місці Михайлівської церкви в с. Острів.

1 — сліди ровів під стінами церкви; 2 — рештки дерев'яних стовпів і конструкцій; 3 — місце знахідки церковних речей (кадильниці, зів'язці і копія); 4 — №№ 1—9 — виявлені розкопками поховання.

поховань, здійснених після її побудови. Вони лежали на глибині 0,4—0,7 м у простягнутому положенні головами на захід із схрещеними на грудях руками. У двох випадках (поховання №№ 4 і 5) по краях могильних ям простежено рештки домовин. Найранішим серед них є поховання № 7 дорослого чоловіка, порушене сусіднім похованням № 6. Біля збережених на первісному місці тазових кісток небіжчика знайдено коронний і литовський мідні соліди Яна Казимира з затертими роками карбування. Перед правою частиною іконостаса відкрито безінвентарне поховання дорослого чоловіка (№ 4), перед лівою частиною — друге таке ж поховання (№ 2), над яким лежав погано збережений кістяк дитини, біля нього знайдено кусочок парчевої тканини та мідний солід польського короля Августа III Саксонського 1754 р. карбування. Факт поховання дитини безпосередньо

над кістяком дорослого чоловіка дозволяє припустити існування родинних зв'язків між цими небіжчиками. Симетричне розташування кістяків поховань №№ 2 і 4 у почесному місці (перед іконостасом) та знахідка парчі (фрагмента епатрахилі?) у похованні дитини над кістяком № 2 дозволяють висловити припущення, що ці захоронення другої половини XVIII ст. належали двом священикам і дитині одного з них. У західній частині церкви виявлено чотири поховання. Згадане вище одне з них № 7), датоване монетами другої половини XVII ст., було порушене похованням юнака близько 20 років (№ 6), біля ніг якого знайдено мідний гріш Єлизавети Петрівни 1753 р. карбування. Два інші безінвентарні захоронення у цій частині церкви належали дорослим чоловікам. Біля південної стінки бабинця відкрито кістяк хлопця близько 13 років, поблизу якого знайдено мідний гріш Августа III Саксонського 1754 р. карбування (рис. 26).

Окремої уваги заслуговує подвійне поховання (№№ 8, 9), виявлене на глибині 1 м від сучасної поверхні без слідів труни під південною стіною бабинця, недалеко від входу у церкву. Тут два кістяки дорослих чоловіків лежали один на одному в одній ямі. Верхній кістяк (№ 8) належав людині понад 70 років. Він був покладений доволі недбало: ліва нога лежала нижче, права — вище. Таз був перекошений, права гомілка пересунулась вправо, ліве плече було висунуте вгору, а ліва плечева кістка лежала глибше правої. Небіжчика було поховано без голови, що була відрубана і лежала біля правого коліна. Від неї збереглись лише передня частина черепа та нижня щелепа з пошкодженим відростком лівої суглобної частини, що був, мабуть, зрізаний різким ударом гострого знаряддя, коли у небіжчика рубали голову. Тоді ж, мабуть, були розтриті кістки лицевої та задньої частини черепа. Ліва рука похованого була зігнута в лікті і покладена долонею на праву частину грудної клітки, права — простягнута вздовж тіла і лежала долонею на тазових кістках. Ключиці та хребці не збереглися, тазові кістки дуже поганої збереженості.

Нижній кістяк (№ 9) знаходився безпосередньо під верхнім. Він належав чоловікові понад 50 років. Похований лежав у простягнутому положенні з руками, зігнутими у ліктях і покладеними долонями впоперек живота. У верхній центральній частині його черепа та над правою скроневою кісткою — округлі отвори, мабуть, від мушкетних куль. Вихідні отвори цих пострілів знаходяться один в основі черепа, другий з лівого боку його нижньої частини. Очевидно, в голову небіжчика стріляли, коли він лежав на землі. Нижні хребці не збереглися, ліва частина черепа, розбита вихідним отвором кулі, поганої збереженості.

Ніяких речей біля обох небіжчиків не знайдено. Вони, очевидно, загинули внаслідок воєнних подій: у верхнього голова була відрубана, у нижнього — двічі прострілена. Поховання їх в одній ямі вказує на їх одночасну смерть і дозволяє припустити існування якогось зв'язку, що з'єднував їх за життя. Люди, які їх ховали, вважали їх гідними вічного спочинку у самій церкві. Все це відповідає письмовим повідомленням про смерть митрополита корінфського Йоасафа 10 липня 1651 р., про повне пограбування шляхтою його речей і про наказ короля поховати його у найближчій церкві. Диякон Павло всюди

супроводжував Йоасафа і був найближчою до нього особою. Вище вже згадувалось, що царському послові на Україну Г. Богданову не вдалось нічого довідатись про долю Йоасафа і Павла після Берестецької битви і він у своїй записці у Посольський приказ висловлює припущення, що обидва духовні або загинули під Берестечком, або потрапили в полон. Отже, із значною ймовірністю можна припустити, що розкопками місця Михайлівської церкви в Острові виявлено останки двох історичних осіб, близьких політичних соратників Богдана Хмельницького — корінфського митрополита Йоасафа та його диякона грецького ченця Павла.

Археологічними дослідженнями Попового Горба на місці кладовища, що оточувало Михайлівську церкву, виявлено також основи трьох кам'яних і одного дерев'яного хрестів, що стояли на площі кладовища. Встановлено, що хрести не були зв'язані з окремими захороненнями і, згідно з місцевим звичаєм, були поставлені на території кладовища як пам'ятники тим похованням, зовнішні ознаки могил яких уже не збереглись. Знайдено також верхню частину кам'яного хреста з кириличним написом «ІС ХС НІКА» («Ісус Христос перемагає»), що за палеографічними ознаками слід датувати XVII ст. Крім того, стверджено, що на цьому горбі існувало двошарове поселення періоду енеоліту та початку бронзової доби. Нижній шар цього поселення представлений вогнищевими і господарськими ямами та залишками пошкодженого будівництва церкви й пізньо-феодальними похованнями культурного шару археологічної лендельської культури першої половини III тисячоліття до н. е. [Пелещин Н. А., 1985, с. 268—273], верхній — також пошкодженими залишками поселення археологічної стжижовської культури першої половини II тисячоліття до н. е. [Свешников И. К., 1985, с. 384—391].

Аналіз матеріалів з розкопок

Систематизація і наукове опрацювання величезної кількості різноманітного матеріалу з розкопок 1970—1987 рр. на місці Берестецької битви є складною і нелегкою справою. В руки дослідників потрапила велика колекція добре датованих, оригінальних і здебільшого унікальних речей, що належали різним суспільним групам і в якійсь мірі відображають матеріальну культуру волинського села першої половини XVII ст., побут, озброєння та обладнання козацької і польсько-шляхетської армій. Ці знахідки, зрозуміло, не можуть дати вичерпної відповіді на ряд питань і повністю схарактеризувати побут згаданих суспільних груп, але дають багато нового матеріалу для висвітлення культури України XVII ст. Це тим більш важливе, що у вітчизняній науці досі по суті не розвинулась така ділянка, як пізньосередньовічна археологія, а відсутність публікацій результатів нечислених розкопок пам'яток XIV—XVIII ст. гальмує висвітлення питань економічного розвитку України пізньофеодального періоду. Місця козацьких битв XVI—XVII ст. досі ніде, крім Берестечка, розкопками не досліджувались і організація, озброєння та обладнання армії Богдана

Хмельницького на підставі матеріальних пам'яток не вивчались. В даній роботі, опрацьовуючи здобуті розкопками речі, застосовуємо їх поділ на групи, поклавши в його основу приналежність їх власників до окремих суспільних груп. Звичайно, здаємо собі справу з умовності цього поділу: окремими предметами та зброєю могли користуватися і козаки, і селянські повстанці та ремісники, і польські шляхтичі, тим більше, що речі польської шляхти знайшлися на досліджуваній переправі, очевидно, як трофеї козаків.

ПОБУТОВІ СІЛЬСЬКІ РЕЧІ

Знахідки речей XVII ст., які можна певно або згодом пов'язати з побутом населення с. Острова, були зроблені під час розкопок на Поповому Горбі, під високим краєм заплави Пляшівки поблизу Циганівки та на дні річки біля мосту на шосейній дорозі через село. До групи керамічних виробів належать численні уламки горщиків і мисок з Попового Горба, кілька фрагментів мисок, знайдених під берегом на болоті та два повністю збережені горщики з дна річки. Один з них має широке чітко виділене рівне дно, опуклі стінки, розхилені вінця та дугасту ручку, що з'єднує вінця з лінією максимального діаметра тулуба, прикрашеного у верхній частині горизонтальними борозенками. Його зовнішня поверхня чорна з яснішими плямами, внутрішня вкрита характерною для XVII ст. зеленою поливою (рис. 27, 7). Другий горщик зі світло-жовтої глини є дворучним дзбанком з широким дном, роздутою нижньою частиною тулуба, високою шийкою, відділеною від вгнутих вінець чітким реберцем. Ручки (збереглись лише одна) з повздовжнім жолобком на зовнішньому боці були розташовані асиметрично — одна поруч одної (рис. 27, 3). Серед матеріалу з Попового Горба є кілька фрагментів циліндричних вінець чорних горщиків з потовщеним заокругленим краєм. Вінця, що орнаментовані рядом нанесених штампом чотирикутних заглиблень, чітким поворотом переходять у плечики, прикрашені мотивом зигзага, виконаним зубчастим штампом (рис. 29, 1). Миски різноманітні за типом. Один фрагмент верхньої частини чорної миски з Попового Горба орнаментований під краєм рівних вінець двома горизонтальними жолобками, а на стінках — вертикальними нарізами (рис. 29, 2). Фрагменти інших типів великих мисок, вкритих на внутрішній поверхні типовою для XVII ст. коричневою та зеленою поливою, інколи орнаментованих з внутрішнього боку під вінцями мотивом подвійного зигзага, знайдено на болоті під берегом заплави. В одному випадку край дна такої миски має 8 скісних зрізів (рис. 27, 9). Покришку з сірої глини для великого горщика або миски з рівним верхом і лійчасто розхиленими стінками також знайдено на болоті під Циганівкою (рис. 27, 5).

Слід також згадати знайдений на болоті під цвинтарем особливий керамічний виріб — свистульку у вигляді порожньої всередині фігурки пташка з відбитою голівкою і високо піднятим хвостиком. У хвостуку,

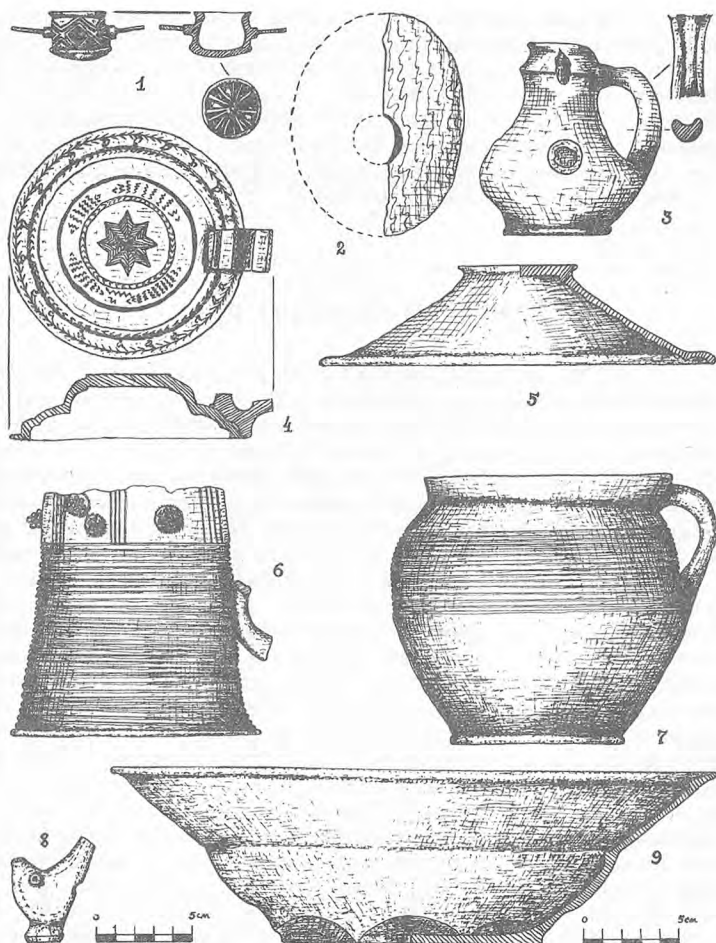

Рис. 27. Речі селянського побуту XVII ст. з розкопок.

1 — частина панікадила; 2 — поплавок до рибальської сіті; 3, 7 — горщики; 4 — кришка пивного кухля; 5 — кришка на горщик; 6 — пивний кухоль; 8 — іграшка-свистулька; 9 — миска.

1, 4 — свинець; 2 — дерево; 3, 5, 9 — глина.

під ним та біля основи шиї — округлі отвори, що під час гри на цьому музичному інструменті-забавці затулялись пальцями (рис. 27,8). Уваги заслуговує знайдений на дні річки біля мосту в Острові пивний кухоль з широким рівним дном, відбитою ручкою і простими стінками, що звужуються в напрямку до пошкоджених вінець. Зовнішня ребриста поверхня стінок вкрита яскравою зеленою поливою, внутрішня — жовтою з коричневими плямами. Під вінцями нерегулярно розташовані пластичні оздобу у вигляді ягід малини (рис. 27, 6). Там

же знайдено олов'яну покрішку до такого кукля. Вона має фігурні стінки і обламаний держак, що кріпився до ручки кукля, а її зовнішня поверхня оздоблена гравірованим мотивом восьмикутної зірки в центрі, оточеної групами зигзаговидних ліній та поясами ялинкового орнаменту (рис. 27, 4). Нагадаймо, що, за словами С. Освенціма, недалеко містечко Стремільче під Берестечком славилось хорошим пивом [Oświęcim S., 1907, s. 313—34].

З Попового Горба походять багато уламків скляних виробів. Це фрагменти округлих і прямокутних віконних шибок з потовщеним краєм для кращого кріплення шибки у раму (рис. 30, 3, 5, 6), верхні й нижні частини невеликих плящинок (рис. 29, 8; 30, 7), численні фрагментовані тюльпановидні келишки з відокремленою перехватом широкою плоскою підставкою (рис. 29, 4, 7). На болоті поблизу Циганівки знайдено фрагмент денця пляшки з характерною для XVII ст. жгутовою констукцією дна (рис. 29, 11).

Побутові дерев'яні вироби походять з розкопок болота під берегом заплави. Умови залягання у торфі (на глибині 0,4—0,6 м) дозволяють датувати їх також XVII ст. До цієї групи речей належать деталі водяного млина (рис. 28, 1, 2), фрагмент ручки держака коси (рис. 28, 3), мотовило (дощинка у формі вісімки для намотування ниток — рис. 28, 4), веретено з обламаним верхнім кінцем (рис. 28, 9), голівка коцюби до вигортання вугілля з печі (рис. 28, 5) та дубовий пральник з округлою в розрізі ручкою і фігурно вирізаним верхнім кінцем (рис. 28, 6). В окрему групу можна виділити речі, зв'язані з рибальством. Це — фрагменти соснових весел (рис. 28, 7), циліндричний поплавок з березової кори (рис. 28, 10), частина соснового овального поплавка до рибальської сіті з округлою свердлиною в центрі (рис. 27, 2) та згаданий вже вище рибальський човен, вилловлений з води під лівим берегом Пляшівки недалеко від Попового Горба. Човен типу моноцилу, видовбаний з суцільної соснової колоди. В його середній частині залишено поперечне підвищення — лавку. Борти збереглись погано, рівно зрізаний ніс пошкоджений, корма формована півокругло (рис. 28, 8). Довжина всього човна — 2,85 м, ширина — 0,55 м, ширина поперечної перегородки — 0,15 м.

Під час розкопок на Поповому Горбі знайдено також численні залізні предмети — скобу (рис. 29, 6), фрагмент кінської підкови (рис. 29, 9), частину дверного завісу (рис. 29, 13), окуття (рис. 30, 8), лезо ножа (рис. 29, 12), фрагмент ланцюга (рис. 29, 16) та цвяхи ковальської роботи з округлими або прямокутними опуклими і плоскими голівками (рис. 29, 3, 5, 10, 14, 15); один екземпляр має петельчасту голівку (рис. 30, 4). Невеликий прямокутний замочок (рис. 30, 11), можливо, служив для замикання церковної скарбонки. Оригінальний свічник складається із згорнутої в трубочку залізної пластинки та перпендикулярного до неї загостреного на кінці чотирикутного в перетині штиря; свічка вставлялась у циліндр, штир вбивався у дерев'яну основу панікадила або рами ікони (рис. 30, 2). Іншу деталь панікадила у вигляді свинцевої чашечки з опуклим дном та двома бічними залізними штирями до підвищування предмета знайдено на дні річки поблизу Попового Горба. Циліндричні стінки чашечки прикрашені рельєфними лініями, укладеними в зигзаги, що утворюють

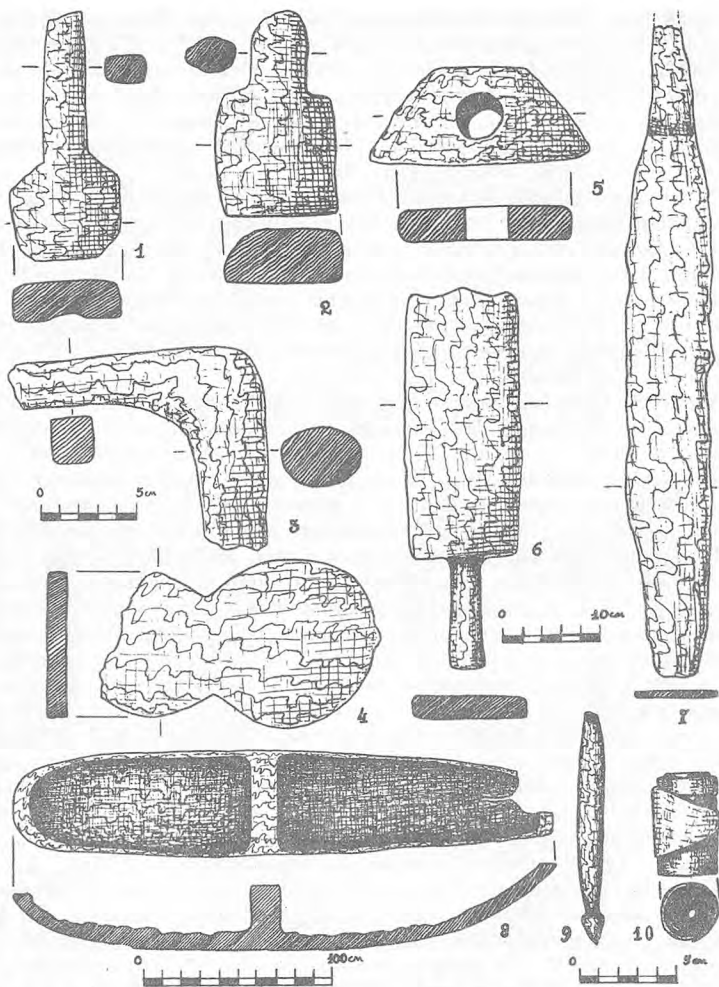
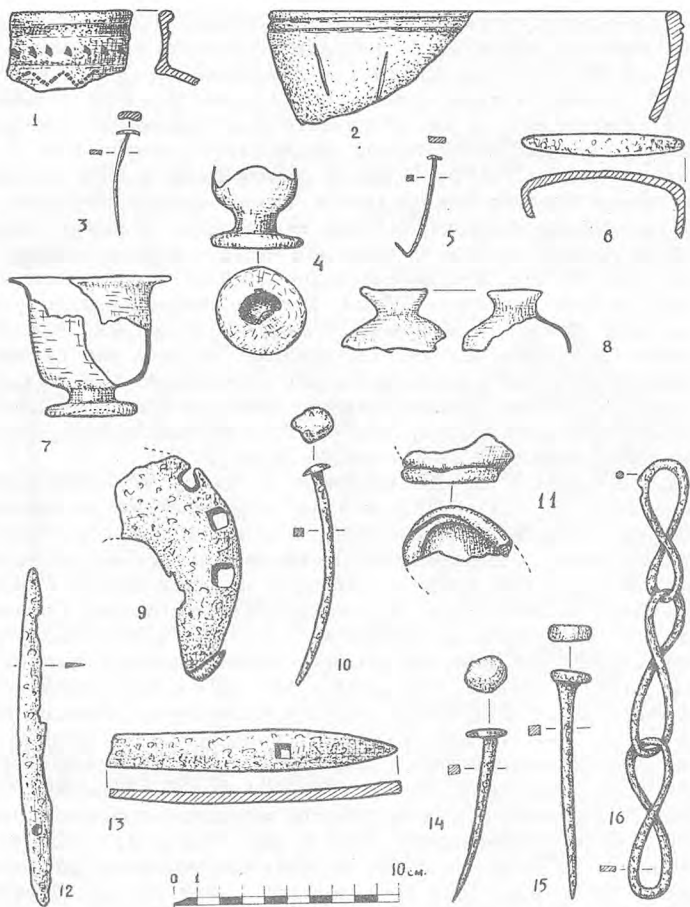

Рис. 28. Дерев'яні речі селянського побуту XVII ст. з розкопок.

1, 2 — деталі водяного млина; 3 — руків'я коси; 4 — мотовило; 5 — фрагмент коцюби; 6 — пральник; 7 — весло; 8 — рибальський човен; 9 — веретено; 10 — поплавок до рибальської сіті.

мотив подвійних квадратів, а дно орнаментоване променистими лініями (рис. 27, 1).

Під підлогою Михайлівської церкви знайдено кадильницю, «звіздицю» і «копіє». Глиняна кадильниця складається з двох частин — півсферичної мисочки з трьома прямокутними виступами біля вінець та конічної верхньої частини (рис. 30, 10). Мисочка, висотою 4,5 см і діаметром 11 см, має заокруглене, незначно сплющене

Р и с. 29. Побутові речі XVII ст. з розкопок на Поповому горбі поблизу с. Острів.

1, 2, 4, 7, 8, 11 — фрагменти посуду; 3, 5, 10, 14, 15 — цвяхи; 6 — скоба; 9 — фрагмент підкови; 12 — ніж; 13 — дверний засув; 16 — ланцюг.

1, 2 — глина; 3, 5, 6, 9, 10, 12—16 — залізо; 4, 7, 8, 11 — скло.

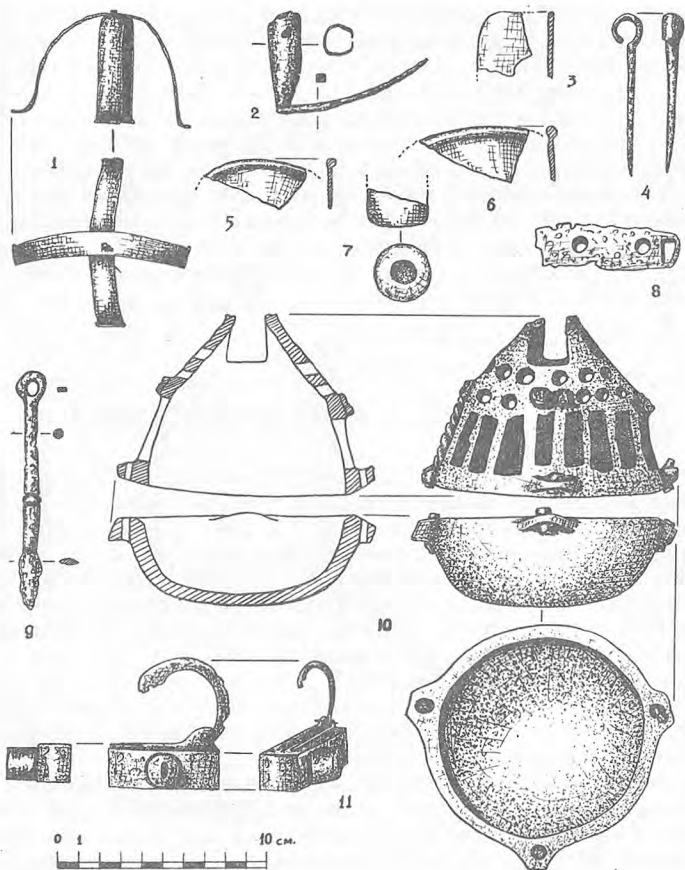
дно. В бічних виступах біля краю вінець знаходяться округлі отвори, в яких збереглися частини залізного ланцюжка, що сполучав верхню і нижню частини камильниці. Внутрішня поверхня вкрита зеленою поливою, пошкодженою діянням вогню, зовнішня — ясно-зеленою поливою. Верхня частина, 9 см заввишки та 11 см діаметром, також вкрита ясно-зеленою поливою. Вона біля основи конуса має три прямокутні виступи з округлими отворами, в яких збереглися рештки ланцюжка. Нижнім виступам відповідають три інші, розташовані напроти них дещо вище половини висоти конуса. Стінки верхньої

частини ажурні: у нижньому рядку розташовані прямокутні вертикальні отвори, у верхньому — два ряди округлих отворів. Верх конуса відбитий. Під ним були навхрест розташовані, тепер пошкоджені у верхній частині, чотири прямокутні прорізи. Відсутність аналогій нашій знахідці змушує нас розглядати її як єдиний збережений на території України зразок виробу українських гончарів кінця XVI — першої половини XVII ст. Поруч із кадильницею лежала «звіздичя» (літургійний предмет для прикриття частин проскур, вийнятих священиком під час літургії), що має вигляд двох бронзових дугасто зігнутих стрічок, скріплених у верхній частині, й розташованих навхрест (рис. 30, 1)). Висота «звіздичі» — 5,5 см, ширина в основі — 8,5 см, ширина стрічок — 1,2 см. Тут же знайдено дрібні уламки свинцевого диска — церковної посудинки у вигляді неглибокої мисочки та залізне «копіє» — літургійний предмет, що служив до виймання частинок з проскур під час літургії. «Копіє», довжиною 11,6 см, має форму орнаментованого двома поперечними нарізами округлого в розрізі стрижня, закінченого у верхній частині перстнем, у нижній — ланцетовидним ножиком (рис. 30, 9).

Важко зробити наукові висновки зі складу монетних скарбів, знайдених у с. Острів у 1971 та 1981 рр.: вони не дійшли до наших рук у повному складі. Збережена частина скарбу, знайденого на підвищенні серед болота у віддалі близько 0,5 км на схід від сільського кладовища, складається із 90 срібних монет польського короля Сигізмунда III Вази (1587—1632). В її складі один екземпляр гданського гроша 1625 р. карбування [Szwagrzyk J. A., 1973, N 798]; 70 коронних півтораків (монети вартістю півтора гроша), карбованих у 1621 р. (2 екземпляри), 1622 р. (15), 1623 р. (4), 1624 р. (12), 1625 р. (16), 1626 р. (4), 1630 р. (1), 1631 р. (1) та 4 екземпляри з нечітким роком [Zagórski I., 1966, N 232—236]; 5 коронних трояків (монета вартістю 3 гроші), карбованих в різних польських монетних дворах у 1622 р. (2 екземпляри), 1623 р. (1), 1624 р. (2). (Zagórski I., 1969, N 283: 10 коронних шостаків (монети вартістю 6 грошів), карбованих у 1623 р. (1 екземпляр), 1624 р. (1), 1625 р. (1), 1626 р. (5), 1627 р. (2) [Zagórski I., 1969, N 296]; 4 коронних орти (монети вартістю 16 грошів) 1622 (1 екземпляр), 1624 (3) рр. карбування [Zagórski I., 1969, N 298]. Вартість збереженої частини скарбу виносила 253 гроші, тобто 8 злотих і 13 грошів. За цю суму його власник у середині XVII ст. міг придбати корець (98,28 кг) пшениці та копу яець [Szwagrzyk J. A., 1973, s. 133].

На увагу заслуговує наявність у складі скарбу двох півтораків 1630 і 1631 рр., тобто карбованих всупереч постанові коронного сейму 1627 р., що забороняла випускати дрібну монету. Цей факт можна пояснити, мабуть, порушенням керівниками монетних дворів існуючих законів. Так також пояснює це явище польський нумізмат М. Гумовський, але йому відомі лише екземпляри 1628 і 1929 рр. карбування (Gumowski M., 1955, s. 95, 111). Таким чином, наші монети 1630 і 1631 рр. належать до рідкісних нумізматичних знахідок.

Врятована частина скарбу 1981 р. складається з одного гданського гроша Сигізмунда III 1626 р. карбування [Szwagrzyk J. A., 1973, N 798]; чотирьох коронних півтораків Сигізмунда III 1622 (3 екзем-

Р и с. 30. Речі XVII ст. з розкопок на Поповому Горбі біля с. Острів.

1 — зіздиця; 2 — підсвічник; 3, 5, 6 — фрагменти віконних шибок; 4 — цвях; 7 — донец пляшки; 8 — окултя; 9 — копіє; 10 — кадильниця; 11 — висячий замок.
1 — бронза; 2, 4, 8, 9, 11 — залізо; 3, 5—7 — скло; 10 — глина.

пляри) і 1623 (1) рр. карбування [Gumowski M., 1955, N 537a]; коронного орта Сигізмунда III 1621 р. карбування [Szwagrzyk J. A., 1973, N 2666]; драйпелькера (півторака) шведського короля Густава Адольфа (1611—1632) з нечітким роком; двох коронних шостаків Яна Казимира (1648—1668), карбованих у Кракові в 1660 і 1664 рр.; двох тимфів, карбованих у Бидгощі в 1664 і 1665 рр. [Szwagrzyk J. A., 1973, NN 2724, 2726]. Тимф, монету вартістю 30 грошів, тобто 1 злотий, розпочав карбувати у 1663 р. у Львові і Бидгощі арендатор монетних дворів Анджей Тимф, від прізвища якого ця монета одержала свою назву. Для виправдання низької проби срібла, з якого карбовано тимфи, на їх зворотному боці вміщено латинську сентенцію: «DAT

PRETIUM SERVATA SALUS METALLO EST» («Вартість цієї монети надає порятунок Батьківщини, який є дорожчим від металу»). Сучасники критично оцінили низьку якість цієї монети і навіть королівську монограму на її лицевому боці «ICR» (Ioannes Casimirus Rex читали як «Initium Calamnitatis Regni» («Початок занепаду королівства»). Найранішою у складі скарбу монетою є орт Сигізмунда III 1621 р., наймолодшою — тимф Яна Казимира 1665 р. Загальна Вартість врятованих монет скарбу з Острова виносила всього 96,5 грошів (3 золотих і 6,5 грошів), що за тодішніми цінами відповідало парі чобіт та двом шапкам (Hoszkowski S., 1928), а в 1653 р. в околицях Берестечка за цю суму можна було придбати понад 2 корці жита [Michałowski J., 1864, s. 686—688].

КОЗАЦЬКІ РЕЧІ. ДЕТАЛІ ОДЯГУ

До найбільш численних знахідок на козацькій переправі в урочищі За Фосою біля с. Острова належать чоботи. Вони виготовлені з виправленої шкіри ялівок або молодих бичків, що є цупкішою і більш водонепроникною від шкіри дорослих корів. За роки розкопок на козацькій переправі в урочищі За Фосою цілих і фрагментованих чобіт всього знайдено 367, з яких близько половини надається до реставрації. Чоботи пошиті з чотирьох фрагментів шкіри, що складають халяву, передок, задник і м'яку підощву з підковкою замість каблука (рис. 31). Вони розрізняються за якістю шкіри, висотою халяви і формою її верхнього краю. Халява низьких чобіт з простої юхтової шкіри прикривала ногу лише до половини її довжини; її верхній край або майже рівно зрізаний (рис. 31, 5), або його передня частина значно підвищена над задньою (рис. 31, 8). Деякі екземпляри мають півколисто вирізаний верхній край халяви, через що передня й задня його частини підвищені (рис. 31, 6). Чоботи з довгими халявами переважно виготовлені з тоншої і краще виправленої шкіри. Вони мають здебільшого підвищений передній край халяви (рис. 31, 9), інколи — фігурно формований, що прикривав коліно (рис. 31, 7). Халява зішита поздовжнім швом з внутрішнього боку ноги, що, по суті, й розрізняє чоботи для правої і лівої ноги. Лише деякі екземпляри мають халяву зішиту з двох частин шкіри, а шви розміщені з обох її боків. Нижній рівний або півколисто вирізаний край халяви пришитий до задника й передка чобота. Задник звичайно складається з двох платівок шкіри, між якими знаходиться луб з відповідно вигнутої тонкої дерев'яної пластинки. Трапляються екземпляри, в яких задник зішитий з двох частин шкіри (рис. 31, 7). Передок чобота залежно від форми нижнього краю халяви має більший або менший півколистий виріз, а інколи з'єднується з передньою частиною нижнього краю халяви язичком. Підощва складається з кількох (2—3) рядків м'якої шкіри. Вона пришита внутрішнім швом до нижніх країв задника і голівки. В середині чобота під п'яткою на підощву настелено кілька (4—6) півколисто вирізаних кусочків

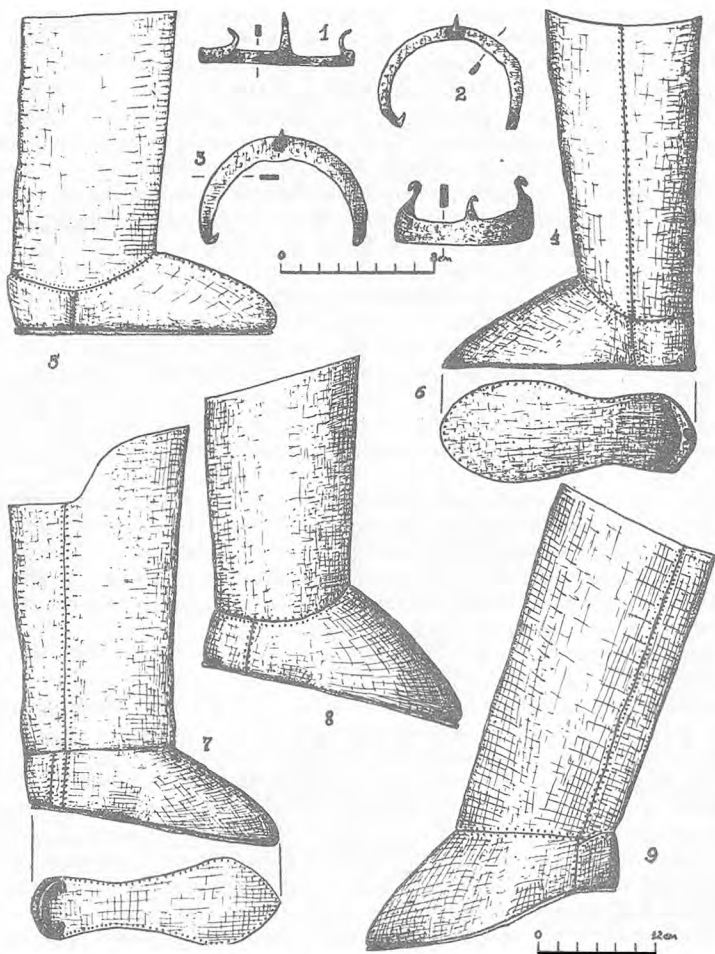

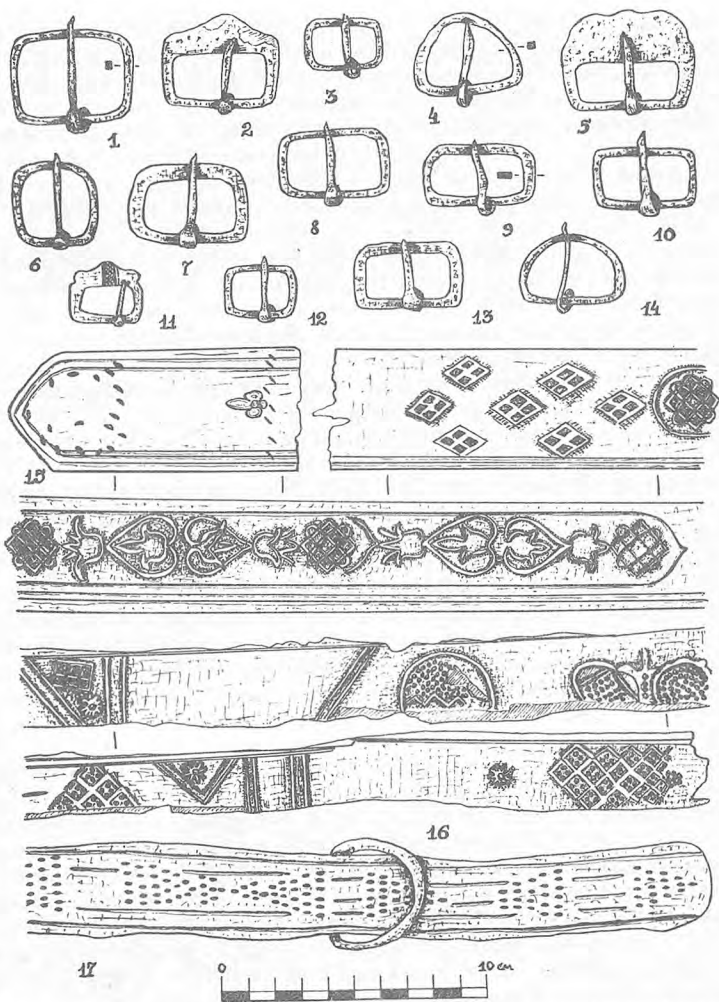
Рис. 31. Козацькі чоботи і підковки з розкопок на переправі.
1—4 — залізни підківки до чобіт; 5—9 — чоботи.

шкіри, а з зовнішнього боку підошви прикріплена підківка (рис. 31, 6, 7). За формою підошви важко розрізнити чоботи для правої і лівої ноги і лише окремі екземпляри мають підошву з більшим вирізом з одного боку в її середній частині, що відповідає формі правої або лівої стопи. Чоботи з м'якою підошвою і підківкою замість каблука дослідники кушнірського і шевського ремесла середньовічної Польщі зараховують до східного типу взуття (Turnau I, 1975, s. 103). Західно-європейський тип з каблуком почав проникати у Річ Посполиту в першій половині XVII ст., але вживався в основному представни-

ками суспільної верхівки до парадного одягу. Так, на тогочасних портретах польських королів і магнатів бачимо чоботи з каблуками, але на саркофазі Яна Казимира у Парижі король взутий у зручні в умовах битви чоботи без каблуків (рис. 6).

Підківки до чобіт трьох типів: 1) плоскі з шипами на кінцях і в середній частині дужки (рис. 31, 2), інколи з двома шипами на кінцях і цвяхом у середній частині (рис. 31, 3). Помічено, що підківки цього типу кріпились переважно до простих чобіт з невисокими халявами; 2) підківки з масивної залізної полоски близько 0,7 см завширшки з шипами на кінцях і в середній частині, що кріпились верхнім ребром до задньої частини підошви (рис. 31, 1, 7); 3) підківки з масивної залізної полоски 1,3—2,2 см завширшки з трьома шипами до кріплення (рис. 31, 4). Цей тип підківок зустрічається на чоботах з тонкої добре виправленої шкіри з високою халявою, закінченою у передній частині гострим виступом. Наші спостереження дозволяють ствердити, що козаки носили чоботи різні за якістю і, очевидно, за їх ціною, що залежало від майнових спроможностей кожного з них. На жаль, письмові джерела дають нам дані про ціни в основному простих чобіт, пара яких у XVII ст. коштувала 2 золотих [Hoszkowski S., 1928]. Не можна також визначити майстерень, в яких були виготовлені знайдені під Берестечком козацькі чоботи: сюди зійшлися люди з усієї України, але незважаючи на дрібні відмінності, чоботи з розкопок майже однотипні. Кушнірство й шевство у середньовічній Польщі належали до найбільш розповсюджених галузей ремесла. За підрахунками дослідників експорт невиправлених волових шкір з Польщі у середині XVII ст. виносив близько 122796 штук на рік [Turnau I., 1975, s. 30]. В кінці XVI — на початку XVII ст. у ряді міст на Україні було по 16 (Кам'янець-Подільський), 19 (Белз), 23 (Луцьк), 34 (Львів) шевців [Turnau I., 1975, s. 174], а цехи змушені були боротися з конкуренцією між шевцями, дозволяючи одному майстрові продавати на ярмарку не більше 10—15 пар взуття [Turnau I., 1975, s. 52]. Належить підкреслити, що в окремих містах корінної Польщі шевці скаржились на конкуренцію «русинів і литвинів» [Turnau I., 1975, s. 54], що посередньо вказує на значний розвиток шевського ремесла на Україні та в Литві (мабуть, у Білорусії). Знайдені під Берестечком козацькі чоботи досі зберегли запах дьогтю.

Шкіряний пояс належав до розповсюджених у XVII ст. серед селян і міщан частин одягу; шляхта здебільшого носила оздобні пояси з коштовних тканин. Про вживання козаками також поясів з тканини свідчать численні окремо знайдені поясні пряжки (тканина у торфі не зберігається), інколи зі слідами посріблювання (рис. 32, 2). Шкіряні козацькі пояси, очевидно, були частиною військового обладнання: козацькі кіннотники на них носили спеціальні гаки до підпинання шаблі, коли козак сідав на коня, інші козаки — велику кількість речей: шаблю, ніж, ложку, порохівницю, натруску, один або й два гаманці. Знайдені на козацькій переправі прості пояси виготовлені з двох прошитих вздовж країв рядків шкіри, інколи орнаментовані у середній частині та вздовж країв однією або двома відтиснутими лініями. Більшість поясів знайдено у фрагментах. Повністю збережені екземпляри мають ширину від 2,2 до 4 см., довжину — 0,74, 1,07 та

Р и с. 32. Залізні пряжки до поясів і фрагменти козацьких шкіряних поясів з розкопок на переправі.

1—14 — пряжки; 15—17 — пояси з тисненим і вишиваним орнаментом.

1,54 м, що вказує на те, що козак таким поясом обвивався кілька разів так, як пише Д. Яворницький про вживання козаками шовкових поясів — кінець пояса козак прив'язував до цвяшка на стіні й повертаючись багато разів намотував на себе весь пояс [Яворницький Д., 1988, № 8, с. 94]. Залізні пряжки до поясів складаються з рамок та рухомих язичків. Рамки прямокутної (рис. 32, 1, 3, 7—10, 12, 13), підтрикутної (рис. 32, 4), майже овальної (рис. 32, 6) та півколистої

форми (рис. 32, 14), інколи з широкою фігурно вирізаною пластинкою, на яку заходить загострений кінець язичка (рис. 32, 2, 5). Протилежний кінець язичка рухомим кільцем охоплює нижній край рамки. На деяких екземплярах парадних пряжок збереглися сліди посріблювання (рис. 32, 2). Знайдена в одному з гаманців невелика поясна пряжка з фігурною широкою пластинкою-приймачем язичка виготовлена з латуні. Пластинка у середній частині орнаментована двома поперечними нарізами і мотивом сіточки між ними (рис. 32, 11).

Окремо слід згадати орнаментовані пояси, що, мабуть, належали представникам козацької верхівки (шляхтичі шкіряних поясів не вживали) [Тупау І., 1975, s. 154] і, таким чином, наші знахідки не можна розглядати як трофеї козаків. На жаль, всі вони знайдені у фрагментарному стані. Уваги заслуговують пояси, прикрешені тисненням орнаментом у вигляді геометричних (ромби, плетінки, квадрати, півкола, трикутники) та стилізованих рослинних мотивів (рис. 32, 15, 16). Один екземпляр широкого пояса з залізним кільцем для закріплення кінця пояса був прикрашений мотивом трикутників, вишитих, мабуть, кольоровими нитками, що не збереглися у торф'яному ґрунті (рис. 32, 17). Орнамент простежується лише завдяки проколам шкіри, через які проволікались нитки. Визначити майстерні, в яких ці пояси виготовлялись, покищо неможливо. Можна лише ствердити, що техніка спеціального виправлення, фарбування і тиснення шкіри була у середньовічній Польщі запозичена з Іспанії, де розвинулась у м. Кордові й від цього міста одержала у Польщі назву кордибану. Виробом кордибанів займалися кушніри, які навіть об'єднувались в окремі цехи кордибанників. Варто підкреслити, що ця доволі рідка спеціальність була у XVII ст. поширена у Белзі та Немирові на Львівщині [Тупау І., 1975, s. 175].

Зроблений Д. Яворницьким в основному на підставі розповіді очевидця опис одягу запорізьких козаків відноситься до XVIII ст. [Яворницький Д., 1988, № 8, с. 91—95]. Реєстрові козаки в середині XVII ст., мабуть, одягались скромніше, хоч одяг козацьких полковників під Берестечком викликав подив шляхти — вони були одягнуті в «блавати й кармазини» — коштовні тканини синього й червоного кольорів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 401—403]. До складових частин козацького одягу Д. Яворницький, крім сорочки, шароварів і чобіт, зараховує пояс, черкеску з гудзиками на шовкових шнурках, жупан або каптан, що запинався густо пришитими гапליками від пояса до самого верха — просторий і довгий одяг з широкими рукавами і гудзиками на подолі й кінцях рукавів, довгу до п'ят кирею без рукавів і високу шапку зі смушевою оторочкою та китицею, що гачком пристібалась до верха шапки. Шаровари, згідно з Д. Яворницьким, не заправлялись у чоботи, а прикривали халяви до самого низу. На саркофазі Яна Казимира козаки під Берестечком одягнуті одноманітно у довгі жупани, чоботи з заправленими в них шароварами та округлі невисокі шапки з розз'єднаною над чолом смушевою оторочкою, підперезані вузькими (мабуть, шкіряними) поясами, обмотаними довкруги талії по кілька разів. Жупани зап'яті гудзиками в один ряд. Полковник має на собі кирею або опанчу, що

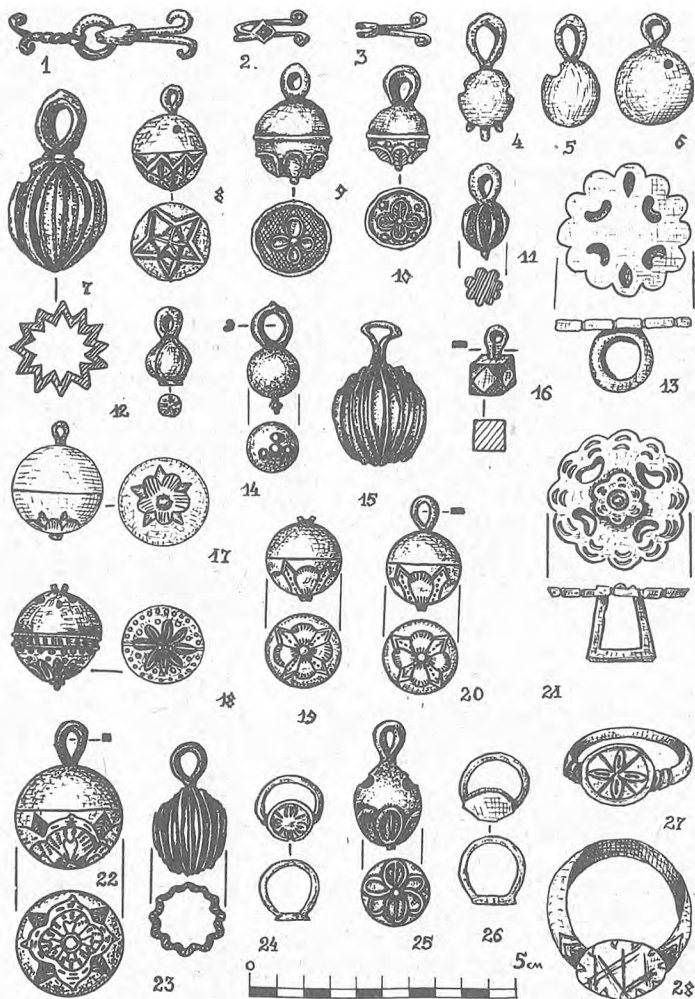

Рис. 33. Гачки (гаплики) до сорочок, гудзики до жупанів і киреї, перстені з розкопок на переправі.

1—3 — гаплики; 4—12, 14—20, 22, 23, 25 — гудзики до жупанів; 13, 21 — гудзики до киреї; 24, 26—28 — перстені;

прикривала жупан (рис. 5; 6). Таким чином, зображення на барельєфі відрізняється від опису Д. Яворницького і за формою шапок (низьких округлих без рівного верха і китиці), і за способом застібання жупанів (гудзиками в один ряд, а не гапликами), і за способом носіння шароварів, заправлених у халяви чобіт. Це можна пояснити або різницею між парадним і бойовим козацьким одягом, або ж модою

XVII ст., відмінною від описаного Яворницьким одягу XVIII ст. Натомість В. Гондіус на титульному листі праці І. Пасторія показав полонених під Берестечком козаків одягнутими в жупани з двома рядами гудзиків на шнурках (згідно з описом Д. Яворницького так запинались черкески, які носили під жупанами), у невисокі округлі шапки зі смушевою оторочкою, що розхляється над чолом ніби остроми крилами, підперезаних широкими поясами з тканини (рис. 2).

Розкопками на козацькій переправі під Берестечком решток одягу не виявлено — як ми вже відзначали, тканина у торфї не зберігається. Лише під одним кістяком, розкритим у 1974 р., простежено тонкий шар погано збереженої шкіри, мабуть, — залишки шкіряної киреї. З деталей одягу знайдено кілька металевих гапликів. Усі вони знаходились у гаманцях разом з іншими речами і, таким чином, були запасними для їх власників. Кожний з них виготовлений з зігнутого гачком одного дротика, кінці якого загнуті у дві петельки до пришиття гапліка до одягу. Один екземпляр зроблений з залізного дроту (рис. 33, 3), інші, з розклепанним, інколи орнаментованим кінцем гачка (рис. 33, 2), латунні. В одному гаманці знаходились три латунні гапlickи разом з кільцями, за які вони застібались. Кільця кріпились до одягу за допомогою подвійного плетеного дротика з петельками на кінцях (рис. 33, 1).

Значно більше знайдено срібних, свинцевих і латунних гудзиків, що під час розкопок траплялись у гаманцях та просто в ґрунті на місці, мабуть, кинутого у болото одягу, що не зберігся в торфї. У 1972 р. вдалось простежити, що б різного типу срібних гудзиків лежало у невеликій віддалі один від одного по одній лінії, позначаючи місце покинутого тут жупана, що застібався на один ряд гудзиків. В склад цієї знахідки входив невеликий кулястий гудзик з петельчастим вушком, прикрашений знизу округлими виступами на короткому стрижні (рис. 33, 14); масивний гудзик кубічної форми з вушком (рис. 33, 16); три кулясті порожні в середині гудзики з двох півсферичних половинок, прикрашені на нижніх половинках гравірованим рослинним орнаментом (рис. 33, 17, 19, 20); ребристий порожній всередині гудзик яйцевидної форми (рис. 33, 23). Різні форми гудзиків на одному жупані вказують на те, що козаки, мабуть, свідомо не дотримувались одноманітності при використуванні цих прикрас одягу, а наявність лише срібних гудзиків на жупані дозволяє припускати, що він належав представникові заможної козацької верхівки. У гаманці, рештки якого знайдено у 1982 р., знаходилось 9 майже однакових спаяних з двох половинок порожніх всередині свинцевих гудзиків, прикрашених на нижніх половинках мотивом хреста з чотирьох пелюстків. На чотирьох з них рельєфне зображення хреста нанесене на сітчастий фон (рис. 33, 9), на п'яти екземплярах поміж раменами хреста знаходяться невеликі опуклості (рис. 33, 10).

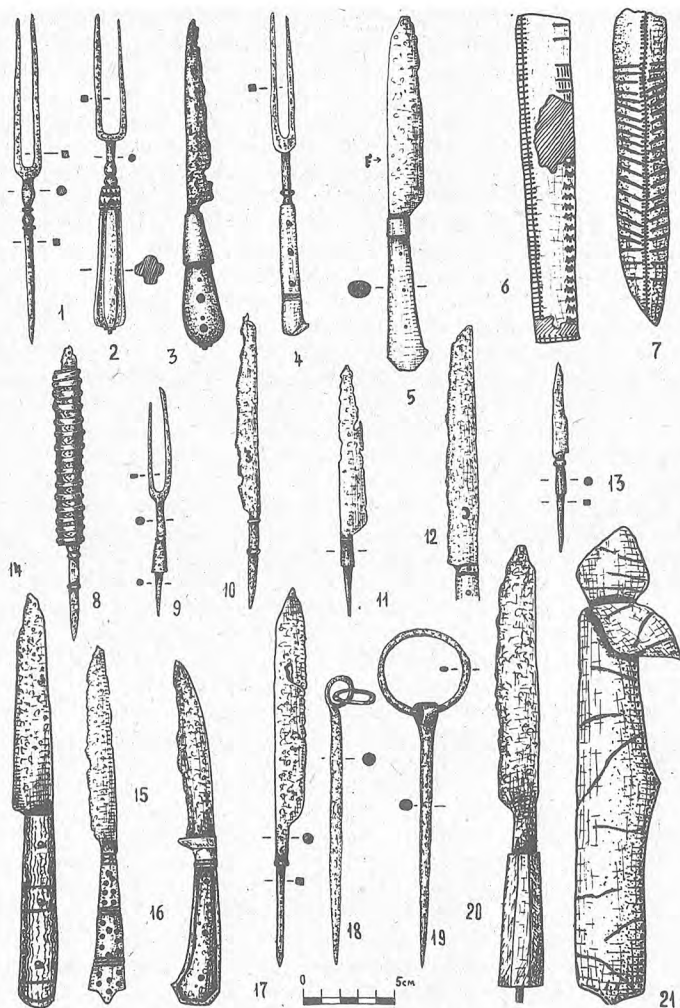
Козацькі гудзики з переправи під Берестечком можна поділити на кулясті та яйцевидні. Кулястим порожнім всередині або суцільним срібним неорнаментованим гудзикам (рис. 33, 5, 6) відомі аналогії в монетних скарбах XVII ст. Так, у склад скарбу, знайденого в 1967 р. в м. Острозі на Ровенщині (зберігається в Острозькому краєзнавчому музеї) входило 175 монет першої половини XVII ст. та 9 анало-

гічних нашим срібних гудзиків. Деякі екземпляри з переправи прикрашені у нижній частині виступами і опуклостями (рис. 33, 4, 14). Два кулясті свинцеві гудзики орнаментовані вертикальними реберцями (рис. 33, 11, 15), один латунний ребристий має сплюснену нижню частину, прикрашену мотивом п'ятикутної зірки зі скісних нарізів (рис. 33, 12). Більшість срібних і свинцевих кулястих гудзиків орнаментована на нижній половині гравірованими або рельєфними рослинними і геометричними мотивами (рис. 33, 8—10, 17—20, 22). Срібні й свинцеві яйцевидні гудзики здебільшого прикрашені вертикальними реберцями (рис. 33, 7, 23) і лише в одному випадку нижня частина срібного гудзика цього типу орнаментована розеткою з рельєфних ліній (рис. 33, 25). Окремо слід згадати два латунні дисковидні ажурні гудзики з перстневою та прямокутною ніжкою (рис. 33, 13, 21), що ймовірно служили до запинання киреї.

З інших предметів, які носили козаки, слід назвати латунні перстені з округлими або овальними щитками, орнаментовані гравірованими розетками-хрестами (рис. 33, 24, 27) або нерегулярно розміщеними нарізами, кутовими та ялинковими мотивами (рис. 33, 28). Один виявлений у гаманці срібний перстень має багатогранний неорнаментований щиток (рис. 33, 26). У 1974 р. на середньому пальці правої руки одного з розкритих розкопками козацьких кістяків знаходився латунний перстень з овальним щитком, прикрашеним заглибленим мотивом розетки, інкрустованої білим металом. Кулясті з виступами у нижній частині і яйцевидні ребристі гудзики та перстені зі щитками відомі з могильників XVII ст. у селах Джуркові на Івано-Франківщині та Калиновщині на Тернопільщині, датованих мідним солідом Яна Казимира 1661 р. [Sulimirski T., 1936, гус. 10, b, c; 12]. Необхідно ще раз підкреслити, що поскільки всі речі з розкопок козацької переправи мають докладну дату (вони потрапили в болото після години 10-ї 10-го липня 1651 р.), вони служать надійним еталоном для визначення хронології і типу інших випадкових знахідок у музеях України.

ОСОБИСТІ РЕЧІ КОЗАКІВ

До найбільш розповсюджених особистих козацьких речей з розкопок переправи належать ножі та ложки. Зі спостережень, зроблених під час розкопок, виникає, що кожний козак мав два — чотири ножі, з яких один або два носив на поясі у шкіряному футлярі, інші — у сумках, підвішених до пояса. В одному випадку стверджено, що інколи козак носив ніж і за халявою чобота — всередині одного з виявлених у 1974 р. чобіт знаходилось два ножі. Ножі різні за розмірами та типом руків'я і, мабуть, вживались для різних потреб, включаючи навіть гоління бороди чи голови. Козаки носили лише вуса, які намагались відростити якнайдовшими, інколи закладаючи їх за вуха. Голови також голили, залишаючи лише чуприну — оселедець, яку, відростивши достатньо довгою, закладали за ліве, а інколи через потилицю й за праве вухо [Яворницький Д.,

Р и с. 34. Ножі та виделки з розкопок.

1, 2, 4, 9 — двозубі виделки; 3, 5, 8, 10—17, 20 — ножі з дерев'яними та кістяними руків'ями; 6, 7, 21 — шкіряні чохла на ножі; 18, 19 — однозубі залізні виделки.

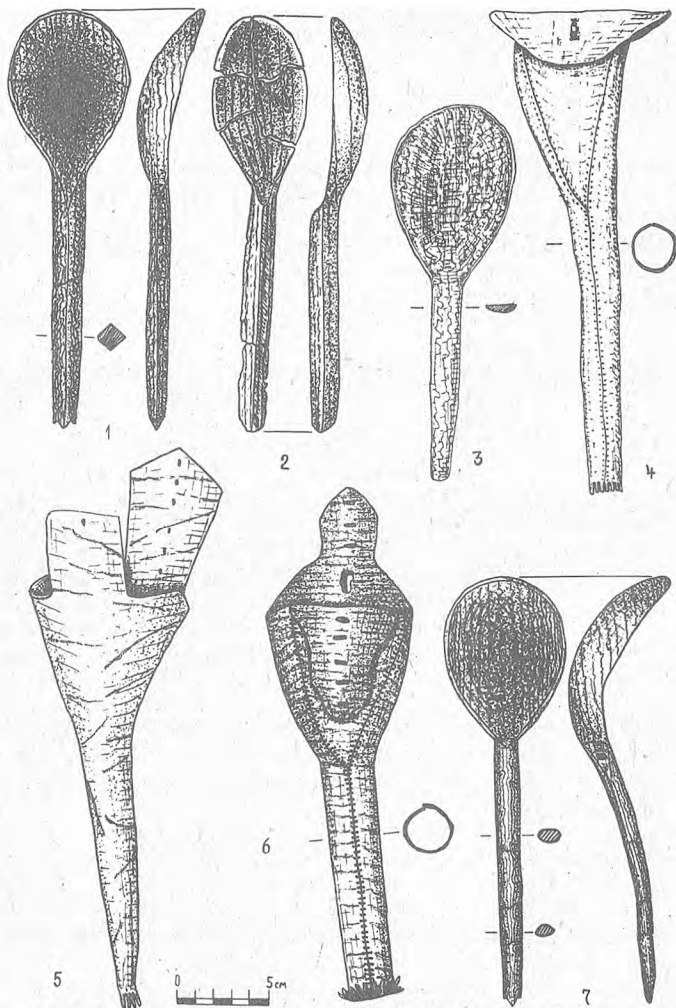
1988, № 8, с. 94]. Всього за роки розкопок на переправі знайдено 176 цілих і фрагментованих ножів. Багато з них знаходилося у шкіряних футлярах.

Ножі різні за розмірами; вони здебільшого мають рівні спинки та леза і лише один із знайдених екземплярів відрізняється від інших дугастою спинкою (рис. 34, 16). За типами руків'я вони діляться на дві групи: ножі з загостреним знизу чотирикутним в перерізі черен-

ком, що вбивався у дерев'яне руків'я (рис. 34, 3, 10, 11, 13, 17) та екземпляри з дерев'яними або кістяними накладками на плоску металеву основу руків'я (рис. 34, 5, 12, 14—16). Один великий ніж має суцільне рогове руків'я з поздовжнім каналом, через який проходить черенок, що був закінчений якоюсь незбереженою сьогодні прикрасою (рис. 34, 20). Верхня частина руків'я звичайно прикрита свинцевим ковпачком (рис. 34, 3), латунною пластинкою (рис. 34, 5, 12, 15, 16) або латунним перстеном (рис. 34, 10, 17). Нижній кінець формований напівкругло (рис. 34, 3, 14), багатогранно (рис. 34, 5, 16), інколи має знизу трикутний виступ (рис. 34, 15) або черевичкоподібне закінчення. Руків'я прикрашені очковим орнаментом (рис. 34, 15) або поперечними нарізами (рис. 34, 14). На лезах деяких екземплярів трапляються клейма майстрів у вигляді заглиблених, інколи інкрустованих латунню літер (рис. 34, 5), цифр (рис. 34, 10), зображень півмісяця (рис. 34, 12) або стилізованого хреста (рис. 34, 16). Питання розшифрування клейм на середньовічних металевих виробах і визначення майстерень, які ними позначали свою продукцію, досі в науці не опрацьоване. Шкіряні футляри зішиті з одного подвійно складеного у трубочку шматка шкіри. Деякі з них оздоблені тисненням орнаментом у вигляді скісних, горизонтальних, вертикальних смужок та мотиву половинки сонячного диску (рис. 34, 6, 7). Більшість футлярів не орнаментована і має у верхній частині по два ромбовидні клапани, через які проволікався шнурок, що зав'язував ніж у піхвах (рис. 34, 21). У верхній частині зворотного боку футлярів знаходяться шкіряні петельки для підвішування ножа до пояса. Край шкіри у місці її зашиття одного футляру зубчато формований а вся його поверхня горизонтально обмотана смужками шкіри (рис. 34, 8). У здобутій розкопками колекції можна вирізнити ножі бойові (рис. 34, 20), робочі (рис. 34, 14, 17), столові (рис. 34, 10, 11, 13), прості (рис. 34, 14, 17) та коштовні з кістяними інколи орнаментованими накладками на руків'я (рис. 34, 12, 15), з латунним окуттям основи руків'я (рис. 34, 16) або роговим руків'ям (рис. 34, 20).

Крім ножів під час розкопок переправи знайдено кілька столових двозубих виделок з прямокутними або округлими в перетині черенками (рис. 34, 1, 9). Два екземпляри мають рогові руків'я; одне з них у верхній частині вкрите срібною пластинкою з гравірованим орнаментом, а в перерізі має хрестовидну форму зі згладженими гранями (рис. 34, 2). Руків'я іншої виделки прикрашене поперечними нарізами, а його нижній кінець закінчений бічним виступом (рис. 34, 4). У двох випадках столовий ніж і виделка знаходились в одному шкіряному футлярі, переділеному поздовжнім прошиттям. Знайдені на козацькій переправі столові прибори були або здобутими у шляхетських садибах трофеями козаків, або належали представникам козацької верхівки; рядовий козак, мабуть, ними не користувався.

Уваги заслуговують знаряддя у вигляді залізних загострених на одному кінці стрижнів з петелькою і кільцем на верхньому кінці (рис. 34, 18, 19). Аналогічні предмети, часто інкрустовані у верхній частині пластинками срібла, широко відомі з давньоруських городищ і поховань дружинників XI—XIV ст., а також на о. Готланді, у Польщі, Східній Прибалтиці та Німеччині. Дослідники цих предметів рбз-

Р. и с. 35. Дерев'яні ложки і шкіряні футляри з розкопок на переправі.

1—3, 7 — ложки; 4—6 — футляри для ложок.

робили їх класифікацію та хронологію і на підставі аналогій у Західній Європі прийшли до висновку, що ці знаряддя були мисливськими або військовими похідними виделками і могли також служити як рожни для смаження на вогні шматків м'яса [Žak J., 1960; Голубева Л. А., 1971, с. 114—126]. Наші знахідки, очевидно, слід також розглядати як козацькі похідні рожни-виделки.

Дерев'яні ложки знайдено на переправі також у великій кількості,

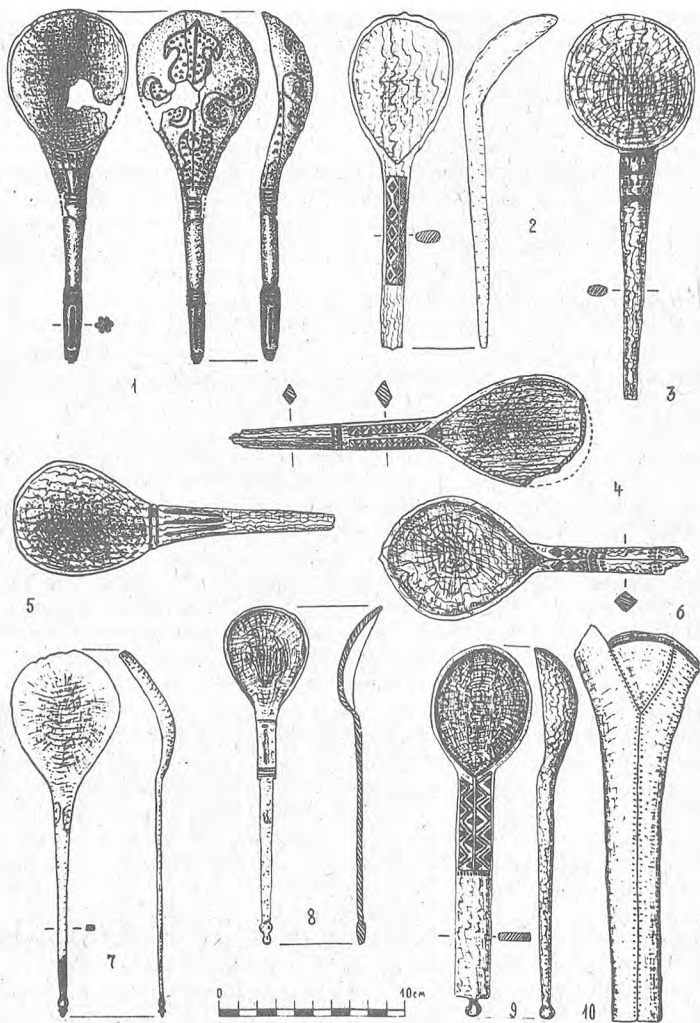

Рис. 36. Орнаментовані ложки і футляр з розкопок.

1—6, 9 — дерев'яні ложки; 7, 8 — залізни посріблені ложки; 10 — шкіряний футляр.

хоч стан збереження багатьох екземплярів з огляду на нетривкий матеріал, з якого вони виготовлені, є незадовільним. Усі ложки знайдено у шкіряних футлярах; вони різні за розміром, формою овального чи округлого черпака та овального, напівкруглого або ромбовидного у поперечному розрізі держака. Ложки простої роботи неорнаментовані, а кінець їх держака півкругло формований (рис. 35, 2, 3) і лише у окремих екземплярах закінчений зубчиками (рис. 35, 1) або

трикутним виступом (рис. 35, 7). Футляри на ложки складаються з довгої зшитой одним швом трубчастої частини, в яку засувався держак, і верхнього розтруба, уформованою трикутною шкіряною вставкою, з двома клапанами зверху, що прикривали черпак і зав'язувались шнурком. Деякі футляри мають петельку ззаду до підвищення ложки на поясі, інші, видно, кріпились до пояса тим же шнурком, яким зав'язувався футляр. Дна футлярів не мають, а їх нижній край переважно оздоблений нарізними зубчиками (рис. 35, 4—6). Кількість знахідок на переправі дозволяє ствердити, що кожний козак носив ложку у шкіряному футлярі на поясі, що свідчить про рівень культури й гігієни у козацькому війську. Дослідник питань, зв'язаних з кулінарією середньовічної Польщі — Т. Пжипковський у своїх працях неодноразово підкреслював, що рядовий шляхтич носив ложку за хлявою, будучи завжди готовим витягнути її на запрошення до столу магната, який часто пригощував біднішу шляхетську братію (Berezowska M., Przypkowski S. i T., Samozwaniec M., b. r. s. 12).

Окрему групу складають художньо оформлені дерев'яні ложки, що також мають округлі або овальні черпаки та довгі рівно зрізані на кінцях або закінчені трикутними чи кулястими виступами держаків. Одна ложка цієї групи має округлий черпак, прикрашений візним орнаментом (есовидні та геометричні фігури і заглиблені трикутники). Верхня частина її держака оздоблена вертикальними заглибленнями, рядом горизонтальних нарізів і мотивом ялинки, нижня — двома рядками горизонтальних нарізів та розташованими між ними повздовжніми заглибленнями, що надають держаків у перерізі вигляду шестикутної зірочки (рис. 36, 1). На інших екземплярах оздобних ложок з козацької переправи орнаментовані лише держаків. Орнамент здебільшого розташований у верхній частині держака і складається з горизонтальних, вертикальних і зигзаговидних ліній та вирізьблених трикутників і ромбів (рис. 36, 2—6, 9). Шкіряні футляри, в яких знайдено оздобні ложки, не відрізняються за типом від футлярів простих ложок (рис. 36, 10). Зрозуміло, що описані знахідки з козацької переправи під Берестечком не завозились на Україну з якихось віддалених країн, а є продукцією українських майстрів-умільців середини XVII ст. і свідчать про художній смак як майстра, так і того, хто купував такий витвір народного мистецтва. Очевидно, що й ціна цих ложок була вищою у порівнянні з подібними простими дерев'яними виробами. Отже, мабуть, такі оздобні ложки не були доступні «козацькій сіромі». На жаль, дерев'яні ложки з-під Берестечка є єдиними на Україні збереженими виробами XVII ст. цього типу і аналогії їм не відомі. До дорогих належать і знайдені на переправі дві металеві ложки та два їх фрагментовані екземпляри. Кінці їх держаків оздоблені двома кульочками кожний, а на поверхні в одному випадку збереглися сліди посріблення та горизонтальні полоски орнаменту (рис. 36, 8), у другому — залишки тонкої срібної бляхи, що вкривала ложку. Біля кінця держака на срібній блясі збереглися заглиблений сітчастий і пунктирний орнаменти (рис. 36, 7). Фрагмент держака срібної ложки з фігурним закінченням, наскрізним отвором біля верхнього кінця держака, оздобленого рельєфним рослинним орнаментом, знайдено у 1979 р. серед

інших речей в одній з козацьких сумок. Подібні до наших срібні й посріблені ложки та столові ножі й двозубі виделки входять у склад панських столових наборів, що зберігаються у ряді музеїв України та Польщі. На питання, чи були вони у нашому випадку трофеями козаків, чи власністю козацької старшини, відповіді важко.

До особистих речей козаків належали також люльки, кресала і кисети на тютюн — невід'ємні атрибути образу козака в українських народних піснях та фольклорі. Мабуть, так воно й було. Адже після відступу козацьких військ з-під Берестечка на болоті знайдено кілька тисяч люльок [ТЕ, s. 80]. Популярність образу козака з люлькою стала причиною того, що усі короткі глиняні люльки XVII, XVIII і XIX ст. звичайно окреслюються як козацькі, але лише матеріали з розкопок переправи під Берестечком дозволяють виділити серед величезної кількості цих нагромаджених у наших музеях предметів типи справжніх козацьких люльок середини XVII ст. Д. Яворницький пише, що козак носив люльку, тютюн або ріжок на тютюн та кресало за відворотом шапки [Яворницький Д., 1988, № 8, с. 94]. Натомість на малюнку Т. Калинського бачимо литовського (мабуть, білоруського) селянина, який має за поясом ззаду застромлений довгий чубук з загостреним кінцем, що вставлявся у задній отвір люльки, та підвішено до нього на шнурку люльку. Шнурок обмотаний довкруги нижнього кінця чубука, а прив'язана до нього люлька звисає свобідно [Ригельман А. И., 1847, илл. 11]. На іншому малюнку Калинського бачимо одного танцюючого козака і другого, який грає на кобзі. На землі біля ніг останнього лежать люлька з довгим вставленим у неї легко вигнутим чубуком та ріжок на тютюн [Ригельман А. И., 1847, илл. 26]. Усі люльки з розкопок козацької переправи під Берестечком були знайдені не в козацьких сумках, а просто в болоті без чубуків, що є доказом того, що козак дійсно носив люльку окремо від чубука за відворотом шапки або на поясі. Чубуків не знайдено ні одного. Можливо, ці тонкі дерев'яні вироби не збереглись. Знайдені розкопками кресала знаходились у гаманцях та сумках. У колекції речей з розкопок відсутні ріжки на тютюн, зате є кілька шкіряних кисетів, що, мабуть, підвішувались до пояса.

Люльки з переправи глиняні й дерев'яні. Вони мають циліндричну чашечку на тютюн, що плавним поворотом нижньої частини переходить у коротку загнуту скісно вгору основу чубука, з'єднану з чашечкою внутрішнім каналом. Внутрішня поверхня чашечки і основа чубука закіпчена від вживання. Глиняні люльки виготовляли майстри-гончарі з добре відмуленої глини у формочках з двох половинок, про що свідчать залишки згладженого ливарного шва на стінках люльок. Негатив орнаменту був вирізьблений на внутрішній поверхні обох половинок формочок. Орнамент багатьох екземплярів складається лише з кільцевих валиків на основі чубука (рис. 37,1, 8, 10), чашечки інших прикрашені вертикальними реберцями, між якими розташовані скісні нарізи або заглиблені трикутники (рис. 37,2, 6, 11), горизонтальними борозенками, медальйонами з рослинними або хрестовидними мотивами (рис. 37,3, 7), канелюрами (рис. 37,4), овальними та трикутними заглибленнями (рис. 37,11). Один екземпляр прикрашений багатим рослинним орнаментом. Верхню частину його чашечки

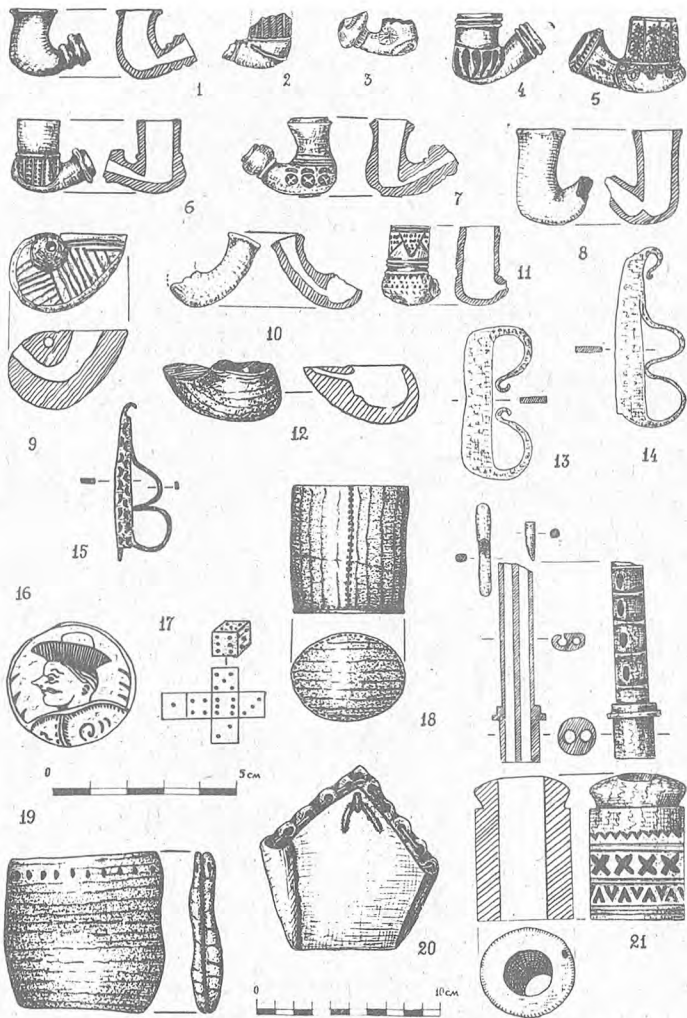
покривають вертикальні рядки дужок і зображень квітки, нижню — два рядки фестонів з поперечною насічкою або квіткою всередині, а закінчення основи чубука прикрашене зубчиками (рис. 37,5). Поверхня люльок біла, дбайливо згладжена (рис. 37,3, 4, 6, 7, 10, 11), темно-коричнева (рис. 37,2, 5, 8) або вкрита темно-коричневою чи зеленою поливою (рис. 37,1). Декілька екземплярів дерев'яних люльок повторюють форму глиняних, але позбавлені орнаменту (рис. 37,12). Унікальною залишається поки що дерев'яна люлька у формі стилізованої черепашки слимака, прикрашена скісними та горизонтальними нарізами, а на передній стінці чашечки — мотивом хреста (рис. 37,9). Внутрішня поверхня її чашечки обгоріла.

Кресала виготовлені з загартованих плоских залізних смужок, з загнутими гачковидними верхніми кінцями. З заднього (неробочого) боку знаходяться дві петельки для пальців (рис. 37,13—15). Смужка одного екземпляра орнаментована серповидними заглибленнями (рис. 37,15).

Серед великої кількості знайдених на переправі гаманців і сумочок вдалось виділити кілька шкіряних кисетів на тютюн. Це — невеликі сумочки, що зашморгувались у верхній частині шнурком чи шкіряною зав'язкою. Окремі екземпляри мають прямокутну форму, зішиті внутрішнім швом, а під верхнім краєм зроблено ряд прорізів для проволання зав'язки (рис. 37,19). Один кисет має трикутно формовану верхню частину з напівкруглими виступами вздовж країв. У виступах — округлі прорізи для зав'язки (рис. 37,20).

До особистих речей козаків слід зарахувати і гральні кості, знайдені у двох екземплярах під час розкопок переправи. Це — невеликі кубічні предмети (висота грані 0,7 см), виготовлені з вивареної дбайливо згладженої кістки, на всіх шести гранях округлими заглибленнями позначені пункти — від одного до шести (рис. 37,17). Очевидно, до гри в кості служив і знайдений розкопками невеликий циліндричний шкіряний кубок з овальним дном (рис. 37,18). З нього гральні кості викидались на стіл. Про популярну серед козаків гру в кості згадує народна дума «Івась Удовиченко-Коновченко», в якій співається: «Ей, козаки, панове-молойці! Добре дбайте, кості да карти покидайте, допомогу давайте!» [«Українські народні думи...», с. 29]. Козацьких карт на переправі під Берестечком не знайдено. Про їх існування знаємо не тільки із згаданої думи, але й з реляції польських посланців до Б. Хмельницького у січні 1651 р. Автор реляції пише, що Хмельницький видав універсал, яким наказував, щоб кожний козак мав запас пороху й куль, «але вони волять пропити й в карти програти» [ДОВ, с. 380]. На згаданому вже малюнку Т. Калинського на землі біля ніг козака, який грає на кобзі, лежать розкидані гральні карти [Ригельман А. И., 1847, илл. 26].

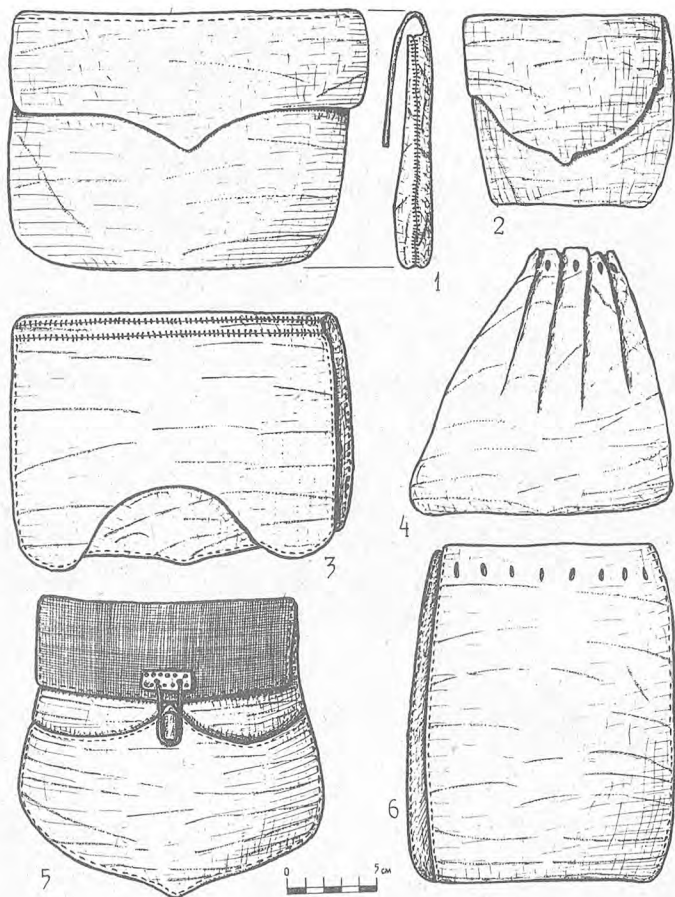
Серед козацьких речей на переправі знайдено також унікальну плакетку-карикатуру. На дерев'яному кружечку, діаметром 3,5 см і товщиною 0,3 см, вирізьблено погруддя якогось багатого шляхтича. Автор, очевидно, правильно передав у загальних рисах портрет знайомої йому особи, дещо карикатурно перебільшуючи окремі риси портретованого: пихате обличчя із задертим догори носом, округлими, наче здивованими, очима, по-панськи підкрученим догори вусом;

Р и с. 37. Особисті речі козаків з розкопок на переправі.

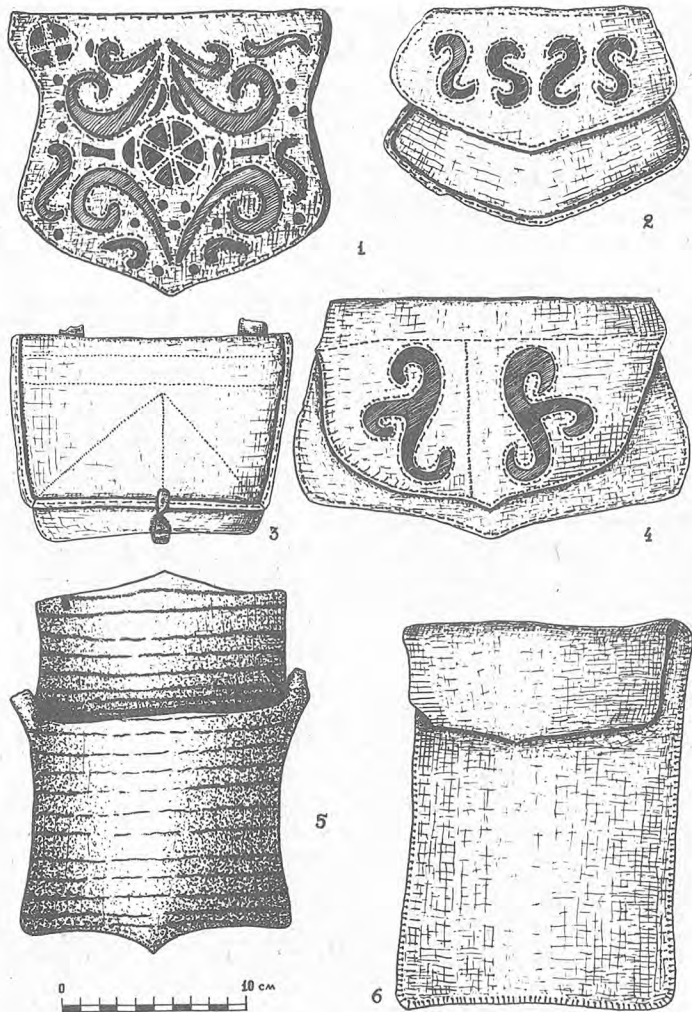
1—12 — люльки; 13—15 — кресала; 16 — плакетка з карикатурою на шляхтича; 17 — гральна кістка; 18 — кубок для гри в кісті; 19, 20 — кисети; 21 — музичний інструмент;
1—8, 10—12 — глина; 9, 12, 16, 21 — дерево; 17 — кістка; 18—20 — шкіра

багатий хутрянний одяг і панський капелюх (рис. 37,16). Поки що нам не вдалось встановити особи шляхтича, на якого було зроблено цю карикатуру. Майстер — також загадкова для нас особа. Уваги заслуговує невластива для дерев'яних виробів XVII ст. техніка рисунка, нанесеного заглибленими лініями. Для цього періоду у дерев'яній різьбі характерні рельєфні лінії на фоні заглибленого оточення.

Р и с. 38. Козацькі шкіряні гаманці та сумки з розкопок.

Застосований майстром спосіб більше нагадує техніку гравірування монетних штампів, що в процесі карбування залишали на монеті рельєфне зображення на пониженому фоні. Варто відмітити і те, що на штампах монет і медалей погруддя портретованої особи було звернуте профілем вліво, як на нашій плакетці, а на викарбованих з них монетах і медалях, як правило, — вправо. Таким чином, плакетка з перепасти за формою, розміром і технікою виготовлення схожа на творчість гравера монетних штампів, який застосував відомі йому прийоми гравірування металу до іншого матеріалу, в даному разі — до дерева. Але у середині XVII ст. жодне українське місто не мало права карбувати монету. Короткочасним винятком було лише м. Жовква, де за дозволом королівського сейму вдова польського

Р и с. 39. Шкіряні гаманці і сумки з переправи.

коронного гетьмана Станіслава Жолкевського з власного срібла ви-карбувала 300 тисяч талерів, суму, потрібну для викупу тіла її чоло-віка, який загинув у битві з турками під Цецорою 1620 р. [Gumowski M., 1924, s. 122]. Не виключено, отже, що автором нашої карикатури був козак — колишній гравер-медальєр жовківського монетного дво-ру. Слід визнати, що це була людина з чималими художніми здібно-стями, яка вміла скупими засобами дотепно й гостро висміяти свого ворога. Карикатурні зображення негативних постатей відомі на

українських іконах кінця XVI — початку XVII ст., але знахідка з-під Берестечка є, очевидно, найстаршою українською світською карикатурою.

Іншою унікальною знахідкою на переправі є музичний інструмент, що складається з порожньої всередині дерев'яної бочечки та дерев'яного мундштука з двома повздовжніми каналами і поперечними заглибленнями для пальців. Мундштук нижнім циліндричним кінцем вставлений у бочечку. Один з його каналів має поперечні овальні отвори, що затискувались попеременно пальцями під час гри.

Зовнішня поверхня бочечки обгорнута свинцевою ажурною пластинкою; її вирізи заходять на хрестовидні і трикутні опуклості, залишені на дерев'яній поверхні бочечки. Нижня частина також покрита металевою, орнаментованою по краях насічкою, пластинкою з округлим вирізом в центрі (рис. 37,21). Висота інструмента — 16,5 см., діаметр бочечки — 5 см. Аналізом деревини, проведеним на кафедрі дендрології і деревознавства Львівського лісотехнічного інституту доц. Б. Й. Цибином, встановлено, що бочечка виготовлена з липового дерева, а мундштук — з ясеня. Аналогії цій знахідці серед сучасних українських народних інструментів невідомі.

Особистими речами козаків були також сумки та гаманці, знайдені у великій кількості на переправі. Загальну кількість цих знахідок визначити важко: багато з них дуже поганої збереженості, а деякі взагалі не збереглись (про них свідчать лише скупчення дрібних речей — монет, куль, кремінців, виявлені у багатьох місцях). Можна припустити, що козаки користувались не лише шкіряними сумками, а й зробленими з тканини, що у торф'яному ґрунті не збереглись. На це ж вказують і знахідки сумок без верхньої частини, що, очевидно, була зроблена з тканини. Реконструкція такої сумки показана на рис. 38,5. Шкіряні сумки мають переважно прямокутну форму. Вони пошиті з одного або двох шматків шкіри, а їх висота у окремих екземплярів більша, ніж ширина (рис. 38,4, 6; 39,6), у інших — ширина більша від висоти (рис. 38,1, 3). Сумки складаються з одного — двох відділень, перегороджених платівками шкіри відповідного розміру; вони прикривались верхнім клапаном з трикутним виступом чи півколистим вирізом (рис. 38,1, 3; 39,6) або зашморгувались зав'язкою, що проволікалась через прорізи у верхній частині сумки (рис. 38,4, 6). Всередині сумок знаходимо інструменти, різні господарські речі, інколи свинцеві кулі, монети.

Назвою гаманців окреслюємо менші за розміром сумочки з одного — трьох відділень, верхня, найчастіше фігурно обрізана частина яких служила своєрідним клапаном. Багато екземплярів має ззаду шкіряні петельки для підвішування гаманця до пояса (рис. 39,3) або залишки шкіряних стрічок, якими гаманець зав'язувався й кріпився до пояса (рис. 39,5). Гаманці різних розмірів, але, як правило, їхня ширина перевищує висоту (рис. 38,2, 3; 39,1—4). Трапляються й форми перехідні від гаманця до сумки (рис. 38,5; 39,5). Верхній клапан гаманців у більшості екземплярів звисає свобідно без будь-якої застібки (рис. 38,2, 3; 39,1, 2, 4), в деяких випадках кріпиться до передньої стінки застібкою зі шкіряного гудзика та кістяної орнаментованої пластинки (рис. 38,5; 39,3). До винятків належать гаманці,

прикрашені на верхньому клапані прорізами у вигляді есовидних фігур чи трикветів (рис. 39,2, 4). Дрібні залишки ниток червоного кольору, що інколи простежуються між двома платівками шкіри передньої частини гаманця, дозволяють ствердити, що під прорізи підкладалась червона тканина, яка підшивалась під елементи орнаменту. В одному випадку прорізним орнаментом прикрашена не тільки передня стінка гаманця, а й внутрішня перегородка між його відділеннями (рис. 39,2). Винятково багато прикрашена прорізним орнаментом передня стінка одного гаманця. Композиція орнаменту складається з солярних знаків (вписані в кола хрести), есовидних, волютних, прямокутних, ромбовидних, напівокруглих та округлих прорізів, під якими, очевидно, була підкладена червона тканина (рис. 39,1). Орнамент має магічне значення (знаки сонця, рослин та родючості) і, очевидно, виконував функції оберегу, захищаючи від злих впливів вміст гаманця. В момент знахідки всередині цього гаманця не було ніяких речей. В колекції з переправи є також гаманці, на передню стінку яких нанесено різні візерунки з проколотих пунктів (рис. 39,3). Очевидно, вони були прикрашені вишиваним орнаментом з кольорових ниток, що не збереглись в умовах вологого ґрунту. Всередині гаманців знаходимо різноманітні речі — дрібні інструменти, ключі, кресала, кремінці до вогнепальної зброї, злитки свинцю, кулі, монети, інколи інші коштовності.

ПОБУТОВІ РЕЧІ

Чималу групу знахідок з переправи можна окреслити як побутові речі. Так, на лівому фланзі переправи у 1981 р. знайдено пошкоджену дерев'яну лопату з обламаним держакком (рис. 40,10), а у 1978 р. — залізне окуття робочої частини дерев'яної лопати (рис. 40,11). Про вживання козаками лопат згадують численні письмові джерела. І. П. Крип'якевич, посилаючись на опис козацького війська Шимона Старовольського з 1628 р., пише, що кожний козак, крім рушниці, мав сокиру, косу й лопату [Крип'якевич І. П., 1954, с. 211]. Й. Г. Шледер повідомляє, що у кінних козацьких загонах кожний козак при сидлі мав лопату [ТЕ, В. VI, s. 817]. Папський нунцій Дж. де Торрес пише, що кожний козак має на поясі на одному держакку лопату і мотику [G. de Torres, 1919, s. 96, 97]. Результати наших розкопок не підтверджують цих повідомлень: на всій дослідженій площі переправи (понад 2,5 га) знайдено лише одну лопату і ні одної мотики, хоч сюди пройшли десятки тисяч кінних і піших козаків, з яких перші нібито повинні були мати лопати біля сидел, другі — нести їх на поясі. Лопат, звичайно, у козацько-селянському війську було багато. Ними, очевидно, за одну ніч були збудовані потужні земляні укріплення табору, але, мабуть, вони знаходились в обозі й були покинуті козаками в таборі під час відступу 10 липня 1651 р.

У 1972 р. на лівому фланзі переправи, де козаки густо замостили деревом особливо заболочену ділянку, крім інших речей, знайдено чор-

ний горщик з обкіпченим дном і залишками якоїсь чорної маси (мабуть, їжі) всередині (рис. 40,8). В різних місцях переправи знайдено також фрагментовані скляні посудини — дно від пляшки з характерним заглибленням в центрі та валикоподібним потовщенням краю, виготовлене з рожево забарвленого скла (рис. 40,5); верхню частину пляшки з рожевого скла з позначеною вирізаними перевернутими літерами «В» та «І» свинцевою обгорткою гирла з гвиновими нарізами для кріплення закрутки (рис. 40,7); куманець з синього скла з відбитим верхом і фігурним вушком на переході стінок у шийку. Його чітко виділене дно має характерну жгутову конструкцію з заглибленням в центрі, центральний отвір овальної форми, а на стінці з одного боку — п'ять припаяних пластичних прикрас у вигляді медальйонів з розетками (рис. 40,9). Досі вважалося, що скляні куманці вперше з'явилися на Полтавщині у XVIII ст. Ми не маємо даних для визначення походження нашої знахідки. Можливо, вона дійсно була виготовлена в одній зі скляних гут на Полтавщині. Можна пригадати, що полтавський полк Мартина Пушкаря брав участь у Берестецькій битві і одним із перших відступав через болото з обложеного шляхтою табору. Зате факт знахідки на переправі скляного куманця пересуває традиційне датування цих виробів з XVIII на середину XVII ст.

Воскові свічки знайдено на переправі у кількох екземплярах. Вони різні за розміром і товщиною (діаметр найбільш масивної свічки 8,7 см), не відлиті у формах, а виготовлені способом наліплювання одну на одну платівок воску (рис. 40,1, 6, 14). Гноти не збереглися, але після їх реставрації свічки горять, виділяючи характерний запах. Крім готових свічок у кількох гаманцях знайдено окремі шматки воску, що могли служити для натирання ними дратви. У 1981 р. на лівому фланзі переправи знайдено латунний свічник. Його верхня частина має форму циліндра з широко відігнутих верхнім краєм, середня і нижня сформовані у вигляді двох порожніх всередині кульок, переділених горизонтальним реберцем. У нижній кінець вставлено залізний гвинт для кріплення свічника до якоїсь підставки (рис. 40,2). Другий, майже аналогічний, але менший за розміром, свічник виявлено у 1975 р. у скупченні, яке окреслюємо як залишки інвентаря козацької канцелярії (див. нижче). Відсутність підставок у цих свічниках при наявності гвинта можна пояснити або тим, що підставками для цих предметів в умовах похідного життя могли служити будь-які випадкові дерев'яні предмети, в які вони вкручувались, або тим, що наші знахідки є деталями панікадила, здобутими козаками в якомусь костюлі.

Слід також згадати знайдені на переправі рибальські прилади: дві остроги і три блешні. Остроги однозубі з трикутно загостреними верхніми кінцями, вигнутими стрижнями і розклепані в одному випадку та горизонтально відігнути у другому нижнім кінцем (рис. 40, 12, 13). Блешні виявлені у козацьких гаманцях. Два однакові екземпляри виготовлені з легко зігнутих овальних срібних пластинок з загнутим верхнім кінцем і залізним гачком з гострим жалом у нижньому (рис. 40,4). Третя, більша за розміром, блешня виготовлена з латунної бляхи; в її середню частину вклепаний повздовжній залізний дріт, закінчений гачком з гострим жалом (рис. 40,3).

Рис. 40. Козацькі господарські речі з розкопок на переправі.

1, 6, 14 — свічки; 2 — підсвічник; 3, 4 — блешні на рибу; 5 — донец пляшки; 7 — фрагмент плящини; 8 — горщик; 9 — куманець; 10 — лопата; 11 — окуптя лопати; 12, 13 — остроги на рибу.

1, 6, 14 — віск; 2—4 — латунь; 5, 7, 9 — скло; 8 — глина; 10 — дерево; 11—13 — залізо.

Описані рибальські прилади розраховані на крупну рибу, яку козаки могли ловити у таких великих ріках, як Дніпро, Південний Буг чи Дністер.

До групи побутових козацьких речей з розкопок переправи

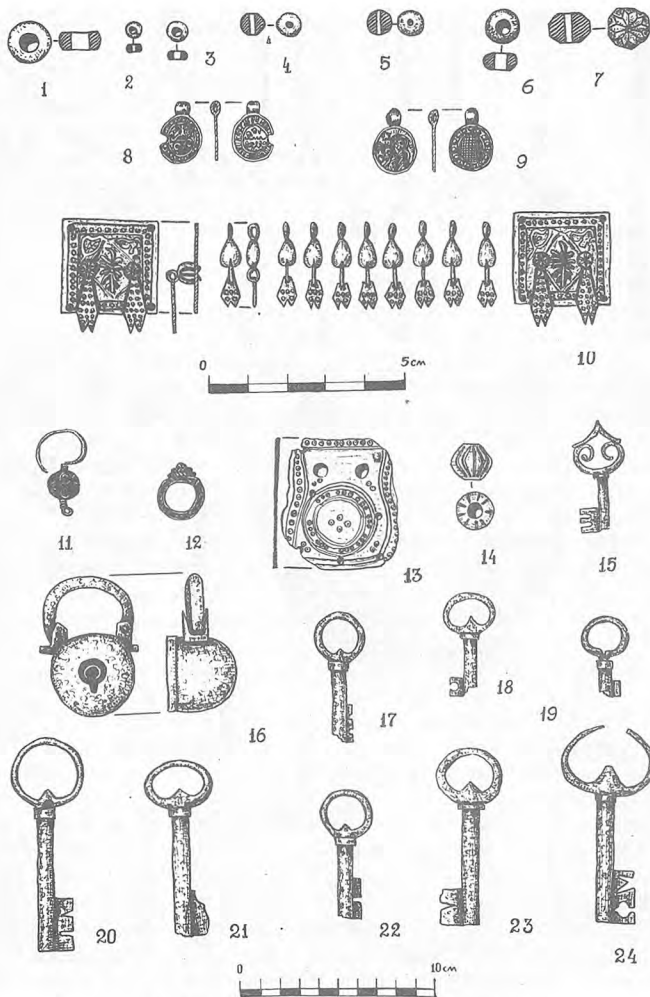
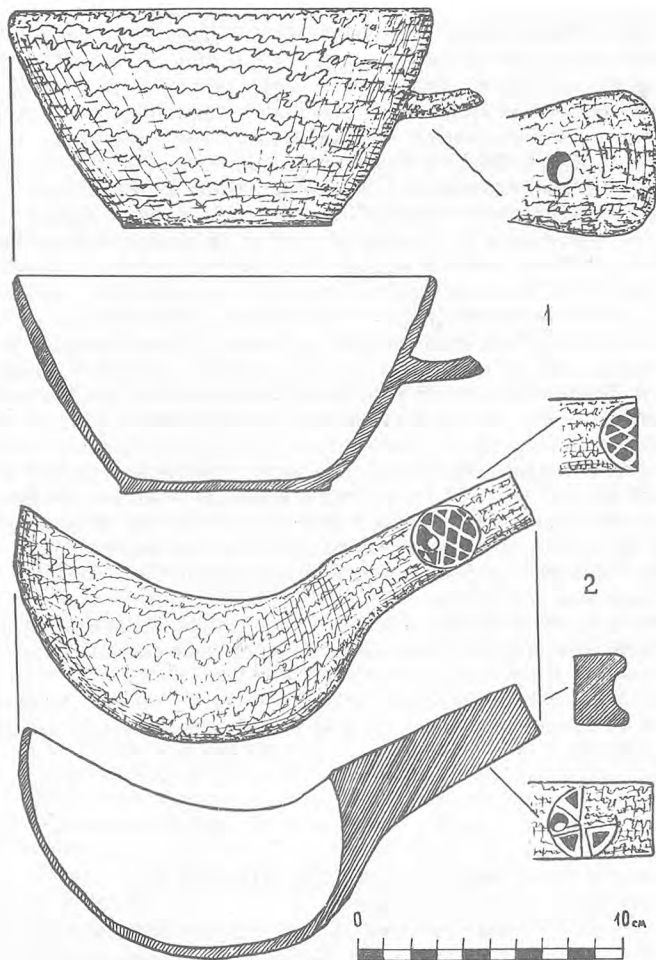

Рис. 41. Речі з козацьких гаманців.

1—7 — намистини; 8, 9 — іконки; 10 — діадема; 11 — сережка; 12 — перстень; 13 — частина коробочки; 15, 17—24 — ключі; 16 — висячий замок.
 1—7 — скло; 8, 9 — свинець; 10, 12 — срібло; 11 — латунь; 13, 14 — кістка; 15—24 — залізо.

належать також висячі замочки та численні, виявлені в сумках і гаманцях, ключі. Два однакові за типом, але різні за розміром, замочки мають форму кулі з рівно зрізаною передньою частиною, в якій знаходиться отвір для ключа з рухомим незамкнутим циліндром. Верхня дужка одним кінцем прикріплена шарніром до замочка, другим, з отвором для пружини, заходить в середину замка (рис.

Р и с. 42. Дерев'яні черпаки з розкопок на перевалі.

41,16). Залісні частини замочків паяні міддю. Два інші замочки були знайдені серед речей козацької канцелярії. Про них мова нижче. Ключі розрізняються за розміром, формою голівки та типом борідки. Вони також паяні міддю. Майже всі екземпляри мають у внутрішній нижній частині голівки трикутний виступ (рис. 41,17, 18, 20—24), що наближає їх до ключів готичного типу. Голівка одного невеликого ключа формована у вигляді вкритої трикутним дашком подвійної волути (рис. 41,15), іншого — закінчена зверху роз'єднаними загостреними кінцями (рис. 41,24). Як правило, під голівкою знаходиться латунний перстень, що прикриває верхню частину порожнього всере-

дині стрижня ключа. Серед понад двох десятків ключів з переправи немає двох екземплярів з однаковими борідками, що свідчить про різноманітні форми вживаних козаками замків та відмінності в їх внутрішній конструкції. Борідки окремих ключів без вирізів рівні або хвилясті формовані (рис. 41,19, 21), інших мають від одного до трьох поперечних прямокутних, напівокруглих або трикутних вирізів (рис. 41,15, 17, 18, 20, 22, 23). Один великий ключ має складну форму борідки з двома трикутними і одним округлим вирізом (рис. 41,24). Знахідки у козацьких сумках і гаманцях ключів — явище доволі загадкове, причому в одній сумці у 1977 р. їх знайдено 10 штук. Неясно, для чого козакові у поході були потрібні ключі, навіть якщо припустити, що власник десяти ключів був ремісником-слюсарем і носив з собою свою продукцію? Нам видається, що єдиним поясненням цього може бути припущення, що козаки мали на возах в обозі свої скрині, які замикали на замки, а ключі носили у гаманцях.

До побутових козацьких речей слід зарахувати також два знайдені розкопками на переправі дерев'яні черпаки. Один з них є глибокою мисочкою, 8,3 см заввишки, з рівним дном, лійчастими стінками та широким горизонтальним виступом-держаком з округлою свердлиною в середній частині (рис. 42,1). Другий є великою ложкою з напівкулястим ківшем, діаметром близько 11,5 см, та довгим прямокутним у розрізі держаком, прикрашеним на трьох гранях вирізьбленим орнаментом у вигляді кола, заповненого мотивом ромбів з тонкими перегородками між ними (рис. 42,2). У нижній грані держака — повздовжній паз. Первісно держак був довший; його скорочено, причому перерізано наполовину орнамент на верхній грані та висвердлено бічний округлий отвір для підвішування черпака. Обидві посудини виготовлено на токарному верстаті з суцільних кусків дерева. Аналогій їм назвати не можна: вони є єдиними на Україні збереженими екземплярами українського дерев'яного посуду XVII ст.

ГРОШІ ТА КОШТОВНОСТІ

Опис і повний науковий аналіз нумізматичних знахідок з козацької переправи під Берестечком вимагають окремого опрацювання. Тут доведеться обмежитись короткою інформацією про цю групу речей та загальними висновками. Всього за роки розкопок (1970—1987) на переправі знайдено 38 гаманців, сумок і скупчень (гаманці не збереглись), в яких виявлено 495 монет. Отже, в руки дослідників потрапило 38 монетних скарбів з докладною датою 10 липня 1651 р., збережених у повному складі. У чотирьох випадках (гаманець п'ятий 1975 р., перший, четвертий «а» і шостий 1979 р.) в окремих гаманцях знайдено всього по одній монеті, у шести — по дві, у чотирьох — по три монети. Найбільша їх кількість знаходилась у гаманців сьомому 1979 р.: 58 монет на загальну суму майже 5 польських злотих. Хронологічний діапазон цих монет становить 92 роки і найстаршою серед них є орт ($1/4$ частина талера) Августа Саксон-

ського 1555 р. карбування, найпізнішою — ризький солід шведської королеви Христини 1647 р. Вміст цього гаманця є показником монетного обігу на Україні всередині XVII ст. Тут знайдено монети польських королів Стефана Баторія (подвійний литовський денарій) і Сигізмунда III (подвійний литовський денарій, литовський і ризький соліди, тернарій Кротоських, карбований на приватному монетному дворі в Лобженіці, коронні півтораки й шостаки та коронний орт), пруського князя Георга Вільгельма (пруський солід і бранденбурзький орт), шведських королів Густава Адольфа (ризькі і ельблонзькі соліди, шведський дрейпелькер) і Христини (ризькі соліди), курфюста саксонського Августа (орт) та імператора Німецької Імперії Матвія I (флорен м. Девентер). І усі ці монети, незважаючи на велику їх розбіжність у роках карбування та на різну державну належність, знаходились ще в обігу 10 липня 1651 р.!

Іншим прикладом може бути вміст гаманця, виявленого у 1972 р. Всього в ньому знаходилось 37 монет: литовський подвійний денарій Сигізмунда Августа; литовські, коронні й ризькі соліди, коронний і гданський гроші та коронні півтораки Сигізмунда III; ризькі, ельблонські і лівонський соліди шведських королів Густава Адольфа і Христини, в тому числі 3 екземпляри ельблонських солідів, підроблених у молдавському м. Сучава; соліди пруського князя Георга Вільгельма. Найстаршою монетою у цій знахідці є подвійний денарій Сигізмунда Августа 1570 р., найпізнішою — лівонський солід Христини 1649 р. Таким чином, хронологічний діапазон монет у гаманці дорівнює 79 рокам, а їх загальна вартість виносить 23,5 польських грошів. Показником величезної розбіжності у роках карбування може також бути скупчення монет на переправі (гаманець не зберігся), виявлене у 1972 р. Воно складалось із 11 монет польських королів Сигізмунда I (литовський півгріш) і Сигізмунда III (коронні соліди, гроші й півтораки), шведських королів Густава Адольфа (ризький солід) і Христини (ризькі соліди) та пруського князя Георга Вільгельма (півторак). Найранішою монетою у цьому комплексі є литовський півгріш Сигізмунда I, карбований між 1508 і 1527 роками, найпізнішими — два ризькі соліди Христини з нечіткими роками, карбовані у 1640-х роках. Таким чином, хронологічний діапазон монет у цьому невеликому комплексі, загальною вартістю 9 польських грошів, становить близько 125 років.

Нумізмати, досліджуючи монетні скарби XVII ст. і визначаючи хронологічний діапазон їх складу, висловлюють припущення, що монети у скарбах відкладались поступово, мабуть, протягом кількох поколінь їх власників. До такого висновку їх приводить теза, що кожний представник родини, якій належав скарб, складав у потаємне місце сучасні йому монети. Але результати розкопок під Берестечком, де на відміну від родинних скарбонок маємо відображення картини монетного обігу з одного дня, значно підважує цю тезу.

На прикладі монет з переправи спостерігаємо значне відставання у процесі проникання польських монет на Україну: найпізнішими у наших знахідках є монети польського короля Сигізмунда III, який помер у 1632 р., тобто майже за 20 років до Берестецької битви. Нумізматичні знахідки часів панування його наступників — Влади-

слава IV і Яна Казимира на переправі відсутні, хоч ці королі карбували монети в 1636—1651 рр. у монетних дворах Кракова, Торуня, Гданська, Ельблонга, Вільнюса, Познані та Бидгощі [Szwagrzyk J. A., 1973, s. 150—220]. Це в якійсь мірі можна пояснити постановою польського сейму 1627 р., що забороняла Сигізмунду III карбувати дрібну монету. Однак, Ян Казимир цієї постанови не виконував і майже у всіх згаданих монетних дворах карбував, крім великих номіналів, також денарії, соліди, гроші, подвійні гроші та півтораки. Проте, вищі номінали польських монет відсутні у козацьких гаманцях, в той час, як західноєвропейські орти, флорени й талери знайшлися у кількох екземплярах. Потреба у дрібній монеті серед широких мас населення компенсувалась після 1627 р. величезним напливом в Україну і, мабуть, у всю Річ Посполиту дрібної іноземної монети, зокрема пруського і шведського карбування. Так, із загальної кількості нумізматичних знахідок (495) з розкопок переправи коронні польські монети Сигізмунда III представлені 129 екземплярами, литовські польських королів Сигізмунда I, Сигізмунда Августа, Стефана Баторія та Сигізмунда III — 96 екземплярами, прибалтійські Сигізмунда III, шведських королів Густава Адольфа і Христини та пруського князя Георга Вільгельма — 261 екземпляром, західноєвропейські (Фландрія, Німеччина, Голландія, Трансільванія) — 10 екземплярами. Ці показники дають нам картину великої кількості переваги прибалтійських монет над польськими коронними і, мабуть, вказують на шляхи пожвавлення торговельних зв'язків України з Прибалтикою в середині XVII ст. Разом з дрібною прибалтійською монетою на Україну проникали й фальсифікати. Так, із загальної кількості 100 ризьких і ельблонгських солідів шведського короля Густава Адольфа 20 екземплярів є фальсифікатами, карбованими у молдавському м. Сучаві [Котляр М. Ф., 1971, с. 121], а у 1979 р. в одному з гаманців знайдено фальшивий (посріблена латунь) талер нідерландської провінції Брабанд. У величезному монетному хаосі, що існував у Речі Посполитій в середині XVII ст., проникання фальшивої монети на її територію було явищем закономірним.

Суми грошей в окремих гаманцях переважно невеликі. Так, у п'яти випадках вони не перевищують одного польського гроша, в 27 гаманцях знаходилось не більше одного златого і лише в шести сума грошей виносила від одного до шести злотих. Найбільшу суму (понад 6 злотих) у монетах великих номіналів (орт Сигізмунда III, два флорини і два легкі талери Німецької Імперії та нідерландський півталер) виявлено у третьому гаманці 1975 р. Уваги заслуговує відсутність у цьому комплексі дрібних монет. З цих даних випливає, що відповідно до ринкових цін середини XVII ст. більшість козаків за наявні у них 10 липня 1651 р. гроші могла придбати кілька буханців хліба і, можливо, трохи тютюну, а дехто з них (вісім з тих козаків, які загубили на переправі свої гаманці) могли ще купити й шапку; два козаки могли придбати по парі чобіт і лише один — чоботи, 10 ліктів полотна, шапку, копу яєць та буханець хліба [Hoszowski S., 1928; Szwagrzyk J. A., 1973, s. 133].

За місцем і часом карбування та номіналами вся нумізматична збірка з козацької переправи може бути зведена у таку таблицю:

Країна	Карбування	Номінали	Роки карбування	Кількість	Аналогії
1	2	3	4	5	6
Польща					
1. Сигізмунд I (1506—1548)	литовське	півгріш	1508—1527	1	Gumowski M., 1924, 85.
2. Сигізмунд Август (1529—1572)	—»—	подвійний денарій	1570	1	Zagórski I., 1969, 64.
3. Стефан Баторій (1575—1586)	—»—	подвійний денарій	1579	1	Szwagrzyk J. A., 1973, 2320
4. Сигізмунд III (1587—1627)	коронне	соліди	1587—1627	28	Zagórski I., 192, 200
	—»—	гроші	1623—1624	15	Zagórski I., 228.
	—»—	півтораки	1620—1626	80	Zagórski I., 230—236.
	—»—	тройки	1624	2	Szwagrzyk, 508
	—»—	шостаки	1623—1626	3	Szwagrzyk, 499.
	—»—	орги	1621—1623	1	Szwagrzyk J. A., 2666.
	—»—	литовське	подвійні денарії	1611—1620	4
Сигізмунд III	—»—	соліди	1616—1627	70	Gumowski M., 1924, 123
	—»—	гроші	1623—1627	19	Gumowski M., 129
	прибалтійське	соліди ризькі	1616—1621	19	Gumowski M., 137.
	—»—	солід ельблонзький	?	1	Szwagrzyk J. A. 901.
	—»—	гроші гданські	1624—1626	11	Szwagrzyk J. A., 798.
Сигізмунд III	—»—	орги гданські	1623	3	Gumowski M., 135.
	приватне	тернари Кротоських	1627	3	Gumowski M., 141.

1	2	3	4	5	6
Пруссія Георг Вільгельм (1619—1640)	пруське	соліди 1633	1624— 1633	12	Szwagrzyk J. A. 42, d.
	—»—	півтораки	1623— 1627	6	Szwagrzyk J. A., 42, c.
	бранден- бурзьке	орт	1621	1	
Швеція 1. Густав Адольф (1611—1632)	м. Рига	соліди	1620— 1631	51	Федоров Д., 1966, с. 268— 274, рис.
	м. Сучава (підробка)	ризькі соліди	1633— 1634	13	—»—
	м. Ельблонг	соліди	1625— 1631	29	Szwagrzyk J. A., 911.
	Швеція	дрейпель- кери шведські	1620— 1633	9	
	м. Сучава (підробка)	ельблонзь- кі соліди	1663— 1634	7	
	м. Ельблонг	гріш	1627	1	Swagrzyk J. A., 910.
2. Христина (1632—1654)	м. Рига	соліди	1633— 1649	78	Федоров Д., с. 278—286
	м. Ельблонг	соліди	1633— 1634	8	Szwagrzyk J. A., 913.
	Лівонія	соліди	1635— 1649	6	Федоров Д., с. 295, рис.
	Швеція	дрейпель- кери шведські	1635	3	
Нідерланди 1. Провінція Брабанд	провінціо- нальне	патагон (талер) фальшивий	1623	1	
	—»—	півлевен- дальдер	1647	1	Зварич В. В., 1972, табл. 15, 92

1	2	3	4	5	6
Священна Римська Імперія Німецького Народу					
Саксонія Август Саксонський (1553—1586)	державне	орт 1/4 талера	1955	1	
Фландрія	м. Ембден	флорини	1601— 1618	3	
Німеччина	м. Давентер	флорин	1628	1	
Антон Гюнтер (1637—1657)	імперське	«легкий» талер	1637	1	
	м. Ольденбург	«легкий» талер	1637	1	
Трансільванія	м. Нагібан	гріш	1625	1	
		разом		495	

До рідкісних монет у цій збірці слід зарахувати тернари Кротоських, карбовані у Лобженіці у Великій Польщі на підставі одержаного Андрієм Кротоським від Сигізмунда III у 1612 р. привілею. Наші екземпляри належать до другого періоду функціонування цього приватного монетного двору, коли після смерті Андрія Кротоського його спадкоємець Миколай Сенявський у 1622 р. поновив діяльність монетного двору у Лобженіці [Gimowski M., 1924, s. 127]. Не вдалось нам знайти аналогію трансільванському грошу м. Нагібан, який також є зразком рідкісного екземпляра монетного карбування XVII ст. Варта уваги наявність у нашій колекції шведських дрейпелькерів (півторагрошовиків) Густава Адольфа і Христини. М. Ф. Котляр відзначає, що у монетних скарбах XVII ст. на території України зустрічається велика кількість монет прибалтійських міст (Риги, Ельблонга) шведського карбування, але майже немає власне шведських монет [Котляр М. Ф., 1971, с. 121].

Крім монет і різних речей у козацьких гаманцях на переправі знаходились також інші коштовності. Так, в одному гаманці, виявленому у 1972 р., крім 16-ти монет, знайдено малий розрізаний на дві частини багатогранний злиток срібла, розміром $2 \times 2,3 \times 1,1$ см, в іншому (знахідка 1979 р.) лежав жіночий перстень, сплетений з дротиків з низькопробного срібла. У передній частині замість щитка він має трьохярсну спіраль, плетену з цих же дротиків (табл. 41,12). На переправі у 1971 р. знайдено також бронзову зі слідами посріблення сережку у вигляді ажурної кулі, прикрашеної по найбільшому діаметру імітацією плетеного шнурка, а на обох півкулях — округ-

лими дірочками, оточеними концентричними колами. Центральний вертикальний стрижень, також прикрашений псевдошнурком, закінчений зверху овальною дужкою, знизу — петелькою (табл. 41,11). Варто зазначити, що ця прикраса близька за типом до срібних сережок так званого київського типу, які датуються XII—XIII ст. [Корзухина Г. Ф., 1954, табл. XXXVI, 7], що може свідчити про існування ще в середині XVII ст. традицій давньоруського ювелірного ремесла.

В одному з гаманців у 1982 р. виявлено 219 скляних намистинок, дрібні латунні предмети (дві спіральки, коліщатко, три дротики), 6 кремінців до замків вогнепальної зброї або кресала та дві малі (розмір — 1,1×1,2 см) іконки з округлими вушками. Лицевий бік однієї з них в центральній частині прикрашений перелковим орнаментом та мотивом зигзагів, а по краях — імітацією літер кириличного алфавіту; центральну частину зворотного боку заповнює незугарно виконаний рослинний орнамент, оточений вздовж країв предмета перелковим орнаментом (рис. 41,8). Друга іконка на лицевому боці має примітивно виконане зображення постатей дорослої людини і дитини з німбами докруги голів та двома п'ятикутними зірками з лівого боку (очевидно зображення Богоматері з Христом), а її зворотний бік прикрашений сіткою, оточеною перелковим орнаментом (рис. 41,9). Обидва описані предмети виконані, очевидно, самодіяльним майстром-ливарником, який через свою неписьменність і нефаховість не зміг правильно передати літери кириличного алфавіту і художнього зображення Богородиці з Дитиною, копійованого з якоїсь металеві іконки.

Уваги також заслуговує знайдена на переправі у 1975 р. срібна діадема, що, мабуть, первісно знаходилась у незбереженому гаманці. Вона складається з двох прикрашених штампованим рослинним і перелковим орнаментом квадратних бляшок з підвішеними до кожної з них двома ромбовидними пластинками, прикрашеними зернистим орнаментом, та дев'яти порожніх всередині серцевидних підвісок з вушками зверху і знизу; до нижніх петельок підвішені ромбовидні бляшки з витиснутим з внутрішнього боку зернистим орнаментом (рис. 41,10). Ці всі елементи діадеми первісно нашивались на тканину чільця через отвори у кутах бляшок і петельки у верхній частині підвісок. Подібні ромбовидні бляшки-застібки та 9 аналогічних нашим підвісок бачимо на опанчі Богдана Хмельницького на його портреті, опублікованому П. Осиповим [Осипов П., 1940, рис. на с. 175]. Аналогічна нашій діадема походить із поховань XVII ст. у с. Джуркові Івано-Франківської області [Sulimirski T., 1936, s. 79, ryc. 9].

Мабуть, до зберігання коштовностей служила й коробочка, рештки якої у вигляді оздобних кістяних пластинок знайдено на переправі у 1979 р. на грудях кістяка старшого хлопчика.

Кістяна накладка передньої стінки коробочки має майже квадратну форму. Вона кріпилась до незбереженої дерев'яної частини предмета семи залізними цвяшками, з яких на своєму місці зберігся лише один із широкою голівкою. Середня частина пластинки прикрашена концентричними врізними колами та розташованими між ними групами очкового орнаменту (коло з крапкою в центрі). Укладений хрестовидно очковий орнамент знаходиться також в центрі оточеної концен-

тричними колами площі. Краї пластинки прикрашають врізні лінії та рядок очкового орнаменту. У верхній частині пластинки знаходяться два округлі нарізні отвори (рис. 41,13). Накладки бічних і задньої стінок коробочки збереглися у шести фрагментах, що не піддаються реставрації. Первісно коробочка служила, мабуть, для зберігання коштовностей, а у момент знахідки разом з її рештками виявлено 44 свинцеві кулі, які загиблий хлопчик, видно, поклав у коробочку.

Численну групу знахідок у гаманцях на переправі складають скляні намистини. Вони різної форми — низькоциліндричні: низькобочковидні (рис. 41,1—3, 6), кулясті (рис. 41,4, 5), виготовлені з прозорого скла або скляної пасти білого, коричневого, сірого, чорного, синього та блакитного кольорів. Багатогранні прозорі намистини зроблені з кришталю (рис. 41,7). Знайшовся також разок намиста з дрібного скляного бісеру. В одному екземплярі знайдено кулясту кістяну намистину, орнаментовану вертикальними нарізами (рис. 41,14). Кількість намистин в окремих гаманцях різна — від п'яти — семи до 219 штук. Первісно вони складала разки намист, що їх козаки десь придбали, мабуть, з наміром передати їх, як і інші описані вище прикраси, своїм дівчатам та жінкам.

РЕЧІ КОЗАКІВ-РЕМІСНИКІВ

Знайдення на переправі великої кількості знарядь праці, в тому числі таких, яких придатність на війні видається сумнівною (інструменти кушнірів та каменярів), можна пояснити тим, що ці речі належали ремісникам, які «покозачились», але брали з собою у похід свої інструменти. Перш за все слід згадати знаряддя кравців і шевців. Це — велика голка, довжиною 7,4 см, з подовгастим вушком (рис. 43,1); наперстки, з яких повністю зберігся один латунний екземпляр, прикрашений біля кінця і основи горизонтальними реберцями (рис. 43,6), а у інших, залізних, пошкоджені денця (рис. 43,2—5); численні шарнірні ножиці (рис. 44). Вони мають однакову конструкцію і розрізняються лише за розміром та типом шарніра. Половинки невеликих ножиць, довжиною 10,5—13,5 см, з'єднані заклепанними з обох боків цвяшками (рис. 44,3, 5). Великі екземпляри, довжиною до 26,5 см, з'єднані шарніром з нарізами, одна половинка якого є гвинтом, друга — гайкою (рис. 44,1, 2, 4, 6, 7), що давало можливість підкручувати гайку і міцніше стискати обидві половинки інструмента. Окремі великі ножиці позначені клеймами майстрів у вигляді листка конюшини (рис. 44,2), горизонтальних і вертикальних заглиблень (рис. 44,4) або півмісяця (рис. 44,6). Розмір ножиць, очевидно, залежав від їх призначення — великі екземпляри вживались для розкрою тканини, менші, мабуть, для стриження. Д. Яворницький пише, що коли у 1767 р. представники запорожців їздили у Петербург, вони взяли з собою із Січі кравця і шевця для власних потреб, але незабаром Кіш попросив повернути цих ремісників, які були потрібні й на Січі (Яворницький Д., 1988, № 8, с. 92). З цього видно, що на Запоріж-

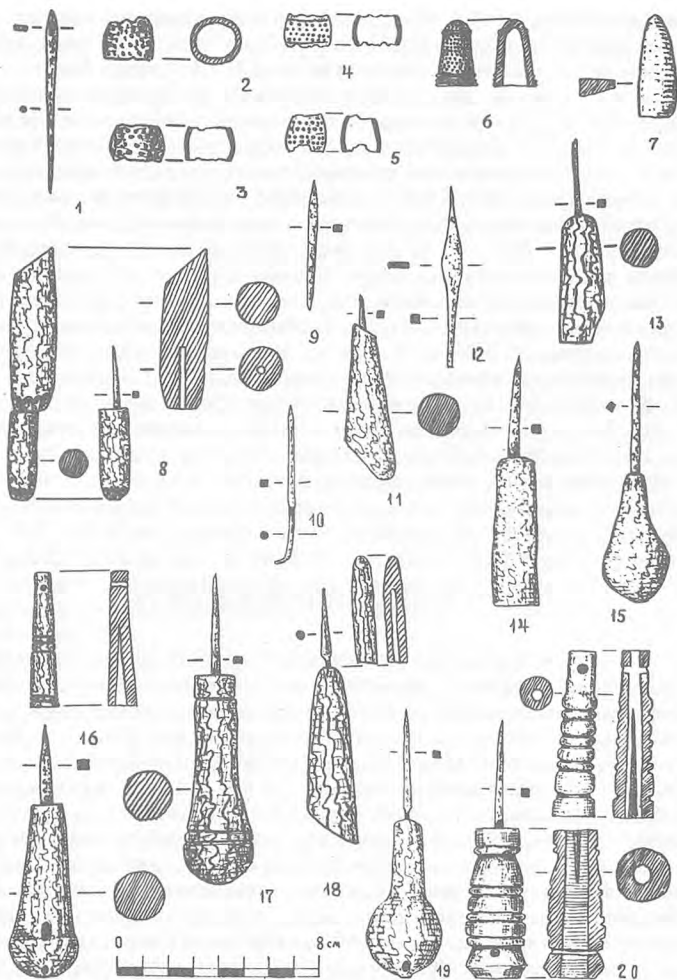

Рис. 43. Кравецькі і шевські знаряддя з козацьких гаманців.

1 — голка; 2—6 — наперстки; 7 — паличка з гематиту; 8—20 — шила.
 1—5, 9, 10, 12 — залізо; 6 — латунь; 7 — залізна руда; 8, 11, 13—19 — залізо, дерево;
 20 — залізо, кістка.

жі ремісників було небагато, а знахідки численних кравецьких і шевських інструментів на переправі під Берестечком свідчать про те, що в армії Б. Хмельницького козаки-ремісники склали значну її частину.

Знаряддя шевців представлені великою кількістю шил різного типу. Більшість з них має чотиригранну робочу частину з загостреним кінцем та дерев'яне циліндричне (рис. 43, 8, 11, 13, 14) або грушо-

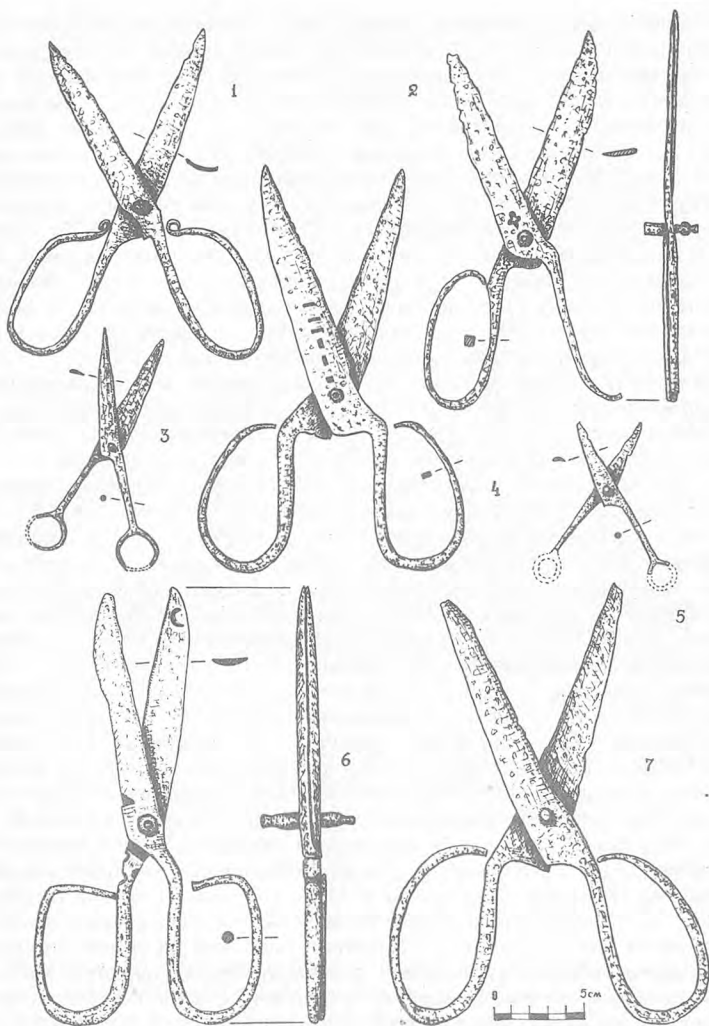

Рис. 44. Залізні ножиці з козацької переправи.

видне (рис. 43,15, 19) руків'я, інколи з наскрізними проколами (рис. 43,16, 19). Руків'я окремих екземплярів у нижній частині скісно зрізані (рис. 43,11, 13) або півкулясті, часом орнаментовані поперечними нарізами (рис. 43,16, 17). Шила, руків'я яких не збереглися, різні за типом — чотиригранні стрижні, загострені зверху і знизу (рис. 43,9); екземпляри з гострим кінцем розклепані у середній частині (рис. 43,12); зігнуті під кутом у нижній частині (рис. 43,10).

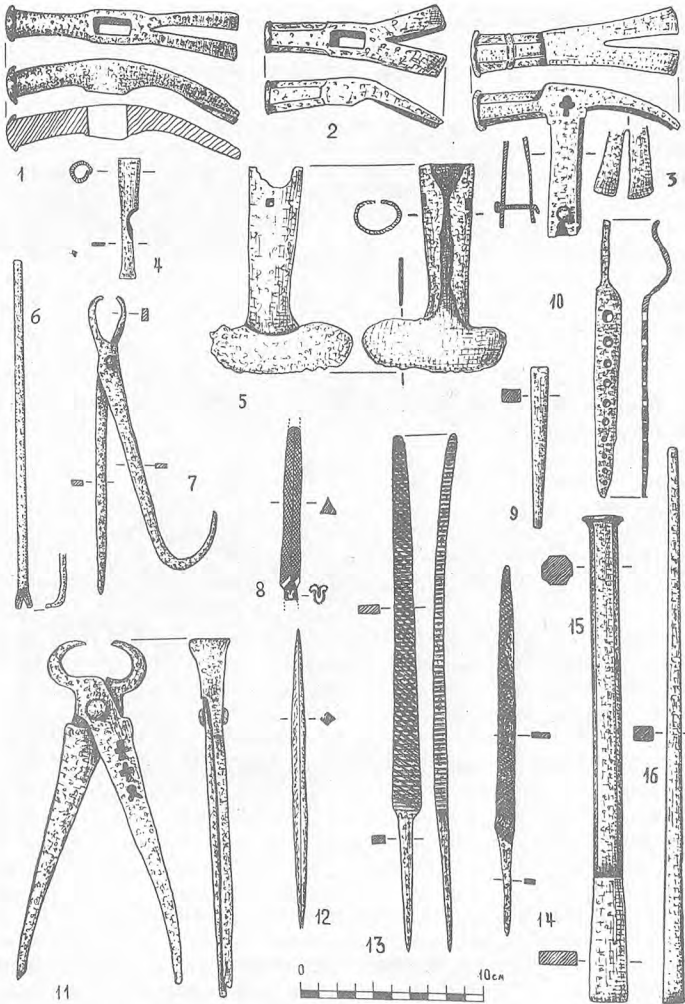
Особливої уваги заслуговують шила з дерев'яним ковпачком, що прикриває їх робочу частину (рис. 43,8, 16, 18). В одному випадку ковпачок орнаментований поперечними нарізами, а у верхній частині має поперечний наскрізний отвір для проволікання шнурка, яким ковпачок з'єднувався з руків'ям, що також має наскрізний прокол (рис. 43,16). Один екземпляр має орнаментовані кільцевими нарізами ковпачок і руків'я, виточені з вивареної кістки на токарному станку; у верхній частині його ковпачка та нижній руків'я — наскрізні свердлини для зв'язування обох частин знаряддя (рис. 43,20). Наявність спеціальних ковпачків на робочих частинах шил свідчить про високу культуру українських середньовічних ремісників та їх дбайливе ставлення до своїх інструментів. Голками, наперстками та шилами у повсякденному побуті могли користуватися не лише ремісники, а й інші козаки, ремонтуючи свій одяг чи взуття (рис. 45).

В одному з гаманців виявлено рештки шнурка, мабуть, з льону — ймовірно дратву, а у кількох — шматки воску для натирання дратви. У 1980 р. на переправі знайдено разом три заготовки халяв чобіт без слідів прошиття, кинуті у болото якимось козаком-шевцем під час відступу. Для розкrojовання шкіри вживались ножі з дугастою спинкою та вгнутих лезом, кілька з яких знайдено на переправі (рис. 34,16). У трьох гаманцях виявлено невеликі трикутні у перерізі палички червоного кольору, кінці яких, як олівці, залишають червоний слід (рис. 43,7). Вони, очевидно, вживались кравцями і шевцями для позначення лінії розкroю тканини і шкіри. Рентгено-структурним аналізом (№ 31/1981), проведеним у Проблемній геологічній лабораторії геологічного факультету Львівського держуніверситету Е. О. Янчуком, стверджено, що ці палички-олівці вистругані із залізної руди — гематиту (Fe_2O_3), що включає до 70 % Fe, родовища якого знаходяться у Кривому Розі в Подніпров'ї (Лазаренко Е. К., 1959, с. 253). На переправі знайдено також кушнірське знаряддя у вигляді широкого напівкруглого ножа з вертикальною втулкою, що кріпилась до держака цвяхами через прямокутні отвори в її стінках (рис. 46,5). Цей інструмент вживається кушнірами під час обробки шкіри для усунення з неї решток м'яса і лою. Зображення подібних знарядь бачимо на цеховому знаку шевців м. Нового Сонча (Південна Польща) з 1687 р. Рисунок цього знака зберігається у Львівському історичному музеї (ЛІМ—Г—2193). Молоток, близький за типом до сучасного, яким користуються шевці, має багатогранну передню частину з розклепанним від роботи кінцем і роздвоєну для витягування цвяхів похилена вниз хвостову частину. Його середня, позначена клеймом майстра (листок конюшини), частина, знизу переходить у чотиригранну довгу бляшану втулку, що охоплювала верхню частину держака (рис. 46,3). Це знаряддя, мабуть, не вживалось козацькими шевцями — усі знайдені на переправі чоботи зішиті дратвою і лише підківки прибиті залізними цвяхами. Можливо, це був інструмент сідляра або молоток коваля для підковування коней. Знаряддям римаря є, мабуть, велика залізна проколка з загостреним кінцем і поперечно насадженим на її верхній кінець сосновим руків'ям (рис. 47,5). Мабуть, як інструмент римаря вживалось також чотиригранне знаряддя з двома загостреними кінцями (рис. 46,12).

Рис. 45. «На дозвіллі». Малюнок І. Іжакевича.

Знаряддя до обробки дерева з переправи — це пила, свердла, долота, ложкар. Залізна пила-ножівка, довжиною 27,5 см, складається з пластини із зубцями з одного боку та плоскої прямокутної основи руків'я (рис. 47,12). Свердла, довжиною від 12,5 до 25,5 см, різні за типами. Деякі екземпляри мають загострену верхню частину для вертикального руків'я (рис. 47,13), інші — кільцеву голівку для горизонтального держака (рис. 47,8, 14—18), їх робочі частини розрізняються за кількістю гвинтових лопатей. У деяких екземплярів вони розраховані всього на два оберти свердла (рис. 47,8, 16—18), у інших — на більшу їх кількість (рис. 47,13, 14). Лопаті робочої частини одних екземплярів розташовані густо і розраховані на одержання в процесі роботи відносно невеликої але глибокої свердлини (рис. 47,13, 14), у інших широкі лопаті розраховані на захоплення

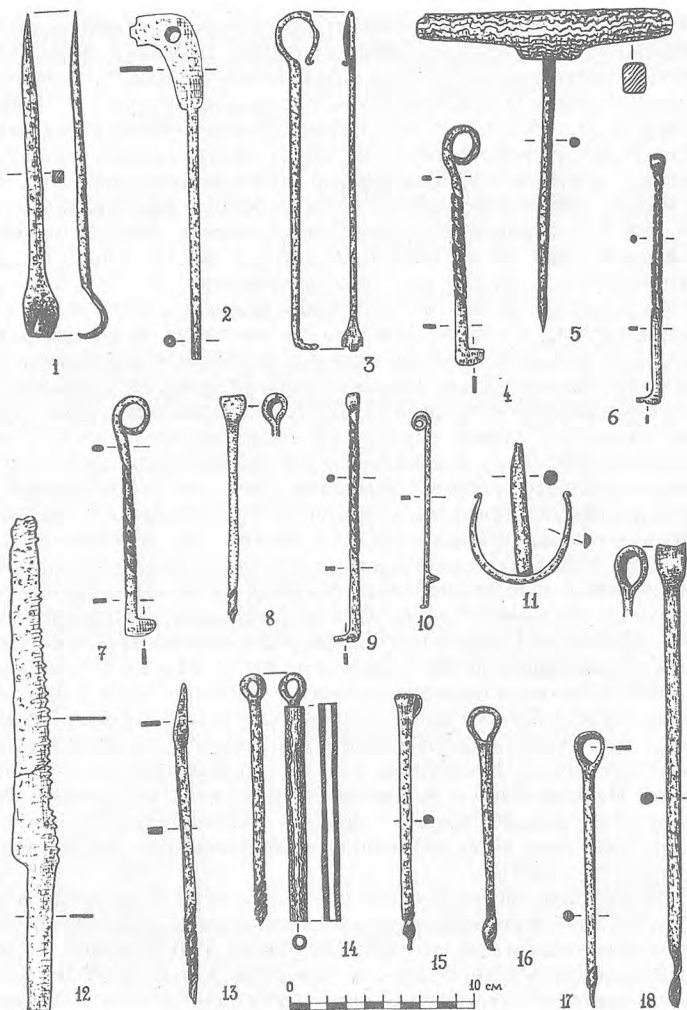

Р и с. 46. Залізни інструменти з козацької перепази.

1—3 — молотки; 4, 9, 15, 16 — долота; 5 — кушнірське знаряддя; 6 — інструмент для витягування цвяхів; 7, 11 — клещі; 8, 13, 14 — напилки; 12 — проколка.

більшої маси деревини і одержання свердлини значного діаметру (рис. 47, 16, 18). Декілька свердликів знайдено у дерев'яних (виготовлених переважно з бузини) футлярах-трубочках без дна, що прикривали все знаряддя, крім держака (рис. 47, 14). Ці футляри, з огляду на їх нетривкий матеріал, здебільшого збереглися лише у фрагментах.

Декілька доліт можна також зарахувати до групи деревообробних

Р и с. 47. деревообробні інструменти з переправи.

1 — лощар; 2—4, 6, 7, 9—11 — інструменти неясного призначення; 5 — проколка;
8, 13, 15—18 — свердла; 12 — пилочка; 14 — свердло у дерев'яному футлярі.

знарядь. Один екземпляр, 6,7 см завдовжки, має втулку для руків'я і прямокутне лезо (рис. 46,4), інший вживався без руків'я; він має завужене на кінці лезо (рис. 46,9). Єдиним екземпляром представлено довге (25,8 см завдовжки) долото зі звуженим верхнім і розширеним робочим кінцями (рис. 46,16). Знаряддя з чотиригранним держаком і широким дугасто зігнутих та розклепанім робочим кінцем (рис.

47,1) слід, очевидно, розглядати як ложкар — інструмент для виготовлення ложок та іншого дерев'яного посуду. Подібні знаряддя відомі ще у давньоруський час і були знайдені на городищах літописних місць, наприклад, у Пліснеську Бродівського району Львівської області [Кучера М. П., 1962, рис. 10,4]. Цей інструмент міг також вживатись ковалями для розчистки кінських копит. Друге подібне знаряддя з кільцевою голівкою і профільованою робочою частиною (рис. 47,3) слід, мабуть, також окреслити як ложкар, розрахований на більш делікатні роботи. Безперечно для обробки дерева використовувались також ножі (рис. 34) та сокири. Але з загальної кількості останніх важко виділити робочі, а не бойові екземпляри.

Слюсарські інструменти з переправи доволі численні. Це — кліщі, напилки, зубило, калібрівка. Кліщі за типом не відрізняються від сучасних; їх обидві половинки з'єднані заклепкою з округлими голівками, а на одному рамені нанесено клеймо майстра у вигляді двох хрестиків і роздвоєного знизу округлого заглиблення (рис. 46,11). Інший екземпляр кліщів нагадує так звані кусачки з загостреними нахиленими всередину половинками робочої частини, одним простим, другим півколистим зігнутих раменами (рис. 46,7). Інструмент для витягання цвяхів має вигляд округлої в розрізі палички з так званою лапою — роздвоєною і загнутою під прямим кутом робочою частиною (рис. 46,6). Зубило є восьмигранним масивним долотом з розширеною прямокутною у перетині робочою частиною та розклепаною від роботи голівкою (рис. 46,15). Два різні за розмірами напилки належать до типу рашпилів. Їх прямокутні у розрізі пластини вкриті сітчастою насічкою, нижні частини загострені (рис. 46,13, 14). Третій екземпляр, знайдений в одному з гаманців, трьохгранний, вкритий на гранях дрібними насічками, що взаємно пересікаються. Напилок має обламаний кінчик і руків'я, біля основи якого знаходиться клеймо ліровидної форми (рис. 46,8). Калібрівка є залізною пластинкою з вигнутим руків'ям. На пластинці у вертикальному порядку через певні інтервали розташовано 10 округлих дірочок від найбільшої (діаметром 0,6 см) біля руків'я до найменшої (діаметром 0,3 см) біля кінця знаряддя (рис. 46,10).

Ковальськими інструментами є молотки з розклепаними від роботи голівками та роздвоєними похиленими вниз хвостовими частинами, призначеними для витягування цвяхів. У їх середніх частинах розташовані прямокутні провухи для держаків (рис. 46,1, 2). Подібні молотки звичайно вживаються для підковування коней. Можливо, до цієї ж групи знарядь слід віднести й описаний вище молоток, що нагадує інструмент шевця (рис. 46,3). У 1973 р. на переправі знайдено три невживані кінські підкови, з'єднані зігнутих залізним вухналем, а в 1976 р. поруч із кліщами (рис. 46,11) виявлено 444 цвяхи до підковування коней (вухналів).

Призначення деяких інструментів визначити важко. До цієї групи слід віднести порожній всередині стрижень з розклепаним загнутим вбік верхнім кінцем з наскрізним отвором (рис. 47,2). Неясно також, для чого могли служити округлі або прямокутні в розрізі переважно звиті стрижні з кільцевими голівками і розклепаними зігнутих під кутом прямокутними робочими частинами (рис. 47,4, 6, 7, 9, 10).

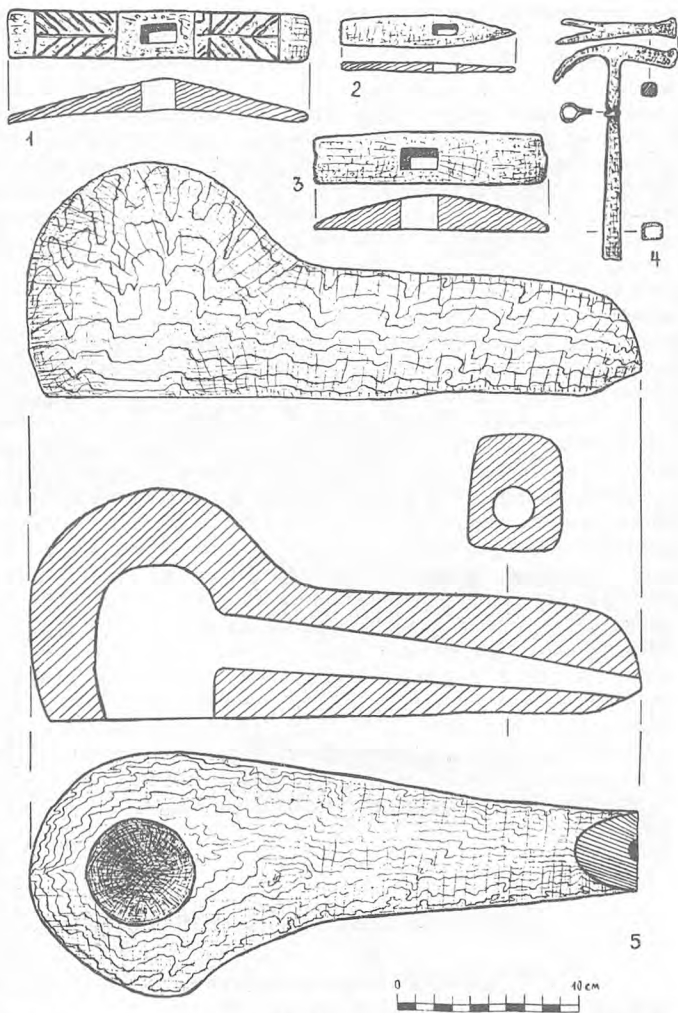

Рис. 48. Залізні молотки (1—4) і дерев'яна частина апарату до «куріння» горілки (5) з козацької переправи.

У 1975 р. в одній із козацьких сумок знайдено 5 таких знарядь разом з двома шилами, «олівцем» з гематиту (рис. 43,7), рушничим пристроєм (див. нижче) та трьома монетами. Предмет, що нагадує за формою малий якір з петельками на кінцях (рис. 47,11), також неясного призначення.

Два трикутні у профілі молотки з рівним і легко вгнутих нижніми боками та опуклими верхніми, з прямокутними провухами у середній

частині (рис. 48,1, 3) є типовими знаряддями коменярів до обробки каменю. Один з них на верхньому боці прикрашений ялинковим орнаментом (рис. 48,1). Третій екземпляр знарядь каменярів є залізним клином з прямокутним провухом. (рис. 48,2), він служив для розщеплювання брил каменю. Наявність серед козацьких речей на переправі інструментів каменярів не виправдана потребами війни. Можна хіба припустити, що таке знаряддя на довгому держаку могло бути доволі ефективною зброєю. Невеликий молоточок з розклепаною від роботи голівкою і роздвоєною опущеною вниз хвостовою частиною має довгий чотиригранний порожній всередині держак, у верхній частині якого знаходиться перстень для підвішування, мабуть, до пояса (рис. 48,4). Він нагадує інструмент ювеліра.

Окремо слід згадати про знахідку на переправі оригінального знаряддя, яке можна інтерпретувати як верхню частину апарата до «куріння» горілки. Він виготовлений з суцільного куска дуба, в якому видовбано округлу чашечку та повздовжній з нахилом зверху вниз канал, що з'єднує чашечку з кінцем хвостової частини знаряддя (рис. 48,5). Чашечка ймовірно прикривала підігрівану знизу посудину з брагою, а алкогольна пара виділялась у чашечку і, проходячи через канал, охолоджувалась (дуб має властивості охолодження пари) і перетворювалась у рідкий алкоголь. Можна нагадати, що горілка відіграла певну роль у козацькому житті. Так, у зборівському договорі окремих пункт передбачає: «козаки матимуть дозвіл гнати горілку для власного вжитку, але не на продаж» [Шевальє П., 1960, с. 95]. Королівські послы до Б. Хмельницького на початку 1651 р. у своїй реляції відмічають, що «козаки дуже розпились» (ДОВ, с. 380). Про вживання горілки у козацько-селянському таборі під Берестечком пишуть С. Освенцім [Oświęcim S., 1907, с. 343—352] і М. Костомаров [Костомаров Н., 1884, с. 357, 358]. Треба думати, що «куріння» горілки вимагало певних виробничих навиків та інструментів і що не кожний козак цим займався. Знайдена на переправі частина горілкового апарата, мабуть, була покинута одним із таких спеціалістів.

РЕЧІ СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ

Типовими речами селянських повстанців з переправи є шкіряні ходаки — взуття без халявок типу постолів, виготовлене з одного відповідно складеного куска шкіри з отворами для проволікання шнурка чи шкіряного пояска, яким стягувався на нозі верхній край такого взуття (рис. 49,2—5). Ходаки різні за розміром, але за своїм кроєм майже однакові. Незначні відмінності між ними полягають у тому, що передні краї шкіри на носку у одних екземплярів закладені один на одного (рис. 49,2,5), у інших стикаються (рис. 49,3), ще у інших покривають зверху носок (рис. 49,4). Таке взуття, очевидно, вкладалось на онучі. Знахідки ходаків на переправі є унікальними — селянське взуття середини XVII ст. ніде не збереглось; знаємо його лише з тогочасних ілюстрацій. Так, на гравюрі В. Гон-

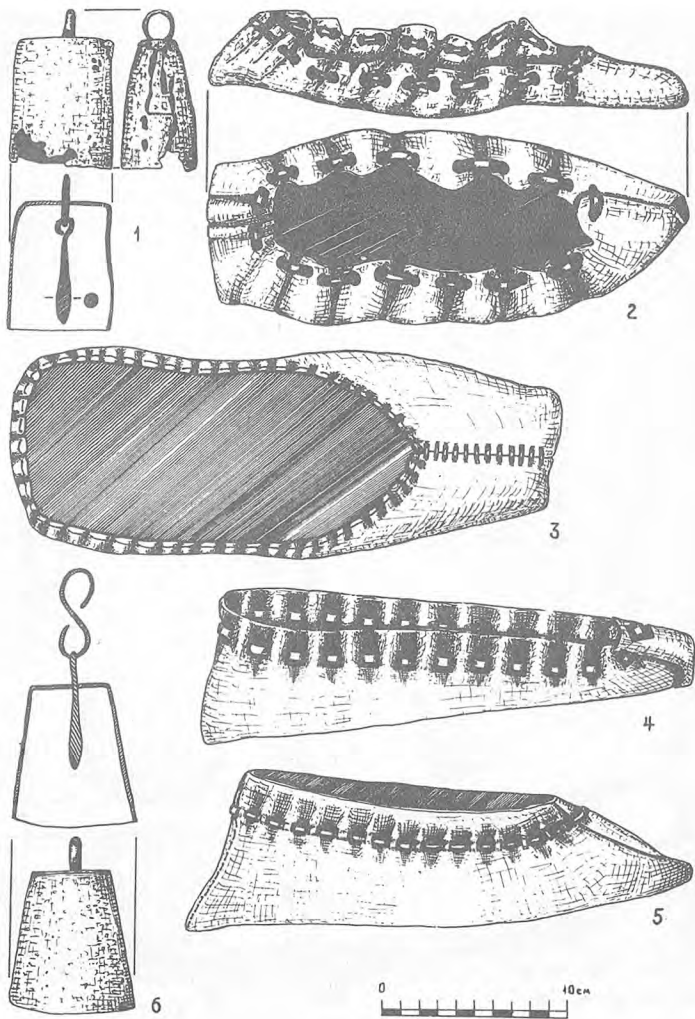
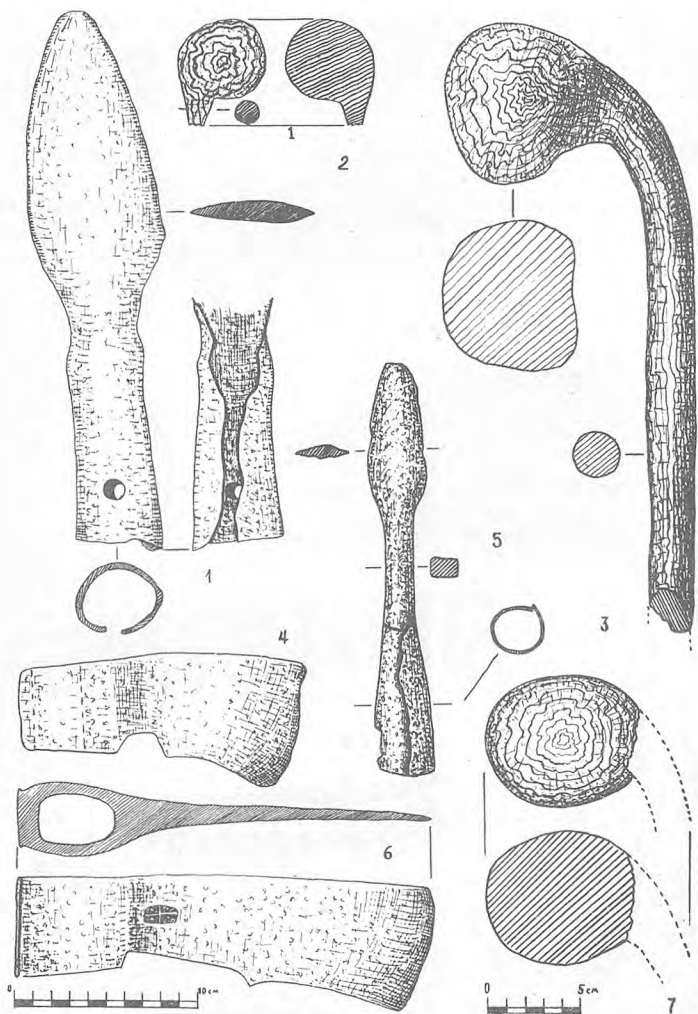

Рис. 49. Речі селянських повстанців з розкопок на переправі.

1, 6 — ботала (дзвінки) на худобу; 2—5 — ходаки.
1, 6 — залізо; 2, 3, 7 — шкіра.

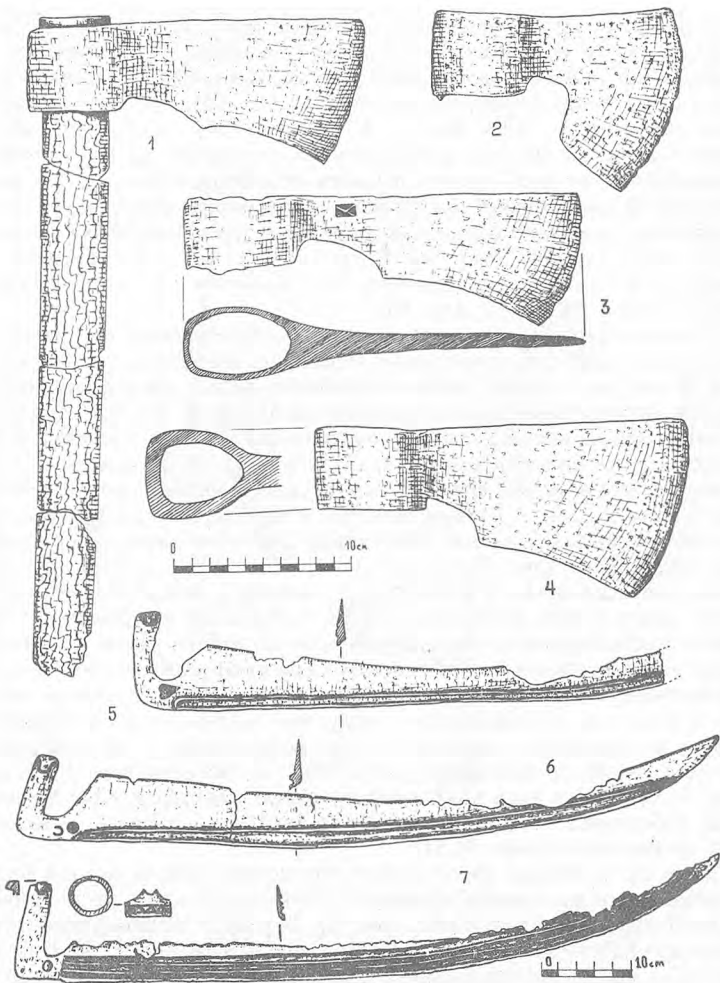
діуса у книзі Й. Пасторія 1652 р. бачимо взятих у полон шляхтою під Берестечком селян, взутих у ходаки (рис. 3). На срібній плакетці з м. Холма, що зображує молебн шляхти після Берестецької битви, група полонених селян також взута у подібні до наших ходаки (рис. 8). На малюнку Т. Калинського XVIII ст. український селянин взутий у аналогічні нашим ходаки [Ригельман А. И., 1847, илл. 9].

Р и с. 50. Зброя селянських повстанців з розкопок.

1, 5 — списи; 2, 3, 7 — булави-колотушки; 4, 6 — сокири.
1, 4—6 — залізо; 2, 3, 7 — дерево.

Предметами селянського побуту є ботала — дзвінки, що підвішувались на шию худобі. Вони складаються з прямокутного або трапецієвидного у профілі залізного бляшаного корпусу з кільцем зверху та підвішеної до кільця масивної потовщеної в нижній частині палички в середині ботала, що свobodно розгойдується, вдаряла у стінки корпусу і виконувала функції серця дзвінка (рис. 49,1, 6). Вартє уваги те,

Р и с. 51. Зброя селянських повстанців.

1—4 — бойові сокири; 5—7 — бойові коси.

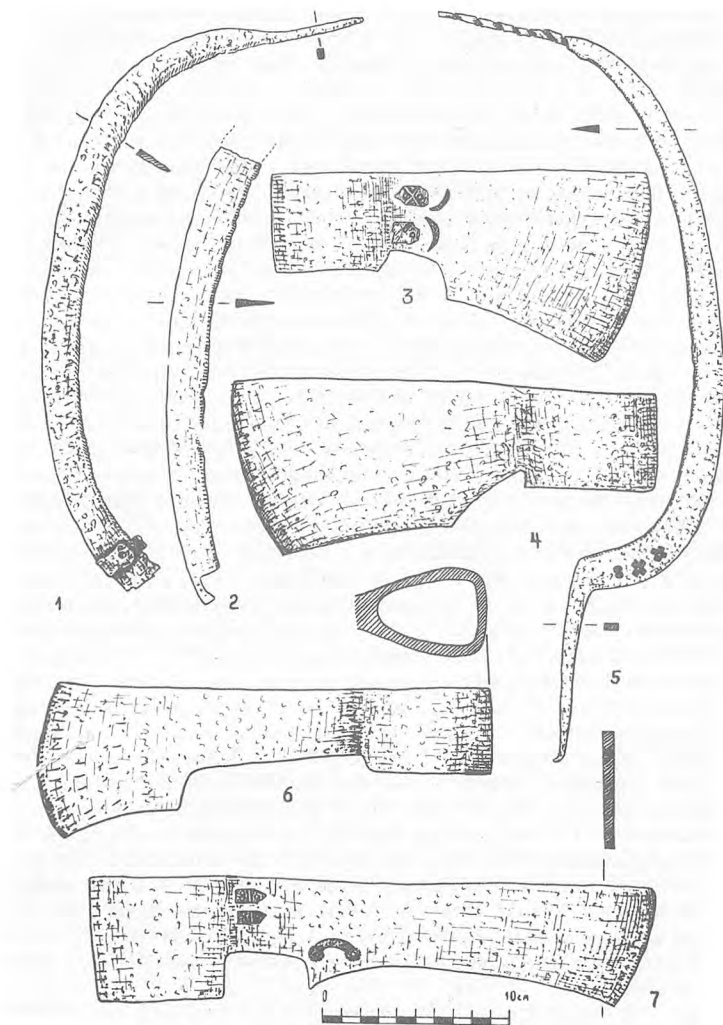
що один із цих екземплярів (рис. 49,1) знайдено у сумці разом зі свічкою, деталлю порохівниці, двома пряжками до пояса, п'ятьма залізними кільцями та двома кварцитовими кремінцями, мабуть, наддніпровського походження.

Типово селянською зброєю є дерев'яні булави-колотушки, виготовлені з нарості на дереві, що під кутом переходить у довгий простий держак. Найкраще збережений екземпляр з переправи має неправильно-овальну у плані голівку та обламаний знизу держак, що зберіг-

ся на довжину 31 см (рис. 50,3). У інших двох екземплярів голівки правильно кулясті, а держакі обламані (рис. 50,2, 7). Про вживання селянськими повстанцями в армії Б. Хмельницького дерев'яних палиць та осмалених головешок як зброї маємо письмові повідомлення [Kuczwagewicz M., 1650, Франко І., 1981, с. 219]. Зрозуміло, що ця зброя ніде не збереглась, а знайдена на переправі під Берестечком екземпляри є, як досі, єдиним речовим підтвердженням її існування. На згаданій вже гравюрі В. Гондіуса серед іншої зброї, що лежить під ногами полонених селян, є й аналогічна нашій дерев'яна булава-колотушка (рис. 3). Таку ж палицю бачимо в руках литовського (мабуть, білоруського) селянина на малюнку Т. Калинського [Ригельман А. И., 1847, илл. 10].

Не менш характерною селянською зброєю є бойові коси. На переправі їх знайдено три екземпляри. Найкраще збережена коса, довжиною 80 см, має гостре, дещо пощерблене лезо і зміцнений потовщенням протилежний край легко вигнутої пластини, вздовж середньої частини якої на всю її довжину відковані два реберця з рівчиками по боках. Місце кріплення до держака, так звана п'ятка, легко похилене в напрямку до леза, але знаходиться на одній площині з ним. На переході п'ятки у лезо — клеймо майстра у вигляді овальної опуклості. На п'ятці збереглося кільце, так званий наперсток, яким коса кріпилась до держака (рис. 51,7). Бойове призначення цієї коси підтверджене розташуванням п'ятки в одній площині з лезом і наявністю на ньому повздовжніх реберець (як на шаблі), не виправданих для сільськогосподарського знаряддя (в процесі роботи такою косою реберця заважали б рівномірно косити траву). Другий екземпляр коси з переправи, довжиною 79 см, позначений двома клеймами на переході п'ятки в лезо (півмісяцем і округлим заглибленням з півовальною та роздвоєною у верхній частині вертикальною опуклостями), має лезо, зміцнене лише одним реберцем з двома рівчиками по боках (рис. 51,6). Третя коса з обламаним кінцем має також одне поздовжене реберце на лезі; вона позначена клеймом у вигляді серцевидного заглиблення (рис. 51,5).

Коси як селянська зброя лежать під ногами полонених під Берестечком селян на згаданій гравюрі В. Гондіуса (рис. 3) та на срібній плакетці з костюлу у м. Холмі (рис. 8). Всупереч загально прийнятій думці про спосіб вживання у середньовіччі бойової коси, леза кіс на цих зображеннях розташовані не вертикально, а перпендикулярно до держаків (так, як у робочої коси). Слід думати, що бойові коси у середньовіччі кріпились до держаків по-різному — вертикально і горизонтально. Іконографічні дані та рівна, а не похилена допереду, п'ятка на наших екземплярах дають підставу говорити про горизонтальне кріплення бойових кіс в армії Б. Хмельницького під Берестечком, але відомо, що у XV—XVI ст. гусити вживали коси з вертикальним кріпленням леза (матеріали Музею гуситського революційного руху в м. Таборі у Чехії). Вертикально також кріплене лезо коси XVII ст., що зберігається у замку Тоуер в Лондоні [Żygulski Z., 1975, гус. 93,а]. Косиніери Т. Костюшка наприкінці XVIII ст. вживали коси з вертикальним кріпленням леза. Про використання бойових кіс козаками під Берестечком згадують численні письмові джерела: вночі

Р и с. 52. Залізна зброя селянських повстанців.

1, 2, 5 — бойові серпи; 3, 4, 6, 7 — бойові сокири.

4 липня козаки під проводом І. Богуна зробили з обложеного шляхтою табору вилазку і у шляхетських окопах забили косами 8 райтарів [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 395—397]; косою з човна боронився останній козак 10 липня 1651 р. [Oświęcim S., 1907, s. 352—359]. Проте, немає підстав розглядати косу як характерну козацьку зброю. Нею, мабуть, користувалися в основному селянські повстанці, а повідомлення згаданих вище джерел слід пояснити

тим, що їх автори-шляхтичі здебільшого не ділили учасників козацько-селянської армії на козаків і селянських повстанців — для них усі були козаками, бо ж, дійсно, селянин, який «покозачився» ставав козаком.

Типово селянською зброєю був і бойовий серп. На переправі під Берестечком їх знайдено три екземпляри. Один з них, довжиною 41,5 см, значно більший, ніж звичайний серп, має довгий витий верхній кінець леза, що має дугасту форму, насічки на внутрішньому боці та прямокутну у розрізі основу руків'я з загнутим нижнім кінцем. На зовнішньому боці біля основи леза — клеймо майстра у вигляді двох заглиблених хрестиків з опуклістю в центрі та вісімкоподібного знаку (рис. 52,5). Він знайдений з уламком масивного вкритого сучками держака, що вказує на його вертикальний спосіб кріплення до, мабуть, довгого та непридатного з огляду на сучковатість до ручної роботи дрючка. Другий екземпляр, 34 см, завдовжки, має простий довгий кінець леза, насічки на одному боці легко дугастого леза і коротку прямокутну основу руків'я, що кріпилося за допомогою поперечної пластинки (рис. 52,1). Судячи з форми нижньої частини знаряддя, серп кріпився до держака також вертикально. Третій серп має обламаний верхній кінець і коротку вузьку основу руків'я або держака (рис. 52,2). Нижня частина знаряддя на довжину 11,5 см вкрита залишками дерев'яного вертикального держака. Бойові серпи як середньовічна селянська зброя крім місця Берестецької битви, ніде на Україні не збереглися. У Західній Європі вони відомі у багатьох екземплярах. Один із них, більш простої у порівнянні з нашими роботи, походить із території Німеччини [Żygulski Z., 1975, рис. 93,b].

Селянські повстанці користувались також саморобними списами. Один екземпляр такої зброї знайдено на місці битви поблизу с. Острова. Він перероблений з сільськогосподарського знаряддя — наральника, край якого розклепано і загострено, а основу перетворено у втулку для держака. Завдяки цьому одержано вістря на спис з масивним овальним пером довжиною 15 см з перехватом нижче основи пера і довгою на 15 см втулкою, краї якої не стикаються (рис. 50,1). Другий саморобний наконечник списа випадково знайдено в 1966 р. на болоті поблизу острова Гайок, де ймовірно захищались 300 козаків в останній день битви. Він має овальне масивне перо та довгу втулку на держак з закладеними один на одного краями (рис. 50,5). На нерівній поверхні наконечника списа збереглися численні сліди ковальського молота.

Дуже розповсюдженою, очевидно, також селянською, зброєю були бойові сокири, що за виглядом не відрізняються від робочих. Знахідки їх на переправі та на острові Гайок разом з іншими зразками зброї не викликають у нас сумніву щодо їх бойового характеру. Окремі екземпляри належать до типу невеликої сокири з прямокутним обухом, трикутним з закругленими кутами в плані провухом, прямокутним вирізом у нижній частині та широким опущеним вниз лезом (рис. 50,4). Чотири такі сокири було знайдено на острові Гайок. До подібного типу належить також сокира, знайдена на горбі між селами Острів і Митниця, де під час битви стояв кримський хан і де після його втечі відбулось кілька збройних сутичок між козаць-

кими та королівськими військами. Цей екземпляр відрізняється від описаного типу сокир більш широким і чіткіше опущеним вниз лезом (рис. 51,2). Подібні сокири відомі у Середній Європі ще у ранньому середньовіччі. Одна була знайдена на місці битви 1185 р. під Лоденіцями у Чехії [Měřinský Z., 1980, s. 41, obr. 3]. Сокири цього типу клеймами не позначені. Другий тип складають великі сокири з прямокутним обухом, підтрикутним у плані провухом, прямокутним або трикутним вирізом у нижній частині і широким опущеним вниз лезом (рис. 51,1, 4; 52,3, 4). Одна така сокира була знайдена разом з рештками масивного дерев'яного держака, що зберігся на довжину 38 см (рис. 51,1). Один екземпляр позначений клеймами майстра у вигляді двох заглиблень з косими хрестами та округлими опуклостями між їх раменами і двох серпиків (рис. 52,3). До третього типу слід зарахувати вузькі довгі (довжиною до 30 см) сокири з прямокутним або півкруглим вирізом знизу, підтрикутним або овальним провухом, незначно розширеним легко похиленим вниз лезом (рис. 50,6; 51,3; 52,6, 7). Вони переважно позначені клеймами у вигляді хреста з округлими опуклостями між раменами (рис. 50,6), косою хреста з такими ж опуклостями (рис. 51,3), трьох округлих опуклостей, розділених вертикальною рисою і дугастого заглиблення з опуклостями на кінцях (рис. 52,7). Дуже видовжене вузьке лезо цих сокир наштувує на думку про непридатність такого знаряддя до роботи; вони більше нагадують зброю типу пальштаби.

ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВІ РЕЧІ

Ряд знахідок з переправи можна виділити у групу загальновійськових речей. До них слід віднести наверх прaporів типу коругов у вигляді залізних хрестів зі слідами позолоти, довжиною 29,5 см, з загостреними нижніми кінцями, що вбивались у древка коругов (рис. 53,1, 5). Наверх бунчука є невеликим залізним наконечником списа з роздвоєною низу втулкою, орнаментованою поперечними реберцями. В нижній частині видовжено-овального вістря списа — два округлі отвори з закріпленими в них дротяними кільцями до підвішування китиць, мабуть, з кінського хвоста (рис. 53,2). З твору Д. Яворницького випливає, що бунчук, як короґва і булава, був відзнакою гетьмана Війська Запорізького. Він пише: «Бунчуком називалася проста, помальована начорно палиця завдовжки чотири з половиною аршина, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під кулю вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся» [Яворницький Д., 1988, № 8, с. 99]. Малюнок у згаданому творі [Яворницький Д., № 7, с. 97] бунчука з Катеринодара (тепер Краснодар) підтверджує цей опис. Знайдений на переправі екземпляр відрізняється від описаного Д. Яворницьким наявністю списа з двома дротяними кільцями замість мідної кулі. Отже, залишається неясним: чи у війську запорізькому був лише один гетьманський бунчук, чи, може, окремі полки, що мали свої прапори, користувались

також бунчуками іншого, не гетьманського типу; чи бунчуки середини XVII ст. не відрізнялись від описаного Д. Яворницьким бунчука XVIII ст.; чи, може, знайдений на переправі предмет був навершам одного з полкових прапорів? Описані хрести і навершя є частинами тих відзнак козацьких полків, що їх козаки, відходячи через болото з табору, намагались рятувати; вони впали в болото і, на відміну від більшості здобутих шляхтою під Берестечком козацьких прапорів, не потрапили в руки ворогів. Доля інших невідома — вони десь загубились по польських костьолах (у королівській Польщі існував звичай дарувати костьолам здобуті на війні прапори).

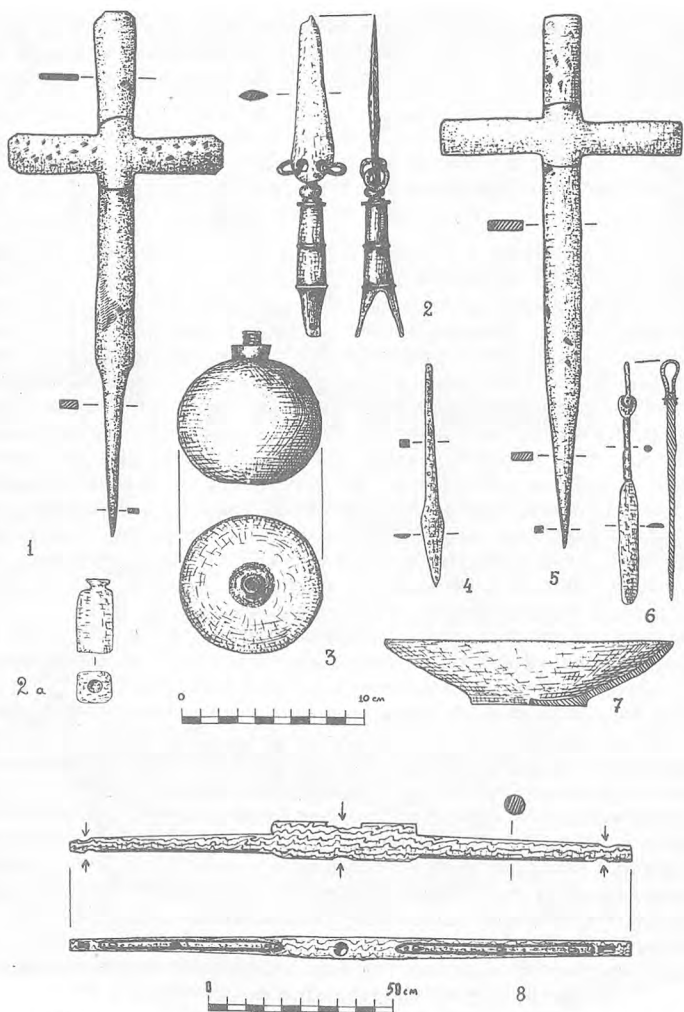
До козацьких речей загального користування слід, очевидно, зарахувати також предмети, зв'язані з козацькою медициною. У 1975 р. на переправі знайдено невелику сіро-коричневу мисочку з лійчасто розхиленими стінками (рис. 53,7), в якій знаходилась чорно-коричнева маса зі слабким смолоподібним запахом, а зверху лежав кусок якогось мінералу. Аналізом, проведеним у лабораторії кафедри фармакології Львівського медінституту під керівництвом проф. М. М. Туркевича, стверджено, що чорно-коричнева маса є маззю, наближеною за своїми якостями до концентрату дестильованого дьогтю з домішкою порошку антимоніту (Sb_2S_3). Аналізом знайденої в мисці мінералу, проведеним у лабораторії Львівської геологічної розвідки, встановлено, що згаданий мінерал є антимонітом. Відомо, що антимоніт у середньовіччі був основною складовою частиною ліків від різних хвороб. В його цілющі властивості середньовічна медицина вірила як у панацею, застосовуючи цей лік як при внутрішніх, так і зовнішніх захворюваннях, в тому числі при лікуванні ран. Відомий зі своєї вченості Миколай Остророг, прозваний Б. Хмельницьким під Пилявцями «латиною», у листі до луковського старости Б. Казановського у 1633 р. писав, що вміння без чесності «є як чистий антимоніт, що є отрутою, але коли є злагоджений іншими засобами, є прекрасним ліком» [Malewska H., 1977, s. 296].

Таким чином, є всі підстави вважати, що в наші руки потрапили козацькі ліки — мазь, мабуть, до ран, виготовлена за середньовічним рецептом з домішкою антимоніту.

Мабуть, до зберігання ліків служила знайдена на переправі куляста пляшка з тонкого вишневого скла зі свинцевою нарізною горловиною і вгнутих дном з кільцевою опуклістю в центрі (рис. 53,3) Можливо, для цієї ж цілі вживалася й невелика чотиригранна посудинка з прозорого скла з лійчастою горловиною і округлим заглибленням в центрі дна (рис. 53,2а). На внутрішній поверхні її стінок зберігся шар якоїсь білої твердої речовини мінерального походження.

До групи ймовірних козацьких хірургічних інструментів зараховуємо два знайдені на переправі предмети: трикутний ніж з загостреною по боках і на кінці робочою частиною та чотиригранним держакком (рис. 53,4) і ланцетовидний предмет з видовжено-овальною робочою частиною і округлими в перетині держакком з розклепаною голівкою та прикріпленою до неї рухомою петелькою-вушком (рис. 53,6).

У спільному користуванні козаків були й вози. На жаль, ні один з них не зберігся. Тому знахідка у р. Пляшівці поблизу козацької

Р и с. 53. Загальновійськові речі з розкопок на козацькій переправі.

1, 5 — наверхня прaporів; 2 — наверхня бунчука; 2а, 3, 7 — посудинки і миска на ліки;
 4, 6 — хірургічні інструменти; 8 — передня вісь voза.
 1, 2, 4—6 — залізо; 2а, 3 — скло; 7 — глина; 8 — дерево.

переправи цілої передньої осі козацького voза заслуговує на увагу. Суцільно дерев'яна вісь довжиною 152,5 см має звужені кінці з прямокутними отворами для клинців, якими ззовні закріплювались колеса. Потовщена середня частина осі служила опертям для так званої подушки й розвори; вона має округлий наскрізний отвір для стрижня, що з'єднував вісь з верхньою частиною voза. Обидва кінці осі низу

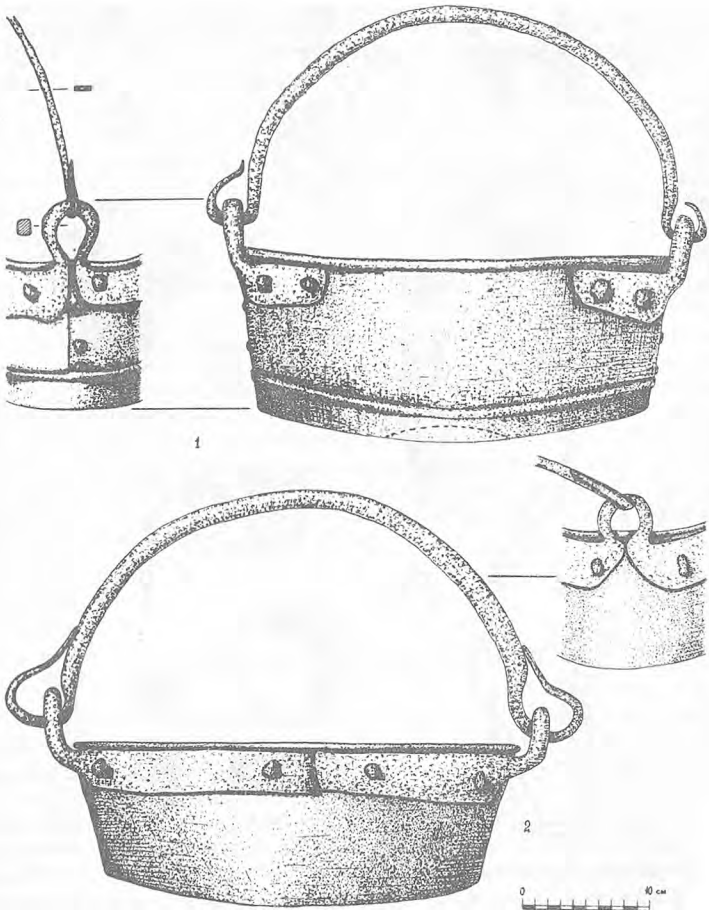
оквані залізними пластинами, що забезпечували вісь від тертя колеса (рис. 53,8). Про вживання козаками під Берестечком окованих залізом возів співається у народній пісні «Про битву під Берестечком»:

- «А де ж твої, Хмельниченко, воронії коні?»
- У гетьмана Потоцького стоять на припоні.—
- «А де ж твої, Хмельниченко, кованії вози?»
- У містечку Берестечку заточені в лози»

(Костомаров Н., 1884, с. 395).

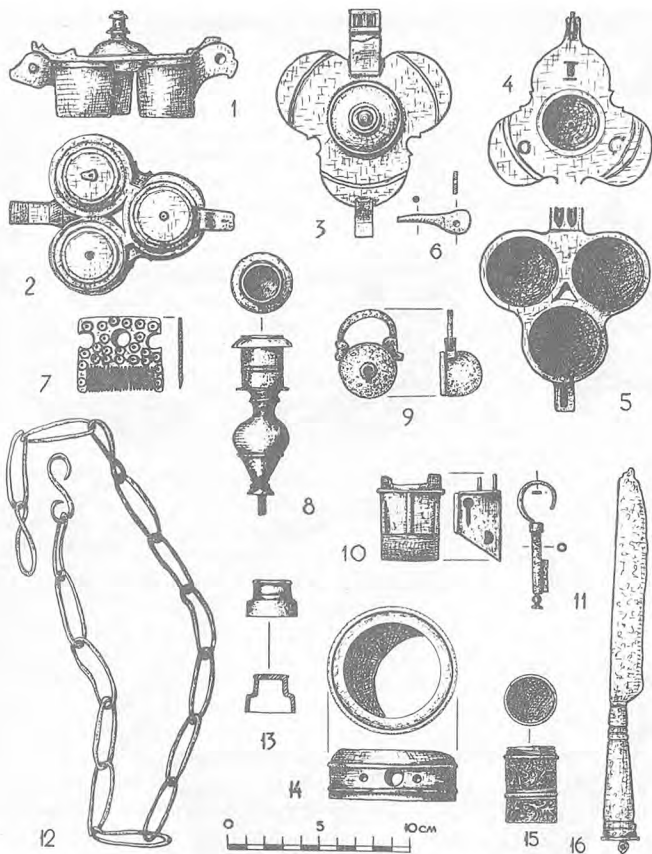
У 1973 р. на переправі знайдено два казани. Один у болоті, другий витягнуто з річки. Казан із річки діаметром 34 см виготовлений зі склепаного в одному місці мідного листа. Він має опукле вгнуте в центрі дно, горизонтальний пружок над дном, два приклепані у верхній частині залізнi вуха і прямокутну в розрізі залізну дужку, нижні загнуті кінці якої заходять у вушка (рис. 54,1). Другий, подібний за формою казан, діаметром 35,5 см викований з суцільного мідного листа, відрізняється від першого опуклим дном без заглиблення в центрі, відсутністю пружка над дном та широкими заклепаними під вінцями залізними пластинами, що у середній частині переходять у вуха для нижніх загнутих кінців залізної округлої в перетині дужки (рис. 54,2). Всередині на дні збереглися залишки якоїсь чорної маси, можливо, їжі, що колись пригоріла у казані. Описані предмети, очевидно, були похідними козацькими полковими казанами. У кожному з них можна було наварити їжі, мабуть, чоловік на 10.

Окремої уваги заслуговує скупчення речей, виявлене у 1975 р. на лівому фланзі переправи. Воно складалось із трьохдільної чорнильниці (каламаря), другого меншого каламаря, кришки від третього, двох висячих замочків, свічника, гребінця, ножа, ланцюжка та кістяного предмета неясного призначення (рис. 55). Більший каламар складається з трьох з'єднаних один з одним циліндрикiв, прикритих фігурною кришкою на завісах з замочком у передній частині, в якій застромлювалась округла в розрізі металева затичка з розклепаною голівкою і наскрізним отвором. Кришка у вигляді трьох пелюсток на зовнішній поверхні прикрашена відрізками циркульного орнаменту та куполовидною опуклістю в центрі, завершеною вертикальним виступом, оздобленим кільцевими накладками (рис. 55,1, 3). На внутрішній поверхні кришки, також прикрашеній відрізками циркульного орнаменту, напроти окремих циліндрикiв каламаря вирізані латинські літери «I», «O», «C», що можна розглядати як початкові літери назв окремих видів чорнила, що знаходилося у циліндриках: «Incaust» (чорне чорнило), «Osgae» (охра, чорнило червоного кольору), «Cynober» (чорнило жовтого кольору). Центральна частина внутрішньої поверхні кришки вгнута відповідно до зовнішньої опуклості (рис. 55,4). Аналізом металу, проведеним 30 жовтня 1975 р. у Львівському відділенні Київського науково-дослідного інституту судових експертиз (аналіз № 807), встановлено, що каламар виготовлено зі сплаву срібла, міді, вісмуту, магнію з невеликими домішками олова, сурми, алюмінію, миш'яку і заліза. У музеях України зберігається кілька козацьких похідних каламарів. Вони мають вигляд довгого вузького пенала, що його полковий писар носив на поясі. Наш екзем-

Р и с. 54. Мідні казани з козацької переправи у с. Острів.

пляр належить до типу стаціонарних каламарів, що знаходились в якійсь канцелярії. Цінний метал, з якого він виготовлений (низькопробне срібло), наявність трьох циліндриків для різних видів чорнила і початкові літери їх назв вказують, що каламар вживався для писання документів різнокольоровим чорнилом. Зокрема, охра використовувалась для написання початкових літер різних дипломів, універсалів та інших особливо важливих документів. З цього можна зробити висновок, що наша знахідка належала до обладнання канцелярії Війська Запорізького і разом з іншими речами була винесена якимсь козаком в момент відступу із табору, мабуть, із намету писаря Війська Запорізького Івана Виговського, який у цей час разом із Б. Хмельницьким знаходився у ханській неволі. З письмових джерел відомо, що

Р и с. 55. Залишки канцелярії Війська Запорізького з переправи.

1—6, 13, 15 — каламарі; 7, 12, 16 — особисті речі заможного козака (гребінець, ланцюжок, ніж); 8 — підсвічник; 9—11 — висячі замочки і ключ; 14 — пісочниця.
1—6 — срібло; 7, 8 латунь; 9—12, 16 — залізо; 13, 15 — свинець; 14 — кістка.

великий срібний каламар Хмельницького був взятий у його наметі шляхтичем Браніцьким в день розгрому шляхтою козацького табору.

Другий каламар з цього скупчення є невеликим свинцевим циліндриком з гвинтовою нарізкою на гирлі для кришки, прикрашеним на зовнішній поверхні рельєфним рослинним орнаментом та горизонтальними реберцями (рис. 55,15). Кришка від третього екземпляра має вигляд ступінцевого низького циліндра з рівним верхом та гвинтовою нарізкою на внутрішній поверхні нижньої частини (рис. 55,13).

Два невеликі висячі замочки належать до різних типів. Один кулястий з дужкою і центральним отвором для ключа (рис. 55,9) за формою повторює екземпляри, знайдені під час розкопок на переправі (рис. 41,16). Другий трапецієвидної форми з обляманою дуж-

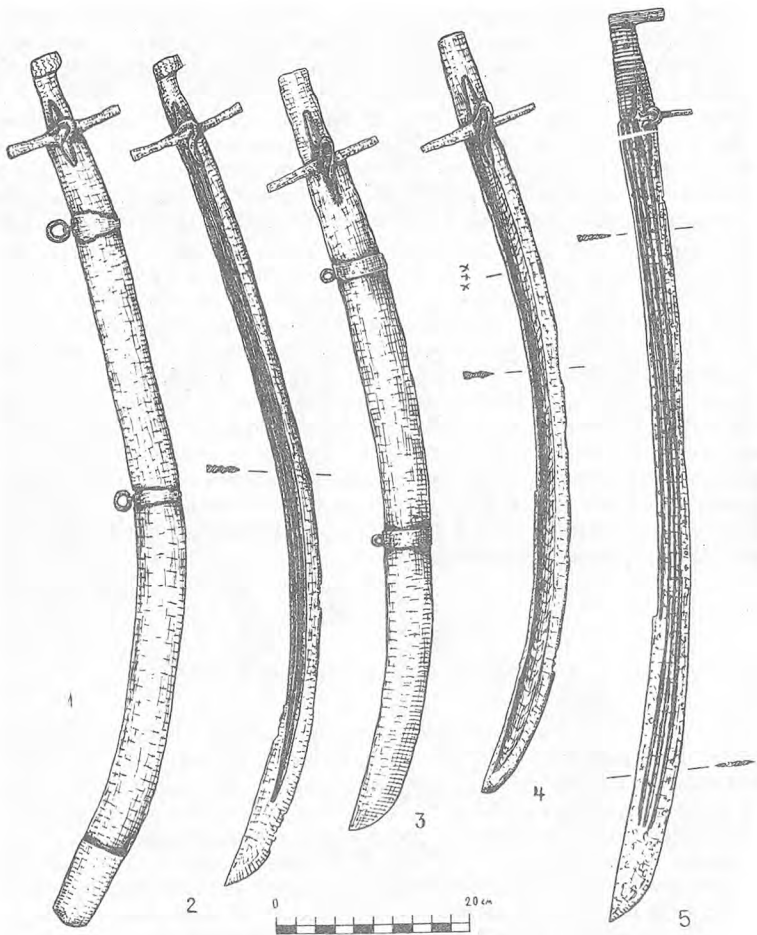
кою має видовжений отвір для ключа, уміщений у верхньому лівому розі передньої стінки замочка (рис. 55,10). Разом з ним знайдено ключик з бічним прямокутним виступом до натискання пружинки й кулястим закінченням стрижня (рис. 55,11).

Латунний свічник аналогічний за типом екземпляру, знайденому на переправі у 1981 р. (рис. 40,2). Він складається з оздобної циліндричної чашечки, порожньої всередині яйцевидної нижньої частини з залізним гвинтом на кінці (рис. 55,8). Гребінець є прямокутною латунною пластинкою з зубцями в нижній половині, наскрізним округлим отвором у верхній і розташованими на одній лінії з ним двома півокруглими вирізами по краях. Його поверхня вкрита очковим орнаментом (рис. 55,7). Ніж має орнаментоване поперечними нарізами руків'я з залізної бляхи, закінчене овальною плиткою з кільцем знизу (рис. 55,16). Ланцюжок виготовлений з залізного дроту. Він має 16 кілець і есovidну застібку на кінці (рис. 55,12). Можливо, він служив до підпинання шаблі. Циліндричне кільце з двома реберцями на зовнішній поверхні і трьома різного діаметра наскрізними округлими свердловинами в стінці виточене зі слонової (?) кістки на токарному верстаті (рис. 55,14). Призначення цього предмета неясне. Можливо, він мав дерев'яне дно (на це вказує наявність заокраїнки у стінках нижньої частини предмета) і вживався у канцелярії як пісочниця для засипки написаного чорнилом тексту.

КОЗАЦЬКА ХОЛОДНА ЗБРОЯ

Описуючи козацьку зброю, слід зробити застереження: це окреслення є умовним, бо не лише козаки, а й інші учасники війська Б. Хмельницького користувались цією зброєю, бо кожний воював тим, що собі на війні здобув. Отже, під цим терміном розуміємо не тільки озброєння регулярних козацьких полків, а й усіх учасників козацької армії. До групи холодної козацької зброї слід перш за все зарахувати шаблі, яких на переправі та на острові Гайок знайдено 32 цілих і фрагментованих екземплярів (23 повністю збережених і 9 фрагментів). Можна додати, що далеко не всі знахідки потрапили у музей: багато шабель, знайдених випадково у різні часи місцевими жителями, було перероблено на струги та інші господарські знаряддя. З загальної кількості 20-ти виявлених розкопками шабель 12 знайдено у дерев'яних піхвах, обшитих чорною шкірою, що свідчить про те, що козаки, відступаючи через болота, змушені були для порятунку свого життя викидати речі, що їм заважали під час переходу через трясовину. Знахідки ж поламаних шабель на переправі є доказом боїв з ворогами на болоті під час відступу, бо ж зрозуміло, що ніхто з козаків не ніс на переправу фрагментів зброї.

Більшість знайдених шабель належить до так званого угорсько-польського типу. Цей тип чорної (бойової) шаблі у XVI ст. потрапив у Європу з Туреччини, розповсюдився у турецьких володіннях і сусідніх країнах, зокрема в Угорщині, звідки за панування у Польщі коро-

Р и с. .56. Козацькі шаблі з-під Берестечка.

ля трансільванського походження Стефана Баторія проник у Польщу, де, незначно змінений, став загально розповсюдженою зброєю. Якщо меч був в основному пристосований до удару, то шабля поєднувала в собі ударні та ріжучі функції, була легшою і зручнішою в бою й швидко витіснила меч з озброєння. Угорсько-польська шабля має довгий плавно вигнутий клинок з потовщеною задньою частиною, часто один або два рівці вздовж леза, просте перехрестя з так званими вусами (видовжено-трикутними виступами, що з обох боків охоплюють нижню частину руків'я та верхню частину піхов). У деяких екземплярах клинок у нижній частині під прямим кутом (званим молотком) переходить у розширене, гостре з обох боків лезо, так зване перо.

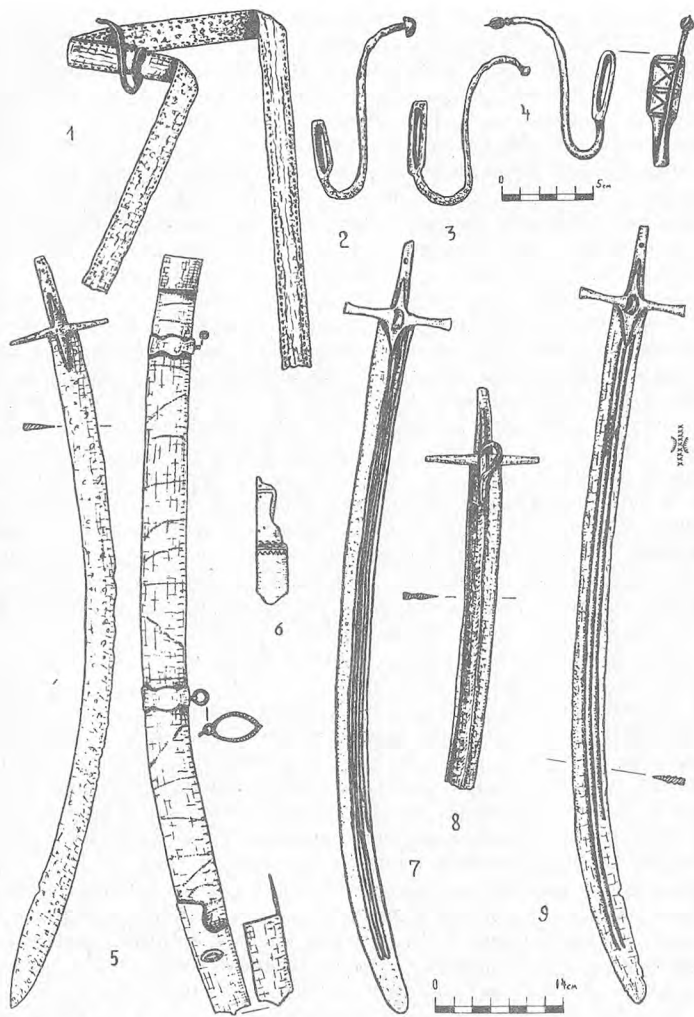

Рис. 57. Пояс, гаки до підпинання шабель, шаблі з переправи.
 1 — шкіра, залізо; 2—4, 6—9 — залізо; 5 — залізо, дерево, шкіра.

Руків'я складається з прямокутної залізної плити, вкритої з обох боків дерев'яними обшитими шкірою накладками. Під шкірою руків'я часто обмотане шнурком, що надавало йому ребристого вигляду і зручності у триманні шаблі в руці. Голівка руків'я рівно відігнута вперед, інколи похилена вниз чи скісно вверх, прикрита металевим ковпачком, так званим наперстком. Угорсько-польська шабля, як правило, має відкрите (не заслонене вертикальною гардою) руків'я.

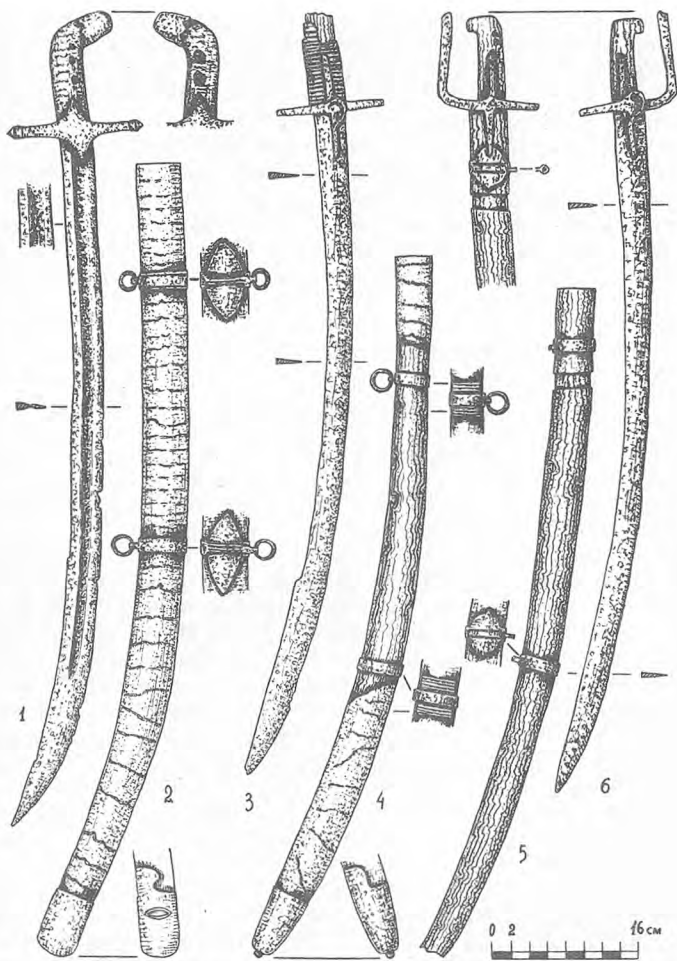
Піхви складаються з двох вигнутих відповідно до вигину клинка дерев'яних пластин, обтягнутих шкірою і скріплених верхнім окуттям та двома поперечними пластинами з кільцями до підвішування шаблі. Пластини розташовані у верхній частині піхов і приблизно в половині їх довжини. Окуття більшості піхов залізне, а на окремих екземплярах латунне, інколи орнаментоване (рис. 57,6). Рівно зрізаний кінець піхов прикритий металевим окуттям [Żygulski Z., 1975, il. 124—131; Nadolski A., 1974, рис. 17; 71—73]. Шаблі угорсько-польського типу виготовляли майстерні на території Речі Посполитої, але клинки до них найчастіше завозились зі сходу (з Туреччини чи Персії) або з Заходу (з Північної Італії чи Штирії).

Серед знахідок з переправи до угорсько-польського типу можна зарахувати одну фрагментовану і вісім цілих шабел. До їх особливостей належить наявність на перехресті металевого перстня для великого пальця правої руки, що утруднювало ворогові можливість вибити шаблю з руки противника (рис. 56,2, 5; 57,7—9; 58,3). З дев'яти знайдених на переправі шабел цього типу лише два екземпляри не мають на перехресті перстня (рис. 57,5). Варте уваги те, що на вказаних вище аналогіях шаблям з-під Берестечка перстні відсутні і лише одна з опублікованих шабел має подібний до наших перстень [Żygulski Z., 1975, il. 126]. Одна із шабел з переправи має клинок довжиною 79 см з трьома рівчиками вздовж лева, молоток і перо у нижній частині клинка, просте перехрестя з кільцем для пальця та закінчене коротким горизонтальним виступом просте, легко похилене вперед руків'я (рис. 56,2). Вона знайдена у дерев'яних обшитих чорною шкірою піхвах з залізним окуттям (рис. 56,1). Інша шабля з клинком довжиною 84,5 см і шириною 3,5 см має чотири повздовжні рівці, чіткий молоток і загострене з обох боків перо, пошкоджене просте перехрестя з кільцем, просте руків'я, закінчене довгим горизонтальним виступом (рис. 56,5). На дерев'яних, обшитих шкірою піхвах цієї шаблі — залізні окуття, а нижній кінець охоплений довгою обоймою. Два інші екземпляри з незбереженими дерев'яними частинами руків'я відрізняються від описаного відсутністю чітких молотків над пером та розширеними кінцями перехрестя (рис. 57,7, 9). Одна з цих шабел у верхній частині правого боку клинка позначена інкрустованим латунню клеймом у вигляді дев'яти скісних хрестиків між двома «серпиками» (рис. 57,9). Подібні клейма, на думку дослідників, є зміненням наслідництвом клейм майстерень Генуї. Ними позначались виробниці нижньо-австрійських і штирійських майстерень [Ленц Э., 1911, рис. 58, 59]. Чотири шаблі мають довгі, вузькі трикутні у перерізі клинки без рівчаків. Перехрестя двох з них без кілець, дерев'яні частини руків'я відсутні, пера нечітко сформовані (рис. 57,5). Лише одна з цих шабел має чіткий молоток, перо, просте, пошкоджене у верхній частині руків'я, закінчене невеликим виступом нижнє окуття піхов (рис. 58,3, 4). Одна з випадково знайдених на переправі шабел цього типу має клеймо — напис «Frinia», що, на думку дослідників, вказує на генуезьке походження клинка [Nadolski A., 1974, s. 93, 94]. Фрагментована шабля з переправи без дерев'яних частин руків'я має на клинку широке повздовжнє заглиблення і латунне клеймо у вигляді літери «K» (рис. 57,8).

Окремо слід зупинитися на характеристиці шаблі, що за типом простого, легко похиленого вперед руків'я з кільцем для пальця і пошкодженим верхнім кінцем руків'я належить також до угорсько-польського типу, але відрізняється від описаних вище екземплярів порівняно коротким (довжиною 70 см) і широким (4 см заширшки), доволі сильно вигнутим (на 9,5 см) клинком з одним широким повздовжнім заглибленням вздовж задньої частини клинка і латунним клеймом у вигляді трьох хрестиків (рис. 56,4). Піхви цієї шаблі оквані лише двома простими залізними пластинами з кільцями для підвішування. Вони не мають верхнього і нижнього окуття і були облані на кінці в давнину. Пошкоджений кінець піхов прикритий шкіряним закінченням, пришитим до збереженої частини їх шкіряного покриття (рис. 56,3). Аналогій цій шаблі нам знайти не вдалось. Цікаво, що такими ж широкими короткими кривими шаблями озброєні козаки на барельєфі саркофага Яна Казимира (рис. 5); такі ж шаблі лежать під ногами полонених козаків на гравюрі В. Гондіуса (рис. 2). Відомо, що ще у XVI ст. король Стефан Баторій дав привілей краківським мечникам на виготовлення козацьких шабель. З цього випливає, що у середньовічній Польщі якийсь, досі не ідентифікований, тип шабель називався козацьким. Отже, чи не належить саме до цього типу описана вище наша знахідка?

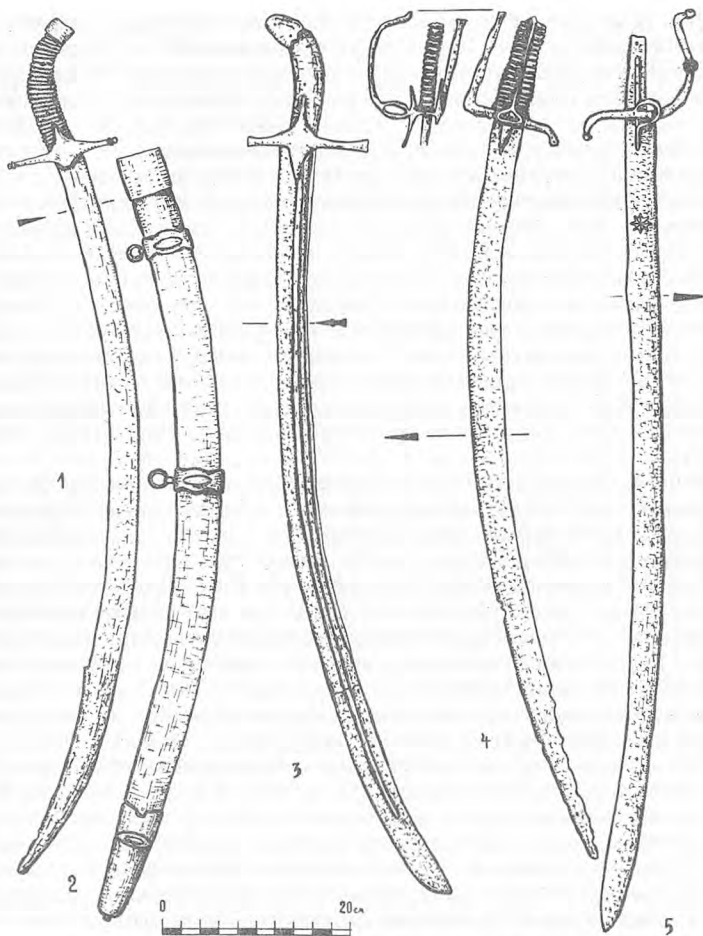
До іншого типу, званого у середньовічній Польщі ординкою та смичком, належать три шаблі з переправи. Їх довгі (до 83 см завдовжки) клинки, шириною 3—4 см взагалі не мають рівчаків (рис. 59,1), або один-два повздовжні рівці (рис. 58,1; 59,3). Перехрестя цих шабель розширені на кінцях (рис. 59,3), інколи оздоблені поперечними нарізами (рис. 58,1) або кільцевими потовщеннями з кульочками на кінцях (рис. 59,1). Найбільш характерним для цього типу є легко вигнуте (рідше просте) відкрите руків'я без перстень для пальця з похиленим скісно вверх кінцем, прикритим металевим циліндричним або мигдалевидним наперстком. Два екземпляри мають залізні перехрестя, наперстки та окуття піхов (рис. 58,1; 59,3), третій, з чітко формованим молотком і пером,— латунні перехрестя, наперсток та окуття піхов (рис. 59,1, 2). Клинок однієї шаблі позначений клеймом у вигляді двох «серпиків» (рис. 58,1), що вказує на його походження з генуезьких майстерень [Nadolski A., 1974, s. 93, 94]. Аналогії нашим екземплярам знаходимо серед перських шабель [Nadolski A., 1974, гус. 43] та у великій кількості серед польських ординок [Żygulski Z., 1975, il. 257—261]. Назва ординки вказує на запозичення цього типу зі сходу і зв'язується з кочовими народами, зокрема з татарською ордою [Nadolski A., 1974, s. 101]. Екземпляри ординок з особливо довгими й вузькими клинками у середньовічній Польщі одержали назву смичків. У польській науковій літературі шаблі описаного типу інколи окреслюються назвою вірменок, що виникла через помилкове твердження окремих дослідників, які зв'язували виготовлення цих шабель лише з вірменськими львівськими майстернями.

Чотири шаблі з переправи належать до третього типу. Вони мають прості, майже не вигнуті, клинки, довжиною від 70 до 94 см і шириною до 4 см без молотків, але з перами на кінцях. Два клинки трикутні в розрізі без рівців (рис. 58,6), один з широким повздовжнім заглиб-

Р и с. 58. Шаблі з піхвами з козацької переправи.

ленням вздовж задньої частини клинка, четвертий з двома повздовжніми рівцями. Кінці клинків загострені. Руків'я напіввідкрите, заслонене вертикальною металевою пластиною, що під прямим кутом відходить з простого перехрестя з двома трикутними вусами. Два екземпляри мають трикутно-видовжені вуса і кільця для пальців в середній частині перехрестя (рис. 58,6). У трьох шабелі просте руків'я з дерев'яними обшитими шкірою накладками закінчене потовщеною горизонтально відігнутою голівкою; у четвертій дерев'яна частина руків'я не збереглась. Клинок одного екземпляра на зовнішньому боці позначений інкрустованим латунню клеймом (хрестик і літера «М»).

Р и с. 59. Шаблі західних типів з козацької переправи.

Близькі аналогії описаному типу знаходимо у збірках польських музеїв [Żygulski Z., 1975, il. 235—238; Nadolski A., 1974, рс. 93, 140]. Наші екземпляри відрізняються від цих аналогій майже простим клинком, що наближає їх до палахів. Останні, однак, мають закриті руків'я і горизонтальну плитку для захисту руки на перехресті [Żygulski Z., 1975, il. 240]. Наші шаблі за своїм типом зближені також до гусарської шаблі, що, однак, має звичайно закриті руків'я [Żygulski Z., 1975, il. 223—234]. Окремі дослідники аналогічні нашим шаблям з напіввідкритим руків'ям зараховують до групи гусарських [Żygulski Z., 1975, il. 235—237, s. 318], інші — до угорсько-польських шабель [Nadolski A., 1974, рс. 93].

Дві знайдені на переправі шаблі слід, очевидно, зарахувати до типу палашів. Вони мають довгі (довжиною 88 і 88,5 см) прості трикутні в перерізі загострені на кінці клинки, перехрестя з есовидно вигнутими вниз і вгору кінцями, видовжено-трикутні вуса та перстені для пальців на перехрестях. Задній кінець перехрестя опущений вниз, закінчений у одному екземплярі копитовидним потовщенням, у другому — півкулястою голівкою. Передній кінець, есовидно вигинаючись, утворює високу округлу в перетині гарду і надає руків'ю напіввідкритого типу. Дерев'яні накладки на залізну основу руків'я не збереглися. Верхня частина гарди у одному екземплярі обламана. Гарда у другому в половині довжини прикрашена овальним потовщенням зі скісними нарізами, закінчена кулястою голівкою, а на зовнішньому боці верхньої частини клинка — інкрустоване латунню клеймо у вигляді восьмикутної зірки з вписаним в неї подвійним хрестом (рис. 59,5). Деякі палаші польських гусарів мали саме таке напіввідкрите руків'я з есовидно вигнутим перехрестям, один кінець якого утворює перед передньою частиною руків'я гарду [Stefańska Z., 1968, s. 34].

Окремо слід згадати одну шаблю з переправи, що має довгий (довжиною 81 см), порівняно вузький (3,2 см завширшки), трикутний у розрізі, загострений знизу клинок без молотка з пошкодженим пером, просте напіввідкрите руків'я, перехрестя з загнутим вниз заднім кінцем. Передній кінець перехрестя утворює прямокутну в розрізі високу гарду з розширенням на кінці. У середній частині перехрестя вертикально розташований овальний дротяний перстень, що переходить у другу легко дугасто вигнуту гарду з відігнутих назовні кінцем (рис. 59,4). Описана шабля за характерними ознаками руків'я з двома гардами і вертикальним перстнем найбільш зближена до типу швейцарських шабел середина XVII ст. [Żygulski Z., 1975, гус. 90, b].

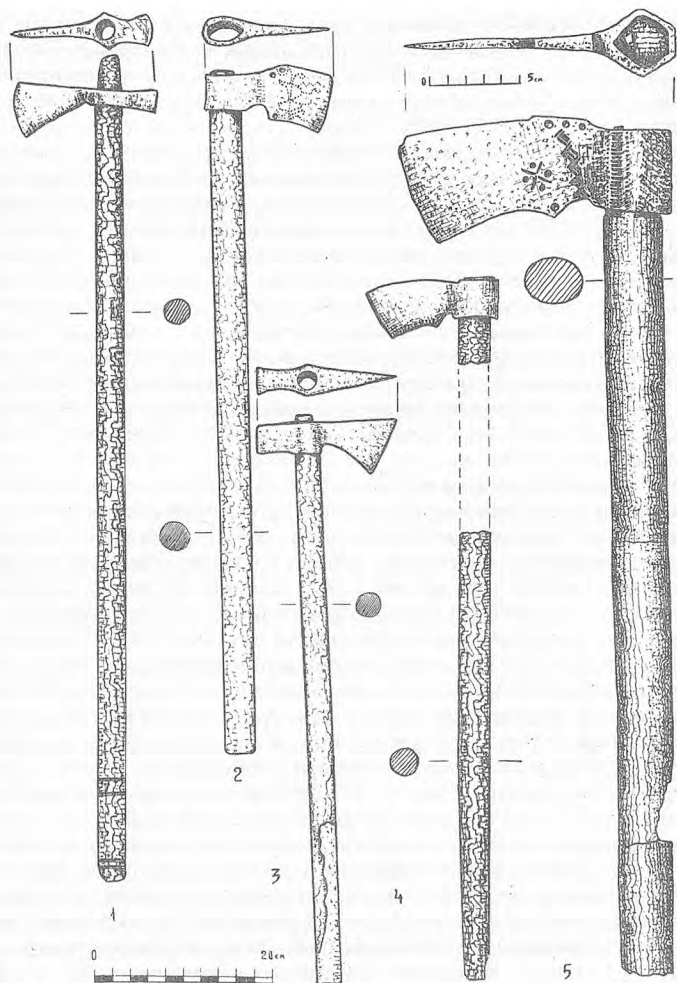
На клинках шабел з переправи — численні зарубки, кількість яких інколи перевищує десяток. Це — сліди боїв з ворогами, в яких козаки перемагали (переможений, навіть якщо й залишився живим, уже не міг би користуватися своєю зброєю). До особливостей козацького озброєння, яким не знаємо аналогів у військах інших народів, належать залізні гаки до підпінання шаблі, очевидно, тоді, коли козак сідав на коня. Ці прилади складаються із задньої прямокутної пластини з прямокутним або овальним отвором всередині для просування в нього пояса та з есовидно вигнутою округлою в перетині передньої частини, закінченою півкожурою або овальною, інколи орнаментованою скісними нарізами, голівкою (рис. 57,2—4). Деякі екземпляри на задній стінці пластини прикрашені горизонтальними та хрестовидними нарізами (рис. 57,4). В одному випадку на переправі знайдено фрагмент шкіряного козацького пояса разом з гаком до підпінання шаблі (рис. 57,1). Всього на переправі знайдено 19 таких гаків. До гострення шабел служили бруски з сірого пісковика, яких кілька знайдено на переправі.

За даними І. П. Крип'якевича, шабля коштувала 10—15 польських злотих [Крип'якевич І. П., 1954, с. 217]. Ця ціна була, мабуть, недоступною для більшості козаків. Слід думати, що основним джерелом постачання зброї були для козаків арсенали здобутих міст і

магнатських садиб. Не виключене також централізоване забезпечення зброєю армії Б. Хмельницького: захоплені у полон під Почаєвом 31 травня 1651 р. козаки у своїх свідченнях між іншим ствердили, що у війську Хмельницького харчі, горілку, шаблі, порох і свинець везуть із Києва [ДОВ, с. 429—432].

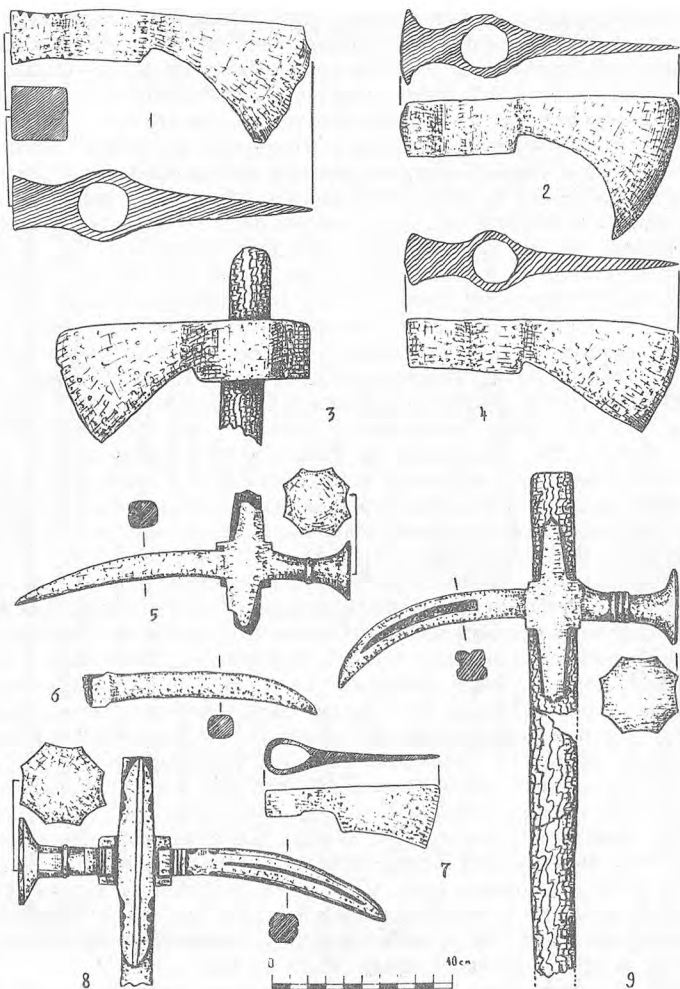
Іншим видом козацької холодної зброї був чекан — сокирка з розширеним похиленим вниз лезом, простим обухом і округлим або овальним провухом на довгому держаку. Розкопками переправи їх знайдено 12 (7 з частково або повністю збереженими держакими, 5 — без держаків). Довжина держаків чеканів, судячи із збережених екземплярів, виносилася від 60,5 до 84,5 см і залежала від зросту людини, яка користувалась цією зброєю. Лезо одного із знайдених на переправі чеканів рівномірно розширене вгору і вниз, напівкругле, обух також півкругло формований, провух, розташований в середній частині сокири, захищений з обох боків вертикальними гранями, нижня частина держака з заокругленим кінцем прикрашена двома парами кільцевих нарізів (рис. 60,1), на держаку іншого збереглися залишки окуття залізною бляхою (рис. 60,3). Більшість чеканів з переправи має рівні прямокутні виділені перехватом обухи та округлі провухи, розташовані в середній частині знаряддя, оточені рівномірними потовщеннями або гострими реберцями (рис. 60. 1, 3, 4; 61, 1—4). Лезо одного екземпляра видовжене вниз, закінчене гострим виступом (рис. 61,2). Іншого типу є чекани з овальним провухом в обусі, на зразок звичайної робочої сокири (рис. 60,2, 4, 5). Їх розширені леза похилені вниз, а обушні частини прямокутні (рис. 60,4) або заокруглені (рис. 60,2; 61,7). Один екземпляр має п'ятигранний обух і такий же провух (рис. 60,5). Два чекани описуваного типу прикрашені на лезі вглибним орнаментом. Один з них має три округлі свердлини на переході обуха в лезо (дві у верхній, одну у нижній його частині) та рослинний орнамент у вигляді схематизованої квітки на лезі, нанесений технікою пунктиру (рис. 60,2). Другий чекан має три свердлини в основі леза біля його верхнього ребра та одну біля нижнього, вертикальний рядок плетінки з коротких заглиблених ліній, солярний знак у вигляді хреста з розташованими між його раменами округлими заглибленнями, а в основі обуха — вертикальний рядок коротких горизонтальних заглиблень, оточений з двох боків пунктирними лініями (рис. 60,5). На відміну від інших держак цього чекана овальний у розмірі. Найменший із знайдених екземплярів, довжиною 9,7 см (рис. 61,7), виявлено у 1979 р. без держака у козацькій сумці разом з ключем, дужкою до висячого замка, фрагментами залізного дроту й фальшивим нідерландським флореном провінції Брабанд. Аналогії чеканам з-під Берестечка знаходимо у збірках польських музеїв [Żygulski Z., 1975, il. 123; Stefańska Z., 1968, s. 47].

Ще іншим видом козацької холодної зброї був келеп з масивним похиленим вниз клівцем та обухом на видовженій шийці, закінченим восьмикутним опуклим щитом. Округлий провух розташований ближче до обуха, приблизно в $\frac{1}{3}$ частині довжини зброї, захищений з обох боків плиткою з верхніми і нижніми вусами, що охоплюють верхню частину держака (рис. 61,5, 6, 8, 9). Шийка обуха одного із знайдених екземплярів прикрашена одним кільцевим реберцем, а вуса мають ви-

Р и с. 60. Козацькі залізні чекани з дерев'яними держаками з переправи.

гляд звужених на кінцях пластинок з двома півколистими вирізами (верхні) та трикутним виступом (нижні) на кінцях; клівець у перетині прямокутний із заокругленими кутами (рис. 61,5). Від іншого келепа зберігся лише його прямокутний у розрізі клівець з загостреним кінцем (рис. 61,6). Провух третього екземпляра зміцнений від обуха і клівця прямокутними ступінцевими потовщеннями, з двох інших боків — фігурно вирізаними, орнаментованими поздовжніми заглибленнями суцільними пластинами, восьмигранний клівець з трьох боків

Р и с. 61. Козацькі чекани (1—4, 7) і келепи (5, 6, 8, 9) з розкопок.

має повздовжні заглиблення, біля основи прикрашений вертикальними нарізами (рис. 61,8). Четвертий келеп з переправи має зміцнену трьома кільцевими реберцями шийку обуха і повздовжні заглиблення з трьох боків на клівці; він знайдений з залишками масивного дерев'яного держака (рис. 61,9). Келеп був розповсюджений вже у XVI ст. у Туреччині та Угорщині. У Західній Європі він вживався до початку XVII ст. в основному для пробивання панцирів і втратив там своє значення у зв'язку з розвитком вогнепальної зброї. У Речі

Посполитій келеп належав до популярних видів зброї; ними користувались шляхтичі в мирний час, спираючись на нього як на палицю, а у кінноті він належав до обов'язкового озброєння як легких панцерних полків, так і гусарії. В руках міцної людини келеп був страшною зброєю, а завдані ним рани були здебільшого смертельними. Зловживання шляхтою чеканом і келепом у мирний час для вирішування суперечок на сеймиках або по корчмах стало причиною постанов коронних сеймів 1578, 1601 і 1620 рр., що забороняли користуватися цією зброєю у мирний час, дозволяючи вживати її лише у війську. Про вживання козаками келепів знаємо з народних дум. Так, у «Думі про козака Голоту» розповідається як козак Голота «до татарина прибуває, келепом межі плечі гримає» [«Українські народні думи...», 1955, с. 7], а в думі «Козацьке життя» співається: козак «з коня не встає, келепом нові ламані ворота відчиняє» («Українські народні думи...», 1955, с. 21). Д. Яворницький, посилаючись на «Літопис Самовидця», пише, що у козаків на озброєнні були самопали, шаблі, списи, стріли й обухи, тобто келепи або бойові молотки (Яворницький Д., 1988, № 8, с. 96). Незважаючи, однак, на популярність цієї зброї серед козаків, до часу розкопок під Берестечком ні одного достовірно козацького келепа в українських музеях не збереглося. Близькі аналогії нашим знахідкам знаходимо у колекціях польських музеїв [Zygulski Z., 1975, il. 121; Stefańska Z., 1968, s. 45—47, tabl. 11].

До холодної козацької зброї слід зарахувати також списи, що у XVII ст. вже вживались не як металеві, а як колюча зброя. З козацької переправи під Берестечком походить чотири наконечники списів. Три з них мають видовжено-трикутні листовидні, ромбовидні у перекрої пера і довгі втулки з отворами для кріплення до верхньої частини древка (рис. 62,5, 7, 11). Вістря двох екземплярів у середній частині зміцнені повздовжнім реберцем, вгнуті від реберця до країв леца (рис. 62,7, 11). Довжина пера цих наконечників — від 14,5 до 21 см, довжина з втулкою — 23,5—30,5 см. Четвертий екземпляр з переправи, довжиною всього 10 см, має чотиригранне вістря і коротку (4 см завдовжки) втулку, сформовану закладеними один на одного краями нижньої частини вістря. Біля нижнього краю втулки — поперечний отвір для цвяха (рис. 62,6). Цей наконечник відрізняється розміром, формою і чотиригранним вістрям від трьох попередньо описаних; він не міг виконувати функції колючої зброї. Можливо, це різновид вістря польського гусарського списа.

Окремо слід згадати знахідку на переправі вістря перської піки з видовженим трикутним потовщеним в середній частині пером, відділеним від обламаної втулки чітким перехватом з кулястим потовщенням над втулкою (отс. 62,13). Аналогічне вістря перської піки зберігається у Музеї Польської Армії у Варшаві (інв. № 3581). Можна припустити, що цей предмет потрапив у козацькі руки як воєнна здобич. Зброєзнавці, публікуючи аналогічні предмети озброєння, окреслюють їх також як турецькі, туркменські й черкеські [Voeheim W., 1890, s. 317].

МЕТАЛЬНА КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ

Лук і стріли належали у XVII ст. до звичайної зброї як королівської армії (зокрема легкої кавалерії), так і козацького війська. Вище вже згадувалось повідомлення «Літопису Самовидця» про вживання козаками луків. Під час розкопок на ко-

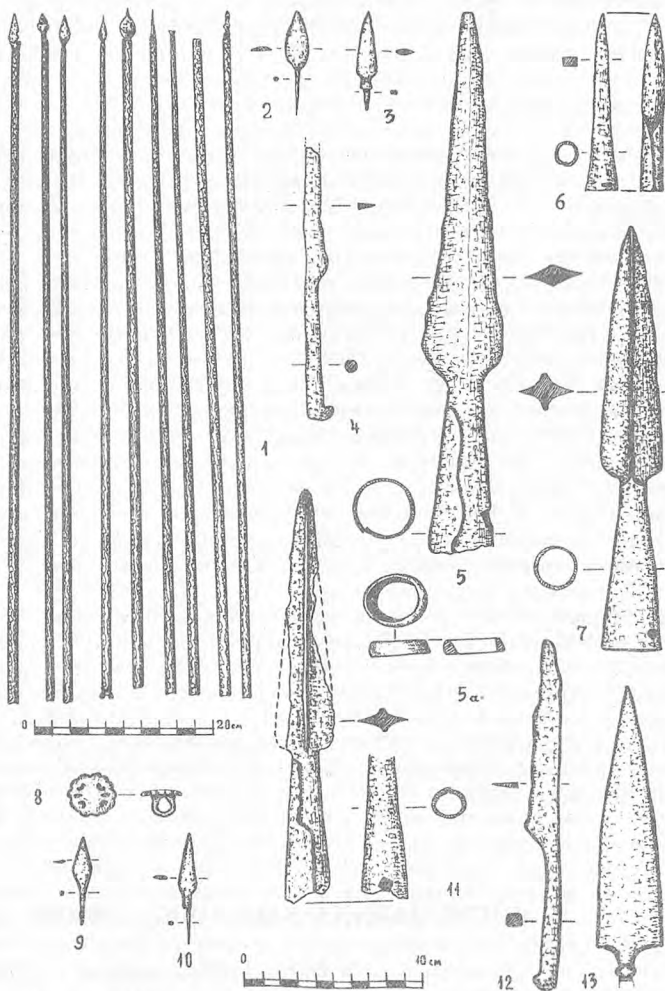

Рис. 62. Метальна і холодна козацька зброя з переправи.

1—3, 9, 10 — стріли і вістря стріл; 4, 12 — бойові ножі; 5—7, 11 — списи; 5а — перстень лучника; 8 — гудзик від сагайдака; 13 — перська піка.
1 — дерево, залізо; 2—7, 9—13 — залізо; 5а — кістка; 8 — латунь.

зацькій переправі у 1979 р. знайдено рештки сагайдака з дев'ятьма стрілами. Сам сагайдак був із тканини чи іншого нетривкого матеріалу і від нього залишилось лише дерев'яне дно у формі низького циліндра діаметром 11 см і 4 см завтовшки. Стріли у сагайдаку впирались вістрями у його дерев'яне дно. Тут же знайдено латунний гудзик до запинання сагайдака. Він має вигляд легко опуклого округлого щитика з вирізами по краях, що надають йому вигляд квітки з дванадцяти пелюстків. У щитку — 4 напівкокруглі і 2 овальні вирізи, а під ними перстенева ніжка (рис. 62,8). Опірення стріл не збереглось. Їх дерев'яні древка, довжиною до 74 см і товщиною у нижньому кінці — 1—1,2 см, звужуються до верхнього кінця, в який вбито загострені кінці черенків наконечників різного типу. Два з них ромбовидні, один овальний з загостреним кінцем, один майже округлий з гострим виступом у верхньому кінці, один трикутний чотиригранний. Два вістря пошкоджені, одно не збереглось. Нижні кінці стріл мають нечіткі заглиблення, а у одному екземплярі збереглась кістяна насадка з напівкокругим вирізом для тятиви (рис. 62,1).

Крім набору стріл у рештках сагайдака, на переправі у різних місцях знайдено ще 4 наконечники стріл. Один з них овальний плоскоопуклий в перерізі з довгим округлим у перетині загостреним знизу черенком (рис. 62,2). Другий, лінзовидний у поперечному розрізі, має видовжено-трикутну форму. Його вістря чітким перехватом переходить у розширену знизу підставу, з якої виступає прямокутний у перетині короткий загострений знизу черенок (рис. 62,3). Третій екземпляр ромбовидний з плавним переходом пера у довгий чотиригранний черенок (рис. 62,9), четвертий — видовжено-трикутний з невеликою підставою, з якої відходить округлий в розрізі гострий черенок (рис. 62,10). У 1971 р. в одному з козацьких гаманців на переправі знайдено кістяний перстень для охорони великого пальця лівої руки лучника від удару тятиви лука. Він є додатковим доказом вживання козаками під Берестечком луків і стріл (рис. 62,5а).

Нам видається, що до групи металеві козацької зброї можна віднести також ніж з суцільним залізним руків'ям, яких два знайдено на переправі. Вони мають прості спинки і леца, прості масивні руків'я, закінчені у передній частині півколистим виступом. Руків'я одного екземпляра округле в перерізі (рис. 62,4), другого — квадратне з округленими кутами (рис. 62,12). Така конструкція не виправдана для робочого знаряддя, зате зручна у киданні в ціль при використанні його як бойового ножа.

ВОГНЕПАЛЬНА КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ

Друга половина XVI і перша половина XVII ст. — період інтенсивного розвитку ручної вогнепальної зброї, що дедалі більше й більше вдосконалювалась, ставала легшою і зручнішою у користуванні. Найдавніші рушниці — пищалі не мали прикладів і для амортизації міцної віддачі доводилося їх задні частини впирати у мур

чи інший твердий предмет. Близько 1560 р. сконструйовано легшу рушницю — мушкет з прикладом, що притискався до плеча. Він був гнотовим, не мав курка, а постріл здійснювався за допомогою тліючого гноту, що прикладався до верхнього отвору у задній частині ствола. Незручність у користуванні такою зброєю полягала у труднощах синхронізації прицілу й пострілу. Тому спочатку один мушкет обслуговувало дві особи: одна цілилась, друга прикладала до отвору у стволі гніт. Згодом отвір переміщено у бічну стінку ствола, перед ним вмонтовано полицку з підсипаним порохом, а гніт затиснуто у роздвоєний кінець прикріпленого до ствола гака, що нахилився над полицкою з порохом за допомогою гачка. Піхотинці користувались також спеціальними підпорками — форкетами, що з огляду на значну вагу мушкета збільшувало влучність пострілу.

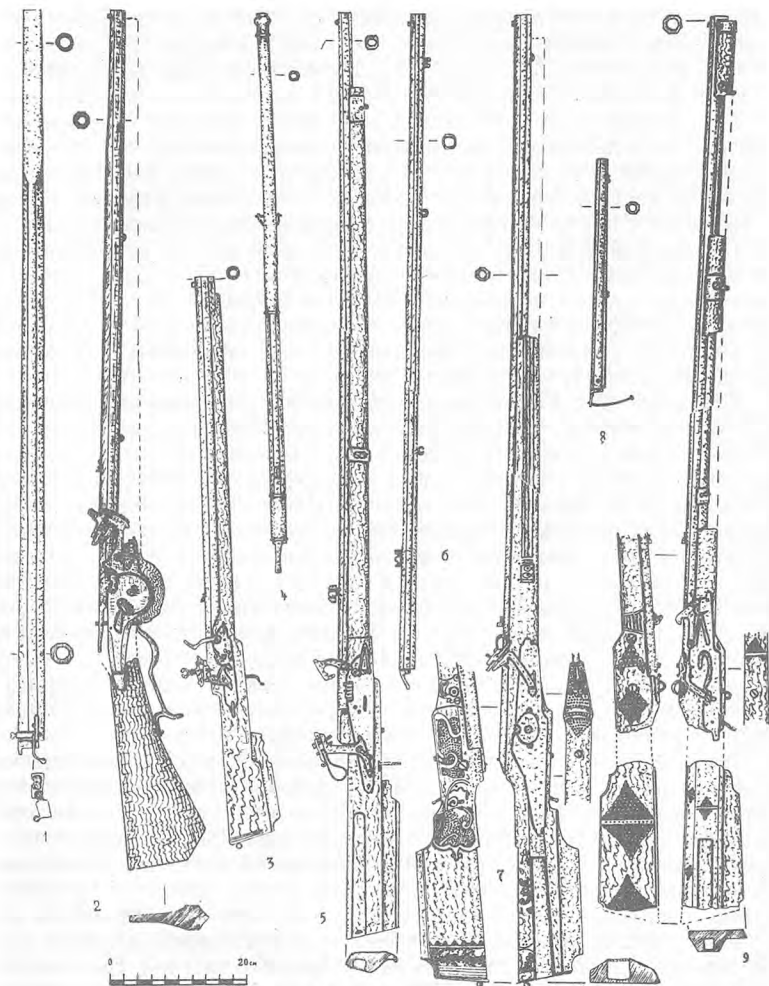
Наступні вдосконалення були спрямовані на зменшення ваги рушниці та можливість використання її також кіннотою. Мушкет XVI ст. ще має довгий ствол і великий калібр (близько 20 мм). У XVII ст. ствол значно скорочується, а калібр зменшується. Гніт на кінці гака згодом замінюється кусочком піриту або кременю, а під полицею вмонтовується коліщатко з насічкою по краях, що обертається за допомогою внутрішньої пружини, прикритої ззовні металевим планкою. Пружина такого колісного замка заводилася спеціальним гайковим ключем. Вдосконалюється також форма прикладу. На зміну важким багатограним прикладам французького типу приходять легші німецькі приклади аркебузного типу з дощинкою у нижній частині, званою щокою, до якої зручніше було прикласти щоку, а також з коробочкою всередині для запасних кремінців і засобів чищення ствола. Ідея конструкції пружинного колісного кресала належить Леонардові да Вінчі. У першій половині XVI ст. цю ідею використано для рушничної справи [Żygulski Z., 1975, s. 161]. Поява колісного замка вплинула на розвиток пістолетів, званих у козацькому війську пістолями.

Близько середини XVI ст. у Західній Європі сконструйовано ударний замок вогнепальної зброї. В його задній частині розташований курок з затиснутим між губами кусочком кременю. Зведений курок спирався своєю підставою на поперечний штифт і кінець зовнішньої або внутрішньої пружини. Під натиском спускового гачка штифт звільняв курок, під дією пружини він раптово падав уперед, вдарявся кременем у вертикальне кресало, а викресана таким способом іскра запалювала порох на полиці перед бічним отвором у задній частині ствола. З полиці вогонь передавався у ствол і викликав вибух ладунку. Така конструкція замка збереглась до XIX ст., а у гуцульській зброї — майже до наших днів. Дальші вдосконалення були спрямовані на скорочення ствола, потовщення стінок його задньої частини і кінця для забезпечення його від розриву, облегшення прикладу. Канал ствола, що зразу мав конічну форму і розширювався до кінця, поступово замінюється циліндричним. Уже в XVI ст. в Німеччині з'явилися стволи з нарізним каналом, а прості повздовжні нарізи невдовзі замінюються гвинтовими, що надавали кулі серпентинного польоту і збільшували її пробивні властивості. Влучність пострілу досягала віддалі 200—500 м, а куля летіла на відстань 1000 м. Козаки були надзви-

чайно влучними стрільцями. Венеціанський посол до Б. Хмельницького у 1650 р. записав, що бачив серед козаків таких стрільців, «які кулею гасять свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями» [Vimina A., 1671]. Сконструйовано також нові типи ручної зброї — аркебузу (легкий мушкет з характерним прикладом із шокою), карабін, довжина ствола якого не перевищувала 1 м, та бандолет — дуже скорочений мушкет, що був по суті довгим пістолетом. Карабіни і бандолети належали до озброєння кінноти. Майстерні зброярів XVII ст. конкурували між собою у виготовленні мисливської зброї з орнаментованими різьбою та гравіруванням прикладами, ложами, замками, а інколи й стволами. Масовий виріб військової зброї виключав її оздобне викінчення; мушкети, аркебузи, карабіни, бандолети, що були на озброєнні війська, протягом XVII і XVIII ст. залишались простої роботи і, як правило, не були орнаментованими. Незручність усієї цієї зброї полягала в тому, що вона була розрахована лише на один постріл, після якого зброю треба було знову ладувати, всипаючи у ствол з його кінця порцію пороху, притискаючи його шомполом, вкладаючи тим же способом кулю й затискаючи її пажом з дерева або ганчірки. Проблеми упрощення процесу ладування зброї винахідники не могли розв'язати до початку XIX ст. До обслуговування ручної вогнепальної зброї служили численні прилади — порохівниці, натруски з дрібним порохом, що підсипався на полицю, ладівниці, ключі до колісних замків, рушничні пристрої — гайкові ключі й викрутки для розбірки зброї для її ремонту або чищення.

Розкопками козацької переправи під Берестечком виявлено майже всі види й типи ручної вогнепальної зброї першої половини XVII ст. і, таким чином, стверджено їх співіснування в озброєнні козацького війська. Знайдено 11 мушкетів і аркебуз, карабін і бандолет з повністю або частково збереженими дерев'яними частинами, стволи восьми мушкетів, трьох аркебуз, одного карабіна та одного пістолета. Найранішим серед цих знахідок є ствол мушкета з гнотовим замком, від якого збереглась лише полиця перед запальним отвором у бічній стінці ствола. Мушкет був гладкоствольним без мушки і прицілу, мав калібр 16 мм. Ствол, довжиною 1,10 м, майже на всю довжину восьмигранний. Гак до затискування гноту, спустовий гачок, дерев'яні частини ложа та приклад не збереглись (рис. 63,1).

До ранніх типів належить також мушкет з колісним замком, знайдений на початку козацької переправи у 1977 р. Він має гладкий ствол, довжиною 95 см., калібр 18 мм, легко похилений вниз суцільний семигранний приклад, мушку і приціл. Ложе збереглось у фрагментах; воно, як і у інших знайдених на переправі рушниць, кріпилось до ствола поперечними дерев'яними штифтами, що заходили у три невеликі кільця на нижній стінці восьмигранного зовні ствола, позначеного у задній частині латинськими літерами «G», «T» і «M» — ініціалами майстра. Замок складається з повздовжньої планки, що прикриває внутрішню пружину, коліщатка з квадратним виступом в центрі для ключа, розташованої над коліщатком полиці для підсіпки пороху та рухомого курка в правій частині замка з затиснутим в його губах кусочком піриту. Курок на невеликій пружинці нахили-

Р и с. 63. Козацькі рушніці з розкопок переправи.

1 — ствол гнотової рушніці; 2, 7 — мушкет і аркебуза з колісними замками; 3 — бандолет; 4, 6 — стволи рушніць; 5, 9 — аркебузи з ударними замками; 8 — ствол пістолета.

ється над полицею у протилежному до лінії пострілу напрямку. Коліщатко з насічкою по краю можна унерухомити фігурним безпечником, уміщеним зліва від нього. Спусковий гачок не зберігся. Він був заслонений ложкоподібною скобою у нижній частині приклада (рис. 63,2). На зворотному боці ложа — довга прямокутна скоба з грубого дроту, так званий погон, що служив до просування через нього ремня, коли мушкет носили на спині. Описаний мушкет близький за типом до італійської рушніці кінця XVI ст. [Zygulski Z.,

1975, гус. 96,С], хоч, мабуть, є виробом однієї з польських рушничних майстерень. Гладкий ствол іншого мушкета, довжиною 1,12 м і калібром 15 мм, зберігся без замка і дерев'яних частин. Ще інший випадково знайдений на переправі мушкет з гладким стволом, довжиною 1,12 м і калібром 16 мм, нагадує тип виробу майстрів Московської збройної палати. Його восьмигранний в задній частині ствол, інкрустований латунними півкільцями, має розширений восьмигранний кінець. Дерев'яні частини приклада і ложа не збереглись. Ударний замок з зовнішньою пружиною має курок з видовженими губами і кресало з вертикальними реберцями на робочій частині. В середині ствола знаходилась свинцева куля, обгорнута шматком полотна, а під нею — залишки пороху, що розклався. Четвертий нарізний ствол мушкета, довжиною 1 м, має калібр 15 мм. Стволи інших випадково знайдених на переправі мушкетів збереглись без замків і дерев'яних частин, що не дає можливості встановити їх типи.

Серед аркебуз до раннього типу належить мисливська рушниця з колісним замком, гладким стволом, довжиною 1,08 м і калібром 10 мм, з мушкою і прицілом. Замок складається з коліщатка з квадратним виступом в центрі, курка на короткій пружині з перстнем для відтягання і затиснутим в коротких губах кремінцем та видовженої неправильної форми планки, що прикриває внутрішню пружину. Спусковий гачок закінчений внизу округлою голівкою; у верхній частині стопки приклада знаходиться цвях з великою кулястою голівкою, що вказує на вживання рушниці з вільної руки без прикладання до плеча. Приклад із щокою і коробочкою для запасних кременців, уміщений у його зовнішній стінці. Ложе збережене майже на $\frac{2}{3}$ його довжини. Внутрішній бік приклада, його верх та ложе прикрашені рослинним орнаментом, мотивами трикутників, округлих ямок і повздовжніх ліній, виконаними вглибною технікою (рис. 63,7).

Одна неорнаментована аркебуза з повністю збереженими дерев'яними частинами має ударний замок. Її нарізний восьмигранний ззовні ствол, довжиною 96 см і калібром 10 мм, має мушку і приціл у вигляді циліндричної трубочки на невисокій підставці. Замок складається з курка з довгими губами, між якими затиснутий кремінець, з кресала на невеликій окремій пружині, полиці з рухомою кришкою та неправильно-овальної планки з заглибленням для зовнішньої пружини, що не збереглась. В задній частині курка — шкіряна петля для його відтягування. Спусковий гачок витий у нижній частині. Приклад зі щокою і коробочкою для кременців (рис. 63,5). Подібний до описаного, але нарізний, восьмигранний ствол аркебузи без замка і дерев'яних частин, довжиною 1 м, калібром 12 мм, має також приціл у вигляді фігурної ззовні і циліндричної в середині трубочки (рис. 63,6). Інша проста аркебуза з ударним замком має ствол довжиною 1,10 м, калібр 16 мм. Її замок відрізняється від інших виключно масивним кресалом і добре збереженою довгою пружиною, що одним кінцем спирається на нижній виступ курка, другим — заходить під полицю. Аркебуза з незбереженим прикладом має гладкий ствол калібром 10 мм і довжиною 1 м. Курок замка з довгими губами, кремінцем і шкіряною петлею в задній частині спирається на кінець вигнутої пружини, що заходить верхнім кінцем під полицю, прикриту засувною кришкою

на пружині. Верх кришки прикрашений гравірованим рослинним орнаментом. Довга планка замка також орнаментована гравіруванням — чоловічою та жіночою фігурами, зображенням будинку і рослинними мотивами (рис. 64,14). У висвердленому повздовжньо заглибленні в нижній частині ложа знаходиться залізний шомпол з грубого дроту. Описана аркебуза за своїми ознаками і гравірованими на планці зображеннями найбільш зближена до французьких рушниць з замком, вдосконаленим на початку XVII ст. Мареном Ле Буржуа [Żygulski Z., 1975, s. 227, 228], але відрізняється від них дуже довгими губами курка, що нагадує вироби Московської збройної палати. А втім, в окремих майстернях рушниці складались з різних частин, а курок замка міг бути замінений і у пізніший час.

Серед трьох мисливських аркебуз з ударними замками і прикрашеними різьбою прикладами (рослинний орнамент та мотив «риб'ячої луски») найкраще збережений екземпляр має гладкий восьмигранний ствол, довжиною 1 м і калібром 14 мм, з мушкою і простим прицілом. У фрагментарно збереженому ложі під стволом знаходився дерев'яний шомпол; курок з короткими губами і перстнем для відтягування у задній частині; зовнішня пружина коротка, есовидно вигнута; простий спусковий гачок. Приклад зі щокою і коробочкою на кремінці з зовнішнього боку, а також ложе багато прикрашені врізним орнаментом — трикутниками, заповненими мотивом «риб'ячої луски» (рис. 63,9).

Карабін з рештками ложа без приклада має гладкий ззовні восьмигранний ствол з простим прицілом і мушкою, довжиною 79 см і калібром 12 мм. Курок його ударного замка з доволі довгими губами переднім виступом ніжки спирається на кінець простої пружини, розміщеної паралельно до нижнього кінця планки. Під кресалом знаходиться окрема вузька пружина. Полиця прикрита рухомою кришкою, зовнішній виступ якої нагадує голову птаха. Ствол іншого карабіна гладкий, довжиною 82,5 м і калібром 10 мм. Кінець ствола кулясто потовщений, орнаментований інкрустованим латунним кільцем. Приціл, мушка і півкільця на початку і в половині довжини ствола також інкрустовані латунню (рис. 63,4). За типом потовщеного кінця ствола і латунною інкрустацією описаний ствол слід розглядати як виріб майстрів Московської збройної палати.

Єдиний екземпляр бандолета знайдено на лівому фланзі козацької переправи у 1975 р. Він має короткий (довжиною 62 см) гладкий ствол, калібром 12 мм, з простим прицілом і мушкою, ударний замок голландського типу з короткими губами курка, внутрішню пружину і приклад аркебузного типу зі щокою. Верхня частина гвинта курка має вигляд двох роз'єднаних півколистих виступів. Курок і планка прикрашені гравірованим орнаментом — рослинними мотивами та есовидними фігурами. Спусковий гачок відігнутий назад. Коробочка на кремінці знаходиться не в бічній, а у верхній частині прикрашеного різьбленим орнаментом приклада. У верхній частині стопи приклада — залізний цвях з великою кулястою голівкою (рис. 63,3).

За всі роки розкопок під Берестечком лише на території козацького табору знайдено один ствол пістолета без замка і дерев'яних частин. Ствол гладкий, ззовні восьмигранний, довжиною 36 см і ка-

лібром 13 мм. Довгий гвинт, яким передній кінець (хвіст) ствола кріпився до руків'я пістолета, свідчить про те, що воно було значно більш масивне, ніж шийка рушниці (рис. 63,8). Тип пістолета на підставі лише його ствола визначити не можна. Загадковою є й відсутність пістолетів на переправі. Про те, що вони вживались козаками, свідчать знахідки дерев'яних, окованих на кінцях латунню, шомполів, що за своєю довжиною й калібром відповідають пістолетним стволам (рис. 64,1, 2). Можливо, козаки, які пройшли через переправу, винесли з собою й пістолети — доволі легкі предмети, що не заважали їм у переході через болото, а з тих, які загинули на переправі, шляхта, грабуючи забитих, разом з іншими речами зняла й пістолети.

Наявність мисливських рушниць серед зброї козаків слід, очевидно, пояснити тим, що ці аркебузи потрапили в руки козаків з якогось магнатського арсеналу. За своїми бойовими якостями вони не відрізнялись від військових рушниць, були навіть більш дбайливо виготовлені і давали кращі результати пострілу, отже, нарівні з іншою зброєю могли використовуватися не лише на полюванні, а й у бою.

Обслуговування ручної вогнепальної зброї вимагало багатьох супутніх предметів. Перш за все слід підкреслити, що більшість виявлених розкопками рушниць знайдено у шкіряних футлярах, про наявність яких у XVII ст. взагалі не згадується в працях зі зброєзнавства. Відсутні вони й у музейних колекціях за винятком одного футляра на бандолет, що знаходиться у музеї зброї в Празі (Чехія). Мабуть, ці засоби зберігання зброї ніде, крім місця Берестецької битви, не збереглись. Футляри пошиті кожний із кількох смужок шкіри. Ствол рушниці заходив у трубчасту частину футляра, замок і приклад — в його лійчасто розширену частину, що прикривалась ззовні широким шкіряним клапаном. До футлярів були пришиті широкі ремені для носіння рушниці на спині. Доволі часті на переправі також знахідки ольстрів — трубчастих шкіряних частин футлярів на пістолети. Верхні їх частини, що прикривали замок і руків'я пістолета, виготовлялись із тканини і в умовах вологого ґрунту не збереглись. Наявність у козацькому війську шкіряних футлярів на рушниці є доказом дбайливого ставлення козаків до своєї зброї, ладу і культури військової справи.

До ладування рушниць вживались шомполи — дерев'яні палички відповідного діаметра, що зберігались у висвердлених каналах в нижній частині ложа під стволом. У більшості знайдених рушниць ці шомполи знаходились на своїх місцях, але їх стан збереження доволі поганий. Пістолети ладувались за допомогою згаданих вже вище шомполів — відносно коротких (довжиною близько 34—35 см) дерев'яних паличок діаметром 14—16 мм. Їх кінці переважно оковані металом (латунню або свинцем), а у верхній і нижній частинах знаходяться округлі наскрізні свердлини (рис. 64,1, 2). Іншим типом шомполів є предмети, що складаються з циліндричної втулки різного діаметра й розміру з роздвоєними і розхиленими горизонтально кінцями (рис. 64,4, 7; 65,8, 13). Ці знаряддя, очевидно, вживались до розладовування рушниці у випадку, коли порох згорів на полиці, а ладунок не вибухнув: такий предмет, настромлений на кінець дерев'яного шомпола, своїм роздвоєним кінцем охоплював пиж і кулю

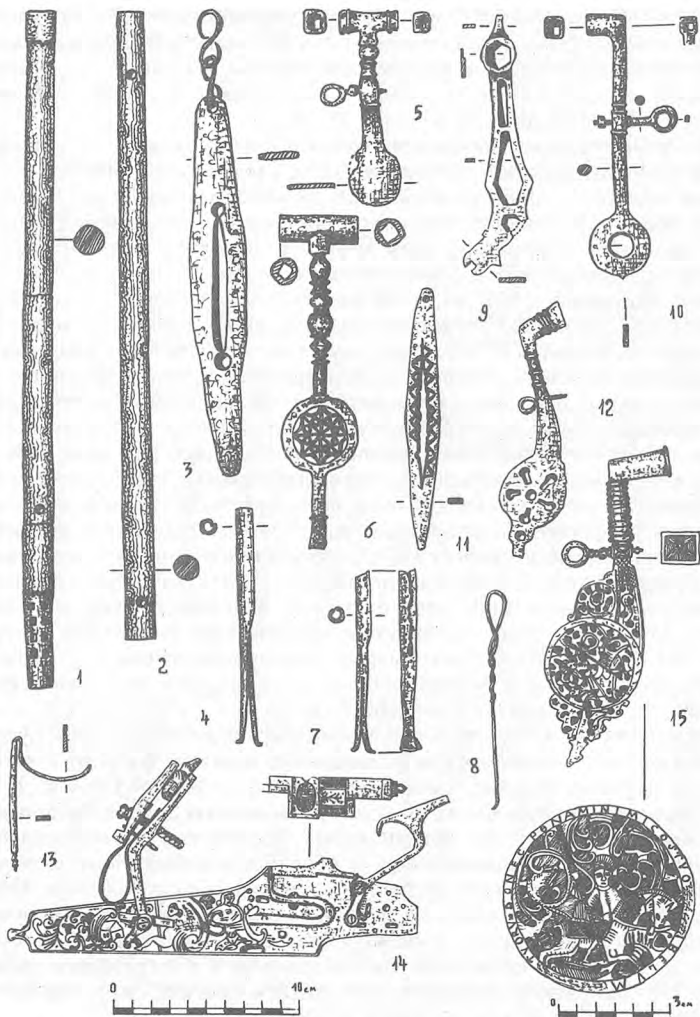

Рис. 64. Прилади до вогнепальної ручної зброї з розкопок.

1, 2 — шомполи для пістолів; 3, 6, 9 — рушничні прилади; 4, 7 — шомполи до розладування рушниць; 5, 6, 10, 12, 15 — ключі для колісних замків; 8 — дротик для прочищення запального отвору; 13 — форкет; 14 — ударний замок з гравірованою планкою.
1, 2 — дерево; 3—7, 9—15 — залізо; 8 — латунь.

у стволі рушниці, допомагав їх витягнути і розладувати зброю. Більшість залізних шомполів описаного типу знайдено на переправі у козацьких сумках, а на багатьох з них збереглися залишки пороху. Близькі за типом наконечники шомполів походять із місця розташування Тушинського табору Лжедмитрія II (1608—1609). Вони збері-

гаються у Московському державному історичному музеї і від наших екземплярів відрізняються наявністю гвинта замість втулки та трьома (а не двома) розхиленими кінцями; дослідники вважають, що шомпол з таким наконечником служив до ладування рушниці [Розенфельд Р. Л., 1958, рис. 32,9—11].

До прочищення закіпченого після пострілу запального отвору у стволі рушниці вживали залізні стрижні, прикріплені ланцюжком до основи полиці. У одній із знайдених на переправі рушниць зберігся такий прилад. У випадку його відсутності запальний отвір прочищували дротиком. Такий латунний дротик з кільцем у верхній частині та відігнутих вбік загостреним кінцем знайдено під час розкопок козацької переправи (рис. 64,8). Форкети (підпорки для мушкетів) у козацькому війську, очевидно, вживались рідко, мабуть, у зв'язку з тим, що в середині XVII ст. важкі мушкети старого типу вже майже всюди були замінені рушницями полегшеного типу. При цій нагоді можна підкреслити, що серед знахідок на переправі лише окремі екземпляри стволів можна зарахувати до старших типів мушкетів. До винятків також належать рушниці з колісними замками, а більшість знайдених екземплярів має вже ударні замки, скорочений ствол і порівняно невеликий калібр. Це свідчить про те, що козацьке військо у своєму озброєнні не відставало від розвитку військової справи у інших європейських країнах і було озброєне найновішими для свого часу зразками ручної вогнепальної зброї. Під час розкопок козацької переправи знайдено лише один форкет — залізний стрижень з гвинтом у нижньому кінці та вгнутою пластинкою у верхній частині (рис. 64,13). Такий форкет нижнім кінцем вкручувався у верхній кінець застромленої у землю палиці і служив підпоркою для ствола рушниці під час прицілу й пострілу.

Незважаючи на відмічену вище кількісну перевагу рушниць з ударними замками, підтверджену виявленням цілих екземплярів вогнепальної зброї та окремих (можливо, запасних) замків (рис. 65,1, 2), знахідки ключів до колісних замків є на переправі доволі численними (всього їх знайдено 20 екземплярів). Трубочастий горизонтальний верхній кінець цих приладів має з обох боків гайкові ключі різних розмірів для центрального виступу коліщатка колісного замка. Нижній кінець ключа переважно розклепаний у пластинку-викрутку, а обидві частини з'єднані довгою шийкою, орнаментованою у більшості екземплярів кулястими потовщеннями і поперечними реберцями. Над викруткою звичайно знаходиться плоский округлий ажурний диск, прорізи якого заповнені латунною інкрустацією — хрестовидними і півколистими перегородками, коліщатками або хрестиками (рис. 64,6; 65,10, 14). Нижній кінець окремих екземплярів замість викрутки оформлений у вигляді плоскої округлої пластинки (рис. 64,5) або плоского кільця (рис. 64,10). На шийці звичайно на поперечному стрижні з гвинтом і гайкою на кінці знаходиться кільце для підвішування ключа до пояса (рис. 64,5, 6, 10, 12; 65,10, 14). Диск над викруткою одного екземпляра прикрашений двома округлими та п'ятьма прямокутними із заокругленими голівками наскрізними отворами (рис. 64,12). До іншого типу належить плоский ключ з викруткою у верхньому кінці, на корпусі якого є два різного розміру

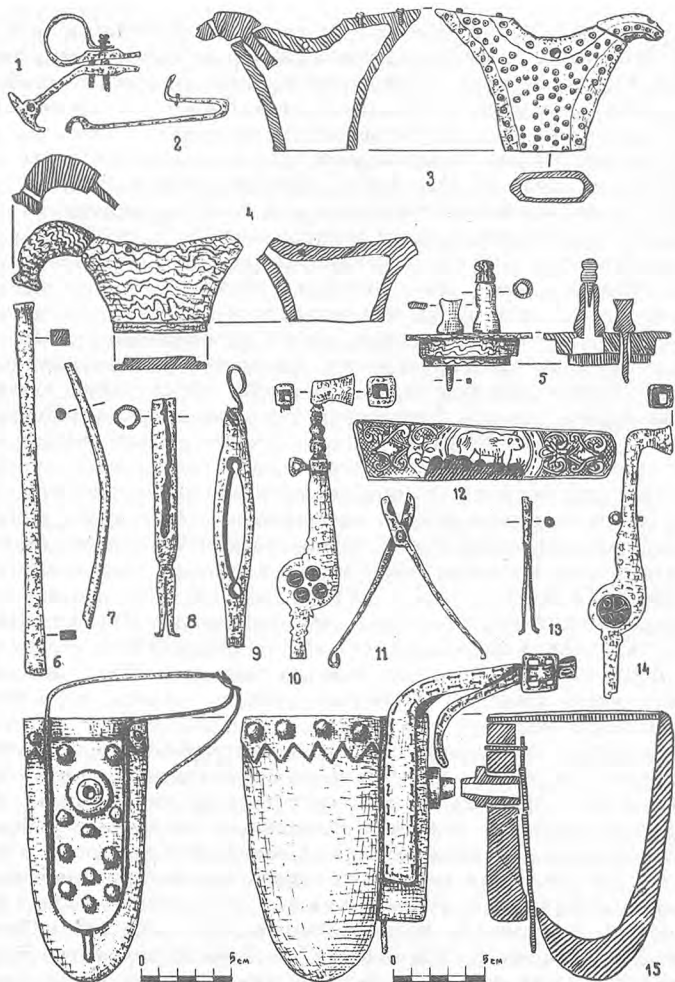

Рис. 65. Прилади до вогнепальної зброї з козацької переправи.

- 1, 2 — курок і зовнішня пружина ударного замка; 3, 4 — натруски; 5 — кришка порохівниці; 6 — зубило; 7 — паличка свинцю; 8, 13 — шомполи до розладування рушниць; 9 — рушничний прилад; 10, 14 — ключі до колісних замків; 11 — кулелійка; 12 — кришка до коробочки в прикладі мушкета; 15 — порохівниця.
 1, 2, 6, 8—11, 13, 14 — залізо; 3, 12 — кістка; 4, 5 — дерево; 7 — свинець; 15 — дерево, шкіра.

шестигранні гайкові ключі та повздожній і ромбовидний прорізи, а роздвоєний нижній кінець закінчений двома (один обламаний) квадратними гайковими ключами (рис. 64,9).

Окремої уваги заслуговує багато орнаментований залізний ключ до колісного замка. Його горизонтальна трубчаста верхня частина з обох кінців має два квадратні гайкові ключі різних розмірів. Шийка

оздоблена густо розташованими кулястими потовщеннями, що надають їй гофрованого вигляду. Стрижень кільця до підвішування також прикрашений кулястими потовщеннями, а прямокутна пластина на рівні стрижня оздоблена гравірованим зображенням хрестовидної квітки. Округлий диск над викруткою та простір над ним і під ним ажурні і орнаментовані гравіруванням (над диском — мотиви волют, «драбинки» та сіточки). На диску — прорізи різної форми, що утворюють контури рослинних елементів, волют і фігур вершника і коня. Вільні від прорізів місця вкриті гравіруванням і усі ці засоби разом утворюють зображення Георгія Побідоносця на коні зі списом у руці. Деталі обличчя святого, його головного убору, одягу, упряжі, сідла, кінської голови, гриви і хвоста нанесені з обох боків гравіруванням. Фігура змія під ногами коня пошкоджена корозією металу. По краю диска — круговий латинський напис, виконаний вглибною технікою: з одного боку — «*Benedictio Domini Divites facit*» («Благословеніє Господа робить [людей] багатими»), з другого напис пошкоджений корозією і читається фрагментовано — «*Do nes roepam inimicos tuo... belum... tuogum*» («Дай не покарання ворогів твоїх... війну... твоїх»); слово «*Bellum*» («війну») помилково написано через одно «*L*» (рис. 64,15). Ключ знайдено разом з ладівницею на 32 ладунки у шкіряному футлярі на правому фланзі переправи у 1979 р. Майже докладна аналогія описаному ключу зберігається у колекції Держермітажу у Петербурзі (Тарасюк Л., 1971, № 128, с. 166). Різниця між ними полягає лише у написі: на ленінградському екземплярі після слів «Благословеніє Господа...» дописано «*Anno 1640*» («Року 1640»), а на зворотному боці знаходиться інша, ніж на нашому ключі, сентенція: «*Laudata virtus crescit et immensum calcari*» («Схвалена мужність від заохочення незмірно зростає»).

До розбирання мушкета для його ремонту або чищення вживано рушничного пристрою — залізної видовженої пластинки з вушком до підвішування у верхньому кінці та викруткою на нижньому. У середній частині пластинки звичайно знаходиться видовжений овальний проріз з верхнім і нижнім округлими отворами для голівок гвинтів (рис. 64,3; 65,9). Один екземпляр такого приладу орнаментований рядами заглиблених трикутників, а вздовж країв його порівняно вузького прорізу розташовані попарно напівокруглі врізи, призначені до охоплювання голівок гвинтів (рис. 64,11). Бічні грані пристрою могли служити кресалом. Аналогії нашим знахідкам відомі серед речей з місця Тушинського табору [Розенфельд Р. Л., 1958, рис. 32,12] та з розкопок у Москві на Зарядді [Дубинин А. Ф., 1956, рис. 43,7].

Вогнепальна зброя не могла вживатися без пороху, що у козацькому війську був одним із найважливіших засобів війни. Французький інженер Гійом де Боплан пише, що козаки самі виготовляють селітру, з якої роблять досконалий порох [Боплан Г. Л., 1981, № 4, с. 56]. За даними В. Сергійчука під час Визвольної війни 1648—1654 років пороховий завод діяв на Запорізькій Січі. Центром селітроваріння був Миргород, а варниці селітри існували у багатьох місцевостях України. Серед козаків, включених у Реєстр Війська Запорізького після Зборівської угоди, згадуються «селітерники», «могильники» і «курганники», що вказує на місця видобутку ґрунту з перегноєм орга-

нічних речовин, з якого виварювано селітру (стародавні городища, кургани, могильники, які селітерники розкопували для своїх потреб). В. Сергійчук доволі докладно описує процес варіння селітри, випалювання деревного вугілля — складової частини пороху, змішування селітри, сірки та вугілля і остаточно виготовлення пороху, якого артилерія Б. Хмельницького за підрахунками згаданого дослідника потребувала щорічно близько ста тонн, а усе військо для гармат і ручної зброї — майже тисячі тонн [Сергійчук В., 1981, с. 54, 55]. Відомо, що на початку 1651 р. Хмельницький спеціальним універсалом наказав кожному козакові мати у запасі 5 фунтів пороху [ДОВ, с. 380]. У табір козацько-селянських військ поблизу с. Колодного під Вишнівцем порох підвозили з Києва [ДОВ, с. 429—432]. У своїх листах з-під Берестечка шляхтичі не раз висловлювали припущення, що у обложених у таборі козаків порох вже кінчається, через що вони повинні невдовзі піддатися королівським військам. Але коли шляхта здобула козацький табір 10 липня 1651 р., там, крім зброї й значних запасів харчів, взято також 7 бочок пороху [Oświęcim S., 1907, s. 352—359].

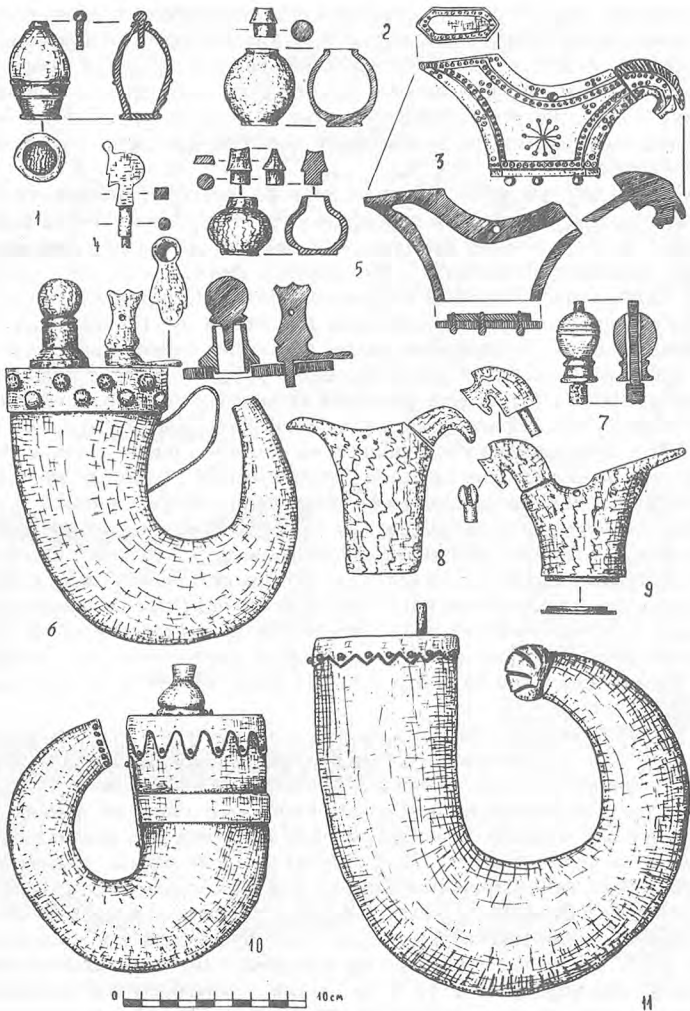
Гранульований порох для ладування зброї козаки носили у порохівницях, а дрібно розтертий для підсипки на полицю — у натрусках. Під час розкопок козацької переправи знайдено кілька дерев'яних обшитих шкірою порохівниць; на жаль, більшість з них була вже у дуже поганому стані. Типова козацька порохівниця за своєю формою відрізняється від західноєвропейських трикутних порохівниць, що були також на озброєнні польсько-шляхетської армії. Порохівниці з розкопок під Берестечком мають форму рогу достатку з широким гирлом і загнутим вверх вузьким кінцем (хвостом), інколи закінченим округлою, орнаментованою нарізами галочкою (рис. 66,6, 10, 11). Вони виготовлені з двох обшитих шкірою опукло-вгнутих половинок; загнутий вверх хвіст порохівниці зроблений з суцільного куска дерева. Гирло прикрите округлою кришкою з двома прорізами для лійочки та закрутки. Дерев'яна або кістяна лійочка має форму розширеного у нижній частині циліндра; вона прикривається кулястою затичкою на стрижні, що заходить у циліндр (рис. 65,5; 66,6, 7). Закрутка з дерева або кістки у вигляді фігурної дощинки на стрижні (рис. 65,5; 66,6), інколи стилізованої людської голівки (рис. 66,4), нижнім кінцем прикріплена до округлої дощинки під кришкою. Обертаючи закрутку за дощинку або фігурну лопаточку в її основі (рис. 65,5; 66,6), можна припинити доступ пороху у лійочку після її заповнення. Таким чином, лійочка, очевидно, служила міркою пороху на один ладунок. Гирло порохівниці звичайно додатково оточене смужкою шкіри (інколи із зубчиками на нижньому краї), прикріпленої до стінок порохівниці оздобними залізними (рис. 66,6) або кістяними (рис. 66,10, 11) цвяшками. Подібні козацькі порохівниці знаходились у збірці відомого колекціонера козацьких старожитностей О. М. Поля [Яворницький Д., 1988, № 7, іл. на с. 87 і 99]. Можна також додати, що порохівниці цього типу були на озброєнні турецької армії ще в останній чверті XVII ст.: на картині худ. М. Альтамонте «Битва під Віднем», намальованій у 1692 р., турок на передньому плані має на поясі порохівницю, аналогічну нашим знахідкам [Воз-

ницький Б., 1977, ілюстр. 27]. Подібні турецькі порохівниці зберігаються у польських музеях як здобич короля Яна III Собеського, взята у битві під Віднем 1683 р. [Żygulski Z., 1988, il. 193].

До іншого типу належать конічні порохівниці, видовбані з суцільного куска дуба; їх на переправі знайдено кілька, але лише одна з них збережена в цілості разом з ременем і пряжкою до підвішування її на пояс (рис. 65,15). Кришка такої порохівниці суцільна, а лійочка знаходиться у бічній стінці під закруткою, прикріпленою до вертикальної планки, що зупиняла доступ пороху до лійочки. Поверхня вкрита шкірою, верхня частина і виступ бічної стінки з лійочкою орнаментовані смужками шкіри, прикріпленими оздобними залізними цвяшками з широкими голівками. Аналогії описаному типу порохівниць відшукати не вдалося.

Дрібно розтертий порох для підсіпки на полицю вогнепальної зброї козаки носили у дерев'яних і кістяних натрусках. Вони різного типу, форми і розмірів. Латунна натруска, виявлена в одній із козацьких сумок у 1974 р., є фрагментом нижньої частини свічника, в яку вставлено дерев'яне дно і зроблено дерев'яну затичку (рис. 66,1). Дві інші дерев'яні натруски виточені на токарному станку у формі мініатюрних посудинок з чітко виділеним дном і кулястим корпусом. Їх гирла затикаються циліндричними пробками з дашковидним верхом (рис. 66,2, 5). Серед матеріалів з розкопок найбільш розповсюдженим типом натрусок є кістяні та дерев'яні предмети у вигляді стилізованих коників, що мають трапецієвидний корпус, піднятий скісно вверху хвіст та голівку на стрижні, яким затикається отвір для пороху в основі кінської шиї. Овальне дно, що заходить пазом у низ натруски, прикриває її знизу. У верхній частині фігурки коня та в його голівці розташовані один або кілька отворів для підвішування натруски до пояса (рис. 65,3, 4; 66,3, 8, 9). Дерев'яні екземпляри неорнаментовані (рис. 65,4; 66,8, 9), кістяні, оздоблені декоративними кістяними цвяшками, густо вкриті очковим орнаментом (коло з крапкою в центрі), розташованим безсистемно (рис. 65,3) або смужками, хрестиками, трикветами і зображеннями солярного знака (рис. 66,3). Останній з вказаних екземплярів має позначену скісними нарізками кінську гриву і за стилем виготовлення та орнаментом нагадує гуцульські вироби.

Майже у всіх знайдених на переправі порохівницях і натрусках зберігся порох у вигляді суцільної чорної маси. Аналізом решток пороху, проведеним 15 жовтня 1972 р. у Лабораторії аналізу гірських порід Українського науково-дослідного геолого-розвідувального інституту у Львові Ю. В. Шевченком та В. Д. Кнорозом, стверджено, що чорна маса з козацької порохівниці — це складова частина пороху — деревне вугілля хвойних дерев, розтерте на жорнах з пісковіку, що підтверджується наявністю у зразку частинок зміненої смоли і зерняток кварцу від жорнових каменів. Відсутність селітри і сірки у зразку пояснюється тим, що за період довгого перебування пороху у вологому ґрунті селітра розчинилась у воді, сірка ж вимилась. Аналіз козацького пороху, проведений на рентгенофлюоресцентному аналізаторі у Всесоюзній науково-дослідній лабораторії МВС у Москві в 1983 р., показав наявність у зразку невеликої кількості (до 10 %)

Р и с. 66. Козацькі натруски і порохівниці з розкопок.

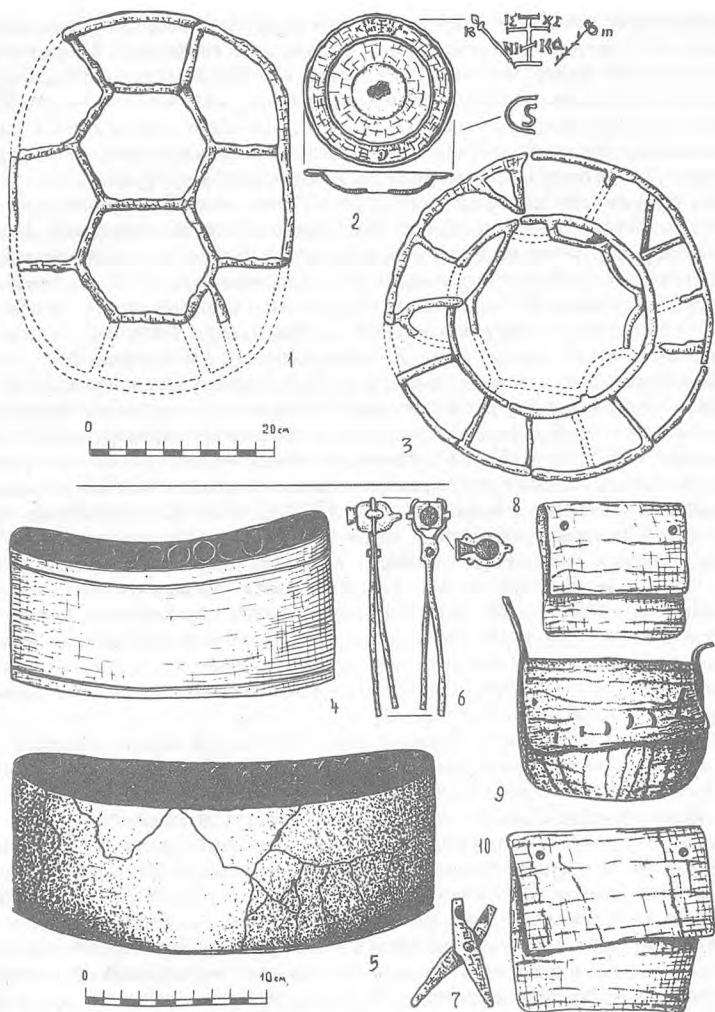
1—3, 5, 8, 9 — натруски; 4, 7 — деталі порохівниць; 6, 10, 11 — порохівниці.
1 — лагунь; 2, 5, 8, 9 — дерево; 3, 4, 7 — кістка; 6, 10, 11 — дерево, шкіра.

сірки, незначної кількості калію і кальцію (очевидно, продуктів розкладу селітри) та великої домішки заліза. Порівняльний аналіз сучасного пороху показав у ньому майже у 1,5 раза більшу кількість сірки, у 10 разів більше калію і відсутність заліза. Очевидно, розглядаючи результати цього аналізу, слід також враховувати зміни, що відбулись у козацькому поросі внаслідок його довгого перебування у воло-

гому ґрунті. Тому порівняння його з сучасним порохом, що перебував у сухому середовищі, закономірно повинно виказати певну різницю. Загадковим є наявність заліза у козацькому поросі. Вона може бути доказом якихось невідомих нам домішок, що їх козаки додавали до пороху під час його виготовлення, а може бути й випадковою — наприклад, наслідком корозії вбитого у порохівницю залізного декоративного цвяха.

Матеріалом до куль служили різного розміру, форми та ваги злитки свинцю, знайдені на переправі у багатьох козацьких гаманцях. Окремі з них є дрібними крапинками свинцю, інші мають неправильно-пірамідальну, прямокутну або округлу форму, а їх вага досягає 500 г. Один злиток відлитий у металевій ложці. Серед злитків є кілька свинцевих паличок різної довжини, діаметром 7—12 мм; одну таку паличку (рис. 65,7) знайдено разом з чотирикутним у розрізі залізним зубилом (рис. 65,6), яким ймовірно рубали свинцеві палички на низькі циліндрики, знайдені у великій кількості у козацьких гаманцях. Один злиток має форму циліндра висотою 5 см, діаметром 2,4 см і вагою 200 г. Обидва його торці рівні, а на одному з них — знак майстра у вигляді молотка або цвяха з прямокутною голівкою та стріли. Очевидно, описаний злиток — це так звана товарна форма, в якій свинець з майстерні випускався у продаж. Не виключено, що він походить із розробок родовищ свинцю поблизу м. Олькуш у Південній Польщі: торговці свинцем в Олькуші позначали вироби своїх майстерень різними знаками власності. Нестача свинцю для куль змушувала козаків використовувати різні предмети з легкоплавких металів. Тому у козацьких гаманцях на переправі часто знаходяться фрагменти свинцевих тарілок, ложок, металевих закруток до невеликих посудинок тощо.

Під час розкопок знайдено також, кілька клубків свинцевих стрічок, що після їх розмотання виявились віконними рамами для шибок різної форми та розміру. Очевидно, козаки в якомусь панському палаці або костьолі виламали вікна, побили шибки, а їх свинцеві оправи зм'яли у клубки з метою використати цей матеріал для відливки куль. Округле вікно, діаметром 36 см, з трапецієвидними, трикутними, півокруглими та центральною багатокутною шибками нагадує вікна, що звичайно бувають у костьолах над головним вівтарем. Поміж стрічками оправи шибок збереглися два фрагменти прозорого скла (рис. 67,3). Варто відмітити, що один клубок з половиною цього вікна знайдено на переправі у 1979 р., інший з другою його половиною виявлено через два роки метрів за 30 від першої знахідки: два козаки поділили свинцеві оправи шибок одного вікна; обидва були змушені кинути свою здобич на переправі. Інша прямокутна віконна рама з округлими шибками діаметром 10 см знайдена у фрагментованому стані; її розміри визначити не можна. Ще інша овальна рама, розміром близько 30×42 см, з шестикутними і трапецієвидними шибками, знайдена у пошкодженому стані (рис. 67,1). Наші знахідки нагадують випадок, що мав місце в обложеному військами краківського єпископа замку у Чорштині Краківського воєводства: провідник антифеодалного повстання О. Л. Костка-Наперський через нестачу свинцю для куль наказав вибити в замку вікна і переплавляти рами на кулі [ДОВ, с. 572—579].

Р и с. 67. Матеріал до виготовлення куль, ладівниці, кулелійки, гаманці з козацької переправи.

1, 3 — віконні рами; 2 — диск; 4, 5 — ладівниці; 6, 7 — кулелійки; 8—10 — гаманці на кулі.

1—3 — свинець; 4, 5, 7 — залізо; 6 — залізо, латунь; 8—10 — шкіра.

Серед речей, взятих козаками як матеріал для відливання куль, на переправі знайдено також олов'яну церковну тарілочку — дискос, яку козак згорнув у трубочку, поклавши всередину злиток свинцю. Дискос з пошкодженим дном позначений на краю латинськими літерами «G» і «S» (ініціалами майстра). Він має вирізьблене зобра-

ження православного хреста на прямокутній підставці (так званий хрест на Голгофі) з довгою поперечною дощинкою над перехрестям і скісною планкою нижче перехрестя. По боках хреста розділений ним напис кириличними літерами у двох рядках: «Іс» — «Хс», «Ні — ка» («Ісус Христос перемагає»). Зліва від хреста — зображення списа на довгому держаку і літера «К» («копіє»), справа — галузка терену і літера «Т» («терніє») — атрибути муки Христової (рис. 67,2). Знахідка церковного дискаса — літургичної речі, взятої козаком для військових потреб у якійсь церкві, була дещо несподіваною. Слід, однак, пам'ятати, що сучасники відмічали байдуже ставлення козаків до релігії і священників. Так, наприклад польський мемуарист Ш. Окольський в першій половині XVI ст. писав, що козаки «не допускають до війська своїх священників і тому недостатньо думають про Бога, але як шалені довіряють лише своїй силі й численності» [Мемуари..., с. 226]. Хмельницькому довелось видати спеціальний універсал миргородському і прилуцькому полковникам з заборонаю під смертною карою втручатися у церковні справи, бити й зневажати православних священників [ДБХ, с. 107, 108]. Проте, й сам Хмельницький інколи висловлював своє негативне ставлення як до католицьких, так і до православних священників [Niemcewicz J., 1822, s. 358]. Користуючись хроніками м. Львова, Л. Кубаля описав пограбування козаками у 1648 р. православного монастиря св. Юрія у Львові та насильство над ігуменом цього монастиря з метою загарбання монастирських грошей [Kubala L., 1880, s. 88, 89]. Д. Яворницький категорично заперечує проти думки про байдужість козаків до віри і церковних справ, доводячи глибоку релігійність запорізького козацтва, але й він визнає окремі факти пограбування козаками православних церков [Яворницький Д., 1988, № 9, с. 83, 84].

Свинцеві кулі до вогнепальної зброї у великій кількості знайдено під час розкопок переправи. Вони різного калібру (від 7 до 18 мм), правильно-кулясті або з «ливарними хвостами» — не зрізаними залишками свинцю, що заповнював формочку і її ливарний отвір, всі мають оточуючу їх рельєфну смужку — «ливарний шов», що поставив у формочці в місці зіткнення обох їх половинок. Кулі з «ливарними хвостами» вживались козаками на рівні з кулястими: у багатьох стволах знайдених на переправі рушниць і в ладівницях виявлено невістрелені ладунки з кулями обох типів, причому зауважено, що куля з незрізаним «ливарним хвостом» завжди вкладалася в ладунок «хвостом» до заряду пороху, а вилітала зі ствола рушниць кулястим боком вперед. Поряд із кулями у багатьох гаманцях знайдено велику кількість невисоких свинцевих циліндриків діаметром 7—18 мм, що за своєю товщиною відповідають калібрам виявлених рушниць. Вони є наслідком розрізування на частини свинцевих паличок (рис. 65,6, 7) і, мабуть, є заготівками куль, підготовленими до відливання. Можна висловити припущення, що такі заготівки інколи ладувались у ствол зброї у непереплавленому стані, хоч ладунків з такими циліндриками у стволах рушниць чи у ладівницях досі не виявлено. Середньовічну зброю можна було ладувати різними за формою предметами. Можливо, що поодинокі металеві гудзики до жупанів, діаметр яких відповідає калібру рушниць, знайдені у козацьких гаманцях серед запасу

куль, також використовувались як кулі. В час битви під Берестечком король Ян Казимир, розпочинаючи артилерійську атаку проти татарських військ, наказав заладувати гармати мушкетними кулями [ЦДІАЛО, ф. Р—1, оп. 1, спр. 200, с. 810—821]. Відомо, що оточений у Чорштинському замку О. Костка-Наперський, не маючи запасу куль, казав збирати на території замку вистрелені проти нього ворожим військом кулі, переплавляти на кулі свинцеві рами вікон і виривати цвяхи з гонтів на даху. Люди Наперського ці цвяхи зивали у кільця і ладували ними свої рушниці [ДОВ, с. 572—579]. Польський шляхтич Ян Пасек у своїх «Спогадах» пише, що коли у 1662 р. в Литві на його військовий загін напали конфедерати, він наказав своїм драгонам через відсутність куль ладувати мушкети камінчиками і вухналями — цвяхами до кінських підков, завдяки чому успішно переміг ворогів [Pasek J., 1968, s. 255—262].

До відливання куль служили залізні кулелійки — зняряддя подібні до кліщів на шарнірі з негативами куль у верхніх кінцях і ливарним отвором напроти негативу з одного боку зняряддя. Розкопками переправи їх у козацьких сумках знайдено 10 екземплярів. Найбільш розповсюджені кулелійки з довгими, інколи загнутими у нижній частині, держакими (рис. 65,11). Їх верхні кінці ззовні рівні, півкулясті або багатогранні. Після заповнення формочки розплавленим свинцем через ливарний отвір, кулелійку швидко опускали у холодну воду. Виготовлена таким способом куля мала «ливарний хвіст» — виступ лійчастої форми, що поставав у каналі ливарного отвору. «Хвіст» належало зрізати для одержання кулі правильної кулястої форми. Однак, як сказано вище, козаки не завжди дотримувались цього правила і часто ладували зброю кулею з «ливарним хвостом». До винятків належать кулелійки з короткими плоскими держакими (рис. 67,7). Одна залізна кулелійка з довгими простими держакими у верхній частині має двостворчасту латунну формочку на шарнірах. По краях однієї половинки формочки розташовані три штифти, що заходять у заглиблення другої половинки (рис. 67,6). Знайдені кулелійки служили для відливання куль різного калібру (7—16 мм). Аналогії нашим знахідкам відомі серед матеріалів з Тушинського табору (Розенфельд Р. Л., 1958, рис. 32,13—15). Як можна судити на підставі куль, виявлених між людськими і кінськими кістками на переправі, польсько-шляхетські війська користувались аналогічно виготовленими кулями.

Готові кулі козаки носили у невеликих гаманцях на поясі або й у сумках разом з іншими речами. До кожної із знайдених порохівниць був прикріплений малий гаманець з кулями. Гаманці мають здебільшого прямокутну форму. Вони виготовлені кожний з одного куска шкіри, зігнутого тричі: дві частини утворюють скріплені по краях внутрішнім швом стінки гаманця, третя — клапан, що прикриває його верхню частину (рис. 67,8—10). Дно гаманців суцільне, інколи прошите для його зміцнення (рис. 67,9). Верхній клапан і задня стінка звичайно мають по боках два округлі отвори для проволікання шнурка, яким зав'язувався гаманець (рис. 67,8, 10). Більшість гаманців має ззаду дерев'яну або кістяну (інколи прикрашену очковим орнаментом) пластинку з двома отворами на кінцях, через які прово-

лікався шнурок, що зв'язував гаманець і кріпив його до порохівниці або на поясі. Трапляються екземпляри з багатьма прорізами у верхньому клапані, що, мабуть, служили для додаткового обв'язування гаманця. Кількість куль в окремих гаманцях різна — від 10—30 до 110, а їх калібр звичайно однаковий (він залежав від калібру зброї, якою користувався даний козак). У сумках та гаманцях зустрічаються кулі різних типів — кулясті, з «ливарними хвостами» та невеликі циліндрики. Разом із кулями звичайно знаходиться по кілька необроблених аморфних кремінців до замка вогнепальної зброї.

Винахід у XVII ст. ладівниць значно упростив процес ладування зброї. Ці прилади складаються із вставлених у залізну бляшану коробку з дном і кришкою циліндричних спаяних одна з одною, розташованих в одному або двох рядках тонкостінних залізних трубочок, в яких знаходяться ладунки — всипана у паперовий мішечок заздалегідь відмірена порція пороху і куля. Козакові, отже, не треба було до кожного пострілу відмірювати порцію пороху з порохівниці і окремо вкладати («закочувати») у ствол кулю. Вистачало виїняти паперовий мішечок з трубочки ладівниці, розірвати папір і всипати готовий ладунок у ствол зброї. Під час розкопок на переправі знайдено чотири цілі та одну фрагментовану ладівниці. Одна з них складається з 13-ти трубочок, розташованих в один ряд. Вона вигнута відповідно до людського боку, а її зовнішня поверхня орнаментована двома заглибленими горизонтальними лініями (рис. 67,4). Віко ладівниці не збереглось; вона була знайдена у шкіряному футлярі, що прикривався верхнім клапаном. Друга ладівниця, розрахована на 32 ладунки, складається з двох рядків трубочок, в яких у момент знахідки залишилось ще 22 ладунки з кулями діаметром 12—13 мм (рис. 67,5). Вона також знайдена у шкіряному футлярі з пряжкою і ременем до підвішування її на поясі. Третій аналогічний за типом екземпляр складається із 30-ти трубочок, четвертий — з 26-ти; вони також знайдені у шкіряних футлярах, а разом з другою з описаних ладівниць знайдено ключ до колісного замка рушниці з зображенням Георгія Побідоносця (рис. 64,15). Фрагментована ладівниця належала до типу дворянних. Описані прилади за своїм типом значно відрізняються від ладівниць, що зберігаються у польських музеях. Останні мають вигляд шкіряних чи дерев'яних скриньок або поперечно прошитих шкіряних поясів [Stefańska Z., 1968, s. 68—70], інколи подібних до наших за формою, розрахованих на 10—20 ладунків, прикритих ззовні орнаментованими срібними бляхами [Żygulski Z., 1975, NN 339—343]. Наші знахідки, очевидно, належать до особливостей озброєння козацького війська. У порівнянні з польськими вони прості за виконанням (що свідчить про їх масовий вибір), більші за розмірами, більш щільні і краще захищали ладунки від вологості. Про вживання козаками ладівниць відомо з народної думи «Смерть козака бандуриста», в якій співається, що лежить козак посічений, порубаний «і в ладівниці — ні 'днісенського набою» [Українські народні думи..., с. 37]. Дума, однак, могла постати й у XVIII ст., а знахідки ладівниць на місці Берестецької битви переконливо свідчать про те, що вже у середині XVII ст. козацьке військо широко засвоювало всі нові здобутки європейського озброєння.

У зробленому на підставі результатів розкопок під Берестечком

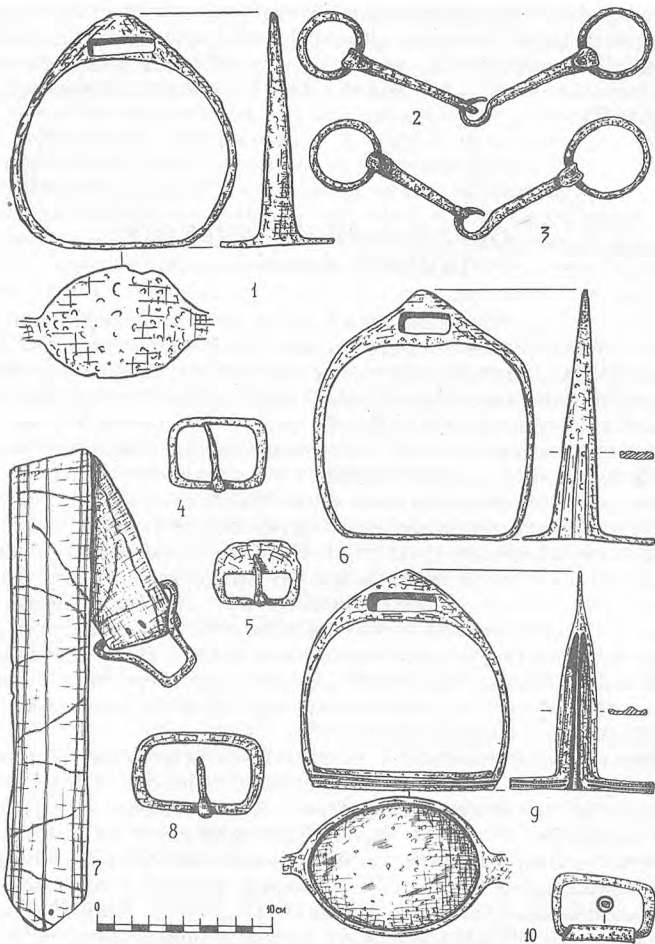
огляді козацької вогнепальної зброї відсутні нові дані про козацьку артилерію: гармат і ядер, які можна було б з ними пов'язати, на переправі досі не знайдено, хоч письмові джерела дають змогу припускати, що частина козацької артилерії під Берестечком була затоплена у болоті [СЛИЮЗР, с. 115—212].

ОБЛАДАННЯ КОЗАЦЬКОГО БОЙОВОГО КОНЯ

Численні знахідки на козацькій переправі дозволяють доволі докладно уявити обладнання козацького коня. До них належать різні частини упряжі, велика кількість пряжок, підпруги, вуздечка, вудила, стремена, фрагментовані сідла, в'ючні сумки та інші прилади до сідел. Пряжки різних типів — з прямокутними, напів-округлими і квадратними рамками та рухомими язичками (рис. 68,4, 5, 8). У деяких екземплярах приймач для язичка або основа обгорнуті металевую рухомою пластинкою (рис. 68,10), а окремі фігурні пряжки без язичка мають також рухома нижню частину з округлим отвором і кульочками на кінцях (рис. 69,3). Невеликі за розміром екземпляри вживались до запинання вуздечок і повода, великі — для підпруг і ременів (рис. 69,5, 6). До підтягання підпруг служили ліровидні пряжки, знайдені на переправі у значній кількості, інколи з фрагментами підпруг (рис. 68,7). Підпруги завширшки близько 3,5—6 см з пряжками або з дерев'яними подовгастими гудзиками збереглися у фрагментах на довжину до 1 м. Деякі екземпляри орнаментовані повздовжніми витиснутими лініями (рис. 68,7).

Одну вуздечку знайдено в цілості. Вона складається з порівняно вузьких ремінців, що охоплювали голову коня за вухами, на лобі, під нижньою щелепою та на переніссі, скріплювались двома невеликими пряжками і з обох боків були прив'язані до кілець вудил (рис. 69,17). Слід відмітити, що на зображеннях XVII ст. кінські вуздечки здебільшого не мають поперечних поясів на кінському лобі, під нижньою щелепою та на переніссі (рис. 4—7). Знайдена на переправі козацька вуздечка належить до більш практичного типу, що за своєю конструкцією виключав можливість легко скинути її з голови коня. Розкопками виявлено близько 60 екземплярів вудил (деякі фрагментовані). Прості вудила складаються з двох овальних у перерізі стрижнів з загнутими в кільця кінцями, що з'єднують обидві частини вудил і охоплюють бічні кільця, з яких праве, як правило, дещо більшого діаметра (рис. 68,2, 3). Один екземпляр замість бічних кілець має прикріплені до вудил довгими бічними витими стрижнями прямокутні рамки із заокругленими кутами; в правій — подовгастий проріз для додаткового повода (рис. 69,1). Ще інші незвичайного типу вудила в лівій половині замість стрижня мають ланцюжок з трьох частин, що, мабуть, виконував функції мундштука (рис. 69,2).

Найважливішим елементом обладнання козацького бойового коня було сідло. Під час розкопок переправи знайдено величезну кількість

Р и с. 68. Обладнання козацького вершника з розкопок на переправі.

1, 6, 9 — стремена; 2, 3 — вудила; 4, 5, 8, 10 — пряжки до упряжі; 7 — підпруга.
1—6, 8—10 — залізо; 7 — шкіра, залізо.

деталей сидел, на підставі яких можна зробити висновок, що найбільш розповсюдженим типом було просте сідло, що складалось з прив'язаних до поперечних дощочок передньої і задньої лук, чепрака, подушки, попони, підпруги та стремени. Бічні дубові дощочки (полиці) зі звуженими прямокутними зарубками з'єднувались шнурками по 2—3 з кожного боку і прив'язувались до луків. На переправі під Берестечком вони належать до найбільш розповсюджених знахідок. Численні також знахідки луків у вигляді дубових дуг зі скісним зрі-

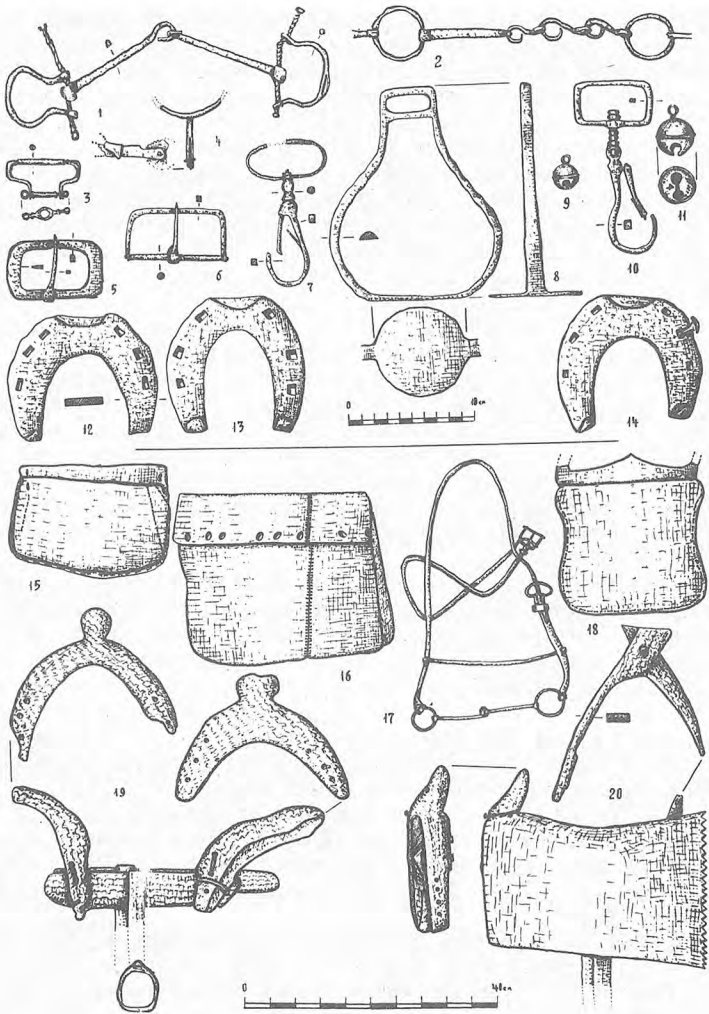

Рис. 69. Речі козацького вершника з розкопок.

1, 2 — вудила; 3, 5, 6 — пряжки до упряжі; 4 — фрагмент шпори; 7, 10 — застіжки — карабіни до сидел; 9, 11 — дзвіночки до упряжі; 12—14 — підкови; 15, 16, 18 — в'ючні сумки; 17 — вуздечка; 19, 20 — луки сидла, сидло.
1—8, 10, 12—14 — залізо; 9, 11 — латунь; 15, 16, 18 — шкіра; 17 — шкіра, залізо; 19 — дерево; 20 — дерево, шкіра.

зом з внутрішнього боку та округлим або овальним плоско-опуклим виступом у верхній частині (рис. 69,19). У бічних частинах луків знаходиться по 3—4 наскрізних свердлини для проволікання шнурків, якими луки прив'язувались до полиць. Нерідко на зовнішньому

й внутрішньому боках верхньої частини луків збереглися залізні цвяшки — доказ того, що луки були обтягнуті тканиною. Передня лука звичайно вища від задньої, а її внутрішній скісний зріз розрахований на охоплення кінської спини майже у вертикальному положенні; внутрішній зріз задньої луки надавав їй плавного нахилу вниз. Ця лука була нижчою, розрахованою на легке перенесення над нею правої ноги вершника, коли він опускався у сідло. Сідла такого типу, зв'язані з кількох бічних дощочок і двох луків, часто без стремен, вживаються ще й досьогодні у гірських районах Болгарії (особисті спостереження автора). Під таку дерев'яну основу сідла підстелювався прикритий шкіряним чепраком кусок войлока. Зверху на сідло вкладалась подушка з кінського волосу, що прикривалась шкіряною попоною. Войлоки й подушки до сидел на переправі не збереглися, хоч літописець Г. Граб'янка пише, що відступаючи із табору «вночі козаки побудували три мости з опанчів, возів, войлоків, наметів через Пляшівку і по тих мостах вранці почали переводити кінноту» [Граб'янка Г., 1854, с. 99—105]. Цілі й фрагментовані шкіряні чепраки, розміром близько 45 × 60 см, інколи прикрашені по кутах френзлями, знайдено у кількох екземплярах. Шкіряні попони, розміром близько 65 × 75 см, також знайдено розкопками на переправі. Краї окремих з них прикрашені зубчиками, рядками півкілець та лінійним і рослинним тисненим орнаментом.

Різновидом описаного типу сідла є знайдений у 1987 р. екземпляр з майже повністю збереженими дерев'яними і частково шкіряними частинами. Його полиці складаються лише з однієї доволі масивної дощочки з кожного боку (рис. 69,19), що наближає цей тип сідла до гуцульської терлиці. Дослідники середньовічного озброєння вважають, що це тип сидел польського походження [Dziewanowski W., 1935, tabl. 44,3, 4]. На лівому фланзі переправи у 1973 р. знайдено передню і задню луки, прикриті шкіряною попоною, оздобленою вздовж заднього краю зубчиками. Розмір попони (33 × 35 см), та віддаль між луками (30 см) дають уявлення про розміри сідла. До його особливостей належить задня лука, складена з двох з'єднаних дерев'яним кілком дугастих планок з м'якої породи дерева, мабуть, із берези або ясеню (рис. 69,20). З розкопок походить іще кілька фрагментів подібних луків.

Стремена на переправі знайдено 9 екземплярів, в тому числі одне — під кістяком коня (рис. 68,9), одне — разом із залишками сідла (рис. 69,19). Стремена мають овальні або округлі нижні плити, дугасті бічні стінки, інколи з підвищеними плечиками (рис. 68,6), що зверху закінчуються гострим виступом з прямокутним отвором для проволікання ремня, що перегинався через верхню грань полиці сідла (рис. 68,1, 6, 9; 69,19). Плити для оперт'я-ноги в більшості випадків прикріплені до верхньої частини нижньої рами стремена (рис. 68,9), в окремих екземплярах складають з нею одне ціле (рис. 68,1). На поверхні стремен збереглися сліди посріблювання, а окремі екземпляри у нижній частині інкрустовані срібними смужками зі скісною насічкою (рис. 68,9). Одне стремено має дзвонovidну форму з округлою нижньою плиткою і звуженою прямокутною верхньою частиною (рис. 69,8). Знайдені під Берестечком козацькі стремени за формою

наближені до вживаних у Польщі стрепен західноєвропейського типу з відносно невеликою плиткою для опертя ноги [Żygulski Z., 1975, il. 229]. Вони значно відрізняються від стрепен східного типу з широкую прямокутну плиткою, що були на озброєнні польської гусарії.

Для кріплення до сідла в'ючних сумок і інших речей служили так звані карабіни — пристрої з овальною або прямокутною рамкою зверху і гачковидною нижньою частиною, що застібалась скісно уміщеною пластинкою на пружинці (рис. 69,7, 10). Серед знайдених на переправі численних шкіряних козацьких сумок можна виділити групу в'ючних, що відрізняються від інших значними розмірами і були б незручними для ношення їх на поясі (рис. 69,15, 16, 18). Вони мають прямокутну форму і складаються з одного-двох відділень, а їх розміри виносять від $15,5 \times 25$ см (рис. 69,15) до $27 \times 32,5$ см. (рис. 69,16). У їх верхньому клапані і на передній стінці — овальні прорізи для проволікання шнурка, яким зав'язувалась сумка. Кінська упряж інколи прикрашувалась латунними дзвіночками у вигляді порожніх всередині кульочок з вушком. В нижній частині дзвіночка знаходиться вісімокоподібний отвір, а в його середині — кусочок заліза, що, вдаряючись у стінки дзвіночка, видає мелодійний звук (рис. 69,9, 11). Один із екземплярів позначений клеймом у вигляді цифри «4». До обладнання вершника належали також шпори. На переправі знайдено лише фрагмент однієї з них. Вона мала дугасті (тепер обламані) дужки і порівняно довгий простий задній виступ (так звану шийку), в якому на поперечному шарнірі знаходиться пошкоджене зубчасте коліщатко (рис. 69,4). Ця єдина знахідка, мабуть, свідчить про те, що козаки рідко користувалися шпорами, хоч в одній з народних дум співається: «Ой, як стисне козак Нечай коня острогами...» [пісня «Про Данила Нечая» — Українські народні думи..., с. 113].

Кінські підкови з переправи доволі масивні, з широкими краями, у верхній частині мають загнутий до середини край для опертя передньої частини кінського копита і так само загнуті нижні кінці для опертя задньої частини копита. Вздовж бічних країв підків — по три прямокутні отвори для вухналів (рис. 69, 12—14), що збереглись в окремих екземплярах. На підставі цих збережених у підковах вухналів, прямокутні голівки яких завжди знаходяться на внутрішньому боці підкови, можна ствердити, що козаки підковували коней зверху через копито, а кінці вухналя загинали на зовнішньому боці підкови (рис. 69,14). Цей спосіб, з одного боку, забезпечував голівку вухналя від стирання і гарантував більш надійне кріплення підкови до копита, але з другого боку — він вимагав значної майстерності від коваля: йшлося про те, аби через копито попасти цвяхом у відповідний отвір у підкові. Ця незручність була усунута лише у ХІХ ст., коли стали виробляти підкови з рівцем вздовж країв і голівки вухналів «затоплювались» у цей рівець. Вище вже згадувались знахідки на переправі трьох невживаних кінських підків та 444 вухналів разом із кліщами. Для припинання коня на постої вживались залізні ланцюги з овальних кілець, закінчені на одному кінці кільцем, на другому — поперечно застібною з загнутими кінцями, що продівались у останнє кільце ланцюга. На переправі знайдено два такі ланцюги довжиною 1,20 та 1,25 м.

РЕЧІ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ

Виділити з великої кількості знахідок під Берестечком специфічні речі польської шляхти доволі важко: як шляхтичі з польсько-шляхетської армії, так і козаки здебільшого користувались однаковими, часто польського походження, предметами озброєння і навіть подібними побутовими речами та деталями одягу. Тому до групи польських речей зараховуємо лише ті предмети, яких козаки звичайно не вживали, хоч вони й знайдені на козацькій переправі, а значить, побували у козацьких руках як воєнна здобич. Тут перш за все слід назвати фрагмент меча, від якого збереглись залізна основа руків'я, з чотирма отворами для кріплення до неї з обох боків дерев'яних накладок та збережений на довжину 36,5 см простий обосічний клинок. Основа руків'я чіткими плечиками переходить у клинок завширшки 4,8 см з трьома жолобками у середній його частині (рис. 70,1). У середині XVII ст. меч вже вийшов з ужитку в усіх європейських арміях, а козаки ніколи мечами не користувались. Очевидно, якийсь шляхтич з посполитого рушення прибув під Берестечко з цією, успадкованою від батька або діда, зброєю. Вище вже йшла мова про те, що шаблі з довгим легко вигнутим клинком і напіввідкритим руків'ям (рис. 58,6) зброезнавці зараховують до типу польських гусарських шабел, яких на переправі знайдено кілька. Серед них на увагу заслуговує екземпляр з молотком і пером в нижній частині клинка, простим напіввідкритим руків'ям без кільця для великого пальця правої руки на перехресті (рис. 70,11). За вказаними особливостями (наявність молотка і пера та відсутність кільця на перехресті) цей екземпляр найбільш відповідає типу гусарських шабел. Він, очевидно, дістався козакові як воєнна здобич, так само, як і описані вище шаблі з вигнутою та подвійною гардами (рис. 59, 4, 5).

Типовою шляхетською річчю є латунний келеп з уламаним кінцем клівця та пошкодженою бічною пластиною біля провуха, знайдений на місці бою козаків і селян з кіннотою Я. Вишневецького на полях с. Пляшевої (рис. 70,9). Ця зброя вживалась шляхтичами у мирний час як парадна прикраса домашнього одягу. Бойовий келеп був залізним і значно перевищував за своїми якостями описаний парадний латунний екземпляр. На місце Берестецької битви ця домашня зброя, очевидно, також потрапила з якимсь шляхтичем з посполитого рушення. Чекан, знайдений поблизу острова Гайок, має широке опущене вниз лезо з двома півокруглими вирізами в задній частині. Обух на довгий, прикрашений поперечними нарізами шийці, закінчений восьмигранним опуклим щитком. Верхні частини пластин, що захищали провух, обламані (рис. 70,4). За формою описаний чекан являє собою зброю — знак влади ротмістра королівської кінноти. Можна згадати, що на підступах до острова Гайок 10 липня 1651 р. в час бою з трьомастами козаками, які боронились на цьому острові, загинув ротмістр полку Богуслава Радзивілла, хоч, звичайно, довести, що саме йому належав описаний чекан, сьогодні неможливо.

Особливий тип бойових сокир з широким півколистим рівномірно розширеним вверх і вниз лезом, коротким обухом з трикутним в плані

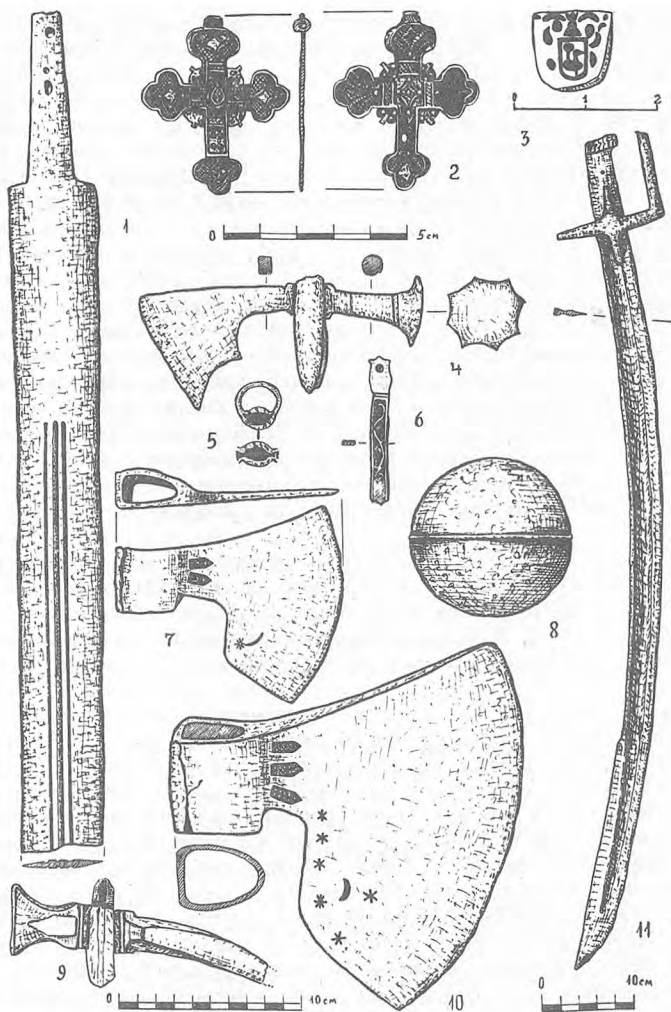

Рис. 70. Речі польської шляхти з козацької переправи.

1 — фрагмент меча; 2 — католицький хрестик; 3 — печатка з перня; 4 — чекан королівського ротмістра; 5 — перстень-печатка; 6 — держак ложки; 7, 10 — польські бердиші; 8 — гарматне ядро; 9 — шляхетський келеп; 11 — гусарська шабля.
1, 4, 7, 8, 10, 11 — залізо; 2 — свинець; 3 — камінь; 5, 6 — срібло; 9 — латунь.

провухом (рис. 70, 7, 10) слід, очевидно, зарахувати до різновиду польських бердишів — бойової сокири на довгому держаку. Особливістю цієї зброї є те, що вона має рівний лівий бік від леза до кінця обуха, а потовщення для провука розташоване на її правому боці (рис. 70, 7), що надає їй вигляду теслярського знаряддя, призначе-

ного до тесання дерева. Дослідники польської середньовічної зброї підкреслюють, що плоскі з одного боку польські бердиші вживались на початку XVII ст. загонами гвардії та міської сторожі і використовувались як зброя та як саперське і теслярське знаряддя [Stefańska Z., 1968, s. 39]. У другій половині XVII ст. бердиші з довгою шийкою, що служила опертям для ствола мушкета (форкетом), впровадив до озброєння польської піхоти король Ян III Собеський. Про широке вживання у корінній Польщі в першій половині XVII ст. бердишів свідчать документи, в яких розповідається, що один з емісарів Хмельницького мав в околицях Познані дістати у мельників достатню кількість бердишів і іншої зброї [Czapliński W., 1957, s. 196]. На козацькій переправі знайдено два екземпляри таких бердишів; обидва мають пошкоджені обухи. Менший позначений на шийці двома клеймами у вигляді прямокутників з загостреним одним коротким боком; у прямокутниках рельєфне зображення якби капличок з хрестами зверху. В нижній частині леца — третє клеймо у вигляді комети — зірочки з довгим дугастим хвостом (рис. 70,7). Більший бердиш на шийці позначений трьома клеймами у вигляді прямокутників з загостреним одним боком, заповнених рельєфними кульочками, а на нижній задній частині леца — шістьма зірочками та зображенням півмісяця (рис. 70,10).

У 1984 р. на початку козацької переправи знайдено фрагмент (верхню частину) дерев'яного гусарського списа. Він зберігся на довжину 53 см діаметр верхнього кінця — 1,8 см, нижнього на лінії перелому — 4,5 см. В обламаному нижньому кінці — верхня частина внутрішньої повздовжньої свердлини (гусарські списи всередині були порожніми). Також, мабуть, з озброєнням польської гусарії слід зв'язувати знахідку на переправі фрагмента (нарукавника — так званого карваша) залізного плитчастого панциря у вигляді опукло-вгнутої овальної плитки, що прикривала руку біля ліктя. По краях плитки — округлі отвори для заклепок, дві з яких з округлими голівками збереглися в отворах. Поруч окремо знайдено одну заклепку з плоскою округлою підставою та гострою голівкою. Відомо, що окремі представники козацької верхівки також користувалися панцирною зброєю. Так, в листі до М. Потоцького зі скаргою на Д. Чаплинського у 1648 р. Б. Хмельницький пише, що під час замаху на його життя попереднього року його вдарено шаблею по шиї, але від смерті його врятувала місьюрка зі сталевих кілець (ДБХ, с. 25). М. Костомаров, посилаючись на твори істориків — сучасників Визвольної війни, пише, що у боях під Вінницею у 1651 р. І. Богун був одягнутий у панцир [Костомаров Н., 1884, т. II, с. 293]. Мова тут, мабуть, все ж таки йде не про плитчастий панцир — важкий і незручний, що був на озброєнні польської гусарії та вживався окремими можливими панами, а про пластинчастий панцир — так звані теляги, якими користувались козаки. У народній думі «Івась Удовиченко-Коновченко» співається: «Івась із намету виступає, до коня прибуває, велику радість має, покріпче підпруги підтягає, червоні теляги під сребром, під золотом на себе надіває» [Українські народні думи..., 1955, с. 27]. За визначенням словника української мови Б. Д. Грінченка, слово «теляги» означає панцир з металевих пластинок, наши-

тих на оксамит, сукно або шкіру [Гринченко Б. Д., 1909, с. 261]. Таким чином, нашу знахідку ми схильні розглядати як фрагмент плитчастого панциря польського гусара.

З польсько-шляхетською артилерією слід зв'язати 12 залізних гарматних ядер, діаметром 8,7 см і вагою по 2 кг кожне, знайдених на місці битви королівських військ з татарами біля с. Митниці, в різних місцях козацько-селянського табору, а одне — на території переправи (рис. 70,8). Вони мають кулясту форму, а вздовж лінії максимального діаметра — рельєфне реберце, яке можна розглядати як ливарний шов, що поставав у формі під час відливання чавунного ядра. Однак, останнім часом дехто з технологів твердить, що середньовічні гарматні ядра були не чавунними, а залізними і поясок — реберце є наслідком відковування ядра у спеціальній формі. Для вирішення цього питання необхідно було б провести хімічний і структурний аналіз наявних у нашому розпорядженні ядер. Судячи з калібру і ваги, ядра з-під Берестечка походять із гармат типу октави колюбрини (гармати, рівній восьмій частині великої колюбрини), тобто великого фальконету, ядро з якого летіло на 400 м [Stefańska Z., 1968, s. 58, 59].

До шляхетських речей слід беззастережно зарахувати знайдений в одному з козацьких гаманців латунний перстень з гніздом для кам'яної плитки-печатки; у передній частині перстня довкруги гнізда печатки збереглися сліди якогось затертого напису (рис. 70,5). В іншому місці на переправі знайдено невелику плитку з кварциту, вийняту з перстня — печатки. На плитці — вирізьблений шляхетський герб у вигляді щита з зображенням якогось птаха на одній нозі з високо піднятим, закінченим кульочкою хвостом. Над щитом — силует людського погруддя під короною з трьох відростків (рис. 70,3). Визначити цей герб на підставі польських гербовників не вдалось; можливо, він належав комусь із західноєвропейських шляхтичів, які перебували на службі у польського короля. З польською адміністрацією якогось ближче неокресленого міста зв'язаний виявлений в одному з козацьких гаманців свинцевий відтиск печатки, на якому збереглося дуже затерте зображення вершника і залишки круглого напису латинськими літерами.

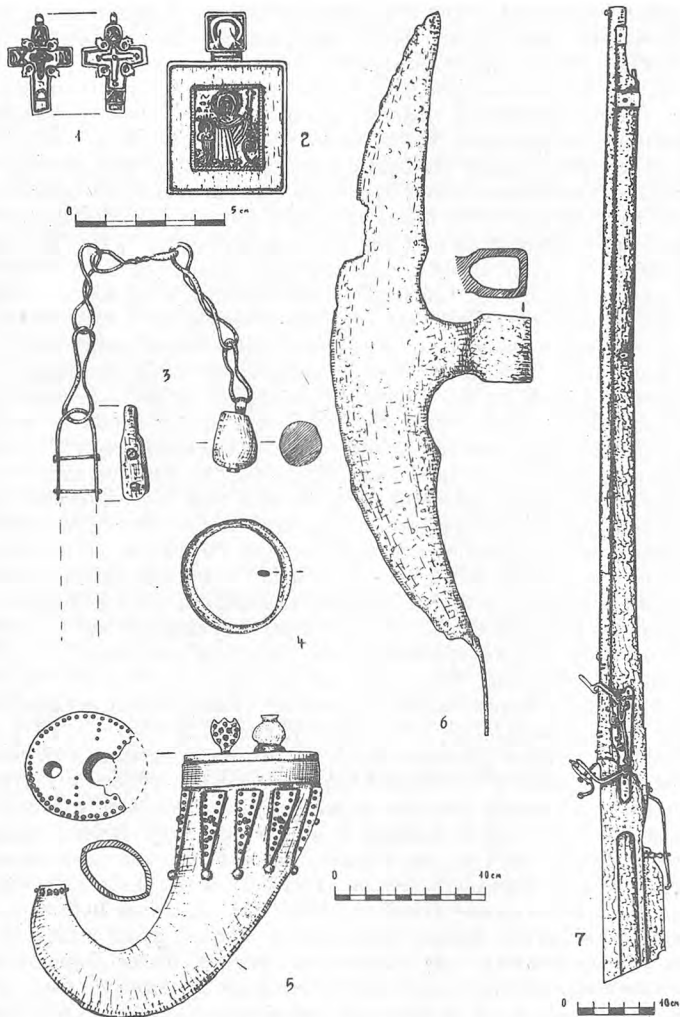
З особистих шляхетських речей слід назвати держак срібної ложки з фігурним закінченням, прикрашений рельєфним рослинним орнаментом (рис. 70,6). Тут можна згадати слова С. Освенціма, який пише, що шляхта у козацькому таборі під Берестечком взяла чималу здобич, меншу, однак, ніж втрачено під Пилявцем, «бо тут на сріблі ніхто не їв і в каретах не їздив» [Osiewicz S., 1907, s. 352—359]. До особистих шляхетських речей, що також опинилися у козацьких гаманцях, належать і два однакові католицькі свинцеві хрестики. Вони мають фігурно закінчені кінця рамен і прикрашені рельєфним орнаментом у вигляді кульочок, ромбів з кульочками на кінцях, променистих ліній з поперечною насічкою, сіточки з нарізів тощо. На лицевому боці у нижній частині хрестиків на сітчастому фоні — ромб з кульочками на кінцях і вписаною в нього монограмою латинськими літерами «I» і «M» — прийнятою у католицькій церкві монограмою Христа і Богородиці — «Iezus, Maria» (рис. 70,2). Ці хрестики, очевидно, належали до воєнної здобичі якогось козака; вони знайдені

разом із дев'ятьма свинцевими орнаментованими гудзиками (рис. 33,9, 10).

РЕЧІ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ І МОСКОВСЬКИХ СТРІЛЬЦІВ

Закінчуючи огляд археологічних знахідок з місця Берестецької битви, необхідно розглянути ще одну групу речей, що свідчить про перебування у складі армії Б. Хмельницького представників російського народу. Вище вже згадувалось про участь у Берестецькій битві боярського сина з-під Воронежа Микити Ананієвича Забабури та про відправлення царем Хмельницькому у травні 1651 р. «пушечных и хлебных запасов». Мова йшла також про знахідку на козацькій переправі кістяка ймовірно донського козака з великою латунною сергою біля правого вуха та про скульптурну реконструкцію портрета цієї людини. Присутністю під Берестечком донських козаків слід також пояснити знахідку на переправі двох однакових свинцевих нагрудних хрестиків, прикрашених по кутах перехрестя округлими наскрізними отворами, а на лицевому боці рельєфним зображенням покритого сіточкою хреста з кириличними літерами «ІС ХС» по боках. Ці літери через помилку майстра-ливарника виконано у дзеркальному відображенні. Зворотний бік хрестиків орнаментований скісними і горизонтальними лініями та округлими опуклостями, розташованими довкруги центрального зображення хреста з раменами неоднакової довжини (рис. 71,1). Аналогічні хрестики були розповсюджені на Дону; їх велика колекція зберігається у Рубльовському музеї у Москві. При цій нагоді можна відмітити, що на Україні з XIV до середини XVIII ст. не було звичаю носити нагрудні хрестики чи іконки. Ці предмети ніколи не були знайдені біля кістяків, ні в численних досліджених археологами похованнях згаданого періоду, ні біля козацьких кістяків на переправі під Берестечком. Судячи з малюнків художника другої половини XVIII ст. Т. Калинського, знатні українські жінки та багаті міщанки в цей період (мабуть, під російським впливом) уже носили нагрудні хрестики. Знайдена біля кістяка на переправі латунна серга, діаметром 7,5 см, виготовлена з овальної в розрізі полоси 4—7 мм завтовшки (рис. 71, 4). Про розповсюджені серед донських козаків звичай носити сергу в правому вусі сказано вище.

Одна із знайдених на переправі порохівниць належить до описаного вище східного (в основному турецького) типу, вживаного також козаками. За формою вона нагадує ріг достатку, прикритий округлою кришкою з отворами для лійочки та закрутки. Від інших козацьких порохівниць з розкопок під Берестечком вона відрізняється тим, що її кришка, лійочка, закрутка та видовжені-трикутні накладки під горловиною виготовлені із слонової кістки (визначення наукових співробітників Держермітажу). Кришка, закрутка і накладки прикрашені очковим орнаментом, середня частина порохівниці (під кінцями

Р и с. 71. Речі донських козаків і московських стрільців з-під Берестечка.

1 — хрестик донської роботи; 2 — іконка московської роботи; 3 — кистень; 4 — серга; 5 — порохівниця донської роботи; 6 — московський бердиш; 7 — мушкет московської роботи.

1 — свинець; 2, 4 — латунь; 3, 6 — залізо; 5 — дерево, шкіра, слонова кістка; 7 — залізо, дерево.

накладок) та її закінчення (хвіст) опоясані рядками декоративних кістяних цвяшків (рис. 71,5). Орнамент зі слонової кістки на порохівницях та інших речах особливо характерний для виробів донських

майстрів XVII ст., які широко використовували для декорування своїх виробів виковні бивні мамонтів. Це міркування дозволяє нам згодом зарахувати описану порохівницю до донських виробів.

Типовою зброєю московських стрільців були бердиші особливого типу — великі сокири на довгому держаку, одну з яких випадково знайдено поблизу острова Гайок. Вона має довге (42,5 см) витягнуте вгору і вниз лезо у формі півмісяця, розташований по середині довжини неправильно-прямокутний короткий обух з таким же провухом і прямокутну пластину (так звану косицю), опущену від нижнього кінця леза, що кріпилась цвяшками до держака (рис. 71,6). У першій половині XVII ст. ні одна з європейських армій не була озброєна бердишами такого типу. Бій на бердиші вимагав відповідних навиків і московські стрільці проходили спеціальне навчання у володінні цією зброєю. В руках недосвідченої людини бердиш московського типу міг стати причиною її загибелі. Тому українським козакам бердиш був непотрібним і знахідку його на місці ймовірної селянської переправи під Берестечком можна пояснити лише тим, що ця зброя була сюди принесена людиною, яка нею володіла, тобто московським стрільцем.

Характерною для московських стрільців зброєю був також кистень, що складався з залізної грушовидної гирі на короткому ланцюжку з видовжених плетених кілець. Держак кистеня був відносно коротким; його закладали за пояс. Кистень вживався московськими стрільцями в основному у кінних загонах. Один екземпляр кистеня випадково знайдено на полях с. Острова неподалік від місця козацького табору. Нижній кінець його ланцюга прикріплений до окуття верхнього кінця держака; воно має вигляд дугасто-зігнутої пластини з двома поперечними штирями, що кріпили окуття до держака (рис. 71,3). Дослідники вважають кистень традиційною московською зброєю, що вживалась ще у XVII ст. [Żygulski Z., 1975, s. 179], але на Заході він вийшов з ужитку ще у XV ст., коли вживався гуситами, а потім перетворився у бойовий ціп, закінчений кулею з гострими виступами (так звана ранкова зірка). Докази вживання козаками кистенів відсутні, хоч в одному з листів шляхтич Войша пише з Козина 15 липня 1651 р., що король одержав непевне повідомлення про те, що козак Богуну стратили, «а на його місці Джалалія обрали, збивши його кистенями» [ДОВ, с. 560, 561]. Але сам Войша додає, що важко довідатись правду про козаків, «бо це дуже зрадницький ворог». Повідомлення про страчення Богуну після Берестецької битви і поновне обрання наказним гетьманом Джалалія було вигаданим. Очевидно, що й згадка про вживання козаками кистенів не заслуговує довір'я.

Вище вже говорилося про те, що багато знайдених на переправі під Берестечком рушничних стволів і цілих рушниць є виробами майстрів Московської збройної палати. До найбільш характерних їх ознак належать потовщення кінців стволів, інкрустація стволів латунними кільцями та дуже видовжені губи курків (рис. 63,4; 64,14). До описаних вже знахідок можна додати знайдений у 1979 р. на переправі мушкет з аркебузним прикладом. Він має гладкий ствол довжиною 1,35 м та калібром 16 мм. Дерев'яне ложе з шомполом всередині оковане латунню. Приклад зі щокою і коробочкою для запасних кременців чіткими

ступінцями переходить у неорнаментоване ложе. Простий спусковий гачок заслонений рівною скобою на двох гвинтах. Курок замка має видовжені губи, а задній кінець його верхньої частини переходить у загнуту вверху неповну петлю для відтягування курка. Зовнішня пружина уміщена на планці замка, кресало спирається на окрему невелику пружину (рис. 71,7). Описаний мушкет є докладною аналогією екземпляра роботи московських майстрів Василя Дронова і Андрона, що зберігається під інв. № 6616 в Збройній палаті Московського кремля [Blackmore H. L., 1965, il. 160]. Вироби московських зброярів могли потрапляти до армії Б. Хмельницького торговельним шляхом, могли бути частиною тих запасів зброї, які були послані Хмельницькому Олексієм Михайловичем напередодні Берестецької битви, а могли бути й особистою зброєю стрільців, які супроводжували транспорт цих запасів.

Слід ще згадати мідну нагрудну іконку, випадково знайдену у 1930-х роках поблизу острова Гайок. Вона майже квадратної форми, розміром 4 × 4,5 см., з квадратним вушком з поперечним отвором. Зображення у прямокутній рельєфній рамці оточене заглибленим ковчезцем 7 мм завширшки. На передньому боці вушка — затерте рельєфне зображення образу Спаса Нерукотворного. Основна частина іконки заповнена рельєфними фігурами св. Юліянії з восьмиконечним хрестом у лівій руці та дитини — Дмитрія зі схрещеними на грудях руками. Святі з німбами докруги голів стоять у повний зріст на оздобленому рослинним орнаментом фоні. Юліянія одягнута у довгу сукню і плащ, на голові має низько-циліндричний головний убор (ніби очіпок), кінці якого підв'язані під підборіддям. Дмитрій має на собі короткий до колін одяг. Праворуч і ліворуч зображення — нечіткий напис кириличними літерами (рис. 71,2). На зворотному боці — сліди посріблювання. Описана ікона є зразком художніх виробів московських майстрів середини XVII ст. І вона могла потрапити під Берестечком лише з людиною, яка її носила, тобто ймовірно з московським стрільцем.

У процесі дослідження історії Берестецької битви автор опрацював і критично проаналізував усі доступні йому письмові джерела — щоденники й спогади сучасників і учасників битви, літописи і твори пізньосередньовічних істориків, офіційні документи і приватні листи польських шляхтичів, писані з військових таборів у Сокалі та Берестечку. Остання група матеріалів включає близько 150 рукописних, досі не опублікованих, документів, що дозволяють майже день за днем відтворити хід подій напередодні битви та в час її тривання. Проаналізовано також твори пізніших українських, польських і західноєвропейських істориків, перевірено використані ними джерела і шляхом зіставлення раніш відомих і нововиявлених документів уточнено ряд історичних фактів та висловлених окремими дослідниками положень. Упродовж двадцяти років роботи по вивченню письмових джерел доповнювалися археологічними розвідками та розкопками. Зіставленням письмових джерел, результатів розвідок та картографуванням знахідок окремих речей вдалось вирішити неясне досі питання локалізації місця переправи польсько-шляхетських військ через р. Стир, королівського та козацького таборів, місця битви, розташування військ перед битвою, переправи козацьких військ через заплаву річки Пляшівки, острова, на якому в час відступу з табору захищались 300 козаків-героїв. На полях с. Пляшевої виявлено залишки земляних укріплень козацького бойового табору, який під час битви, згідно з письмовими джерелами, атакував Я. Вишневецький, а на козацькій переправі біля с. Острова проведено систематичні розкопки. Завдяки цим роботам Берестецька битва 1651 р. вивчена значно краще, ніж будь-яка інша подія періоду Визвольної війни українського народу у XVII ст., а окремі її епізоди надійно прив'язані до місцевості. Сьогодні кожний, хто цікавиться середньовічною історією України, українським козацтвом, героїчною боротьбою українського народу за своє визволення в се-

редині XVII ст., може одержати на місці Берестецької битви (де в 1991 р. встановлено пам'ятник її учасникам (рис. 72), і у музеї-заповіднику «Козацькі Могили» докладну інформацію про цю сторінку нашої історії.

Розкопками місця козацької переправи досліджено понад 2,5 га суцільної площі, відкрито залишки побудованої з наказу І. Богуня греблі, виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5000 унікальних достовірно козацьких речей, відтворено картину відступу козацьких військ з обложеного шляхтою табору, з'ясовано обставини загибелі окремих людей, здобуто антропологічний матеріал, що послужив основою для науково обгрунтованих скульптурних реконструкцій портретів окремих учасників битви, завдяки чому ми сьогодні можемо глянути в мужні обличчя цих воїнів, які у битві під Берестечком віддали своє життя за визволення українського народу з-під шляхетського гніту. Спостереження, зроблені під час розкопок, дозволили висунути припущення, що козаки й селянські повстанці в основному відходили з табору через різні переправи, що, мабуть, свідчить про те, що й у таборі вони займали різні його частини: козаки — східну, повстанці — західну. Таким чином, вони складали дві окремі, хоч і органічно зв'язані групи військ Б. Хмельницького. Це припущення знаходить своє підтвердження у повідомленні Я. Суші, який пише, що Я. Вишневецькому в час його атаки на козацькі війська довелось долати укріплення двох бойових таборів — меншого селянського та більшого козацького. Український літописець Г. Граб'янка також повідомляє, що 9 липня 1651 р. відбулася рада, на яку Богун «черні» не кликав і повстанці нічого не знали про побудову козаками переправи через болота р. Пляшівки та про воєнну вилазку Богуня проти С. Лянцкоронського вранці 10 липня. Така непоінформованість селянських повстанців може бути пояснена лише тим, що у таборі вони знаходились окремо від козаків. Ці дані письмових джерел і спостереження, зроблені під час археологічних робіт, проливають світло на внутрішню організацію козацької армії в період Визвольної війни. Археологічними дослідженнями місця битви здобуто також докази перебування у складі армії Б. Хмельницького представників російського народу — нечисленних, мабуть, загонів донських козаків і московських стрільців та за всіма даними виявлено поховання соратників Б. Хмельницького — корінфського митрополита Йоасафа і його диякона грецького ченця Павла. Результати розкопок і використання та зіставлення ряду письмових джерел дозволили розвіяти створений польською шляхтою міф про нищівну поразку козацьких військ під Берестечком і загибель 10 липня 1651 р. до 30 тис. козаків. Виявлення на дослідженій площі (що дорівнює більше, ніж половині основної козацької переправи) всього 91 кістяка загиблих переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були такими великими, як це рекламувала шляхта, і не могли перевищувати 3—4 тис. чоловік, що підтверджують також окремі більш об'єктивні автори шляхетських листів. Поразка ж військ Б. Хмельницького не могла бути такою великою і вирішальною, оскільки, як свідчать учасники битви, більшість козацьких полків спокійно перейшла через переправу, а через два місяці під

Білою Церквою армія Хмельницького знову становила настільки грізну для шляхти силу, що королівські гетьмани змушені були укласти Білоцерківський договір не вдаючись до битви.

Речі, здобуті розкопками на Поповому Горбі, дають нові дані для пізнання побуту українського села першої половини XVII ст. Зокрема уваги заслуговують предмети, що ніде більше не збереглися — глиняна полив'яна кадильниця — зразок виробів українських гончарів-умільців, дерев'яні веретено і пральник. Здобуто величезний матеріал зі сфери побуту, озброєння і обладнання українського козацтва середини XVII ст., а також багату колекцію інструментів, що розповідають про різноманітні ремесла на Україні у вказаному періоді. Ці речі, що належали ремісникам, доповнюють наші відомості про цю складову частину армії Б. Хмельницького, маловідому з письмових джерел. Характеристику козацької армії доповнюють унікальні знахідки селянських речей — взуття і предметів озброєння, приналежність яких селянським повстанцям підтверджують іконографічні джерела.

Описи українських козаків, залишені деякими іноземцями (М. Стрийковським, Е. Лясотою, Г. Бопланом), зроблені до Визвольної війни, опис Д. Яворницького відноситься в основному до XVIII ст. Отже, з поля зору істориків майже випав образ козака середини XVII ст., тобто періоду найбільшого розквіту козацтва. Тому додатковий аналіз письмових джерел і матеріалів розкопок під Берестечком дає багато нових цінних даних для зрозуміння організації, тактики, озброєння і побуту козаків та їх союзників — ремісників і селян. Слід, отже, з врахуванням нових даних коротко зупинитися на організації української козацької армії середини XVII ст.

Судячи з усього, Б. Хмельницький не вніс суттєвих змін в організацію козацького війська. Він зберіг існуючий раніше поділ на полки, заснований на територіальному принципі, поділ на курні й сотні, але, як свідчать письмові джерела, готуючись у с. Колодному до битви з польсько-шляхетськими військами, намагався збільшити у козацькому війську кількість кінноти. Він здавав собі справу з високих бойових якостей козацької піхоти, яка вже випрацювала своєрідну тактику бою, використовуючи всі найновіші здобутки європейської стратегії. Так, у козацькому війську застосовувався впроваджений вперше в Європі шведами трьохрядний бойовий стрій стрільців-піхотинців, при якому перший ряд після пострілу займав місце третього для ладування зброї, звільняючи вогневий рубіж для другого ряду. Козаки також стосували запроваджений гуситами прийом бою в таборах зі з'єднаних ланцюгами возів, вдосконаливши його обкопуванням табору і прикриттям возів землею. Цей спосіб виявився дуже ефективним у війні з польсько-шляхетською армією, в якій переважала кіннота. Побудований з кількох рядів присипаних землею возів і довкруги обкопаний козацький табір був неприступним для шляхетської кінноти. Під Берестечком козаки під проводом Ф. Джаджалія (І. Виговський в розмові з царським послом Г. Богдановим цю заслугу приписував собі) так вміло за одну ніч укріпили свій табір, що вся польсько-шляхетська армія не могла його здобути протягом десяти днів облоги, а окремі шляхтичі у своїх листах захоп-

Р и с. 72. Пам'ятник учасникам битви під Берестечком. 1991 р.

лено висловлювались про ці фортифікаційні роботи і обране для них місце. Козаки також застосовували тактику західноєвропейських армій, в яких відділи драгонів до місця бою під'їжджали на конях, а в бій ішли пішо, віддаючи коней під охорону кільком своїм товаришам. Розуміючи користь цієї тактики, Хмельницький під Колодном намагався збільшити кількість кінного війська. Козацька армія добре була забезпечена холодною та ручною вогнепальною зброєю і артилерією. Різні джерела по-різному оцінюють кількість козацької артилерії, певним, однак, є те, що кожний полк мав свої гармати й пушкарів, а в особистому розпорядженні гетьмана знаходилась також певна кількість гармат (деякі письмові джерела називають 30 і 40 гетьманських гармат). Шляхта у козацькому таборі здобула всю артилерію, в тому числі 18 важких гармат. Але під Білою Церквою армія Б. Хмельницького знову мала 17 бронзових і 15 залізних гармат [АЮЗР, с. 263, 264]. Таким чином, і ця складова частина армії в період Визвольної війни знаходилась на належному рівні.

Якщо організація і структура козацького війська виникли ще до початку Визвольної війни, то нова складова частина армії — повстанці, тобто селяни, ремісники й міська біднота, вимагала окремої уваги Хмельницького. Цю масу людей треба було зорганізувати, здисциплінувати, підготувати до військових дій. Відомо, що у таборі біля Колодного Хмельницький запровадив лад серед неорганізованих загонів повстанців, поділивши їх на 12 полків нібито по 12 тис. чоловік у кожному [ЛДНБ АН УРСР, ф. Осолінських, № 225/II, арк. 357, 358]. Незважаючи на те, що загальна кількість повстанців (144 тис. чоловік), подана у цьому шляхетському документі, видається завищеною, сам факт організації Хмельницьким повстанців і поділ їх на полки заслуговує на довір'я. Ця маса нових у козацькому війську людей прийшла на війну, вбачаючи в ній єдиний порятунок від свого

безвихідного становища. Селяни мали значно більше причин до повстання проти шляхетського гніту, ніж вільні люди — козацька верхівка, що складалась в основному з дрібних шляхтичів. Будучи економічно і особисто залежними від своїх панів і розуміючи, що у випадку перемоги шляхти їм доведеться не тільки повернутися під її владу, але й бути об'єктом жорстокої помсти панів, селяни були найбільш рішуче настроєні на боротьбу за своє звільнення від феодальної залежності. Отже, інтереси селян у дечому розходились з інтересами козацької верхівки, яка, будучи особисто незалежною, виступала в основному проти влади магнатів — «королевиенят», як їх назвав у розмові з королівськими послами Б. Хмельницький (Niemcewicz J., 1822, s. 355). Сам Хмельницький рядом універсалів закріплював землі на Україні за Густинським, Флорівським, Печерським дівочим, Максаківським та іншими православними монастирями і наказував селянам-кріпакам цих монастирів, щоб вони «послушенство і подданіє повинності свої чинили (ДБХ, с. 54, 55, 88, 89, 218, 234—236 та ін.). Селяни ж прагнули взагалі звільнитись від подібних повинностей. Усе це, зрозуміло, дещо ускладнювало настрої у таборі і породжувало певну атмосферу недовір'я селян до козацької верхівки, що врешті яскраво проявилось в останні дні Берестецької битви.

Самому Хмельницькому довелось відчутти на собі це недовір'я, коли у червні 1651 р. він для здійснення якогось військового маневру хотів вийти з табору під Вишнівцем з частиною свого війська, а селяни, підозрюючи, що він хоче втекти на Запоріжжя, заступили йому дорогу з табору (ДОВ, с. 487, 488). Однак, Хмельницький вмів, очевидно, подібні конфлікти ліквідувати. Судячи з інших документів, він здійснив свій задум: вийшов з табору з кількома тисячами війська у невідомому напрямку і через кілька днів повернувся [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 65; ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 373, 374]. Участь у війні «поспільства» Хмельницький оцінював високо, сказавши королівським комісарам, що він від «черні» не відречеться, бо вона є певною запорукою перемоги [Niemcewicz J., 1822, s. 362]. Він розумів, що для організації усієї армії потрібна особлива увага до повстанців і у важливих моментах скликав, крім козацької, також «черницьку» раду, на розгляд якої ставив питання війни або миру і одержував загальне схвалення своєї політики, як це мало місце у червні 1651 р. у таборі під Збаражем [Grabowski A., 1845, s. 71—73]. Це йому забезпечувало величезний авторитет і довір'я народних мас, яких не захитала й по суті програна Берестецька битва. Адже після неї селяни, ремісники, козаки негайно зібрались під його командуванням, склавши знову могутню козацьку армію.

У нашому розпорядженні немає джерел, що висвітлили б питання забезпечення козацької армії зброєю, порохом та провіантом. Можна лише ствердити, що й ця складна проблема була вирішена Хмельницьким на відповідному рівні. Зброю козаки одержували з арсеналів здобутих міст і магнатських маєтків, але, крім того, як засвідчили полонені шляхтою козаки, у табір біля Колодного зброю, порох і свинець везли із Києва. Нам не вдалося відшукати документів, що розкрили б механізм цих поставок зброї: чи її закуповували у Києві на гетьманські гроші, чи брали з запасів київського міського арсеналу і на яких

умовах (за гроші чи безкоштовно) роздавали її козакам? Беручи до уваги той факт, що з початком Визвольної війни припинилась навіть та невелика оплата реєстровим козакам, яку вони одержували від королівського уряду; (2,5 гроші денно) і низьку купівельну спроможність козаків, яким не видавали на їх утримання ніяких грошей, а ціни на зброю були високими — шабля коштувала 10—15, а мушкет 15—20 злотих [Крип'якевич І., 1954, с. 217], слід думати, що козаків забезпечували зброєю централізовано. Тут можна ще раз підкреслити, що козаки в більшості були озброєні найновішими на той час зразками холодної і вогнепальної зброї і військо Б. Хмельницького під тим оглядом не поступалось іншим тогочасним арміям європейських країн. Це ж стосується забезпечення армії порохом, якого військо, як говорилось вище, потребувало за підрахунками дослідників, річно близько тисячі тонн. Але якщо порох виготовляли на Україні і проблема з його постачанням обмежувалась лише коштами його придбання й транспорту, то свинець через відсутність місцевих родовищ залишався дефіцитним товаром. Універсал Хмельницького напередодні Берестецької битви про обов'язок придбання кожним козаком 5 кіп куль і 5 фунтів пороху, очевидно, не виконувався зі зрозумілих причин. Розпопками під Берестечком стверджено, що козаки намагались компенсувати собі відсутність свинцю, збираючи предмети з різних легкоплавних металів. Зате порохом армія була забезпечена вдосталь: після триденних боїв і десятиденної облоги у козацько-селянському таборі залишалось ще 7 бочок пороху, що стали здобиччю шляхти. І це не рахуючи тої його частини, що знаходилась у порохівницях і ладівницях кожного козака.

Окремим, також мало з'ясованим, питанням залишається забезпечення армії провіантом. Судячи з усіх тогочасних документів, козаки були значно краще забезпечені харчами, ніж королівська армія, у розпорядженні якої знаходились усі землі Речі Посполитої, крім східної частини України і частини Поділля та Волині. Як це продовольство здобувалось і підвозилось до армії Хмельницького, ми не знаємо. Відомо, що під час перебування військ у Колодному загін козаків приїхав до млина біля Пochaєва по борошно. Не відомо, однак, чи населення віддавало козакам свої харчі добровільно, чи вони їх реквізували. Але, якщо козаки наділялися у млині взяти муку, то, очевидно, ні мельник, ні місцеве населення від них своїх запасів не ховали. Доволі значну здобич зерна і худоби взяв Богун під час облоги Олики, мабуть, однак, не настільки велику, щоб вона вистачила на довго для прохарчування всієї величезної кількості військ. Обоз з харчами та іншими запасами Хмельницький привів з собою під Берестечко. Але в час облоги табору довів провіанту до нього припинився. Польсько-шляхетські війська після десятиденної облоги табору були настільки виснажені, що, за висловом шляхтича Бжостовського, навіть «кіньми вітер повіває» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405]. В той же час в обложеному й відрізаному від решти світу козацькому таборі знаходились ще такі великі запаси муки, крупи, сала, худоби, що після здобуття табору шляхтою, згідно з повідомленням теребовельського старости Маковецького, шляхта три дні цю здобич звозила і «не було такого, який би з козацького

табору цього не ніс» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Оссолінських, № 225/II, арк. 405—409]. Механізм цієї організації Хмельницьким способом забезпечення армії провіантом ще не з'ясовано, певним, однак, є те, що ця справа у козацько-селянській армії була налагоджена краще, ніж у королівській. Налагоджена ще до Берестецької битви, вона продовжувала працювати й після неї: відомо, що вже в час облоги табору паволоцький полковник йшов до Берестечка з обозом продовольства, але втратив його в сутичці з тікаючими з поля битви татарами. Очевидно, що й армія, зібрана у вересні 1651 р. під Білою Церквою, забезпечувалась провіантом тим же, нам не зовсім відомим, способом.

Слід також підкреслити, що Хмельницькому вдалось запровадити в цій величезній армії належну дисципліну і суворий спартанський дух. Польські пани везли зі собою на війну всі свої коштовності. Один із шляхтичів у своєму листі від 19 червня 1651 р. з-під Берестечка пише: «Правду кажучи, не для потреби, але для розкоші возимо з собою цілий Львів або Варшаву. А досвід вчить, що вози бували нашою згубою і трунами» [ЛДНБ АН УРСР, ф. Баворовських, № 235/II, арк. 66]. Козак же брав з собою у похід лише коня й зброю. У розмові з королівськими послами Б. Хмельницький сказав, що вирушить на війну проти шляхти лише з кіньми, а якщо хтось візьме з собою хоч один віз, він йому голову відрубає, додавши, що сам ні одного воза не візьме, лише в'юки [Niemcewicz J., 1822, s. 363]. Ця постанова, мабуть, не завжди виконувалась: відомо, що шляхта після здобуття козацького табору взяла у наметі Хмельницького його оксамитну підшиту соболями ферезію і жупан, в якому знаходилось 1500 злотих у золотих монетах, 40 соболів, а біля намету — два вози перських килимів (Oświęcim S., 1907, s. 352—359). Але, як правило, козаки цінних речей у похід з собою не брали. Тому С. Освенцім нарікає на те, що взята шляхтою у козацько-селянському таборі здобич виявилася не дуже цінною, бо «тут ніхто на сріблі не їв». Не слід думати, що українські козаки, зокрема представники їхньої верхівки, не мали срібла чи інших коштовностей. М'яковський у своєму щоденнику подорожі до Війська Запорізького записав, що вдома у козаків багато здобутого на війні срібного та іншого цінного посуду, а на базарах продають срібну тарілку за один талер і дешевше, тобто, на його думку, за безцінь [Niemcewicz J., 1822, s. 376]. На відміну від найманого королівського війська, яке служило за гроші, та від мобілізованих у посполите рушення недисциплінованих шляхтичів, козак воював безкоштовно, без зайвих речей (хіба щось здобув на війні), дисципліновано, з високою свідомістю свого завдання — звільнення українського народу від шляхетської неволі.

Письмові та іконографічні джерела і результати розкопок під Берестечком дозволяють в основних рисах відтворити вигляд українського козака періоду Визвольної війни. Це вже не була та напівгола злиденна людина XVI ст., яку описує Д. Яворницький [Яворницький Д., 1988, № 8, с. 91—93], ані яскраво і багато вдягнутий запорізький козак кінця XVIII ст., відомий нам також з опису Д. Яворницького [Яворницький Д., 1988, № 8, с. 93—95]. Козак середини XVII ст. мав на собі сорочку, що застібалась на гачки (гап-

лики), довгий жупан з одним рядом свинцевих або й срібних гудзиків, заправлені у халяви шаровари, шкіряний пояс, округлу невисоку шапку з розз'єднаною над чолом смушевою оторочкою. Представники козацької верхівки вживали оздоблених тисненням орнаментом шкіряних поясів, чобіт з краще виправленої шкіри, опанчів, застібнутих під підборіддям латунними гудзиками. Козацькі чоботи мали м'яку підшву без каблуків та підківки різного типу — плоскі й з вертикальної пластини різної ширини. В творах сучасників (С. Грондський) зустрічаємо опис козаків одноманітно одягнутих у чорні жупани. Однаковий одяг козаків бачимо й на барельєфі роботи Ж. Тібо 1673 р. та на гравюрах В. Гондіуса 1652 р. Це можна хіба пояснити тим, що реєстрові козаки одержували від королівського уряду, крім грошей, ще й сукно, з якого шили однаковий одяг. Однак, однострою у козаків не було й відомо, що вони часто вдягалися у здобутий на війні різноманітний одяг. Згадані іконографічні джерела показують нам козаків з вусами, оголеними обличчями та довгими чубами — оселедцями на головах.

Розкопки козацької переправи під Берестечком відкрили цілий досі невідомий нам світ козацького побуту. Ми довідалися, що козаки на поясах носили не тільки шаблі та інші предмети озброєння, але й побутові речі — ножі, ложки, сумки, гаманці, кисети на тютюн. Слід зокрема підкреслити, що кожний козак мав на поясі ложку у шкіряному футлярі і що багато ножів також знайдено у шкіряних піхвах. Це свідчить про високий рівень особистої культури й гігієни у козацькому війську, так само, як і звичай голити бороду. Десь, можливо, за поясом, вони носили й чубуки до люльок. Самі ж люльки або ховали по кишенях, або, як пише Д. Яворницький, вкладали за смушеву оторочку шапки. Кресала, кремінці, різні інструменти, гроші носили на поясі у шкіряних сумках, інколи прикрашених багатим орнаментом. Окремі козаки мали на собі по дві — три сумки або гаманці. Козацька верхівка інколи користувалася металевими посріблюваними ложками та столовими приборами, що складались із столового ножика та двозубої виделки у подвійному шкіряному футлярі. Полковники, які під Берестечком прибули на переговори з королем, здивували шляхту багатством свого одягу. Знайдені у козацьких гаманцях на переправі суми грошей кевеликі. Козаки, видно, не мали з собою багато грошей, а може про них і не дуже дбали, одержуючи продовольство централізованим порядком. Зате охоче ховали у свої гаманці жіночі прикраси: перстені, сережки, намиста, очевидно, з метою подарувати їх коханим дівчатам і молодлицям.

Багато нового довідалися ми й про озброєння козаків. Д. Яворницький, посилаючись на щоденник Якова Собєського, пише, що на початку XVII ст, лише окремі козаки мали шаблі, але кожний був озброєний рушницею. Наслідки розкопок під Берестечком дозволяють ствердити, що в цей час уже всі козаки мали шаблі, що переважно являють собою тип польсько-угорської, інколи польської гусарської шаблі, окремі ж є західноєвропейськими виробами. Деякі екземпляри з коротким широким вигнутим клинком, можливо, належать до неідентифікованого ще, але відомого з письмових джерел типу козацької шаблі. Козацькі кіннотники на поясах мали спеціальні гаки

до підпинання шаблі, що становлять специфіку козацького військового обладнання, невідому в інших тогочасних арміях. З іншої холодної зброї на озброєнні козаків були чекани й келепи, з металюної — лук і стріли та списи. Незначна кількість знайдених на переправі наконечників списів вказує на те, що всупереч загально розповсюдженім уявленню, у козацькому війську середини XVII ст. спис не був широко розповсюдженою зброєю.

Різноманітною була й ручна вогнепальна зброя. Вона представлена у матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, можливо французької та московської роботи. Мушкети різного типу — з гнотовим, колісним та ударним замками, однак, старі зразки зброї належать до винятків і в озброєнні переважали найновіші на той час типи рушниць з ударним замком і нарізним стволом. Серед знахідок — доволі багато облежених мушкетів з коротшим стволом калібру 10—12 мм, аркебузів та карабінів, що були на озброєнні кінноти. Шляхетські письмові джерела відмічають, що козаки під Берестечком були добре озброєні ручною вогнепальною зброєю. За цими даними обложений козацький табір був повний «вогнистого народу». Беручи до уваги те, що козаки прославились як дуже влучні стрільці, козацьке військо під Берестечком було поважним противником польсько-шляхетської армії. Відсутність серед матеріалів розкопок козацької переправи під Берестечком пістолетів можна, мабуть, пояснити тим, що (також всупереч загально прийнятій думці) пістолет не був розповсюдженою зброєю серед козаків середини XVII ст. Про озброєння окремих з них пістолетами свідчать лише кілька коротких шомполів, а також фрагменти ольстрів і кулі значного (до 20 мм) калібру. Необхідно підкреслити те, що чимало знайдених рушниць знаходились у шкіряних чохлах — факт досі невідомий зброєзнавцям. Це свідчить про дбайливе ставлення козаків до своєї зброї, про певний порядок і дисципліну в козацькій армії.

Завдяки розкопкам ми одержали досі невідомий матеріал, що ілюструє комплекс обладнання, необхідного до використання вогнепальної зброї. На козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їх заготовки, злитки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. З'ясовано, що кулелійки, свинець і кулі козаки носили у сумках на поясі, що козаки на відміну від польсько-шляхетської та інших європейських армій користувались порохівницями східного (в основному турецького) типу, а також своєрідними, лише для них характерними, порохівницями конусовидної форми, виготовленими з суцільного куска дубового дерева. Вони також користувались особливого типу натрусками, часто у вигляді орнаментованої стилізованої фігурки коника. Прогресивним у військовій справі явищем була наявність у козаків ладівниць, які у середині XVII ст. ще не були запроваджені у багатьох європейських арміях. Козацька ладівниця за своєю формою відрізнялася від польсько-шляхетської або західноєвропейської. Вона була виготовлена не з дерева чи шкіри, як західні вироби, а з тонкої залізної бляхи, мала щільно прикритий віком верх і носилась на ремені у шкіряному футлярі. За кількістю ладунків (понад 30) вона також пере-

вищувала ладівниці інших зразків. Слід ще згадати про виявлення у порохівницях, натрусках та ладівницях решток козацького пороху, якість якого так вихваляли іноземці.

Козацьке військо, очевидно, не мало одноманітного озброєння. Всі або переважна більшість козаків мали шаблі й рушниці але ця різна за походженням зброя належала до різних типів і систем. Важко також собі уявити, щоб кожний козак носив на собі всі види відомої нам з розкопок зброї — на поясі мав шаблю, порохівницю, ладівницю, натруску, кілька сумок, гаманець, мішечок з кулями, на спині — рушницю, лук і сагайдак, в руках — чекан, келеп і спис. Це було б неможливим для однієї людини. Очевидно, одні мали рушниці, інші луки й сагайдаки, хтось користувався келепом, хтось чеканом, а ще інший списом. Це ж відноситься й до кіннотників, які, крім шабель, мали карабін або аркебузи, а дехто, можливо, був озброєний пістолетом та списом.

Повстанці-ремісники, мабуть, були озброєні так, як і козаки. Що ж стосується селянських повстанців, то розкопки під Берестечком вперше дали нам уявлення про їх одяг і зброю. На відміну від взутих у чоботи козаків, вони ходили у шкіряних ходаках, були озброєні сокирами, бойовими косами та серпами, а інколи й дерев'яними колодушками — булавами. Накреслену тут схему не можна розглядати як остаточне визначення прикмет одягу й озброєння повстанців — кожний ремісник чи селянин міг здобути на війні таку здобич, що за одягом чи зброєю він не відрізнявся від найкраще екіпованого козака.

З усього сказаного випливає, що козацька армія періоду Визвольної війни не була неорганізованим збіговиськом випадкових людей, як її показують у своїх творах окремі польські дослідники і письменники (Л. Кубалья, Г. Сенкевич), а регулярним, забезпеченим найновішою для свого часу зброєю, достатньо для тодішньої епохи дисциплінованим і впорядкованим військом. Відкидаючи характерний для окремих українських дослідників (в тому числі й для Д. Яворницького) романтичний підхід до козацької тематики, слід об'єктивно визнати, що козацька армія періоду Визвольної війни за своєю організацією, військовою тактикою і озброєнням стояла на одному рівні з іншими тодішніми європейськими арміями, перевищуючи їх своїми бойовими якостями і не раз насправді одчайдушною хоробрістю. Феномен козацької армії середини XVII ст. полягає в тому, що вона формувалася виключно з добровольців, які воювали не за гроші чи з примусу, а йшли на війну за свою справу, за волю для себе й усього українського народу. Ці особливості війська Б. Хмельницького яскраво проявились у битві під Берестечком, воїни-добровольці показали зразки героїзму і проявили свою незламну волю звільнитись від магнатсько-шляхетського гніту. І в той час, коли польська шляхта з посполитого рушення, в інтересах якої Річ Посполита вела цю війну, відмовилась довше воювати й повернулася додому, козаків не зломилася Берестецька невдача й вони знову згуртувались довкруги свого вождя — гетьмана Богдана Хмельницького, в особі якого бачили борця за здійснення народних прагнень.

КАЛЕНДАР ПОДІЙ ПЕРІОДУ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

Грудень 1650 — січень 1651 р.

Сейм Речі Посполитої ухвалив розпочати війну проти Хмельницького, збільшити кількість коронного війська до 36 тис., литовського — до 15 тис. чоловік. Королю нада-
но право скликати посполите рушення.

Лютий 1651 р.

Армія М. Калиновського вирушила на Поділля.

20.II —

Калиновський напав на містечко Красне, де у бою загинули брацлавський полковник Данило Нечай та його брат Іван Нечай.

Березень 1651 р.

Військо Калиновського здобуло містечка Стіну і Ямпіль.

10.III —

Калиновський розпочав облогу Вінниці. Відступаючи з-під Вінниці, Калиновський здобув Бар і Летичів, затримався у Кам'янці-Подільському. Козаки здобули Бар.

Квітень 1651 р.

13.IV —

Король виїхав з Варшави у Люблін.

20.IV —

Король розіслав з Любліна треті віці (останній мобілізаційний наказ шляхті прибути у посполите рушення).

22.IV —

Калиновський вирішив відступити з Кам'янця-Подільського на захід для з'єднання з королівським військом.

Травень 1651 р.

Початок місяця —

Хмельницький перебуває під Золочевом.

7.V —

Калиновський залишив Кам'янець-Подільський.

9.V —

Козацьке військо розпочало облогу Кам'янця-Подільського.

9, 15, 16.V —

Хмельницький знаходиться під Зборовом.

9.V —

Тиміш Хмельницький провадить слідство в справі жінки Б. Хмельницького і львівського годинникаря; обох страчує.

12.V —

Козаки зняли облогу Кам'янця-Подільського.

17.V —

Король прибув у Сокаль.

Друга половина
місяця —

Король з військом стоїть у Сокалі, Хмельницький — під Тернополем.

22.V —

Рештки війська Калиновського між Добротвором і Кам'янкою (Кам'янкою Буською) з'єднались з армією короля.

- 27.V — У Сокалі король зробив перший огляд військ.
 29.V — Сутичка волоської хоругви київського воеводства під командою ротмістра Миколая Скужетуського з козаками у с. Сасів на Львівщині.
 Кінець місяця — Хмельницький з військом стоїть у с. Колодному.

Червень 1651 р.

- 1—15.VI — Король з військом стоїть у Сокалі; до нього прибувають війська магнатів і посполите рушення.
 2.VI — Колишній реєстровий козак Янсуль і полковник добровольців Мислишевський напали на 25 козаків у с. Пугачові під Кременцем.
 3.VI — Король робить у Сокалі другий огляд війська. Сутичка королівських розвідувальних загонів з козаками й татарами під с. Підгірці на Львівщині.
 Початок місяця — Хмельницький з військом стоїть у Колодному; він скликав «черницьку» раду і поділив повстанців на 12 полків.
 8.VI — Сутичка королівських військ з козаками під Почаєвом.
 Перша половина червня — Сутичка шляхетського роз'їзду і гарнізону Дубнівської фортеці з козаками під Дубном.
 11—14.VI — Облога І. Богуном Олики.
 12.VI — Татари розгромили під Козином дві хоругви шляхетського війська.
 15.VI — Король з військом вирушив з Сокаля під Берестечко.
 16.VI — Королівські війська прибули у села Фусів і Княже.
 17.VI — Король прибув у с. Брани, де зробив третій огляд війська.
 між 10 і 18.VI — Хан Іслам-Гірей III на чолі 28 тисяч татарських кіннотників прибув до Хмельницького.
 18.VI — Королівські війська прибули у с. Любачівку.
 19.VI — Король прибув у Берестечко, отаборився між Берестечком і с. Стремільче та розпочав переправу через р. Стир. О. Конєцпольський намагався перерізати шлях Богунові, який вертався з Олики, а ротмістри Стжалковський і Суходольський знесли невеликий козацький табір поблизу сіл Плоска і Семидуби під Дубном.
 20.VI — До короля прибули (очевидно, з доручення Хмельницького) делегації почаївських ченців і вишнівецьких міщан, які запевняли, що Хмельницький відступає у східну частину України.
 20—24.VI — Королівські війська переправились через р. Стир.
 Близько 24.VI — Хмельницький з ханом вирушили під Берестечко.
 27.VI. Вівторок — Король наказав війську йти під Дубно, але у зв'язку з повідомленням про наближення козаків і татар наказ відкликано. С. Чарнецький повернувся з безрезультатної розвідки; пригнав з собою кілька тисяч голів худоби, пограбувавши волинські села.
 28.VI. Середа — Татари напали на королівську челядь на пасовиську, багатьох забили, захопили коней, самі втратили кілька сот чоловік, спалили Лешнів і довколишні села, а відігнані

- Конецпольським, Любомирським і Чарнецьким за переправу (у Козині?), палили близькі села.
- 29.VI. Четвер — Козаки й татари атакували королівські війська, втративши близько 1000 чоловік, в тому числі швагра хана мурзу Мехмет-Гірея, мурзу перекопського Тугай-бея та Муфрах-мурзу, якого взято у полон. Шляхта втратила близько 300 чоловік визначних шляхтичів.
- 30.VI. П'ятниця — Битва під Берестечком. Атака Вишневецького на селянський і козацький табори, наступ королівської армії на татарські війська, втеча татарів. Захоплення ханом у полон Хмельницького. Припинення воєнних дій через дощ. Відступ козацької армії на територію с. Острова і побудова там укріплень козацького табору.

Липень 1651 р.

- 1.VII. Субота — День відпочинку для обох військ. Шляхетська артилерія обстрілювала козацький табір. Король послав по гармати до Бродів. З поля битви зібрано групи загиблих.
- 2.VII. Неділя — Вночі козацькі війська атакували полк Ш. Щавинського. У королівському таборі поширилися чутки про лист від козаків від короля з пропозицією піддатись. Рівночасно козацька артилерія обстрілювала королівський табір.
- 3.VII. Понеділок — Королівські генерали Хубальд і Пжиємський на болоті будували мости, греблі й редути. Обидва війська взаємно обстрілювали себе з гармат. Козаки зробили вилазку, зайняли пагорб між селами Острів і Митниця, але Конецпольський примусив їх відступити у табір.
- 4.VII. Вівторок — Вночі козаки під проводом Богуна зайняли шляхетський редут на правому березі річки, забили косами 8 райтарів і захопили дві гармати. Полк Хубальда примусив їх відступити й відбив одну гармату. На західному напрямку селянські повстанці атакували шляхетські війська; атака не вдалась через ясну місячну ніч. Королівське військо завершило оточення козацького табору з півдня. Командний пункт М. Потоцького перенесено на пагорб, де в час битви стояв хан. Обидва війська вели безперервний артилерійський вогонь.
- 5.VII. Середа — Генеральний штурм козацьких військ королівською армією не вдався через великий дощ. Весь день обидва війська обстрілювали одне одного з гармат.
- 6.VII. Четвер — Королівська артилерія обстрілювала козацький табір. Козаки вислали полковників Крису і Гладкого та писаря Переяславця (Петрашевського) для переговорів з королем про мир. Король обіцяв дати відповідь на другий день і залишив заложником у своєму таборі Крису, який потім відмовився повернутись у козацький табір.
- 7.VII. П'ятниця — Король дав козакам ультиматум: видати Хмельницького, Тимоша, Виговського, здати булаву Хмельницького, прапори, видати польську шляхту, яка з козаками бунтувалась, дати заложниками 17 полковників, здати зброю,

військо обмежити до 12 тис. чоловік, повсталих селян розпустити. День пройшов спокійно. За свідченням окремих шляхтичів, яких козаки пустили у свій табір, ввечері козаки відбували нараду, в якій селяни не брали участі — були п'яні.

- 8.VII. Субота — Козаки відкинули вимоги короля. Король наказав бити по козацькому таборі з усіх гармат.
- 9.VII. Неділя — Козацькі послі знову приходили до королівського табору, але їх вигнав М. Потоцький. На нараді у шляхетському війську Криса пропонував збудувати на Пляшівці греблі і затопити козацький табір. Він докоряв шляхті, що татари не переслідувала, а козакам досі залишала прохід через Пляшівку. Підканцлер І. Радзейовський вислав листа до козаків з намовою піддатись на милість короля. Падав проливний дощ. С. Лянцкоронський з 2000 чоловік переправився на правий берег Пляшівки для обсадження козацької переправи. Задуманий шляхтою штурм козацького табору не вдався через неорганізованість королівських військ. Козаки скликали раду, скинули з посади наказного гетьмана Ф. Джаджалія і обрали Богуна.
- 10.VII. Понеділок — Вночі Богун зміцнив переправи і вранці переправився з 2000 запорожців і двома гарматками на правий берег Пляшівки, щоб відігнати Лянцкоронського і звільнити прохід для війська. Лянцкоронський втік на переправу до Козина. Ранком хтось із селянських повстанців, які не знали про задум Богуна, крикнув, що козаки їх покинули. У таборі почалась паніка, наслідком якої була загибель кількох тисяч людей на переправах і на болоті. Загін козацької кінноти стримував наступ шляхти, але також змушений був відступити на болото. 300 козаків боронились на острові Гайок серед болота, відмовились піддатись і всі загинули. Останній козак довго відбивався з човна на озерці і загинув геройською смертю. Шляхта розгромила козацький табір, забила всіх, хто там ще залишався, в тому числі й митрополита Йоасафа та його диякона Павла.
- 11.VII. Вівторок — Шляхта з посполитого рушення відмовилась переслідувати козаків й повернулась додому.
- 14.VII. П'ятниця — Король вирушив з-під Берестечка до Кременця, а далі через Львів і Люблін повернувся у Варшаву.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Альтамонте Мартино Амурат — італійський художник (1669—1745) султан, підпорядкований кримському хану, родич Іслам-Гірея III
- Андрій — козак, перебіжчик від Хмельницького до короля
- Анкундінов Тимофій — він же Кирозейський Іван, він же самозванець, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського
- Антонович Володимир Боні-фатієвич — український історик (1834—1908)
- Апраксін В. — царський воєвода
- Афанасієв Ф. — царський воєвода
- Арсеніїв Ф. — каменський царський воєвода
- Байбуза — польський шляхтич, який вбив Данила Нечая
- Балабан — полковник королівської армії
- Балінський М. — польський краєзнавець кінця XIX ст.
- Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович — російський і український дворянський історик (1788—1850)
- Барановський Б. — сучасний польський історик
- Бассараб Матвій — валахський господар
- Баторій Стефан — польський король (1533—1586)
- Бейдковський — шляхтич з полку Я. Вишневецького
- Берегович Іван — настоятель Михайлівської церкви в с. Острові в першій пол. XVII ст.
- Бечинський — секретар короля Яна Казимира
- Бельський Мартин — польський хроніст (р. нар. навід.— 1575)
- Бжозовські — три брати, які намагались підняти селянське повстання у Великопольщі
- Бжостовський — польський шляхтич, хорунжий
- Бізаччіоні М. — італійський історик XVII ст.
- Богдан — сотник Паволоцького полку
- Богданов Григорій — піддячий, посол царя до Хмельницького
- Богун Іван Федорович — вінницький (кальницький), потім брацлавський полковник (р. нар. невід.— 1664)
- Бойко Яків — будівельник, помічник архітектора В. Леонтовича під час побудови «Козацьких могил»
- Боплан Гійом (Гійом Левассар де Боплан) — французький інженер на службі у польського короля, автор опису України (р. нар. невід.— після 1650)
- Браніцький Ян Клеменс — коронний підстолий (бл. 1624—1673)
- Бухало Гурій Васильович — сучасний український історик

Василь	— майстер-зброяр Московської збройної палати (XVII ст.)
Василько	— козак, який потрапив у шляхетський полон.
Вейгер Людвік	— поморський воєвода
Величко Самійло	— писар Війська Запорізького, автор літопису (1670— бл. 1728)
Вежбовський Ієронім	— ленчицький хорунжий
Вежбовський Станіслав	— син Ієроніма, ленчицький староста і хорунжий, автор записок
Вельовейський Олександр	— краківський скарбник
Весоловська Є. В.	— скульптор-антрополог (Інститут етнографії АН РАН у Москві)
Виговський Іван Остапович	— генеральний писар Війська Запорізького (р. нар. невід.— 1664)
Вишневецький Ярема Міхал	— воєвода руський (1612—1651)
Віляновський (Велямовський)	— поручник К. Л. Сапеги
Віміна Альберто	— венеціанський посол до Б. Хмельницького у 1650 р.
Віммер Я.	— польський військовий історик
Віслоцький Єжі	— сучасний польський історик
Войтюк Михайло Якович	— житель с. Острова Радзивилівського р-ну Рівненської обл.
Войша С.	— польський шляхтич
Воронченко Яків	— козацький черкаський полковник
Гавриїл	— назаретський митрополит
Ганжа	— колишній реєстровий козак
Гембінський Піотр	— краківський єпископ
Герасимов Михайло Михайлович	— радянський антрополог і археолог (1908—1970)
Гертлянд	— німецький офіцер на службі у короля Яна Казимира
Гжибовський Петро	— шляхтич із Серадзького воєводства, колишній ротмістр Б. Хмельницького
Гладкий Матвій	— козацький миргородський полковник
Глух Семен	— козацький уманський полковник
Голінський Мартин	— мемуарист, автор записок
Голобуцький Володимир	— український історик (нар. 1903)
Головацький Петро	— козацький переяславський полковник
Головизнин А.	— дослідник історії російського Чорноморського флоту
Гондіус Вільгельм	— голландський художник (бл. 1602 — після 1652 р.)
Гонсевський Вінценти	— литовський стольник (р. нар. невід.— 1662).
Грабовецький Володимир Васильович	— сучасний український історик
Грабовський Амброжій	— польський історик, автор публікації документів XVII ст.
Габ'янка Григорій	— козацький гадяцький полковник, автор літопису (р. нар. невід.— бл. 1738)
Грабовський Ян Станіслав	— польський шляхтич (XVII ст.)
Градчаний Яким	— козацький сотник білоцерківського полку
Грондський Самуїл	— польський історик XVII ст.
Грушевський Михайло Сергійович	— визначний український історик (1866—1934)

- Громика Михайло — козацький білоцерківський полковник
 Гулевич — звенигородський староста
 Гуляницький Іван — козацький корсунський полковник
 Гурський Костянтин — польський військовий історик
- Данилов Василь — серб, посланець митрополита Йоасафа до царя
 Дворецький Василь — київський наказний полковник
 Дембіцький Марцін — сандомирський підчаший
 Денгофф Ернест — королівський генерал-майор
 Денгофф Сигізмунд — сокальський староста
 Джаджалій (Джеджалій) Філон — козацький кропив'янський полковник
 Діонісій — грек, архімандрит корінфського монастиря
 Дмитрів С. — донський козак (XVI ст.)
 Дронов Василь — майстер Московської Збройної палати
 Дуда Юзеф — сучасний польський історик
 Дунин Ієроним — опачинський мечник
- Енгель Йоганн Христіан — австрійський історик XVIII ст.
 Ербеніг Людовик — французький офіцер на службі у польського короля
- Єрлич Йоахим — український шляхтич, польський хроніст (1598— бл. 1673)
- Жданович Антон — козацький київський полковник
 Жигульський Здзіслав — сучасний польський історик і мистецтвознавець
- Жур Петро — український письменник, дослідник біографії Т. Шевченка
- Забабура Микита Ананієвич — воронезький син боярський, учасник Берестецької битви
 Забуський Семен — бувший реєстровий козак, який перейшов на бік шляхти
- Замойський Олександр — коронний стражник
 Замойський Ян — калуський староста
 Заславський-Острозький Владислав Домінік — князь, польський магнат, воєвода сандомирський, потім краківський (р. нар. невід.— 1656)
- Зебжидовський Міхал — коронний мечник
 Золотаренко Іван — козацький ніжинський полковник
- Йоасаф II — митрополит корінфський, бувший екзарх Пелопоннесу і блюститель єрусалимського патріаршого престолу. Соратник Б. Хмельницького (р. нар. невід.— 1651)
- Йордан — королівський ротмістр
- Івасько — козак, розвідник Б. Хмельницького
 Іслам-Гірей III — кримський хан (1624—1654)
- Їжакевич Іван Сидорович — народний художник України
- Казановський Мартин Єжі — галицький каштелян (р. нар. невід.— 1651)

- Калиновський Мартин — чернігівський воєвода, гетьман польний (р. нар. невід.— 1652)
- Калинський Тимофій — український художник XVIII ст.
- Калінський — поручник королівської армії
- Каманін Іван Михалович — український історик (1850—1921)
- Каракаш — татарин, посланець М. Потоцького до Нурадина
- Карапіпер Юрій — племінник митрополита Йоасафа, його посланець у Москву
- Карпинський Тимофій — волинський підстолий
- Карач — татарський мурза
- Карл-Фердинанд — брат короля Яна Казимира, вроцлавський єпископ (р. нар. невід.— 1655)
- Кемені Іван — головнокомандуючий трансільванськими військами
- Керстен А. — сучасний польський історик
- Кжицький — секретар короля Яна Казимира
- Кжечицький — польський шляхтич (XVII ст.)
- Кисіль Адам Свентольдович — київський воєвода (бл. 1600—1653)
- Кисіль Микола — брат Адама, черкаський староста (р. нар. невід.— 1651)
- Княгиницький Іов — православний релігійний діяч
- Козіка Томаш — князь українського походження, волинський підстолий
- Конєцпольський Олександр — коронний хорунжий, потім сандомирський воєвода (1620—1659)
- Конєцпольський Станіслав — великий гетьман коронний (1591—1646)
- Корецький Самуїл Кароль — князь білоруського походження, бобчинський староста (1621—1651)
- Корф — ротмістр полку Богуслава Радзивілла
- Коссов Сильвестр — київський православний митрополит (р. нар. невід.— 1657)
- Костка-Наперський Олександр — провідник антифеодального повстання у Леон — Краківському воєводстві (р. нар. невід.— 1651)
- Костомаров Микола Іванович — український і російський історик (1817—1885)
- Костюк Мартин — селянин с. Острова (XVII ст.)
- Коховський Васпазіан — польський поет, історик, хроніст (1633—1700)
- Кочан Кіндрат — селянин с. Пляшевої (XVII ст.)
- Краузе Веніамін — німецький офіцер на службі у короля Яна Казимира
- Криловський А. — історик львівського ставропігійського братства
- Криса Михайло — козацький чигиринський полковник, нобілітований польським сеймом за зраду під Берестечком у 1651 р.
- Кричевський Михайло (Станіслав) — козацький чигиринський полковник, потім переяславський полковник (р. нар. невід.— 1649)
- Кротоський Андрій — каліський каштелян, власник монетного двору у Лобженіці (XVII ст.)
- Кривчицький Ян Томаш — холмський староста
- Крип'якевич Іван Петрович — український історик (1886—1967)

Ксенський	— польський шляхтич (XVII ст.)
Кубаля Людвік	— польський історик (1838—1918)
Кукель Маріан	— польський військовий історик
Кулаківський Войцех	— шляхтич із серадзького воєводства, емісар Б. Хмельницького у Велику Польщу
Кулька Андрій	— посол Б. Хмельницького до В. Лупулла
Куницький Каспр	— польський шляхтич (XVII ст.)
Кутнарський	— придворний В. Лупулла
Кучак	— козацький канівський полковник (1651)
Кучваревич Мартин	— польський поет XVII ст.
Кучернюк Микола	— сучасний український історик
Кушевич Самуїл	— писар Ради м. Львова (XVII ст.)
Лада	— краківський хорунжий
Лезненський Владислав	— познанський підкоморій
Лентовський	— католицький ксьондз, кармелітський чернець
Лентовський Станіслав	— помічник О. Л. Костки-Наперського
Леонтович Володимир	— інженер-будівельник, з 1940 р. професор архітектури у Києві
Лещинський Андрій	— гнєзненський архієпископ, великий коронний канцлер (р. нар. невід.— 1658)
Лизогуб Яків	— козацький чернігівський полковник, автор літопису
Литвинов П.	— розвідник царських воєвод
Лібішовська Зофія	— сучасний польський історик
Лігенза	— перемишльський мечник
Ліпінський Г.	— польський краєзнавець кінця XIX ст.
Лопухін	— думний дяк, посол царя до Хмельницького
Лобода Федір	— козацький переяславський полковник
Лотоцький Павло Якович	— директор заповідника «Козацькі Могили»
Лубенський М.	— гнєзненський архієпископ, примас Польщі
Лупул Василь	— молдавський господар (1634—1653)
Лукаріс Кирил	— константинопольський патріарх (р. нар. невід.— 1638)
Любенецький Марек	— польський шляхтич (XVII ст.)
Любомирський Костянтин	— сондецький староста
Любомирський Олександр Міхал	— коронний конюший (р. нар. невід.— 1677)
Любомирський Станіслав	— краківський воєвода
Любомирський Юрій Севастіян	— «великий коронний маршалок, потім гетьман польний (р. нар. невід.— 1667)
Ланцкоронський Збігнев	— сокальський староста
Лянцкоронський Зигмунт	— королівський ротмістр, брат брацлавського воєводи
Ланцкоронський Станіслав	— брацлавський воєвода, кам'янецький каштелян, потім Великий гетьман коронний (р. нар. невід.— 1657)
Лясота Еріх	— посол від австрійського імператора до запорізьких козаків, автор щоденника
Мавродин В.	— радянський історик
Майдель (Медель)	— великий ловчий коронний, полковник королівської армії
Майер Іоганн	— посол шведської королеви Христини до кримського хана

- Маковецький — теребовельський староста
 Максименко Віталій — архімандрит Почаївської лаври
 Максимов В. М. — студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії Мистецтв у Петербурзі. Автор проекту Георгіївської церкви на «Козацьких Могилах»
- Мануйлов Ілля — грек, посланець митрополита Йоасафа до московського царя
- Марен де Буржуа — французький майстер-рушникар (поч. XVII ст.)
- Маркевич Микола Андрійович — український дворянський історик (1804—1860)
- Мартин — козацький сотник Черкаського полку
 Махмет-Гірей — татарський мурза
 Меріме Проспер — французький письменник, мистецтвознавець, культурний діяч (1803—1870)
- Микита Михайлович — серб, посол константинопольського патріарха Прафенія до Б. Хмельницького
- Миколай — перекладач митрополита Йоасафа у посольстві Хмельницького до царя
- Милославський Ілля Данилович — московський боярин, тесть царя Олексія Михайловича
 Мислішевський Ян — черняхівський хорунжий, полковник королівської армії
- Мишковський Владислав — воєвода сандомирський, потім брацлавський, краківський
- Міхайловський Якуб — люблінський війський, потім бечський каштелян, збирач старих документів, учасник Берестецької битви
- Міяковський Володимир — дослідник біографії М. Костомарова
 Млоцький — вишгородський стольник
 Молчановський М. — автор публікації щоденника І. Майера
 Морозов Борис Іванович — царський боярин
 Мужилівський (Мужилович) — посол Б. Хмельницького до Ракоція та Силуан
 Муффрах-мурза — підскарбій хана Іслам-Гірея III
 М'яковський Анджей Войцех — львівський підкоморій, потім галицький стольник
- Наливайко Д. С. — сучасний український історик
 Небаба Мартин — козацький чернігівський полковник (р. нар. невід.— 1651)
- Некицький Федір — білоруський шляхтич (XVII ст.)
 Недзвецький Адам — польський шляхтич із Слупського повіту Кшалінського воєводства
- Немцевич Юліан — польський письменник, поет, автор публікацій історичних документів (1758—1841)
- Нечай Данило — козацький брацлавський полковник (р. нар. невід.— 1651)
- Нечай Іван — брат Данила (р. нар. невід.— 1651)
 Нечай Іван — козацький брацлавський, потім білоруський полковник
- Нефедовський Євген Григорович — директор Дубнівського краєзнавчого музею — у 1950-х роках
- Нітшох — татарський мурза

- Новак Т. М. — польський військовий історик
Носач Тимофій — козацький прилуцький полковник
Нурадин — султан підлеглий кримський хану
- Окольський Шимон — польський мемуарист (1580—1653)
Олексій Михайлович — московський цар (1609—1676)
Опалінський Кжиштоф — познанський воєвода (1609—1655)
Освенцім Станіслав — шляхтич з Краківського воєводства, автор діаріуша
Осипов К. — радянський історик
Оссолінський Адам — люблінський староста (р. нар. невід.— 1651)
Островські — два брати, емісари Б. Хмельницького у Велику Польщу
Острозький Костянтин — князь українського походження, гетьман Великого князівства Литовського (бл. 1463— бл. 1530)
Остроленський — емісар Хмельницького у Велику Польщу
Остророг Миколай — коронний підचाший, один із польських регіментарів у битві під Пилявцями (р. нар. невід.— 1656)
Отвиновський — польський шляхтич, королівський перекладач східних мов
- Павло — грецький чернець, диякон при митрополиті Йоасафі
Павловський — ротмістр хоругви добровольців з Холма
Павша С. — польський шляхтич (XVII ст.)
Паїсій — константинопольський патріарх
Парфеній — константинопольський патріарх
Пасек Ян Хризостом — польський шляхтич, автор «Спогадів» (бл. 1636—1701)
Пасторій Йоахим — польський історик німецького походження (1610—1682)
Переяславець (Петражицький) — польський шляхтич, козацький військовий
Іван — писар, посол Хмельницького на сейм
Петровська — польська шляхтянка (XVII ст.)
Петровський М. Н. — український історик (1894—1951)
Пжиємський Зигмунт — генерал королівської артилерії
Пжиємський Кжиштоф — брат Зигмунта, королівський полковник
Піноччі Джованні — секретар короля Яна Казимира
Потоцький Миколай — краківський каштелян, великий гетьман коронний (р. нар. невід.— 1651)
Потоцький Петро — кам'янецький староста, потім брацлавський воєвода
Потоцький Станіслав — подольський воєвода, потім великий гетьман коронний (1579—1667)
Потоцький Стефан — син Миколая, королівський полковник (р. нар. невід.— 1648)
- Прозоровський Семен
Васильович — царський путивльський воєвода
П'ясецький — польський шляхтич, писар канцелярії Війська Запорізького, емісар Хмельницького у Велику Польщу
П'ясецький Ремігіан — польський шляхтич (XVII ст.)
Пушкар Мартин — козацький полтавський полковник

- П'ясечинський — литовський новогрудський підкоморій
- Радченко (Ратченко) Михайло — козацький наказний миргородський полковник
- Радзейовський Ієроним — коронний підканцлер
- Радзивілл Альбрехт Станіслав — Великий канцлер Литовський (1595—1656)
- Радзивілл Богуслав — Великий хорунжий Литовський (1620—1669)
- Радзивілл Януш — Великий гетьман Литовський (1612—1655)
- Ракоці (Ракочий) Юрій II — трансільванський князь (1615—1660)
- Ракоці Сигізмунд — трансільванський князь, брат Юрія II
- Репін Борис — царський воєвода
- Ригельман Олександр Іванович — військовий інженер, генерал-майор, російський історик, автор «Летописного повествования...» (XVIII ст.)
- Рижковський — ротмістр підканцлера литовського К. Л. Сапеги (XVII ст.)
- Рильський Максим Тадейович — український радянський поет
- Рожевський — польський шляхтич з околиць Гнезна (XVII ст.)
- Розен — польський шляхтич з сандомирського посполитого рушення (XVII ст.)
- Рясновецький Григорій — козак Білоцерківського полку
- Савич Семен (Пиник) — козацький канівський полковник
- Самборський Іван — помічник архітектора В. Леонтовича під час побудови «Козацьких Могил»
- Самовидець (Ракушка-Романовський) Роман — український літописець (бл. 1623—бл. 1703)
- Сапега Кжиштоф — литовський обозний
- Сапега Леон Казимир — литовський підканцлер (1609—1656)
- Сапега Павел Ян — вітебський, потім віленський воєвода, потім Великий гетьман Литовський (1610—1655)
- Сарбєвський — грабовський староста
- Свежевський — польський шляхтич (XVII ст.)
- Селедець Володимир Денисович — науковий співробітник Дубнівського краєзнавчого музею у 1940-х — 1970-х рр.
- Сегеда Сергій — український сучасний антрополог
- Сементовський Костянтин Максимович — український етнограф, фольклорист (1823—1902)
- Сенявський Миколай — польський шляхтич, власник монетного двору у Лобженіці (XVII ст.)
- Сербин Георгій Павлович — волинський краєзнавець (поч. XX ст.).
- Сергійчук Володимир Іванович — сучасний український історик
- Середа — нобілітований колишній реєстровий козак, ротмістр волоської хоругви сондецького старости Костянтина Любомирського
- Сефер-казі-ага — візир кримського хана
- Сигізмунд III Ваза — польський король (1556—1632)
- Сильвестр — келар корінфського монастиря
- Симоновський Петро — козацький бунчуковий товариш, український історик (1717—1809)
- Сицінський Владислав — упітський підстароста, слуга гетьмана Януша Радзивілла
- Вікторин
- Слесінський — повітовий хорунжий Ленчицького воєводства

Скжетуський Миколай	— ротмістр волоської хоругви Київського воеводства
Сметана І.	— краківський підстароста
Собеський Марек	— красноставський староста, брат Яна Собеського
Собеський Ян	— яворівський староста, потім польський король Ян III (1624—1696)
Сокол	— польський шляхтич (XVII ст.).
Соловйов С. М.	— російський історик
Софонович Феодосій	— ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, автор хроніки
Сокальський Б.	— польський краєзнавець кінця XIX ст.
Стадницький	— саноцький підкоморій
Стан	— польський шляхтич (XVII ст.)
Станіславський	— галицький хорунжий
Стасенко (Стах Вільчинський)	— емісар Б. Хмельницького у Білорусію
Стемпковський Габрієль	— ротмістр Я. Вишневецького
Стжалковський Томаш	— ротмістр Д. Заславського
Страшов	— польський шляхтич, слуга Т. Карпинського
Стрийковський Мартин	— польський хроніст (1547—1582)
Стримський	— хорунжий полку воєводи сандомирського А. Фірлея
Струс	— польський шляхтич (XVII ст.)
Сухаржевський	— польський шляхтич з-під Гнезна (XVII ст.)
Суходольський	— ротмістр О. Конєцпольського
Суша Яків	— ігумен Холмського уніатського монастиря
Тафларій Іван Петрович	— грек на службі у московського царя, згодом дипломат Б. Хмельницького
Твардовський Самуїл	— польський письменник, поет, автор історичних поем (1600—1661)
Теодорович Микола Іванович	— український церковний історик (XIX ст.).
Тжебіцький Анджей	— єпископ перемишльський, коронний підканцлер, особистий секретар короля Яна Казимира
Тиравський Адальберт	— польський шляхтич (XVII ст.)
Тібо Жан	— французький скульптор, чернець монастиря Сен-Жермен де Пре у Парижі (XVII ст.)
Торрес (де Торрес) Джованні	— адріанопольський архієпископ, папський нунцій у Польщі (XVII ст.)
Тугай-бей	— мурза перекопський (р. нар. невід.— 1651)
Фірлей Анджей	— сандомирський воєвода (р. нар. невід.— 1649?)
Фокс	— емісар Б. Хмельницького у Литву
Фоменко В. Г.	— сучасний український історик
Франко Іван Якович	— український поет, письменник (1856—1916)
Фридерік Вільгельм	— князь Пруссії, електор бранденбурзький (1640—1688)
Харлинські	— шляхтичі, співвласники містечка Новий Острів у середині XVII ст.
Хартунг Йоганн	— німецький офіцер на службі у короля Яна Казимира
Хмелецький А.	— козацький звягельський полковник
Хмельницький Богдан Зіновій	— гетьман України (бл. 1595—1657)

- Хмельницький Тимофій — син Богдана (р. нар. невід.— 1653)
 Хмельницька (Чаплинська) — жінка Б. Хмельницького (р. нар. невід.—
 Олена — 1651)
 Хубальд Кжиштоф — генерал королівської армії
- Ціцель — ротмістр полку полковника Балабана
- Чаплінський В. — сучасний польський історик
 Чаплінський Данило — чигиринський підстароста (XVII ст.)
 Чарнецький Стефан — поручник М. Потоцького, військовий суддя,
 великий гетьман коронний (1599—1665)
- Челебі Магомет — ополячений татарин, капітан королівської
 армії, слуга М. Потоцького
- Чемоданов Іван — царський воєвода
 Четвертинський Г. — князь українського походження (XVII ст.)
 Четвертинська Катерина — княгиня, співвласниця містечка Новий Острів у середині XVII ст.
- Шафлярський — польський ксьондз у м. Новий Тарг (XVII ст.)
- Шевальє П'єр — французький дипломат, мандрівник, історик (XVII ст.)
- Шевченко Тарас Григорович — великий український поет (1814—1861)
 Шевченко Федір Павлович — сучасний український історик
 Шеінков — розвідник царських воєвод
 Шерер Жан Бенуа (Йоганн Бенедикт) — німецький і французький історик (XVIII ст.)
 Шуйський Василій — московський цар (1606—1610)
- Щавинський Ян Шимон — брестський воєвода (1577—1673)
 Щербатов Т. — царський воєвода
 Щурат Василь — український письменник і етнограф
 Щусєв Олександр Васильович — професор архітектури в Петербурзі, згодом дійсний член АН СРСР
- Юзефович Ян — канонік львівської католицької капітули
 Юзефський — польський волинський воєвода у 1920—1930-х роках
- Яворницький Дмитро Іванович — український історик, археолог, етнограф, лексикограф, дійсний член АН УРСР (1855—1940)
- Ян Казимир — польський король (1609—1672)
 Яненко Павло — посол Хмельницького до В. Лупулла.
 Яніцький Станіслав — польський шляхтич (XVII ст.)
 Яскульський Марія́н — королівський польний стражник
 Яснобродський Ясько — колишній реєстровий козак, потім королівський полковник, нобілітований у 1649 р.
 Яцек Микола — селянин с. Пляшевої (XVII ст.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворений славян в сей стране до уничтожения гетманства. Изд. 4-е. СПб, Киев, Харьков, 1903.
- Боплан Г. Л.* Гійом Левассер де Боплан. Опис України // Жовтень. 1981. № 4. С. 54—88.
- Бухало Г. В.* Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів у 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. 1978. № 9. С. 129—133.
- Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. К., 1848.
- Возницький Б.* Олеський замок. Львів, 1977.
- Голобуцький В.* Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. К., 1954.
- Голобуцький В. А.* Запорожское казачество. К., 1957.
- Головизнин А.* Русский флот на Черном море // Морской сборник. 1885. Октябрь. Декабрь.
- Голубева Л. А.* Назначение железных игл с кольцами // СА. 1971. № 4. С. 114—126.
- Грбовецький В. В.* Західноукраїнські землі в період Народно-визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1972.
- Грабянка Г.* Летопись Григория Грабянки. К., 1854.
- Гинченко Б. В.* Словарь украинского языка. К., 1909. Т. 4.
- Грушевский М.* История украинских казаков К., 1914. Т. 2.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. К., 1928. Т. 9.
- Дубынин А. Ф.* Археологические исследования в Зарядье (Москва) // КСИИМК. 1956. Вып. 65. С. 119—130.
- «Девятсотлетие православия на Волини». Житомир, 1892, Ч. 1.
- «Жерела до історії України-Руси». Львів, 1911, Т. 12.
- Зварич В. В.* Нумізматичний словник. Львів, 1972.
- Жур П.* Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. К., 1985.
- «Історія України в документах...» // Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. 3.
- Каманин И. М.* Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. К., 1910.
- Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, 1984.
- Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.* Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». Днепропетровск, 1984.
- Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1986.
- Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. СПб, 1884.

- Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1989.
- Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.-Л., 1954.
- Когляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971.
- Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954. -
- Крип'якевич І. Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1.
- Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство. К., 1904.
- Кучера М. П. Древній Пліснеськ. АП. 1962. Т. 12. С. 3—56.
- Кучернюк М. Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. 1978. № 10. С. 137—142.
- Лазаренко Е. К. Курс мінералогії. Львів, 1959. Ч. 2.
- Ленц Э. О клеймах мастеров на оружии // Записки разряда военной археологии и археологии Русского военно-исторического общества. СПб, 1911. Т. 1.
- «Літопис Самовидця». К., 1971.
- Мавродин В. Русское мореходство в южных морях. Симферополь, 1955.
- Маркевич Н. История Малороссии. М., 1842. Т. 1.
- Мемуары... // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. Вип. 2.
- Меріме П. Богдан Хмельницький // Жовтень. 1987. № 8. С. 14—60; № 9. С. 20—43.
- Мицик Ю. А. «Кройніка о землі Полской» Ф. Софоновича про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. 1979. № 6.
- Мыцык Ю. А. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 1981.
- Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII в.). Днепропетровск, 1981.
- Мыцык Ю. А. «Літописець» Дворецких — пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. М., 1984.
- Мицик Ю. А. Йоганн-Георг Шледер. Театр Європи. Фрагмент // Жовтень. 1985. № 7.
- Мицик Ю. А., Свешніков І. У світлі німецької хроніки // Жовтень, 1985. № 7. С. 85—90.
- Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. 1925. Кн. 3. с. 22—66.
- Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. 1969. № 8—12; 1970; № 1.
- «Новгородские кабальные книги 7108 г.» СПб, 1894.
- Осипов К. Богдан Хмельницький. М., 1940.
- Пелешин Н. А. Лендельская культура // Археология Украинской ССР. К., 1985. Т. 1.
- Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654) // Нариси з історії України. К., 1940. Вип. 4.
- «Пісні та романи українських поетів». К., 1956. Т. 1.
- Плохий С. Н. К вопросу об исторических взглядах И. Пастория // Вопросы германской истории. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. Днепропетровск, 1980.
- Плохий С. Н. Латыноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1982.
- Поліщук К. Український музей на козацьких могилах під Берестечком // Рідний край. 1911. № 17.

- Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. М., 1847.
- Розенфельд Р. Л.* Русский ружейный прибор начала XVII в. // КСИИМК. 1958. Вып. 72. С. 93—95.
- Свешніков І.* На місці Берестецької битви // Жовтень. 1977. № 7. С. 118—125.
- Свешніков І.* Берестечко // Жовтень. 1985. № 7. С. 91—108.
- Свешников И. К.* Стжижовская культура // Археология Украинской ССР., К., 1985. Т. 1. С. 384—391.
- Сегеда С.* Козацькі портрети // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 43.
- Сербін Г.* Ровенщина. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1970.
- Сербін Г.* Ровенщина туристська. Путівник. Львів, 1980.
- Сергійчук В. І.* Порох для армії Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. 1981. № 9. С. 54—55.
- Сергійчук В. И.* Народная армия на Украине в годы Освободительной войны 1648—1654: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1982.
- Сергійчук В.* Дипломатична служба Богдана Хмельницького // Жовтень. 1988. № 11. С. 103—112.
- Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и его военных делах через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. М., 1847.
- Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. М., 1961. Т. 10.
- Тарасюк Л.* Старинное огнестрельное оружие в собрании Эрмитажа. Л., 1971.
- Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. Почаев, 1890. Т. 2.
- «Українські народні думи та історичні пісні». К., 1955.
- Федоров Д.* Монеты Прибалтики. Таллин, 1966.
- Фоменко В. Г.* Про козацькі човни «чайки» та «дуби» // Укр. іст. журн. 1966. № 8. С. 107—110.
- Франко І.* Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // Зібр. творів. К., 1981. Т. 31.
- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960.
- Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959.
- Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков. СПб, 1892—1897. Т. 1—3.
- Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. Т. 1—2. // Жовтень. 1988. № 4—12; 1989. № 4—12.
- Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Lwów, 1845.
- Baranowski B.* Powstanie Kostki Napierskiego w 1651 r. Warszawa, 1951.
- Baranowski B.* Powstania chłopskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1952.
- Bartoszewicz J.* Bitwa pod Beresteczkiem 28—30 czerwca 1651 r. // Studta historyczne i literackie. Dzieła. Kraków, 1881. Т. 3.
- Berezowska M., Przykowski S. i T. Samozwaniec M.* Łyżka za cholewa, a widelec na stole. Kraków.
- Bisaccioni M.* Storie delle guerre civili di questi ultimi tempi. Venetia, 1654. Parte 2.
- Boeheim W.* Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890.
- Blackmore H. L.* Guns and Rifles of the World. London, 1965.
- Bogusław Radziwiłł* Bogusław Radziwiłł. Autobiografia. Kiedyś wojnę traktować zaczął i w którychem był wojennych okazjach. Warszawa, 1979.
- Chevalier P.* Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne. Paris, 1663.

- Czapliński W.* Ruchy ludowe w roku 1651 (wyniki badań, poprawki i uzupełnienia) // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1953. T. 44. Z. 1—2. S. 64—90.
- Czapliński W.* Dawne czasy. Wrocław, 1957.
- Duda J.* Wysiętek militarny Rzeczypospolitej w 1651 roku // *Polska w Europie*. Studia Historyczne. Lublin, 1968. S. 183—207.
- Dziewanowski W.* Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. Warszawa, 1935.
- Encyklopedia Wojskowa*. Warszawa, 1931. T. 1.
- Engel I. Ch.* Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. Halle, 1796.
- G. de Torres.* Giovanni de Torres, Archivescovo d'Adrianopoli // *Жерела... Львів*, 1919. T. 16. № 1.
- Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Warszawa, 1845. T. 2.
- Górski K.* Historia jazdy polskiej. Kraków, 1894.
- Grondski S.* Historia belli cosacco-polonici. Pestini, 1789.
- Gumowski M.* Monety polskie. Warszawa, 1924.
- Gumowski M.* Mennica bydgoska // *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. Rocznik 58. Toruń, 1955.
- Hoszowski S.* Geny we Lwowie w XVI i XVII w. Lwów, 1928.
- Jemiotowski M.* Pamiętniki Mikołaja Jemiotowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełkiego, obejmujące dzieje Polski od roku 1648 do 1679. Lwów, 1850.
- Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. Warszawa, 1853.
- Kersten A.* Wyzwolencza wojna ludu ukraińskiego a wystąpienia chłopów polskich lat 1648—1654 // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego*. 1955. N 10—11.
- Kochowski V.* Annalium Poloniae ab abitu Vladislai IV. Climacter primus. Cracov, 1683.
- Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. T. 1, 2.
- Kochowski W.* Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza z rękopisu wydał K. Wójcicki, Warszawa, 1846. T. 2.
- Kochowski W.* Pisma wierszem i prozą. (Liryka polskie w niepoznującym próznowaniu napisane R. P. 1674), Kraków, 1859.
- Kubala L.* Szkice historyczne. Lwów. 1901. Ser. 2.
- Kubala L.* Szkice historyczne. Lwów — Warszawa, 1923. T. 2.
- Kuczwarewicz M.* Relacja ekspedycy zbaraskiej w Roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu. Lublin, 1650.
- „Kriege des Königs Johann Casimir“. Nürnberg, 1666.
- Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków, 1929.
- Libiszowska Z.* Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwolenczej na Ukrainie w latach 1648—1654 // *Sesia naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją. 1654—1954*. Materiały. Warszawa, 1956.
- Linage de Vocienne P.* L'origine veritable du soulevemet des cosaques contre la Pologne. Paris, 1674.
- Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów. Warszawa, 1977.
- Meřnský Z.* Středověké zbrane zokoli 'Lodonic, okres Znojmo. // „Archeologické 'Rozhledy“ Praha, 1980. T. 32. № 1.
- Michalczuk S.* Srebrne antepedium w kościele pokatedralnym w Chełmie // *Roczniki Humanistyczne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*. Prace z historii sztuki. Lublin, 1961. T. 10. Z. 3.
- Michałowski J.* Księga pamiętnicza. Kraków, 1864.

- Młocki. Relacja bitwy pod Beresteczkiem r. 1651. Ze współczesnego rękopisu Młockiego, stolnika wyszogrodzkiego // Lwowianin. Lwów, 1840. Z. 12.
- Nadolski A. Polska bron'. Bron' biała. Warszawa, 1974.
- Niderlage... Die Niederlage Bohdan Chmielnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr 1651, in gleichzeitiger Poetischer Bearbeitung // Archiv für Slavische Philologie. 1877. B. 2.
- Niemcewicz J. Diagiusz drogi do Wojska Zaporozkiego // Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. Warszawa, 1822. T. 4.
- Nortel J. P. Saint-Germain des prés. Paris, 1976.
- Nowak T. M., Wimmer J. Historia oręża polskiego 963—1795. Warszawa, 1981.
- Oświęcim S. Stanisława Oświęcima dyariusz 1643—1651 // Scriptorum Rerum Polonicarum. Kraków, 1907. T. 19.
- Pasek J. Pamiętniki. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968.
- P... Bitwa pod Beresteczkiem // Przyjaciół Domowy. N 25. S. 197, 198; N 26, S. 205—207; N 27. S. 213, 214; N 28. S. 221, 222; N 29. S. 234, 235; N 30. S. 239—241. Lwów, 1854.
- Pamiętniki o wojnach kozackich... Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. Wrocław, 1842.
- Pastorius I. Bellum scythico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russice contra Regnum Poloniae ab invicissimo Poloniae et Sveciae Rege Ioanne Casimiro profligata. Narratio plenioris historiae operi praemissa. Dantisci, 1652.
- Pastorius I. Historiae Poloniae plenioris parte duae ejusdemque. Dissertatio de originibus sarmaticus. Dantisci, 1658.
- Pastorius I. Florus Polonicus. Dantisci—Frankfurt, 1679.
- Polonica... Polonica XVI do XVIII wieku nie znane bibliografii Estreichera ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej // Biblioteka Gdańska, seria katalogów i bibliografii. 1968. N 4.
- Radziwiłł A. S. Pamiętniki. Poznań, 1839. T. 2.
- Scherer J. B. Annales de la Petite Russie, ou histoire des cosaques saporogues de l'Ukraine. Paris, 1798.
- Sokalski B. Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899.
- Stefańska Z., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Katalog zbiorów. Wiek XVII. Warszawa, 1968.
- Susza J. Rhenix tertiatu redivivus albo obraz starożytni chełmski Panny i Matki Przynajmniej sławą cudownych swoich dzieł potrzecie ożyły. Zamość, 1684.
- Szwagrzyk J. A. Pieniądz na ziemiach polskich X—XX w. Warszawa, 1973.
- Sulimirski T. Z zagadnień archeologii historycznej na Podolu // Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1936. T. 14. S. 71—90.
- Turnau I. Skórnictwo odzieżowe w Polsce w XVI—XVIII wieku. Warszawa, 1975.
- Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potem Szwedami i z Węgry. Kraków, 1660.
- Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary... Calissii. 1681.
- Vimina A. Relationi dell'o rigine e dei costumi dei cosacchi l'ata l'anno 1658. Venetia, 1666.
- Vimina A. Historia delle guerre civili di Polonia. Venetia, 1671.
- Wierzbowski S. Konnotata wypadków w domu i w kraju zaszły od 1634 do 1689 r., skreślono na przez Stanisława Wierzbowskiego starostę tęczyckiego i barwałdzkiego, chorążego tęczyckiego. Lipsk, 1858.
- Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965.
- Wimmer J. Historia piechoty polskiej. Warszawa, 1978.
- Wisłocki J. O działalności emisariuszy Chmielnickiego w Wielkopolsce w 1651

roku // *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*. Poznań, 1955. S. 35—49.

Zagórski I. Monety dawnej Polski. Tablice. Warszawa, 1969.

Żak J. O nachodzeniu „szpil“ pierścieniowatych na terenach polskich // *Slavia Antiqua*. Warszawa — Poznań, 1960. T. 7.

Żygulski Z. Bron´ w dawnej Polsce. Warszawa, 1975.

Żygulski Z. Odsiecz Wiedeńska 1683. Kraków, 1988.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР. Вид. АН УРСР. Київ.
- Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Киев.
- АЮЗР — сб. «Акты, относящиеся к Южной и Западной России». СПб, 1862. Т. 3.
- ВУР — Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В трех томах. М., 1954. Т. 3.
- ДБХ — Документи Богдана Хмельницького. К., 1961.
- ДОВ — Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965.
- ДПБ — Державна публічна бібліотека ім. М. Е. Салтикова-Щедрина у Петербурзі.
- Жерела... — Жерела до історії України—Руси. Львів, 1919. Т. 16. Вип. 1.
- КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. Москва.
- ЦДІАЛО — Центральний державний історичний архів Львівської області.
- ЛДНБ АН УКРАЇНИ — Львівська державна наукова бібліотека Академії наук України
- ІУД — Історія України в документах і матеріалах. К., 1941.
- НТШ — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Львів.
- СА — Советская археология. Москва.
- СЛИЮЗР — Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Киев.
- УІЖ — Український історичний журнал. Київ.
- ЦГАДА — Центральний государственный архив древних актов. Москва.
- ТЕ — Theatrum Europaeum, Bd. 6 (1647—1650). Frankfort-am-Meyn, 1663; Bd. 7 (1651—1657). Frankfort-am-Meyn, 1685. Ed. 11.

З М І С Т

Від автора	3
Вступ	5
Розділ I. ХАРАКТЕРИСТИКА ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛ І ПРАЦЬ ІСТОРИКІВ	9
Письмові джерела	9
Праці істориків-сучасників битви	26
Іконографічні джерела XVII ст.	33
Усна народна творчість	42
Твори пізніших істориків	44
Розділ II. БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ В СВІТЛІ ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛ	66
Королівський табір у Сокалі	72
Табір Богдана Хмельницького	85
Похід під Берестечко	99
Битва 28—30 червня 1651 р.	104
Облога козацького табору	113
Розділ III. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ	131
Народна пам'ять про Берестецьку битву	131
Археологічні розвідки	137
Археологічні розкопки	151
Розділ IV. АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК	164
Побутові сільські речі	165
Козацькі речі. Деталі одягу	172
Особисті речі козаків	179
Побутові речі	191
Гроші та коштовності	196
Речі козаків-ремісників	203
Речі селянських повстанців	212
Загальновійськові речі	219
Козацька холодна зброя	225
Метальна козацька зброя	237
Вогнепальна козацька зброя	238
Обладнання козацького бойового коня	257

Речі польської шляхти	262
Речі донських козаків і московських стрільців .	266
Висновки	270
Календар подій періоду Берестецької битви .	280
Іменний покажчик .	284
Список використаної літератури .	294
Список скорочень .	300

ББК 63.3(2Ук)4
С24

Рецензент: член-кор. АН України, д-р іст. наук *Я. Д. Ісаєвич*
(Інститут суспільних наук АН України)

Редактор *М. П. Парцей*

Свешніков І. К.

С24 **БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.**— Львів: Слово, 1992.—
304 с.

ISBN 5—8326—0005—3

У дослідженні на основі великої кількості письмових документів, в т. ч. досі неопублікованих листів, іконографічних джерел, а також результатів 20-річних археологічних розкопок, проведених під керівництвом автора, розповідається про одну з найвизначніших подій Визвольної війни 1648—1654 років — битву під Берестечком. Вперше у науковий обіг вводиться багато унікальних, невідомих дослідникам предметів козацького та селянського побуту, проаналізовано організацію та озброєння українських повстанських військ.

Для наукових працівників, істориків, учителів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

С 0503020902-006
84—92 БЗ-32-24-91

ББК 63.3(2Ук)4

ISBN 5—8326—0005—3

© Свешніков І. К., 1992

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Свєшніков Ігор Кирилович

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Оформлення та художнє редагування
О. М. Козака
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректор М. Т. Ломєха
Фото Т. А. Нікіфорука, І. К. Свєшнікова

Здано на складання 25.11.91. Підп. до друку 15.09.92.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс.
друк. Умовн. друк. арк. 15,96. Умов. фарбо-відб. 16,27. Обл.
вид. арк. 22,85. Вид. № 06. Зам. 2–14.

Мале підприємство «Слово»

290000, Львів, вул. Університетська, 1.

Набір виготовлено на Головному підприємстві
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Київська книжкова фабрика «Жовтень».

254655, МСП, Київ, вул. Артема, 25.